

ЮРІЙ
СМОЛІЧ

П
Р
Е
К
А
Т
А
С
Т
Р
О
Ф
И
Р
А
С
Н
І

КАТАСТРОФИ
РАСНІ

A stylized black silhouette of a person climbing a tree. The person is positioned on the right side of the frame, reaching up towards the top. The tree trunk and branches are also in black silhouette, extending from the bottom left towards the center. The background is split into two horizontal bands: a yellow band at the top and a red band at the bottom. The overall style is graphic and minimalist.

ЮРІЙ СМОЛИЧ

**П
Р
Е
К
А
Т
А
С
Т
Р
О
Ф
И**

**НАУКОВО-
ФАНТАСТИЧНІ
РОМАНИ**

**Р
А
Д
Я
Н
С
Ь
К
И**

**РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1965**

Слава про доктора Гальванеску і його «господарювання» іде по всіх країнах світу. Берлінська академія посилає Юлію Сахно ознайомитися з методами цього «дуже освіченого і дійшлого чоловіка». Але те, що розповідають тамтешні селяни, називаючи професорову землю «проклятою», — її насторожує і породжує таємничу тривогу.

Ось вона, казкова садиба! Юлія в захопленні. Проте доктор не хоче відкрити таємниць «господарювання». Та майже ціною власного життя Сахно все-таки виявляє суть його «досягнень» — цей недолюдок хірургічними операціями і біологічними втручаннями перетворює нормальних людей на роботів. Але незабаром події обертаються так, що сам Гальванеску став об'єктом... наукового експерименту.

У другому й третьому романах — «Що було потім» та «Ще одна прекрасна катастрофа» події розгортаються ще з більш інтригуючою силою, хоча дещо й в інших площинах.

Науково-фантастична трилогія Юрія Смолича «Прекрасні катастрофи» написана жваво, захоплююче, читається з інтересом.

**ГОСПОДАРСТВО
ДОКТОРА
ГАЛЪВАНЕСКУ**

Авто помітно, але плавко збільшило швидкість. Курява та гомін тісного й брудного південного міста зникли зовсім несподівано. Вони м'яко розтанули за темною стіною розкішних овочевих садів і буйних виноградників.

Шосе в'юнилося якийсь час в цьому зеленому оазисі, потім вибігло на піщаний пагорб і простяглося рівно між двох водяних просторів — буро-зеленої смуги Дунаю праворуч і величезного спокійно-синього плеса Кагулу¹ — з лівого боку. Тут шосе раптом скінчилося, і пружна гума коліс шорстко зашелестіла по добре второваній дорозі з дрібчастого, як зерно завбільшки, піску.

Сахно озирнулася. З-за зеленої гущавини крізь марево міського пилу виткнувся одинокий димар, блиснула поруч золота баня, і надрічний вітрець жбурнув ще якісь невиразні відгомони далекого міста. Рені зникло. Ще далі позаду залишився Галац.

Свідомість цього приємно втішила Сахно. Вона легко зітхнула, радіючи, що, нарешті, скінчено докучливу бігнину по нудних установах безладного міста, а неохайну залізницю замінило вигідне й швидке авто. Вона скинула плащ, умостилася зручніше на м'яких подушках і смачно запалила сигарету.

Справа і зліва віяло свіжістю і ароматом води. Авто ритмічно гойдало. День видався сонцясяйний. У перспективі — нові місця, нові люди, цікава робота. Сахно могла

¹ Велике озеро в Бессарабії під містом Рені. Від річки Дунаю відділяє його вузький піщаний пересип.

похвалитися в цей час, що вона цілком задоволена і з себе, і з своєї долі, і взагалі — з усього.

Пересип ширшав і кінчався. Хитким містком перескочили протоку, перетяли навскоси неглибокий лиман — де з коси на косу, де просто по твердому на два сантиметри під водою дну — і, знявши позад себе водяну куряву, знову виїхали на пісок. Дунай повертав праворуч і заслонявся високими стрілчастими очеретами. Кагул закругляв береги, і вже виростали з води сірі схили потойбічних згірків. Дорога враз повернула, зламавшись майже під прямим кутом, і побігла за згірками, обгинаючи затоку. Промайнуло дрібне рибальське селище — сіре, як земля, без тіні й рослин, голе під палючим сонцем, як згарище. Пісок дрібнішав. З-під коліс уже куріло білим пустельним порохом. Дорога пішла вгору. Озеро зникло на мить за глинищем, потім знову з'явилося, вже ген далі — за вапняком і кучугурами. І раптом, перескочивши яругу, дорога вибігла в степ.

Далеко-далеко, до обрію, зазеленіла, забіліла весняна тирса, лице обсмалив гарячий вільний вітровий: йшли Буджацькі степи¹.

П'ятнадцять кілометрів путі пробігли хутко, непомітно.

Шофер озирнувся. Своім запорошеним видом, з віями, густо припудреними сухим інеєм вапняків, він був більше схожий на мірошника, і Сахно мимоволі всміхнулася. Однак, мабуть, і в неї фізіономія не була краща, бо шофер і собі відповів посмішкою.

— До Ялпуху² вже недалеко! — гукнув він. — Ми переїдемо поромом через протоку, бо обгинати далеко.

— Добре, — погодилася Сахно.

— Так де ж будемо спинятися на сніданок? На перевозі чи почекаємо Ізмаїла? Ізмаїл ще не скоро — після полудня.

— Не знаю. Де краще, — звірилася на нього Сахно.

— Тоді на перевозі, — зразу вирішив той, — там є непогана корчма. Або і в старого Йонеску. Він мастак зазмажити риби з яечнею. Та й мускат у нього є добрий... Для того, хто добре заплатить.

— Згода. Покуштуємо! — так же весело відповіла

¹ Південні бессарабські степи.

² Озеро на схід від Кагулу.

Сахно на шоферове підморгування. Задоволено усміхнувшись, той знову відвернувся до руля.

Деякий час Сахно розглядала запорошені шкіряні шоферові плечі й засмаглу потилицю, дивуючись з його гарної французької вимови. Сахно на цьому поталанило — вона не знала жодного румунського слова, і шофер був їй водночас і за перекладача¹.

Сонце тим часом підбилося ген високо, і навіть скорий рух автомашини нездатний був перемогти його палючих променів. Робилося гаряче. Та й дорога погіршала. Тут, у степу, не було вибитих колій — їздили нечасто, і шлях ледве позначався по прибитій, витолоченій тирсі. Раз у раз тверді стеблини пирію потрапляли між спиці коліс, заплутувалися там, і це дещо гальмувало розвинений біг. Постійне, невгавне шарудіння отих ламаних стеблин оберталося на монотонний свист і заколисувало проти волі.

— Чи скоро ж той чортів перевіз? — гукнула вона, не витримавши, до шофера. — Далєбі, мене вхопить морська хвороба!

Шофер не відповів. Мовчки він збільшив швидкість і тоді простяг руку наперед.

Сахно глянула туди.

Небо наче сіло на степ, переломившись низько над землею ледве помітною смугою. Над смугою самотно бродили дрібні хмаринки, а нижче, під нею, блакить відливала сивою лускою... То рябіла водяна поверхня. До Ялпуху справді було недалеко.

Проте, перехоплюючись із згірка на згірок, довелося їхати ще з добрих півгодини. Тільки в чверть на дванадцятую — як посвідчив годинник Сахно — авто з шорстким вереском зарипіло по прибережному піску.

У цьому місці, біля перевозу, озеро мало оригінальну й чудернацьку форму. Обабіч розливалось воно двома великими безкраїми просторами, — ліворуч Ялпухом, праворуч Катлабухом, — а тут, у протоці, супротивний берег вибігав назустріч на кілька кілометрів довгою вузькою косою. Здавалося, грайлива природа, пустуючи, спорудила велетенський мол.

¹ Дія роману відбувається за часів, коли Бессарабія була ще загарбана боярською Румунією і там панувала буржуазна окупаційна влада. В 1940 році були визволені молдавські і українські землі.

Пором був якраз на цьому березі. Власне, це був і не пором, а великий баркас із широкою палубою, настеленою рівно з бортами. З берега на нього було перекинуто широкі лати. Шофер скерував на них, і, разів зо два добре підстрибнувши (так, що Сахно обидва рази мало-мало не шубовснула у воду), пихкаючи та скрегочучи, авто видряпалося на палубу і там спинилося.

Людей, проте, ні на баркасі, ні близько на березі не було. Не видно було й на тому березі біля куренів, що розташувалися там над самісінькою водою. Шофер заграв у ріжок, проте звук його був слабкий, щоб побудити міцно, мабуть, послулих хазяїв перевозу. Сахно набридло слухати безрезультатну мелодію автомобільних сигналів, вона видобула револьвер і кілька разів випалила. Постріли гулко заgrimіли над водою, озеро підхопило різкі звуки й далеко покотило їх невгамовною луною.

Постріл відразу ж досяг своєї мети. З куренів вийшли люди, посідали в човен і попливли через протоку.

Але протока була значно ширша, ніж це відразу здалося. Тільки за деякий час можна було добре розглянути веслярів. У човні сиділо троє: старий сивий рибалка і двоє юнаків, міцних, як дуби, з засмаглими обличчями і чорним скуйовдженим волоссям. Вони вправно й гарно загрибали веслами, а старий держав стерно.

— Старий Йонеску з синами, — пояснив шофер. — Клятий гевал позаторік святкував соту весну свого життя. Пережив трьох жінок. Оці дітки — від передостанньої. А останню він, щоб не збрехати, взяв, як йому доходило дев'ятого десятка.

Сахно заздро поглянула на дідугана і, хоч була й сама щира спортсменка не з останніх, прикинула, що на кулаки вона з ним не визвалася б.

Човен тим часом причалив. Старий Йонеску ввічливо привітав Сахно, потім дружньо потиснув руку шоферові, аж той, скривившись, перекинувся через поручні машини.

— Коли вже ти, дідугане, дуба даси? — поцікавився він замість привітання, хукаючи на задубілі пальці.

Дідуган весело усміхнувся і щось відповів.

— Ой, не можу! — вхопився за боки шофер і вибухнув щирим, заразливим сміхом. — А, бий тебе морока! Чи чули ви таке? — звернувся він до зацікавленої Сахно. — Старий надумав учетверте женитися: сумно, каже, без баби! Ха-ха-ха-ха! А церква не дозволяє. Так він, каже,

послав попа до чорта, привіз молоду до куреня і живе собі без вінчання. Ну й дідусь, маму його мордує! Подивимось, що то за молода в нього...

Хлопці тим часом приладнали весла — величезні, метрів у шість — по одному з кожного боку, старий Йонеску відштовхнувся, і баркас поволі рушив через протоку. Біля одного весла стояли двоє хлопців, а другим управлявся сам дідусь.

Для сніданку, отже, було дві перспективи: або сісти знову в авто і, звернувши вбік понад берегом, спинитися в невеличкому селищі, де була рибальська корчма, або попоїсти тут, під небом, біля гостинного куреня старого Йонеску. Шофер обстоював друге, спокушаючи Сахно виключною добротністю Йонескового мускату.

— Його старший син має під Ізмаїлом свої виноградники і, за тутешнім звичаєм, ніколи не забуває за старого свого батька. Щоосені привозить він старому повний човен бурдюків із найкращим вином. Старий ховає його в кигниці¹ під озером. Такого мускату ви не куштували ніколи. Старий видержує його по п'ять-шість років.

Сахно було однаково, і вона пристала на шоферову пропозицію.

Юнаки винесли велике рядно, простелили його на піску біля води й розклали на ньому всі, які були, ласощі — бринзу, малай², елевенджі³, плачінте⁴, патлажене⁵ і парений солодкий кіпер⁶. Незабаром з'явилася й славнозвісна, особливо рекомендована шофером, риба з яєчною. Після того старий Йонеску власноручно приніс із кигниці добрий глек рожевого, прозорого й запашного мускату. Вклонившись, він поставив його посеред імпровізованого столу і, ще раз вклонившись, перепросив, що прислугоує сам з синами, бо дружини його немає — виїхала якраз до Ізмаїла на базар.

Невгамовний Чіпаріу — так звали шофера, (перед тим як сісти снідати, він чемно відрекомендувався, як цього вимагали місцеві звичаї) — склеїв на це досить недвозначну міну і, користуючись із незнайомої господареві

¹ Льох.

² Перепічки з кукурудзяного борошна.

³ Такий же малай, тільки як пиріг з бринзою.

⁴ Пиріжки на маслі з яблуками.

⁵ Помідори.

⁶ Перець.

французької мови, вголос висловив думку, що бідна марицата¹, мабуть, сидить у курені чи в льоху, де ховає її від чужого ока ревнивий Отелло-Йонеску.

Сніданок проходив досить жваво і весело. Після двох кухлів мускату старий Йонеску залишив свою величавість, розбалакався й гостинно частував гостей. Плуруючи румунські, старослов'янські, українські та болгарські слова, а більше на мигах — розповів він Сахно навіть дещо з тутешніх звичаїв і з свого життя, похвалив улови цього року, вилаяв сусідніх резешті², що скупко платять за перевіз, та ізмаїльських боєринашів³, що правлять великі гроші за право держати перевіз. Насамкінець скромно поцікавився, звідки подорожує і куди держить путь поважна іноземка.

— Я їду зараз з Бухареста і прямую в господу до місцевого дідича, доктора Гальванеску,— охоче відповіла Сахно.

— О! — схилився Йонеску, і Сахно здалося, що старому прикро було це почути. Але він зразу ж повів далі свою чемну розмову:

— Пані-господиня родичка дідичеві Гальванеску?

— О ні. Я вперше у вашій країні. Мене послано в службових справах.

Старому, цілком очевидно, було приємно почути таку відповідь. Він знову вернувся до дружнього тону:

— Ви їдете на постійну роботу, на службу, в Гальванесків маєток?

— Ні, я буду там усього кілька днів і повернуся назад.

— Це добре,— урочисто мовив дід. І раптом широко перехрестився, звівши очі в небо.— Хай милує бог кожного, хто надовго оселиться в цьому клятому місці.

Сахно це здивувало.

— Ви лякаєте мене. Чому це місце кляте?

Але старий Йонеску уникнув відповідати. Він тільки зітхнув і ще раз перехрестився. Сахно змушена була вдатися за поясненнями до Чіпаріу. Але той не міг багато розповісти.

¹ Молодиця.

² Дрібні заможні господарі.

³ Дрібні урядовці. Великі урядовці в старій буржуазній Румунії звалися боєри (бояри).

— Я не з цих місць. Я кривний волох¹ з-під Плоешті і тут буваю нечасто. Проте, признатися, і я чув якісь непевні чутки про маєток доктора Гальванеску. Принаймні не раз доводилося чути, як цю місцевість звать клятою.

— О так,— знову заговорив Йонеску,— це таки кляте місце. Ніхто з наших людей, хоч би вмирав з голоду, не піде до пана Гальванеску на роботу.

— Але що ж там страшного? Чи сам доктор Гальванеску нечесно поводитьсь з людьми?

— Я не знаю нічого,— схилився дід,— і не дай бог мені щось знати. Мені відомо тільки одне, що пан Гальванеску найбагатший дідич у цій місцевості. Він має великі ґрунти і працює на них машинами. А машин він має стільки, що йому, мабуть, зовсім не потрібні робочі руки. Відколи живу я тут, я ще ніколи не бачив робітника з економії Гальванеску.

— Дивно. Це щось не так,— заперечила Сахно.— Відїжджаючи сюди, я добре обізналася з господарством доктора Гальванеску по матеріалах сільськогосподарської академії. Там, навпаки, зазначено чимало робочих рук, що працюють на виноградниках, плантаціях та заводах Гальванеску.

— Я не бачив ніколи ні одного робітника з маєтку Гальванеску,— вперто повторив дід і похмуро замовк.

Сахно, звичайно, не надала особливого значення забобонним і безпідставним побоюванням Йонеску, пояснивши їх цілком справедливою нелюбов'ю бідного рибалки до заможного і, очевидно, загарбливого поміщика. Ця розмова тільки збільшила її інтерес до мети подорожі і загострила цікавість до таємничої постаті вченого.

Безтурботний Чіпаріу ще менше зважив на дідову мову і більше віддавав уваги надзвичайному мускатові. Він розповів тільки, що в Рені — він згадує — дещо й сам чув про Гальванеску. В порту раз у раз вантажать його товари. Він їх транспортує через Белград, станцію Троянів вал, залізницею, а потім Дунаєм у море. Та й з моря закордонні пароплави привозять йому багато всякого товару в скринях і лантухах.

— Він добре платить портовим носіям. Вони завжди мають від нього на ракію¹... Я чув дещо і про нього

¹ Румун.

² Горілка.

самого. Кажуть, він дуже освічений і дійшлий чолов'яга. Закінчив, либонь, кілька спеціальних шкіл по закордонах: медицини, кажуть, він вчився у Франції, соціально-економічних наук — в Америці, електрики — в Німеччині та хліборобства ще десь — у чортового батька. Здається, він почесний член Національної сільськогосподарської академії у Бухаресті.

— Авжеж,— підтвердила Сахно.— Він визначився своєю системою господарювання. Його реферат про організацію сільського господарства зацікавив науковий світ.

— А, осмілюсь запитати,— обізвався Чіпаріу,— яку справу маєте до нього? Чи, може, це секрет? Тоді не гнівайтеся за мою цікавість.

— Ні. Чому ж? Я охоче вдовольню вашу цікавість. Я приїхала спеціально з Берліна обізнатися з виноградарством у господарстві доктора Гальванеску.

— Хіба ви німкеня? — щиро здивувався Чіпаріу.— Ви так добре говорите французькою мовою, що, далєбі, я був певний за ваше французьке походження.

— Я така ж німкеня, як і французженка,— посміхнулася Сахно, але враз спохватилася й звелася на ноги.— Будемо рушати, Чіпаріу. Ми марнуємо час нашому привітному господареві, та й самим нам треба поспішати.

Справді, сонце стояло вже просто над головою й свідчило, що день переламується на другу половину.

Чіпаріу задумливо побрів до машини, нишком оглянувши Сахно. Поки він порався біля мотора, Сахно розплатилась з господарем за сніданок. Розплатившись, вона встигла, поки авто було готове, побалакати ще раз із Йонеску. Старий рибалка охоче відповідав на всі запитання Сахно, що цікавилася його життям-буттям і колишніми новинами, але вперто мовчав і похмурнів, тільки мова вертала до Гальванеску.

— Нехай пані-господиня і не розпитує мене,— нарешті сказав він.— Старий Йонеску нічого не знає, а коли догадується про щось, то йому ще хочеться трохи пожити й не докучати богові з своєю смертю.

Така мова збентежила Сахно. Вона зажадала пояснень. Але старий знову замовк і категорично відмовився далі говорити.

— Старий Йонеску сказав усе, що міг сказати, і далі не скаже ні слова. Він сказав усе, що повинен був

сказати кожний християнин другому. Нехай пані-господиня робить, що їй треба, тільки оглядається на слова дурного Йонеску.

— Ви наговорили мені стільки незрозумілого й таємничого страхіття, що просто-таки налякали мене,— настоювала Сахно.— Я жадала б пояснень. Інакше я можу думати, що ви просто пожартували зі мною.

Йонеску трохи подумав і згодом відказав:

— Йонеску вже старий і скоро вже держатиме одвіт перед богом. Йому не пристало дурити людей. Але нічого більше він сказати не може. Єдине можу додати ще: синам своїм я заборонив і за чверть гони наблизитися до земель Гальванеску.

В цей час заграв ріжок. Чіпаріу сповіщав, що мотор готовий. Сахно не залишалося нічого іншого, як, обізвавши про себе доброзичливого рибалку старим дурнем, поспішити до авто. Прощаючись, вона простягла Йонеску руку й мовила:

— Коли я за кілька днів вертатиму, я знову тут спинюся і тоді за добрим кухлем твого чудового мускату розповім тобі про все, що побачу в Гальванеску, і заспокою твою старість,— засміялася вона.

Йонеску міцно струснув простягнуту руку і з почуттям відповів:

— Я буду радий і проситиму бога, щоб сталося саме так. Але... коли й станеться так, то старий Йонеску не слухатиме твоїх слів і заборонить слухати їх своїм синам.

Сахно ще раз нишком вилаялася й знизала плечима:

— Він здурів тут, сто років проживши біля перевозу.

— Перекажи привіт своїй молодиці,— гукнув Чіпаріу.— Як будемо вертати, ми сподіваємося, що ти її нам покажеш?

Авто рушило, і до Сахно долинули ще останні слова Йонеску:

— Але тут, на своїй землі, старий Йонеску завжди допоможе тобі, коли буде в тому потреба...

2

Ландшафт враз зовсім змінився. Горбки та пагорбки скінчилися, і на всі боки послалися поля. Широкі смуги пшениці заможних хліборобів чергувалися з вузенькими та довгими стьожечками бідняцької кукурудзи. Дорога перетинала поля навскоси і раз у раз заскакувала в

невеличкі, скільки мальовничі, стільки й нужденні, селища, що попритулялися де до струмочків і байраків, де до глиняного урвища східних узгір'їв. Серед загального сіро-зеленого кольору землі і полів радісно веселили око яскраво-червоні, сині й жовті фарби, в які помальовано передню стіну кожної хати¹.

Був час після полудня, і назустріч раз у раз траплялися величезні гарби із запашним, першої косовиці, сіном. За ним потомленою ходою йшли царани² в своєму звичайному одязі — чорних баранячих шапках, довгих, нижче колін, білих сорочках, з-під яких важко й помітити було такі ж білі штани.

Незвичні до машини воли лякалися гуркоту й шарахали вбік на ниви. Машині щоразу доводилося спинятися й перецікувати, поки не менш перелякані царани з галасом та лайкою на адресу і волів, і непроханого гостя заспокоять сполохану тварину.

Але ось селища порідшали. Обабіч дороги залягли пасовиська. По них тихо блукали отари овець і кіз. Дітлахипастушки з вереском і свистом вибігали навперейми машині і закидали її кізяками й грудками сухої землі. Сахно довелось знову вдягти свого плаща.

У невеличкому хуторі, де Чіпаріу спинився напитися, Сахно довідалася, що це вже останній царанський виселок, а далі, за Трояновим валом, починаються землі Гальванеску. До палацу лишалося кілометрів з п'ятнадцять.

Злиденні царани, що дуже гостинно зустрічали подорожніх і охоче заговорювали до них, зразу, проте, робилися неговіркі й непривітні, щойно почувши про мету подорожі. Вони уникали й вимовляти ім'я Гальванеску та квапилися збутися непроханого товариства, поспішаючи до своєї роботи.

Сахно при цій нагоді мимоволі згадала про старого Йонеску й почувала себе дуже прикро, особливо коли невдовзі трапилася ще чудна й неприємна пригода.

Вони якраз повертали за ріг валу, коли це з-за рогу враз почувлися крики й несамовитий плач. Чіпаріу зразу ж спинив авто. Крики линули з хашів лозняка, якими поріс південний схил валу. Не гаючись, Сахно й Чіпаріу виплигнули з машини й побігли навпростець через пасовисько до

¹ Такий звичай у Бессарабії.

² Хлібороби.

кущів. Крики не вщухали — гукало кілька голосів люто і злісно, а у відповідь їм розтинав повітря одчайдушний лемент, то трохи вщухаючи, то раптом знову дико вибухаючи — як після ударів. Когось били.

Переплигуючи через рівчаки, чіпляючись за кучугури та шматуючи одяг об цупке гілля дикої шипшини, Сахно з Чіпаріу видерлися на схил. Зойки не втихали. Тепер уже можна було розпізнати, що галасує дитина під лютими ударами канчука. Через мить вони й побачили екзекуцію.

На землі корчився підліток-підпасич під жорстокою рукою екзекутора — літнього селянина, що під кожний удар приказував щось люто й загрозливо. Другий притримував хлопця. Ще двоє стояли осторонь і похмуро стежили за екзекуцією, інколи докидаючи й від себе повчальне слівце. Вони не помітили Сахно й Чіпаріу і були чимало здивовані, коли екзекутор, схоплений впоперек міцними руками Чіпаріу, майнув у повітрі, хвицнувши ногами. Сахно в цей час недвозначно помахувала револьвером перед очима другого. Однак ніхто з них і не гадав чинити якийсь опір. Навпаки, всі, видко було, дуже перелякалися і, боязко озираючися, задкували до ближчих кущів.

— Що ви робите, розбишаки? Навіщо знущаетесь з малого хлопця, паскудні боягузи?! — гукав усіма, які знав, мовами розгніваний Чіпаріу. — Чи ви позаздрили на його драгу світу? Геть!

Коли перше замішання минулося і ошелешений екзекутор звівся на ноги, розминаючися після обіймів Чіпаріу, він взявся пояснювати мішаною українсько-молдавською мовою, що вони нічого поганого не зробили і марно турбували себе шановні подорожні, бо тут, мовляв, очевидне непорозуміння:

— Хлопець — син Данейків, і це Данейко вчив його по-батьківському.

— Добра наука! — обурилася Сахно. — Він же міг на смерть закатувати хлоп'я. За яку це провину можна так шмагати дитину?

— О пані, хлопець дуже необачний і потім тільки дякуватиме батькові за таку науку.

— Що ж він зробив?

— Він... — старий селянин притишив мову і боязко озирнувся навколо: — Він заскочив на панські поля...

— На поля до пана Гальванеску, — пояснив другий ще тихіше й ще боязкіше.

При цій мові й усі інші злякано глянули туди, де за розлогими ланами й густими дібровами мав бути панський палац, і хапливо поскидали шапки... Данейко ж, батько битого, ще раз копнув ногою нещасного хлопця.

— Ну, ти, тихо! — спинив його Чіпаріу.— Що ж з того, що він заскочив у панські поля? Чи ви панські дожджачі?

Селяни злякано поточилися назад.

— Нехай господь боронить і милує! — замурмотіли вони.— Ми не насмілимося й ногою ступити на панську землю...

— Ого! — свиснув Чіпаріу.— Видно, добродій Гальванеску таки справді сердитий. Старий Йонеску не брехав. Так це він, сучий син, наказав одшмагати хлопця?

Непоштивий вислів на адресу пана знову стурбував селян. Вони лячно зиркнули на панську землю, наче боялися, що з пшениці на межу от-от вискочить сам Гальванеску.

— Так це пан наказав вибити хлопця? — запитала й Сахно.

Тоді, бачачи, що подорожні, очевидно, нетутешні і справді нічого не розуміють, селяни враз заговорили, з'ясовуючи причини езекуції.

Виявилось, що хлопець не вчинив жодної шкоди. Його бито тільки «для науки».

— Хто хоче цілий бути, нехай не насмілюється ступити на землю пана Гальванеску. Це проклята земля! Хай повсихають ноги тому, хто переступить межу. Бо ліпше бути калікою, ніж ходити по землі пана...

Це було все, що могла дізнатися Сахно. Ніяких пояснень їй не дали. Панічний страх перед самим ім'ям Гальванеску, перед його землею — якийсь містичний острах — і більш нічого. Годі було довідатися про причини такого страху. Земля Гальванеску — проклята земля. Хто ступить на неї, той не вернеться додому, — ось усе, що можна було почути з уст переляканих хліборобів...

Заспокоївшись, давши дядькам закурити, а хлопцеві срібну монету, Сахно і Чіпаріу посідали в машину й рушили через вал. Селяни злякано й безнадійно дивились їм услід...

Землі Гальванеску починалися зразу за валом і не були ні загороджені, ані відмежовані. Ні варті, ні паркана не було. Ніхто не доглядав і шлагбаума. Страх перед

цією землею був, очевидно, найкращим вартовим: ніхто не переступав межі.

В'їхавши на поміщицькі землі, Сахно зразу ж відзначила їхню разючу відмінність од нужденних царанських земель. Це була розкішна і виплекана країна. Зразу ж впадала в око культурна обробка землі і наслідки розумного господарювання.

Пшениця колихалася густа й висока, з важким багатим колосом. Її поля чергувалися із справжніми лісами рясної і високої, як бамбук, кукурудзи. На схилах узгір'їв зеленіли густі виноградники. Ще далі — знову плантації, знову лани, виноградники. У зеленій райдужній гушавині там і тут вилискували проти сонця невеличкі штучні озера з високими спорудами водогонів. Від них на всі боки розтікалася вода в химерному лабіринті рівчаків для штучного зрошення. За ланами й полями здіймалися зелені гайки, овочеві сади, силуети будівель, високі бані водогонів і знову скрізь, як мереживо, павутиння рівчаків і каналів, що обертали цю спалену сонцем землю на родючий ґрунт, на багатющу житницю... Кожний ступінь землі аж кричав, заявляючи про надзвичайну дбайливість і старання.

— Яка прекрасна країна! — скрикнула Сахно, проймаючися шанобою до господаря цієї землі і почуваючи, як загоряється її душа землероба і агронома. — Скільки вміння й любові до роботи! Скільки праці! Скільки майстерності! Але й скільки людей треба, щоб так держати господарство...

Поля й виноградники раптом скінчилися. За невеличкою плантацією карликових кофейних деревець шосе перетяло інше — гудронне — що за ним, позад височенного білого муру, густо стовпилися дерева старезного парку. Величезна заграбована брама відзначала місце в'їзду. Брама ця так нагло виринула з-за рогу, що Чіпаріу ледве встиг загальмувати. Ще мить — і вони були б врізалися в гострі ґрати.

Майже одночасно з прокльоном Чіпаріу забринів тоненький дзвіночок. Чіпаріу дав би голову собі відрубати, що цей дзвін лине з-під коліс авто, з пружного гудрону шосе. Але на здогадки не лишилося часу. Тільки-но подорожні збиралися гукнути до вартового, що, очевидно, мав бути по той бік воріт, як згори, з арки брами, щось

зарипіло злегка і по тому загув хрипкий, наче простуджений, голос:

— Хто і в якій справі? — питався він.

Сахно й Чіпаріу враз глянули вгору. Але там не було нікого. Тільки в кутку сіро полискував невеличкий розтруб гучномовця.

— Хто і в якій справі? — перепитав гучномовець ще раз.

— Тьху! А щоб тобі! От чортове діло! — не стримався Чіпаріу. — Чи ти ба?

— Ви невічливі, — холодно подав репліку рупор. — Потрудіться відповісти на моє запитання...

Бідний Чіпаріу зовсім засоромився і замовк. Сахно теж була трохи збентежена. Вона поквапилася вдовольнити цікавий рупор:

— Моє прізвище Сахно. Агроном. Маю листа до пана Гальванеску.

І, забувши, що розмовляє тільки з металевим приладом, Сахно поспішила дістати з кишені листа. Але це було вже зайве: брама раптом широко розчинилася. В цей же час гучномовець чемно припросив:

— Прошу. Спиняйтеся перед головним під'їздом.

Зовсім спантеличені Сахно і Чіпаріу рушили в алею. Брама зразу зачинилася, тільки авто від'їхало.

Авто поринуло в гущавину парку, м'яко колихаючись на гудроні шосе. Чіпаріу, опанувавши себе після першого замішання, висловлював своє захоплення. Насамперед — на адресу надзвичайно вигідного шосе, а потім і з приводу цілого парку.

— Ой-ля! Цей садочок нагадує мені старі байки про едем, — прицмокнув він. — Я був би ладен увірувати в бога, коли б після смерті мене запроторили в таку розкіш.

Парк і справді був розкішний. Знавецьке око Сахно помітило найрідкісніші субтропічні рослини. Кедрі, магнолії, пальми й олеандри розкидані були групами тут і там серед хащів карликових акацій, туй і кактусів. На пагорбках росли стрункі смереки й кипариси. Поміж них в'юнилися алеї з лип, каштанів і диких помаранчів. Мудра планівка саду вражала своїм чудернацтвом.

Звиваючись серед цілого лабіринта озер, заток і проток, шосе перехопилося через кілька підвісних ажурних містків і зовсім несподівано вибігло до другого муру. За

аркою розчиненої брами, в кінці рівної, як промінь, алеї, білів і горів вікнами проти сонця високий, з стрункими баштами палац. Авто підкотило під головний під'їзд і спинилося.

Якусь мить довкола було тихо й спокійно. Потім двері розчинилися. На порозі з'явилася висока й огрядна по-стать — вся в білій одежі — й попростувала по сходах.

Не знаючи, хто це буде — слуга чи, може, й сам хазяїн цього чудернацького маєтку, — Сахно не пішла йому назустріч. Виплигнувши з авто, вона спинилася при східцях. Але досить було ближче глянути на цього чоловіка, щоб догадатися, що це не хто інший, як сам господар. Це було видно з його делікатного, випещеного обличчя, з холоду очей, з повільних упевнених рухів, навіть із проділу на сивій і довгій чуприні... І, підкоряючись якійсь чудній силі, що наче випромінювалася від цієї незвичайної особи, Сахно схилилася в глибокому, шанобливому уклоні.

— Здрастуйте, — відповів французькою мовою господар і зразу ж додав: — Я прошу дарувати мені, що не вітаю вас вашою рідною мовою. Але боюся, що моя нечиста вимова вразить вашу любов до рідного слова. Тому дозволяю собі говорити до вас мовою французів, сподіваючись, що вона відома вам настільки, щоб ви могли мене зрозуміти.

Це було сказано з великою гідністю і самоповагою. В холодному, безстрастному тембрі голосу, звичному до панування, Сахно відразу впізнала ту особу, що балакала допіру через гучномовець, і, відповідаючи на витончену чемність господаря, як могла, відказала йому в тон:

— Я маю за щастя вітати вас у вашій господі і, коли буде на те ваш дозвіл, намагатимусь висловлюватися вашою рідною мовою, яку я трохи знаю. Але наперед буду просити вашого ласкавого пробачення за ті огріхи, яких можу допуститися...

Але господар зробив заперечливий рух.

— Ні. Не турбуйте себе цим. Наша мова надто бідна і неугарна, щоб вести нею балачки. До того ж, я її погано знаю. Прошу в господу.

Сахно, що, треба сказати, трохи втомилася після вишуканої тиради, щойно виголошеної, не посміла виказати свого здивування з такого признання, та й не було

коли. Господар заговорив сам. Зауваживши рух Сахно до чемодана, він зробив заперечливий жест.

— Не турбуйтеся. Ваші речі будуть на місці.

Потім, звернувшись до Чіпаріу, промовив:

— Праворуч шосе приведе вас до гаража. В комірці біля гаража ви знайдете все потрібне вам з дороги. З вашою панією, якщо буде потреба, можете говорити телефоном 23. Ви вільні.

Чіпаріу неодмовно підкорився цьому наказові й потягнувся був до руля. В цей час чудний пан зробив до нього кілька швидких кроків і, перше ніж Чіпаріу зміг щось збагнути, помацав йому м'язи рук і грудей. Здивований Чіпаріу розкрив рота й заблимав очима, не знаючи, що має робити. Але оригінал-господар уже залишив його й тільки злегка всміхнувся.

— Ви маєте чудові м'язи,— кинув він.

— Я член клубу «Романешті спортінг»,— спантеличено промимрив Чіпаріу. Потім, вкрай розгубившись, невідразно додав: — Але давно не тренувався і зараз м'язи охляли.

— Це нічого. Аби були м'язи,— зауважив господар уже зовсім байдуже й повторив: — Ви вільні. Їдьте.

«Цей чудар, здається, ще й спортсмен до всього»,— подумала Сахно, скоса розглядаючи могутню постать діда з зовсім білою чуприною та чорними вусами і бровами.

— Прошу до господи,— сполохав її думки господар. Вони рушили вгору мармуровими розлогими сходами.

3

Йдучи поперед господаря по довгих сходах, потім нескінченною анфіладою покоїв із широко розчиненими дверима, Сахно почувала себе якось незручно. Весь час відчувала вона на спині пильний погляд і повертала з однієї кімнати до другої автоматично — скоріше відгадуючи, куди йти, аніж слухаючи попереджень.

Нарешті вони ввійшли до великої кімнати з скляною надвірною стіною. Це було щось на зразок «зимового садка», тільки що без рослин і добре умебльоване, як кабінет. Доктор Гальванеску сів до великого письмового стола й запропонував гості крісло.

— Ви зволили сказати, що маєте до мене справу й листа. Я слухаю вас.

На цей раз мова його була ділова й суха і навіть не відгонила тією вишуканістю, з якою зустрів він Сахно біля під'їзду.

Сахно витягла листа й передала його господареві.

— Коли дозволите, я коротко розповім, у чому справа,— чемно запропонувала вона.

Але господар зовсім неухважно відхилив цю пропозицію.

— Не треба. Я довідаюся з листа.

Він розірвав конверт і забігав очима по небагатьох рядках листа. Що далі заглиблювався він у читання, то більше хмурнішав його вид. Нарешті він недбало відкинув листа на етажерку і невдоволено одвернувся до вікна... Заговоривши знову після короткої паузи, він навіть не силкувався приховати свого роздратування.

— Мене дивує така настирливість вашої шановної академії,— скривився він.— Не знаю, хто дав їй право докучати мені своєю цікавістю. Я принаймні завжди був проти всякого втручання в мої особисті,— він наголосив це слово,— особисті справи. Що з того, що вони обрали мене на почесного члена? Я можу погодитись на це і зробити їм таку честь,— вже зовсім чванливо всміхнувся він,— але це ще не дає їм права докучати мені і заважати моїй роботі... Ви, звичайно, тут ні при чому,— перепинив він себе, одвернувшись од вікна й побачивши ображену фізіономію Сахно.— Вас обтяжено нечемним дорученням, і прошу пробачити, що висловлюю своє незадоволення саме вам.

Господар перечекав трохи, і Сахно довелося промимрити якусь поштиву нісенітницю. Потім забалакав знову:

— Традиції гостинності, які свято шанує народ, що до нього я маю нещастя належати, не дозволяють мені відмовити вам, якщо ви вже переступили поріг моєї господи. Але не криюся, що роблю це з великою неохотою, і — даруйте мені цю одвертість — коли б знав зміст цього листа, не відчинив би вам брами мого маєтку. Проте... — він знову заговорив привітніше, — нічого не поробиш. Ви тут — ви мій гість. Я мушу виконувати обов'язки гостинного господаря незалежно від цього листа.

Сахно скористалася з моменту, коли надто чемний господар замовк на хвилину, і почала була відповідати з належною в таких випадках гідністю.

— Я зовсім не хочу зловживати вашою гостинністю і насилувати звичаї вашого народу. Коли ви не вважаєте за потрібне...

Але господар знову зовсім не зважив на ці слова і заговорив далі, наче й не почувши мови Сахно.

— Багато я вам не покажу, заздалегідь попереджую. Академіки,— він знову зневажливо кивнув у бік листа,— просять мене докладно й всебічно ознайомити вас із системою мого господарювання, що дає такі для них нечувані наслідки в своїх здобутках і в заощадженні робочої сили. Ні про яку докладність і всебічність не може бути й мови. Я пристаю на те, щоб показати — тільки показати, а зовсім не «знайомити» — деякі ділянки моєї роботи, дам вам змогу зверхньо оглянути мої володіння і продемонструю кілька схем і картотек. Але...— він підняв угору довгого сухого пальця з великою, щойно загоєною ранною на пучці й уперше суворо глянув Сахно просто в очі,— але жодних пояснень я вам не даватиму. Це поперше. Ви можете самі робити які хочете висновки. По-друге, ви зобов'язуєтесь самі без мене не виходити за межі малого парку, бо коли спробуєте зробити це, то ментально загинете: мури парку обплутано електродротоми сильного струму. По-третє, ви даєте мені слово, що ніде, ні в одному органі преси жодної країни земної кулі не писатимете про те, що побачите й почуєте тут, аж поки я сам — розумієте — сам не дам вам на те згоди. На засіданні вашої кафедри, коли складатимете звіт про вашу поїздку, зробите доповідь за тезами й матеріалами, які я сам дам вам за день до вашого від'їзду.

Господар скінчив і взяв перо. Сахно, збентежена такою мовою, обурена й розгнівана цими, таки доволі нахабними, умовами, довго не могла опанувати свого хвилювання й зв'язати два слова для відповіді. Вона просто втратила мову і як зачарована слідувала за професоровим пером, що шпарко підплигувало на грубому пергаментному папері. Коли ж, нарешті опанувавши себе, Сахно зірвалася на ноги, щоб відказати гідно цьому загорділому, нахабному добродієві, доктор Гальванеску спокійно, все поглядаючи в сад, що рясно буйнів за стіною-вікном, простяг їй написаного папірця.

Сахно глянула на нього й прочитала з розкиданих, великих, з горіх завбільшки, літер:

«Я, нижчепідписана, агроном і аспірант кафедри сільського господарства Сахно Юлія, цим спростовую всі свої статті і виступи, в котрих говорила про господарство доктора Вікторія Гальванеску, румунського підданця і дідича південного Буджака. Всі мої виступи були тільки вигадкою і наклепом на шановного доктора В. Г. з метою його компрометації, бо ще здавна маю з ним непримиренну ворожнечу через особисті непорозуміння».

— Це на всякий випадок,— байдуже пояснив професор, не одриваючи погляду від зелених верхів'їв за вікном.— На випадок, коли б ви не додержали слова і проговорились. Дату я поставлю сам, коли буде на те потреба.

Кров ударила Сахно в скроні. Вона перехилилася через стіл, уп'явшись в професора затуманеними обуренням очима і марно шукаючи його холодного, байдужого погляду. Не знайшовши його за пасмами густих чорних брів, вона люто скрикнула зубами... взяла перо і одним махом розписалася на рипучому грубому папері...

Коли після того вона знову знесилена сіла у крісло, доктор Гальванеску глянув на неї і вже зовсім по-прительському сказав:

— Правду мовити, я не від того, щоб показати вам дещо і цілком охоче. Ось уже одинадцять літ я господарю тут, турбуючи й тривожачи уми ваших академіків та інших ледарів, і ні разу не доводилося мені показати мої винаходи й досягнення стороннім людям. А проте дещо потребує, сказати б, перевірки на свіжій людині. Треба, так би мовити, свіжого ока. Може, я десь помиляюсь і не можу цього помітити. Вам це буде видніше, і я охоче вислухаю вашу думку.

Сховавши папірця до шухляди і замкнувши її, доктор Гальванеску відчинив невеличку шкатулку, що стояла перед ним на столі і яку, пригадала Сахно, він весь час держав при собі. В шкатулці був невеличкий клавір з багатьма дрібними клавішами — щось подібне до друкарської машинки. Доктор потиснув кілька клавішів — вони м'яко віддзвонили йому — і знову зачинив шкатулку. Потім причепив її до ременя, що мав через плече під піджаком, як це роблять журналісти з фотоапаратом, і встав.

— Через п'ятнадцять хвилин я чекаю вас на західній веранді. Там ми вип'ємо вечірне кофе. Тим часом ви встигнете прибратися з дороги. Ваші покої за коридором ліворуч, шості двері. Там ваші речі і все потрібне. Західна

веранда в другому кінці цього ж таки коридора, якраз проти оранжереї з кокосовою пальмою.

Сказавши це, доктор Гальванеску одчинив бокові двері й зник за ними.

Розгублена й збентежена, Сахно деякий час не рушала з місця. Вона ніяк не могла зібрати думки й оговтатися в несподіваних і курйозних — коли не сказати більше — обставинах. Вона була б простояла так, дурнувато кліпаючи очима, всі ці п'ятнадцять хвилин, коли б не нова несподіванка.

— Поспішайте. Ваше кофе прохолоне, — раптом почулося звідкілясь згори.

Сахно аж кинулася з несподіванки. Потім глянула вгору. Там нікого не було. Говорила жирандоль. Тобто гучномовець, дуже справно захований серед скляних прикрас.

Почервонівши, засоромлена, що знову пошилась в дурні, Сахно поспішила в коридор. До шостих дверей було далеченько, і Сахно з якимсь моторошним почуттям мандрувала повз анфіладу порожніх покоїв, дратуючись, що, здається, починає побоюватися, чи не підслухує, чи не підглядає десь із кутка чудернацький господар...

П'ятнадцять хвилин — це небагато часу для того, щоб с'як-так зорієнтуватися. Проте, прибираючись і переодягаючись, Сахно встигла дещо роздивитися. Одведена для неї кімната була прибрана з комфортом, якого годі було сподіватися в цьому сільському закуткові. Вигідні й зручні меблі, раціональні і з смаком дібрані оздобы на стінах і стелі, люстра, багато різних ламп, припасованих так, щоб, коли їх окремо засвічувати, кожна з них освітлювала якийсь один куток, лишаючи цілу кімнату в сутінку. По кутках чимало різноманітних пристосувань для одягання й роздягання, для писання й читання та сила-силенна більших чи дрібніших кнопок і вимикачів, що призначення більшості з них Сахно так і не змогла відразу збагнути, а помацати не наважувалася. Звичайно, тут же телефон, радіоприймач і окремо — гучномовець, замаскований в горішньому нічному ліхтарикові. Кімната мала чотири високих вікна, що всі виходили на широку галявину парку. Галявину перетинав білий мур, і за ним виднівся шмат поля.

Все це побачила Сахно мимохідь, бо вже на тринадцятій хвилині перебування в кімнаті з горішнього гучно-

мовця почувся голос доктора, який сповіщав, що кофе на столі і він кидає до склянки дві грудки цукру.

Ці говорильні, поначіплювані на кожному кроці, вже добре надокучили Сахно, і у відповідь на запрошення до кофе вона впівголоса вилаялася. Але, роздумавши, поставила собі цього більше не робити, бо, хто ж його знає, може, десь під ліжком стоїть мембрана, що транслює чудному господареві кожне слово, промовлене наодинці.

Ідучи назад коридором до тераси, Сахно заглянула у вікна, що виходили у двір. Всі ці покої, як виявилось, містилися в одному з великих і, очевидно, з багатьох корпусів будинку. Кімнати в цьому корпусі були тільки з одного боку, бо вповодж простягався довгий коридор-галерея з вікнами до палісадника. Як і в садку та покоях і взагалі в цілому домі,— ніде не видно було ні людини, ні будь-якого живого створіння. Здавалося, в цьому розкішному маєтку живе одним один його оригінал-господар. Така думка з'явилася в Сахно саме зараз, коли, ідучи повз вікна, вона поглядала у палісадник. Там якраз відбувалася вечірня поливка квітів. Але, скільки не придивлялася Сахно, ніде не було помітно садівника. Квіти обходилися без нього. Водограї, що густо й систематично були розташовані серед клумб, самі раптом вибухали дощем ряних крапель і спрямовували свої струмені то на одну, то на другу клумбу, з легким порипуванням обертаючи свої сита туди і сюди. Забавку й естетичну окрасу — водограї— було механізовано й раціонально використано для зрошення.

Доктор Гальванеску чекав на Сахно, задумливо розмішуючи ложечкою кофе. Правду мовити, Сахно на це трохи здивувалася, справедливо припускаючи, що й розмішування цукру слід було б механізувати.

— Ви майже пунктуальні. Це добре,— привітав її господар.— Сідайте й пийте кофе. Це кофе з моїх плантацій. Мені коштувало чимало праці культивувати тут цю рослину. Але тепер вона вже добре прищепилася. Я не запитав, яке ви п'єте кофе, бо в моїй господі я частую гостей тільки моїм кофе, виготовленим за моїм рецептом.

Сахно подякувала і покуштувала кофе. Тим часом професор натиснув кілька клавішів на своїй оригінальній машинці, що знову нерозлучно стояла біля нього. Сахно не витримала і поцікавилася, що це він робить. Господар охоче пояснив:

— Це, бачите, невеличкий (я не казатиму «кишеньковий», бо він ще мало вдосконалений для таких розмірів) радіотелеграф. Сидячи тут, я переказую свої розпорядження в різні кінці мого маєтку.

— Хіба ви скрізь хазяйнуєте самі?

— Доводиться, на жаль, самому. Я не маю певної і спритної людини, яку б міг настановити за свого підручного.

— Це дуже важко і забирає, мабуть, багато часу?

— Не кажіть. Ця штучка,— професор вказав на апарат,— мені дуже допомагає. Це чудовий підручний. Мовчазний і швидкий. А головне — виконує те, що я сам хочу... В моїм ділі,— додав він трохи згодом,— я не терплю якоїсь іншої ініціативи, крім моєї власної.

Кофе, як виявилось, було тільки загальною назвою вечері й її першим словом. Його змінила легка закуска з гостроприправлених, прямих овочів і городини, що мало смакували Сахно після густого та міцного кофе. Після закуски довелося випити кілька мікроскопічних чарочок різних настоянок. Все це стояло тут же під рукою, в невеличкій шафі. Вже після цього доктор сповістив, що зараз буде гаряча страва, і натиснув клавіш. Зразу ж, наче тільки й чекавши на це, з глибини тераси з'явився лакей. Це була перша людина, яку побачила тут Сахно, і, треба признатися, навіть зітхнула легко, зрадівши з того, що тут таки є живі люди.

Але, розглянувши добре цього індивіда, мусила вона констатувати, що чудар-господар і людей до послуг собі добирає таких кумедних, як і сам. Принаймні зовні лакей був мало схожий на звичайних людей цієї професії.

По-перше — виправка. Тут було перевершено всяку військову муштру. Слуга рухався плавко і зовсім беззвучно. З максимальною точністю рухів і жестів. Жодного зайвого жесту, жодного нерозрахованого повороту. Підборіддя й вуса були йому так начисто виголені, що можна було думати, ніби волосся там ніколи й не росло. Обличчя мав якесь дивне, наче хворе, без звичайного переливу тонів від зафарблення кров'ю: і чоло, і щоки, і ніс, і вуха були однакові, смугляво-червоні. Волосся — шорстке й кучеряве. Очі затуляли чорні окуляри.

«Негр чи папуас»,— думала собі Сахно, поглядаючи на незграбні довгі фалди фракка, білу манишку, а особливо —

густо-чорні окуляри, що різко контрастували з фізіономією слуги. Розпитатися в господаря вона не наважувалася.

Але господар сам, перехопивши, мабуть, цікавий погляд Сахно, заговорив про лакея.

— Як вам подобається виправка? — посміхнувся він навздогін слугі, що поставив страву й пішов так само тихо, як і прийшов.

— Н-да, виправка...— хитнулася Сахно.— Дуже добре.

— Ха-ха! А зовнішність?

— Він негр?

— Ні. З дуже рідкого, майже вимерлого, племені нільських хамітів. На ймення — Хаквілавіліс. О, я багато потрудився над його вихованням. Тепер так важко знайти доброго слугу.

— Н-да,— невиразно мугикнула Сахно.

— Ці профспілки, вечірні університети, газети і все таке інше,— скривився професор,— страшенно псують нижчі класи людей. Перший-ліпший дикун куди кращий від нашого кваліфікованого, культурного лакея... Чи, може, при вас такого не можна говорити? — ласкаво поцікавився професор.— Може, ви соціалістка?

Сахно ще раз невиразно мугикнула.

— А головне,— вів далі доктор Гальванеску, за своєю звичкою не чекаючи на відповідь,— він німий, сліпий і глухий (втратив усе після віспи, від якої я його врятував). Особливо похвальні якості для прислуги.

Вже починало сутеніти. З саду линули дурманні пахощі південних квітів і йшла приємна свіжість від водограїв. Між іншим, на цих саме водограях Сахно змогла пересвідчитися й у раціональності радіоапарата Гальванеску та великої вправності його невидимих слуг. Під час вечері професор раз у раз відкладав виделку, щоб поцокати на своєму апараті. Після одної з таких «гам» поливання квітника враз припинилося, і водограї, виконавши свою функцію, плавко й дружно перейшли до виконання чисто декоративної ролі. Їхні струмені були тепер скеровані вгору і чудернацькими гірляндами червоно відсвічували проти проміння вечірнього сонця.

Обмінюючись зараз з доктором Гальванеску незначними думками про Берлін, німецьку академію та румунське господарство, Сахно весь час поглядала у садок, милуючись з краєвиду і вбираючи тьмяні пахощі квітів. Саме в цей час у кінці квітника на алеї з'явилася якась людська

постать, очевидно, простуючи сюди. Це дало Сахно привід ще раз задоволено констатувати, що її побоювання про цілковиту безлюдність цієї місцевості були передчасні. Доктор Гальванеску також побачив цю постать, але виявив цілком очевидне невдоволення — він затурбувався і суворо похмурився. Однак зразу ж одвернувся і, забувши про неї, взявся щось шукати в своєму блокноті. Знайшовши, застукотів на своїй машинці. При перших же ударах клавішів постать ураз спинилася, постояла якусь мить, потім хутко обернулася, майже бігцем подалася назад і зникла за рогом алеї.

Сахно не могла не звернути на це уваги господаря, висловлюючи побоювання, чи це не злодій який. Але доктор Гальванеску відказав, що злодії сюди не заходять — їм не перелізти через електричний мур. Роздумавши трохи, він додав:

— Це був один із моїх управителів. Він ішов до мене на вечірній звіт.

— Але чому ж він так шпарко пустився назад? Забув, може, щось? — наївно поцікавилася Сахно. — Чи, може, побачивши вас не самого, не схотів вас турбувати?

— Майже так. Тільки це я наказав йому вернутися.

— Ви? — здивувалася Сахно. — Але ж ви йому нічого не гукнули.

— Я протелеграфував йому.

— Хіба він?..

— Так. Мої управителі завжди мають при собі невеличкі приймачі. Це дуже зручно в роботі.

Закуривши, доктор Гальванеску сповістив, що огляд його господарства Сахно може почати завтра з шостої ранку, коли Гальванеску робитиме вранішній обхід. А що сонце вже зайшло і стрілка годинника підбігла до дев'ятої, то господар, погломівши ще трохи, випивши грогу, запропонував іти на спочинок. До десятої він ще читатиме книжку й слухатиме столичні та закордонні газети, а о десятій засинає: такий його розпорядок, що йому, хочуть чи не хочуть, повинні підлягати й гості.

— Ваша кімната готова. На добраніч.

Сахно відкланялася і тим же коридором рушила до себе.

У кімнаті на неї чекав лакей. Він застелив постіль і готував вечірню купіль. Зачувши прихід Сахно, він залишив своє діло і взявся допомагати роздягатися, хоч Сахно того

й не хотіла, бо не збиралася ще спати, та й не звикла, щоб їй допомагав хтось у туалеті, особливо мужчина. Вона спробувала була це сказати лакеєві, але той не зважав на її слова. Згадавши про його глухоту, Сахно не добрала способу з ним розбалакатися і мусила дозволити роздягти себе й напнути на плечі купальний халат.

Лакей виконував усе з винятковою вправністю. Його автоматичні, завчені рухи нагадували Сахно рухи заводної ляльки; відштовхувала потворна, гидка зовнішність. Його червоне обличчя було наче спечене, спухле. Від усього тіла віяло якимось мертвим холодом, і дотики його були бридкі. Навіть крізь рукавички, яких лакей не знімав ні на хвилину, відчувався холод наче закростенілих пальців.

Нарешті лакей відкланявся і пішов. Спати ще ніяк не хотілося, і, розчинивши одне з вікон, Сахно вместилися біля нього.

Був уже вечір, і над хащами парку сходив великий повний місяць. В його зелено-бузкових променях сиво клубився туман з озерець, що оточували парк. Під летючими хмаринками туману відлискували під місяцем великі плеса верхніх ставків, що майже омивали мури палацу.

Сахно замилувалася таємничою красою південної місячної ночі, її моторошними тінями у тремтливих світлинах. З вікна видно було добру половину палацу, що загинав тут літерою Г. В цій частині до парку виходили тільки одні двері. В усіх вікнах було вже темно — палац спав. Спав, мабуть, і господар. Подумавши про це, Сахно заходилася й собі вкладатися — до ранку було вже недалеко, а з дороги треба було спочити. Вона загасила світло й зібралася була плігнути в ліжко. Та забарилася. Електрика згасла, місячні промені вдарили в кімнату й обсипали все своїм чарівним мертвим сяйвом. Важко було відмовитися від утіхи помилуватися ще з незайманої краси ночі, і Сахно вирішила випалити біля вікна сигаретку.

В цей час у багатьох вікнах палацу спалахнула електрика. Вихідні двері грюкнули, і надвір вийшов хтось у довгій кереї. Придивившись, неважко було впізнати пана-господаря. Він поглянув на вікно кімнати Сахно, не помітивши, звичайно, її скуленої постаті в складках порт'єр. Потім сів на велосипед і хутко поїхав.

«Щось професорові перешкодило додержати свого регламенту. Чи не трапилося чого?» — подумала Сахно.

У цей час надвірні двері ще раз грюкнули, і, перехилившись, Сахно побачила якусь постать, що вийшла в сад. Сахно не звернула б на неї уваги, та здивувало її, що постать та була майже гола, в самих купальних трусах. Це не був лакей, бо навіть у сутінку голе тіло відсвічувало надто блідо для смуглявого й червоношкірого нащадка древніх хамітів.

Поки Сахно роздивлялася й роздумувала, постать відійшла від стіни, рушила в парк, просто навпростець через галявину. Проходячи повз вікно, постать потрапила в смугу ясного місячного світла, і... мимоволі Сахно моторошно скулилася... Повз неї пливло щось гідке й незрозуміле... Людина була аж надто біла і мало не прозора в зеленавих хвилях місячного проміння. Млявий, наче з густого туману, торс, безфарбна, одутла, водяниста пика з зловісними плямами чорних окулярів...

«Що за чорт? Що за потвора? — похолола Сахно.— Що за привид з колекції старого ідіота?..»

Привид тихо минув галявину й пішов стежкою в глиб парку. Коли він обернувся до Сахно боком, Сахно не могла не відзначити, як подібна його хода, всі його рухи доходи й рухів Хаквілавіліса.

«Але це не він! Коли та червона потвора — нащадок якихось хамітів, то це вже якийсь альбінос... чи що?»

Місяць зайшов за хмари. Вся таємничість ночі зникла. В глиб парку віддалялася звичайна людська постать, тільки гола.

«Це звичайний місячний міраж? — пробувала заспокоїти себе Сахно, пригадуючи все відоме їй про південні міражі.— Чи я галюциную з перевтоми?»

Але мова розуму мало заспокоювала роздратовані нерви і нездатна була розвіяти пригніченість. Марно силкуючись відігнати моторошний образ і прикликати сон, Сахно загорнулася в холодні тканини м'якої постелі.

4

Точно о шостій Сахно збудив гучномовець. З набридлою допомогою того ж таки Хаквілавіліса вона хутко вбралася й поспішила на терасу, де доктор Гальванеску вже чекав на неї з ранішнім сніданком.

Гальванеску снідав мовчки і раз у раз підганяв Сахно: вони вже й так трохі запізнилися. Вигляд у господаря був

похмурий і стомлений. Сахно розпиталася про його здоров'я та причини нічної подорожі. Не приховуючи свого незадоволення з приводу того, що Сахно бачила його нічний від'їзд, доктор Гальванеску відповів, що справді зле спав цю ніч. Він мусив несподівано виїхати до робітничих казарм: захворів один робітник, і гадали, що то холера. Однак, як виявилось, це звичайна дизентерія, що лютує тут кожного літа. Поснідавши, господар і Сахно зразу рушили в путь. Біля під'їзду на них чекала циклонетка¹. Гальванеску сів до керма.

Вони минули палісадники, переїхали великим парком і виїхали на поля. Добрих дві години возив господар свою гостю по вузьких, але добре второваних стежках, що в різні боки розбігалися через розлогі поля. Тут Сахно мала нагоду висловити своє захоплення з ідеально організованої системи штучного зрошення.

— О! Це моя альфа і омега! — не без самовдоволення відказав господар. — Гарне зрошення — це є основа всякого господарства. Природа мало турбується про нас і ніколи не розподіляє доцільно своїх вільгот. Їх або обмаль, або надто багато. Виправляти природу, керувати нею — є завданням людини. Ідея штучного зрошення для нашого краю особливо важлива, бо сонця в нас скільки хочете, але сонце наше посушне. Виправивши за допомогою штучного зрошення хиби клімату, мені щастить збирати за рік два врожаї: в червні і в жовтні. Виснаження ґрунту я компенсую звичайними заходами угноєння, тільки більш удосконаленим способом. Я, звичайно, не угноюю моєї землі простим гноєм і давно вже відмовився од суперфосфату. Угноєння відбувається в мене разом із зрошенням. Рідина, яку ви бачите в водозборах, польових водогонах та в цих рівчаках, не проста вода. Це насичений хімічний розчин. Формула розчину — мій секрет. Хімія — мати хлібові. Ця хімія дає мені два врожаї на рік і збільшує збір проти звичайного на дикунських селянських полях в кожному врожаєві в п'ятдесят разів.

— П'ятдесят разів! — скрикнула Сахно, до краю здивована. Вона сподівалася почути велику цифру, але ніяк не таку.

— Так. П'ятдесят разів. Тобто там, де дикун-селянин має пуд хліба, я маю рівно п'ятдесят. А відрахуйте з

¹ Автомобіль на трьох колесах.

селянського пуда відсотки на виснаження ґрунту — бо вони, ідіоти, не мають навіть багатопілля — і ви побачите, що проти моїх п'ятдесяти пудів селянин, в середньому за десять років, не матиме більше тридцяти фунтів. Моя ж система зрошування і хімізації не тільки не виснажує землі, а навпаки — з року в рік угноєння треба менше, бо в землі лишаються рештки, та й вона, як усякий живий організм, привчається сама виробляти ту отруту, яку спершу їй доводиться давати як ліки. Це мені дає економію у відповідній прогресії з другого року вживання угноєння.

Сахно слухала як зачарована. Вона чекала побачити тут чимало цікавого, але це перебільшило всі її сподівання.

— Дорогий професоре! — палко вигукнула вона, проймаючись великою пошаною до цього оригінала. — Вам же, звичайно, відомо, що на культурних полях найпоступовіших щодо сільського господарства країн врожайність не складає й п'ятої частини вашої. Ви пробачте мені, але я дивуюся, чому ви не опублікуєте своїх досягнень, чому ви не зробите їх надбанням людства і науки?

— А що дасть мені за це наука і людство? — холодно відказав доктор Гальванеску, згорда примружуючись на захват Сахно.

— Як то «що»? — трохи зніяковіла Сахно. — Ви зробите людство щасливим. Ви навчите його легко заробляти хліб. Ви дасте йому змогу раціонально витратити свою працю. Ви звільните його від зайвої роботи...

— Для того, щоб воно більше часу мало на лінощі та безпутства?

— Хіба ж можна так казати? Невже ви не вірите в людство, в поступ, в культуру?

Доктор Гальванеску неохоче засміявся.

— Припустимо, вірю. Бо не можу не вірити. Коли не в людство, то в окремих людей, в їх поступ, культуру. Не можу не вірити, бо оце, що я вам демонструю, це і є поступ, культура. Але... це зробив я. Що мені дасть за це людство?

— Подяку трудящих... Славу, коли ви її шукаєте... Або, нарешті, багатство. Стовпи капіталізму вам охоче віддадуть на експлуатацію півсвіту, аби ви тільки відкрили другій половині свою таємницю.

Гальванеску знову засміявся сухо і хрипко.

— А може, я хочу цілий світ? Може, половини мені замало!

Сміх і іронія охолоджували захват Сахно. Вона вже не знала, чому віддати перевагу — шанобі й захопленню перед генієм чи огиді з його мерзенності. Доктор Гальванеску тим часом заспокоївся і змінив гнів на милість.

— Ця формула мені коштує п'ятдесят років життя. Ніхто ніколи не поверне мені цих років. А вони для мене дорожчі за ваших півсвіту. Нехай інший розум винайде формулу безсмертя, а я віддам йому свій винахід за дарма...

Він помовчав, скеровуючи циклонетку по вузьких бетонних стежках, що в'юнилися між рівчачками зрошування. Зненацька він засміявся привітно й весело, за своїм чудним умінням нагло і враз міняти свій настрій.

— Все це дурниця! Не в тім справа. Я ще мушу все добре перевірити. Хто знає, може, я таки відкриюся... І не візьму дорого за свій винахід,— ще засміявся він.

Його співрозмовниці враз полегшало, і Сахно з колишньою пошаною поглянула на господаря. Доктор Гальванеску в цей час раптом спинив мотор.

— Я хочу дати вам покуштувати зрошувальної рідини.

З цими словами він легко скочив на землю і взяв черпак, що лежав біля водозбору.

— Хіба я земля? — засміялася Сахно.

— Ні,— серйозно відповів Гальванеску.— Але ви частка тієї ж світоспороди, що й земля. Не гидуйте її поживою. Можу вас поінформувати, що зараз я досліджую вплив цієї зрошувальної рідини безпосередньо на живий організм. І маю підстави боятися, що вся моя попередня праця піде марно. Можливо, що й саме зрошування не буде потрібне, як не буде потрібен рослинний хліб.

— Ви говорите про сурогати? Хімічний хліб? Я знайомилася з багатьма спробами в цій галузі, і, здається, вони всі досі невдалі.

— Так. Це не моя ідея. Вже понад сто років шукають люди формулу речовини, що заступила б звичайне харчування. Куштуйте,— простяг він Сахно черпака,— це якраз розчин для зрошування ґрунту під цукрові буряки. Кожна рослина, звичайно, потребує трохи одмінної формули розчину. І цей якраз, на мою думку, найближчий до того, що може бути поживою для живого організму. Свині, скажімо, що їхній травний апарат і формула крові найближчі

до людського, їдять це залюбки і вгодовуються швидше, як на кукурудзі, висівках чи мелясі.

Сахно обережно сьорбнула бурої з неприємним запахом юшки. На смак вона була солодка і трохи п'янка.

— Тут є хлор? — запитала вона, розсмакувавши.

Гальванеску розсміявся.

— Ви хочете вивідати в мене формулу? Але коли я скажу навіть, що хлор таки є, і перейменую ще з двадцять інших складових частин, вам однаково це нічого не дасть. Бо основне, звичайно,— пропорція і спосіб виготовлення.

Сахно й собі розсміялася, запевняючи, що вона зовсім не хоче силоміць вивідувати таємницю.

— Ну, як вам смакує? — поцікавився господар.

— Не дуже,— щиросердо призналася Сахно.— Я з більшою охотою з'їла б біфштекс з картоплею і кавалок хліба.

— Я теж,— засміявся доктор Гальванеску.— Але я ще й не заявляю патенту на таку поживу. Поживемо ще — побачимо.

Вони знову посідали в циклонетку й рушили далі. Тепер пшеничні й бурякові плантації лишилися позаду, і стежка бігла серед рясних виноградників. Гальванеску мовчав, роздивляючись по сторонах, і раз у раз вдавався до свого нерозлучного апарата, вицокуючи коротенькі акорди.

— Ви це серйозно, пане доктор? — по паузі запитала Сахно, коли мотор спинився перед брамою.

— Що серйозно?

— Про годівлю... цією рідиною?

Гальванеску подумав і замислено відказав:

— Не знаю. Це, звичайно, тільки проблема. Проблема вивчення, аналізу і синтезу — так, так, аналізу і синтезу вітаміну. Я, між іншим, працюю й над цим. Не знаю, чи пощастить мені закінчити мою роботу до смерті... Ах, цей проклятий обов'язок вмирати руйнує всі плани! Для людей винаходу ніколи не вистачає життя! — обурено вигукнув він.— У всякому разі, день розв'язання вже недалеко.

Потім, трохи помовчавши, він додав тоном лектора:

— Розумієте, справа в тім, що організм землі і організм рослини значно простіший за організм тварини. Тварина ж до того страшенно розбещена, особливо людина. Знайти для неї штучну поживу надзвичайно важко: треба врахувати все — і кровообіг, і нервову систему, і вібрації розумового апарату, і статеві хвилі, і соціальну спадщину

віків, і нажиті мікроби тисячі хвороб, і багато всякої всячини... З другого боку, можливо, що цілий цей метод хибний. Може, неправильно шукати і пристосовувати potravu для організму, може, навпаки — організм тварини треба пристосувати до першої-ліпшої potravu. Тобто — спростити людський організм, довівши його простоту до простоти коли не землі, то бодай організму рослини...

Сахно з цікавістю слухала господаря, але той раптом урвав.

— Я втомлюю вас...

— Ні, ні! Що ви! — заперечила Сахно.

— ...і надто покладаюся на вашу нездогадливність... Ви вже мені пробачте, але в кожного винахідника є межі, далі яких він не може говорити про свої роботи.

— У вас, мабуть, працює багато робітників? — запитала Сахно.— Щоб виконати всю роботу тут, потрібно чимало робочих рук.

— Не дуже,— заперечив доктор Гальванеску.— Ви забуваєте, що в мене геть усе механізовано й електрифіковано.

— І все ж таки тут працює не одна сотня людей? Навіть при максимальній машинізації?

Доктор Гальванеску хитро примружився.

— Я бачу, ви не від того, щоб довідатися, яка саме ця цифра?

— Так. Це дуже цікаво. Цікаво знати, як заощаджує робочу силу ваша система. У вашому господарстві все побудовано на механізації, але, з другого боку, тут стільки різних удосконалень, що потребують робочих рук.

Гальванеску засміявся.

— На це питання я не дам вам відповіді. Це мій секрет. Спитаю тільки вас, чи багато людей зустрічали ви в моєму маєткові і на полях?

— Нікого... поки що,— широко призналася Сахно.— Я навіть подумала, чи не свято яке сьогодні. Мушу признатися, що це не тільки захоплює й інтригує мене, а й... трошки, знаєте, якось стає моторошно. Таке безлюддя...

Гальванеску засміявся знову.

— Недарма цієї землі так бояться довколишні мешканці. Ваше ім'я вимовляється з якимсь півмістичним страхом. Про вашу особу говорять...

— Коли люди чогось не знають, вони плещуть усякі дурниці.— різко перебив Гальванеску.— Цим вони вина-

городжують себе за свою обмеженість і нездогадливість... А проте... вони мають де в чому рацію. Я не терплю цікавих і роззяв. Я нікого до себе не пускаю і караю необачних...

— Можливо, ви праві,— підтакнула Сахно, щоб не дратувати марно Гальванеску.— Але вернімося до нашєї балачки про робочу силу. Людей на полі не видно зовсім, хоч пора зараз і робоча. Цілком очевидно...

Але Гальванеску гостро й суворо її спинив:

— Для вас тут немає нічого «цілком очевидного». Ви можете будувати собі які хочете гіпотези, але, повторюю, не чекайте від мене відповіді на це питання. Я вже сказав вам, що основного принципу моєї системи господарювання — мого «секрету», що його так кортить вивідати вашій академії, я вам не скажу. Хто знає, може, питання про робочу силу і є основний секрет моєї системи? Отже, прошу вас не вертати до цього питання.

— Я прошу мені пробачити...

Але Гальванеску, звичайно, не слухав і, за своєю манерою, зразу змінив свій суворий і гострий тон на іронічно-веселий.

— Хто знає, може, ви агент якоїсь профспілки чи там котрогось з інтернаціоналів і шукаєте потрібної вам «нечуваної експлуатації», щоб потім дзвонити по всіх ваших дурних газетах, компрометуючи моє ім'я та звертаючи на мене увагу всяких нероб і нездар... А проте,— він ще раз різко змінив тон,— коли вже ви так хочете, я покажу вам зараз моїх робітників. А то ви справді надумаете всяких дурниць.

Він замовк і довго вицокував на своєму апараті.

— Тут недалеко провадяться меліоративні роботи... Мені не потрібне оце озеро, і я вирішив перенести його в парк: там бракує води в ставках. Зараз риемо канал. Прошу.

Вони зійшли знову на кручу, сіли в циклонетку й повернули назад. Через виноградники й плантації машина вернула до парку, обігнула ріг муру й виїхала з другого боку озера. Не доїжджаючи з півгони до берега, доктор Гальванеску спинив мотор.

— Ми подивимося звідси. Озеро дуже малярійне, і ближче під'їжджати небезпечно.

— Але ж там працюють люди?

— Вони мастяться спеціальним захисним еліксиром. Комар його боїться. Глядіть.

Сахно вже й сама дивилася в той бік. Від озера до парку прямував уже наполовину готовий вузький канал. Там працювали зараз дві землечерпалки. Біля них мурашіло з десятків робітників. Праця відбувалася надзвичайним темпом, і люди, здавалося, не ходили, а бігали. І в той же час зразу бив в очі надзвичайний лад і організованість усієї роботи. Кожний робітник, очевидно, педантично виконував якусь певну й обмежену частку загальної роботи, зосереджуючись тільки на ній, і більше не дбав ні про що. Здала кожний видавався наче шрубиком у загальному механізмі праці. Можна було помітити точні, добре вивірені й виміряні рухи. На ці рухи згодом ставало навіть важко дивитися — до того були вони розмірені й автоматичні.

— Яка чудова муштра! І яка досконала організація роботи! — захоплено скрикнула Сахно.— Я починаю думати, що це й не люди, а якісь автомати.

Гальванеску в цей час відкрив свій апарат і вибив коротенький акорд. Наче від помаху чарівницького жезла, вся робота вмить спинилася... Люди застигли на місці, машини перестали стукотіти... Але перш ніж ошелешена Сахно встигла вражено скрикнути, Гальванеску клацнув іншим клавішем, і робота знову ментально відновилася в тому ж темпі.

— Це геніально! — захлинулася Сахно.— Це вище за людський розум! Дорогий професоре, невже ви не скажете, як ви досягаєте такого швидкого виконання ваших наказів?

Замість відповіді доктор Гальванеску розважливо промовив:

— Радіо належить велике майбутнє.

Сахно вийняла бінокль і ще раз поглянула на групу робітників. Зблизька дещо губився ефект ритмічності роботи, зате ще більше вражала точність і доцільність рухів кожного окремого робітника. Віддалення було все ж таки чимале, і розглянути добре окремі деталі та поодинокі постаті не щастило. Втім, дуже дивувала надмірна блідість облич у робітників — така дивна тут, під палючими променями південного сонця.

«Мабуть, господар таки справді не дуже-то дбає про охорону праці своїх людей,— подумала Сахно.— Навряд, щоб чули вони щось не тільки про восьмигодинну, а й про десятигодинну робочу днину...»

Далі міркувати їй не довелося.

Доктор Гальванеску, що відійшов був од неї і поравсь біля свого апарата, в цей час знову повернувся. Побачивши бінокль, він безцеремонно видер його в оторопілої Сахно.

— Ви забули про мої попередження й порушуєте умову, яку вчора підписали, пані! — обурено затупотів він ногами. — Я припиняю негайно дальший огляд.

— Але, пане... — розгубилася Сахно, недобравши ще, як має реагувати на не зовсім чемну поведінку господаря. — Мені дивно... Ви ображаєте...

— Ви не маєте права тут ображатися! Ви нечесно ламаєте ваше слово!

— Пане!

— Пані!

— Я до краю здивована...

— Я теж. Прошу в машину. Ми негайно вертаємо.

Обурено відсапуючи та мурмочучи, розгніваний господар побіг до циклонетки. Сахно не залишалось нічого іншого, як наздогнати його.

— Прошу. Сідайте. А цю штучку, — Гальванеску сердито потрусив біноклем, — я змушений реквізувати.

Розмахнувшись, він жбурнув його в ривчак.

— Я не хотіла вас образити, — почала була Сахно, прагнучи ліквідувати прикрий інцидент, але доктор Гальванеску її не слухав. Він увімкнув мотор і пустив циклонетку швидко назад, додому.

5

Ніч надійшла непомітно, швидко і по-південному раптово. Сахно з доктором Гальванеску ніч застала в бібліотеці. Помирившись під час обіду — притому Сахно повинна була заприсягтися ще одним словом честі про свою скромність — вони тепер оглядали книгосховище Гальванеску. Це була багата й цікава бібліотека. Всяке друковане слово з усіх галузей науки, техніки й соціології, де б не з'явилося воно в світ, мало своє місце на полицях цієї книгозбірні.

Похвалившись книжками, Гальванеску привів Сахно в діаграмну, де продемонстрував свої схеми, зведення й виклади, ошелешуючи неймовірно великими числами й до нахабства сміливими розрахунками. Тут же, до речі, він

прочитав деякі тези з своєї недрукованої праці, проілюструвавши кіномалюнками результати кількох цікавих дослідів. Проте показати лабораторії категорично відмовився, попередивши, що їх зовсім ізольовано в так званому «лівому корпусі» і на всякий випадок насторожі стоїть там вірний вартовий — електродріт. Натомість він запропонував з завтрашнього ранку розпочати огляд рибного розплідника й ботанічного та зоологічного садків. Там він обіцяв показати інтересні досліди над щепленням рослин і культивуванням різноманітних тварин.

Розійшлися знову о десятій, і Гальванеску, що дуже натомився за день та попередню безсонну ніч, заявив, що відразу, навіть зраджуючи свої звички, ляже спати.

Сахно ж не спалося. Враження дня перехвилювали і втомили її. Хоч і як багато чула вона про цей маєток на краю європейського суходолу, але досі вона досить скептично ставилася до таємничої слави не менш таємничого доктора Гальванеску. Ця чудна постать тепер чимраз більше викликала до себе поваги й захоплення, але ще більше інтригувала своєю загадковістю.

Нервові піднесення жужмом збило думки і відганяло сон. Проблукавши з півгодини по своїй кімнаті і вимірявши її вздовж і впоперек, Сахно вирішила вийти в сад прохолодитися.

Було вже після одинадцятої. Тихо перейшовши терасу, Сахно зайшла в квітники. Обігнувши правий корпус, вона вийшла на галявину перед свої вікна. В вікнах лівого корпусу, де містилися таємничі лабораторії та покої самого господаря, не світилося.

— Таки спить. Не збрехав;— усміхнулася Сахно і рушила собі в глиб саду.

Весь пополовілий у місячному сяйві парк аж пахтів ароматом південної ночі і таємниче вабив у свої надра. Сахно перетяла галявину й випірнула у хащі туй і карликових сосен. Вузькими, добре второваними і охайно підчищеними стежками вона блукала у лабіринтах зелені, не спускаючи, проте, з ока світла з свого вікна, щоб не заблудити поночі. Тут і там у гущавині зелені траплялися альтанки, мисливські хатки чи просто портики, мальовниче притулені на берегах озерець або в хащах старезних дерев. Сахно плигнула у байдарку, що м'яко погойдувалася на причалі, і попливла тихим, заснулим плесом.

Всі озерця і ставки сполучалися між собою протоками, декоративно прихованими за підвісними місточками або чагарниками. Вони манили своєю загадковістю. Пливучи далі й далі, Сахно й незчулася, як опинилася далеченько. Силует палацу сховався за стіною високих дерев. Світло з вікна зникло ще раніше. Стурбувавшись, Сахно повернула й наважилася була плисти назад, коли це побачила за берегом озерця якісь мережані залізні споруди.

Під'їхавши ближче і роздивившись, вона впізнала конструкцію землечерпалки. Це було таки останнє вже перед муром озерце, і далі, за муром, мав бути той канал, що роботу біля нього вона дивилася вдень. По цей бік муру канал уже був закінчений і обмурований. На дні плескало трохи води — рівно з поверхнею озера. За двадцять чи тридцять метрів канал зникав у тунелі під муром. Сахно нахилилася над водою і глянула в тунель. Він не був довший за п'ять-шість метрів. За тими п'ятьма-шістьма метрами знову м'яко відсвічувала під місяцем вода, трохи далі чорніла загата, ще далі — бовванів тулуб землечерпалки.

Непереможна сила цікавості штовхнула Сахно. Одмажуючись від думки, що вона робить нечесно, вже вдруге порушуючи своє слово честі, Сахно вдарила веслом і рушила в протоку тунелю. Вже підпливаючи до гирла, згадала вона про електросторожу, але зараз же заспокоїла себе — навряд, щоб і гирло тунелю було переплутано дротом. До того ж, металевий ніс байдарки був би, в разі потреби, за найкращий струмовідхильник...

Ось і гирло. Сахно підняла весло і хотіла востаннє з усієї сили відштовхнутися, щоб розгону хватило на всі п'ять метрів тунелю. Але в ту ж мить вона злякано відсахнулася...

Згори, з верхнього пруга тунельної труби, щось зіскочило й з плескотом шубовснуло в воду. Щось велике, незграбне й важке. Човен захитало, і він затанцював на мертвих хвилях, от-от готовий перекинутися. Перше ніж встигла Сахно отямитися з переляку й збагнути, що сталося, — з води виринула голова, а за нею й плечі людини. Води тут було небагато, і людина стояла у воді по груди. Вона вмить зняла руки, випереджуючи Сахно, що хотіла оборонятися веслом, і з силою відіпхнула човна назад. Потім людина плигнула, наздогнала човна і ще раз відштовхнула його... Байдарка хутко сковзнула назад до озера. А людина зразу одвернулася і моментально зникла в тіні муру...

Сахно сиділа закам'янівши. З несподіванки й пере-
ляку вона не могла ні ворухнутися, ні гукнути. Весло впало
в воду й пливло із човном. Перед очима стояла гідка, по-
творна личина...

Хоч і як швидко відбулися всі ці події, але Сахно
встигла роздивитися дивного вартового. Проміння місяця
вдаряло йому просто в лице, і в цих променях ясно видно
було бридку пику. Опукле, одутле, як після страшної хво-
роби, тіло і голий-голісінький череп та беззубий рот. Але
що найстрашніше і найогидливіше — це мертва зелена-
вість і прозорість шкіри. Здавалося, місячне проміння про-
свічувало крізь неї, виразно вирізьблюючи западини й ри-
си черепа. Вуха та ніздрі й зовсім наче світилися. Це було
щось напівпрозоре — крохмаль чи медуза — щось гідке,
ненормальне й потворне...

«Якась дивна й страшна хвороба!» — нарешті спро-
моглася зібрати думки Сахно і мимоволі згадала про вчо-
рашній привид на просіці. Тепер було очевидно, що мі-
сячний міраж тут ні при чому. Ясно, що й учора бачила
вона цю ж таки людину або зовсім подібну до неї — хвору
на ту ж недугу.

Отямившись, Сахно налягла на весло, поспішаючи геть
від жахливої примари. Але прокляті озерця тяглися не-
скінченно. Тільки за чверть години гущавина парку скін-
чилася, й з-за дерев забовванів силует палацу з освіт-
леним квадратом вікна. Сахно причалила й вискочила на
берег. Страх міцно полонив Сахно, і, ступивши на твердий
грунт, вона не витримала й бігцем подалася додому.

Вже добігши до галявини, Сахно спинилася віддихну-
ти. Соромлячи себе за дитячу боязкість, вона пішла далі
повільно й спокійно. Під високою двоповерховою альтан-
кою, схожою на китайську вежу, вона сіла притамувати
биття серця й закурити.

Чи дурман нікотину, чи просто здоровий глузд, а може,
і те, і друге разом так вплинули на Сахно, а тільки вона
дуже швидко заспокоїлася. Справді — що ж тут такого
дивного, що цей чудернацький вартовий так незвичайно
запобіг її замірові проплисти тунелем? У доктора ж Галь-
ванеску геть усе — незвичайне. До цього треба звикнути.
Люди у доктора вимуштровані навдивовижу, сама Сах-
но винна, що хотіла нишком зламати своє слово. Що ж
до зовнішнього вигляду, тобто фізіономії вартового, то...
хто його знає, може, справді, місячне проміння тут так

завинило трохи: південна природа дуже щедра на всякі міражі. Та, зрештою, нічого неможливого немає і в тому, що ця людина — справді якась потвора. Може, в цих місцях лютує якась із жахливих і нерозгаданих південних пошестей.. Ця опуклість виду... Сахно порівняла це лице з фізіономією Хаквілавіліса. В темношкірого Хаквілавіліса воно зовсім інакше. Це, мабуть, якийсь тубілець білої раси...

«Проказа! Лепра!» — здригнулася Сахно на свою здогадку. Справді-бо, яка вона нездогадлива. Оця відсутність людей в палаці, незрозумілий острах усього околишнього населення, вперте небажання Гальванеску підпускати близько до своєї оселі людей — хіба ж це не доводить такого припущення? І як це необачно, що вона наважилася порушити професорову заборону. Це ж жах! Вона ж могла заразитися.

Схвильована цією думкою, Сахно в той же час якось зразу заспокоїлася. Сказати правду, то з першої хвилини, як ступила вона на землі Гальванеску, якийсь моторошне почуття не давало їй спокою. Збіги обставин, вразливі факти разом із кумедною, чудернацькою і таємничою постаттю самого професора, повивали в таємничість і моторошність усі події. Безперечно, дещо незвичайного тут таки є: скажімо, оце використання до роботи прокажених (Сахно побудувала собі цілу гіпотезу про колонію прокажених...). Навряд, щоб така людина, як шановний доктор Гальванеску, робила б це виключно з благодійною метою. Тут, мабуть, добре враховано вимушену ізольованість від життя хворих на проказу і їхнє безталання. Це дає найширші можливості для експлуатації і для доброго зиску... А проте важко сказати, чи великий такий злочин. Адже, втягуючи прокажених у роботу, в суспільне життя, професор дає їм велику радість, дає їм змогу почувати себе людьми. Може, і лікує їх, експериментує над способами лікування цієї жахливої хвороби?..

Надходив ранок. Місяць уже ховався по той бік паркового муру й немічним скісним промінням освітлював просіку й палац. Нічні птахи замовкли, з озерець тягло вогкістю, на сході трохи пояснішало і зблідли зорі.

Надзвичайна тиша передрання, багатюща й дивовижна природа довкола, духмяні пахощі південної рослинності — все це заколисувало затишним спочинком. Але сон тікав з очей. Навпаки, свіжість і запашність ночі бадьо-

рила нерви і розбуркувала тіло могутнім — тільки південним жителям знайомим — почуттям радісного, незнаного бажання та тужної невдоволеності. Сахно цілком віддалася цьому почуттю й марила — чим? — вона й сама того не відала. В такі ночі марення рясно плетуться в потомленій і стривоженій фантазії, але важко сформулювати їх бідною людською мовою.

Велич природи, з якою так рідко доводиться стикатися міській людині, розбуркувала рештки неурбанізованого ліризму. Сахно згадала, що вона степовичка — дитя розлогих просторів далекої країни, — і мимоволі поринула у спогади. Несподівано для себе самої вона заспівала навіть стиха якоїсь рідної пісні. Її рідні не знають іншого вияву своїх почуттів: радіючи чи сумуючи, вони завжди заспівують.

Вона була б довго ще просиділа тут, виконуючи репертуар свого народу, коли б не довелося їй зовсім несподівано здивуватися і, будьмо щирі, — удруге за цю ніч перелякатися... Але здивувалася й перелякалася Сахно з цілком поважних причин: з-за її спини залунала її рідна мова — хтось підтягував її співам.

Отямившись після першого замішання, Сахно глянула вгору, звідки линув спів. У темному чотирикутникові вікна на другому поверсі альтанки вона розглянула нечіткий обрис погруддя.

— Хто ви? — не зовсім сміливо прошепотіла Сахно.

— А ви? — відказав голос.

Деякий час Сахно не знала, що далі сказати, й взялася до цигарки.

— Мене трохи налякав ваш спів. Я ніяк не сподівалася, що тут хтось є, — нарешті забалакала вона. — Пробачте, коли стурбувала вас.

— Нічого. Мені однаково не спиться. Це... може, моя остання ніч, а такої ночі не кожний засне. До того ж, мене здивувала рідна пісня. Я не сподівався почути її тут, саме тут, в цьому проклятому мовчазному місці.

— І мене це здивувало, — погодилася й Сахно.

— Ви українка? — запитав ще незнайомий, очевидно, дуже балакуча людина.

— Так. Ви теж?

— І я теж.

Якийсь час обоє помовчали. Незнайомий муркотів собі під ніс заспіваної щойно пісні.

— Ви сказали,— заговорила знову Сахно. — що це, може, ваша остання ніч. Даруйте мені, якщо це нечемне запитання, але чому це має бути ваша остання ніч? Хіба збираєтесь... той... не жити більше?

Незнайомий урвав спів.

— Ви жартували?

— Ні. Я, власне, і сам не знаю. Шановний доктор запевняє мене, що я не тільки житиму, а й житиму значно краще... Проте, знаєте, коли лягаєте під ніж, то не можна бути певним за завтра.

— Хіба доктор Гальванеску лікар?

— Атож. Ще й який!

— Він має робити вам операцію?

— Як би вам сказати? Дійсно, маленьку операцію. Повне забуття минулого, довічний кусень хліба, довіку гарантована праця та ще й п'ять тисяч лір одноразово — це непогана платня. О, я певний, що за рік-два вся наша емігрантська братія перейде через операційний стіл цього ескулапа. Однаково ж більше нема куди діватися.

— Пробачте,— спинила його Сахно.— Я не зовсім розумію вас. Я не збагну, як тлумачите ви оце слово «операція», алегорично?

— Що? — злісно перепитав незнайомий.— Що ви там говорите?

— Я не збагну, про яку операцію ви кажете!

— Як то «про яку»? А ви хто? Хіба ви не з нашої отари?

— Тобто, ви питаєте...

— Мабуть, щупко тримаєте в кишені білет, що його одержали в емігрантському бюро від агентів цього опереткового професора разом із двома тисячами лір завдатку?

— Я категорично не розумію вас,— розвела руками Сахно.— Про який білет ви говорите?

Незнайомий замовк і згодом стурбовано запитав:

— Ви хіба не маєте жовтої картки?

— Ні.

...Якийсь час нагорі в альтанці було тихо. Погруддя незнайомого, що вже чітко вирізьблялося в передранішніх сутінках, застигло і вже більше не хиталося. Тільки після довгої паузи він заговорив знову.

— Тоді... тоді вибачте, я зв'язаний словом і... не можу з вами розбалакувати.— Потім зовсім тихо він додав: — Хто його знає, чи не вартує тут за кущами хтось з його агентів.

— Тут нікого немає,— зашепотіла Сахно,— нас ніхто не може почути.

Вона вся спалахнула цікавістю. Це ж, либонь, таємниця доктора Гальванеску от-от має їй відкритися. Все незрозуміле й таємниче, всі побоювання, які щойно заспокоїла, зринули знову ще з більшою силою. Але незнайомий спинив її.

— Чекайте. Хто ж ви така? І що тут робите?

— Я вчора приїхала. З Німеччини. Мене відрядила академія наук обізнатися з господарством доктора Гальванеску...

— Обізнатися з господарством доктора Гальванеску? Ха-ха! — хрипко зареготав незнайомий.— Шукайте іншого дурня. Тут ви нічого не дізнаєтеся. Він надто хитрий, злочинний і могутній.

— Розкажіть же мені. Я вас прошу. В чому річ? Ви мене страшенно заінтригували. Та й сама я надивилася тут багато незрозумілого й таємничого... Якщо можна, я зйду до вас нагору. Ніхто не побачить і не почує...

Незнайомий мовчав. Він, здається, погоджувався. Але раптом він схаменувся.

— Стривайте. Ви, кажете, приїхали з Німеччини?

— Так.

— Але ж ви українка?

— Авжеж.

— Емігрантка?

— Я, бачите... вчилася у Німеччині і залишилась при кафедрі для наукової роботи. Після того я маю повернутися додому...

— Значить, ви... радянська громадянка?..— Незнайомий відсахнувся від вікна й з прокляттям грюкнув рамою. Сахно ще чула, як він вовтузився біля шпінгалета, клянучи себе й Радянську владу.

Приголомшена й розгублена, стояла Сахно під вікном, не знаючи, що їй робити. Вона б простояла так довгенько, та вікно ще раз відчинилося, і звідтіля на мить висунулася голова обуреного незнайомого.

— Коли ти, проклята комуністична суко, не підеш зразу звідси геть, я негайно протелефоную докторові Гальванеску!

Така загроза не віщувала Сахно нічого доброго. Не в її інтересах було, щоб доктор Гальванеску дізнався про її

надмірну цікавість. Тому вона не примусила просити себе вдруге й швиденько подалася геть від альтанки.

Вийшовши на просіку, Сахно спинилася. Але марно силкувалася вона збагнути все, що оце зараз почула. Годі було розібратися в усій плутанині з натяків, фактів і випадків.

Щиро лаючись — не знати на кого і за віщо — попрямувала Сахно до палацу, на своє вікно, що блідо-блідо висвічувало в перших ясних світлинах зорі.

Палац спав. Вільний від замків, мовчазний і дико-безлюдний.

Сахно хутко проминула терасу, ганок і анфіладу порожніх моторошних покоїв. В своїй кімнаті вона тихо роздяглася й лягла в ліжку. Зразу ж страшенно захотілося спати.

Довга днина, сила вражень, а ще більше хвилювань чинили своє: повіки злипалися, в голові шуміло й терпко завмирало, думки не снувалися, нерви охляли.

Але враз її збудив звук. Сахно вмить прокинулась і сіла на ліжку. Звук повторився. Тепер вона зрозуміла — це був тоненький дзвін електричного дзвоника. Не второпавши, звідки лине цей дзвін, Сахно здивовано роздивилася. Тоді задзвонило втретє. Телефон. Сахно зовсім забула про нього.

Дивуючись, хто ж це може тут їй уночі телефонувати, Сахно взяла трубку. Звідтіля линув знайомий горловий голос Чіпаріу.

Сахно з полегшенням зітхнула. Чіпаріу! І як це могла вона забути за Чіпаріу. Де він і що робить? Чи добре йому?

Чіпаріу довго перепрошував, що збудив, мабуть, Сахно, що дзвонить так рано, але він дзвонив ще звечора кілька разів і турбується, що Сахно йому не відповідає. Коли, нарешті, Сахно його заспокоїла, що вона не спить, Чіпаріу перейшов до справи.

— Чи хутко поїдемо звідси? — питався він.

— А хіба що?

— Як собі хочете, а мені тут зле.

— Зле? Чого б то? Про вас не турбуються? Я завтра ж скажу господареві...

— Не те. Мною аж надто піклуються. Я живу просто в розкошах. Але в тім-то й горе, що я не знаю, хто про мене дбає. Я не бачу нікого. Розумієте — нікого, крім цього

ідіота лакея з бридкою целулоїдною пикою. Я не бачу людей. Далєбі, хай не буду я шофером Чіпаріу, а мені тут моторошно! Як собі хочете, а я довго так не витримаю.

Далі Чіпаріу закидав Сахно запитаннями: як їй, що вона робить, що бачила, що чула і чи не почуває того ж, що й він, Чіпаріу? Сахно, як могла, заспокоїла його й пообіцяла, що завтра неодмінно з ним побачиться. Що ж до від'їзду, то це буде теж незабаром — завтра чи післязавтра.

— Ви думаєте, я не пробував уже до вас проскочити? — бідкався Чіпаріу.— Ще б пак! Таж цей проклятий електричний мур! Я зловив kota й кинув його на гребінь муру — згорів миттю.

Розмова з Чіпаріу якось заспокоїла Сахно. Приємно було відчутти, що близько є звичайна, простісінька собі, без усяких таємниць, людина. Це бадьорило й гонило прикре почуття моторошності. Однак розмова ця сполохала сон, і до перших променів сонця Сахно так і не змогла заснути.

6

Коли другого ранку Сахно з великим запізненням виїшла до сніданку, господаря вже не було. Стіл стояв сервований на одну персону.

«Вже поснідав і, мабуть, вирушив по хазяйству»,— подумала Сахно й узялася снідати. Вона не дуже й жалкувала за тим, що прогавила господаря і, очевидно, цілий ранок лишиться на самоті. Сахно нічого не мала проти того, щоб наодинці розібратись у вчорашніх подіях.

Проте її самотність не була цілковитою. Зразу ж з'явився Хаквілавіліс і взявся прислужувати. Цей індивід уже починав набридати Сахно. Його червона твар у чорних окулярах, його педантична акуратність і автоматична точність при всіх вадах — глухоті, сліпоті й німоті — ці пластичні рухи, наче він виконував якусь пантоміму на сцені театру, а не робив звичайне діло,— все це було незвичайне, незрозуміле і дратувало. Перше Сахно хотіла була відслати його або розпитатися про господаря, але, згадавши, що балакати до нього — марна справа, поквипилася закінчити сніданок якнайшвидше, щоб позбутися цього неприємного спільника.

Нарешті сніданок закінчено, лакей пішов, і Сахно змогла на самоті запалити сигарету.

Події минулої ночі зовсім стурбували її, і зараз в ній змагалось два бажання: одно — негайно покинути все до чорта і скоріше їхати звідси, з цього оповитого таємницями й дурними страхіттями місця, і друге — навпаки, залишитися як можна довше, дізнатися про всі таємниці, аж поки все стане ясне й зрозуміле. Сахно силкувалася розважити себе, доводячи, що все це дурниці, просто збіг випадкових подій, які через свою несподіваність набирали якоїсь фантастичності. Однак таке заспокоєння зле давалось Сахно. Надто дужі були враження минулої ночі, коли зіставити їх з подіями попереднього дня.

У цей час дозвілля Сахно зненацька було порушене. На терасу вийшов доктор Гальванеску. Він з'явився з середніх покоїв. Привітавшись, він спинився при порозі, про щось заклопотано міркуючи. Зодягнутий був не так, як завжди, а в фланелевий костюм для подорожування й фетрову шляпу. В руці мав плащ і валізку. Через плече висів нерозлучний радіоапарат.

— Я маю лишити вас на деякий час,— сказав він.— На превеликий жаль, наші огляди доведеться припинити на один день. Мені спішно треба їхати до Галаца. Я повернусь увечері або вночі. У всякому разі, завтра ми вчасно відновимо наші огляди.

— Дарма. Не турбуйтеся,— поспішила Сахно.— Шкода тільки, що вам треба втомлюватися подорожуючи. Щодо мене, то я залюбки перепочину один день. Знаєте, така сила вражень...

Говорячи це, Сахно нишком пильно придивлялася до господаря, силкуючись збагнути, чи відомі йому події сьогоднішньої ночі. Але доктор Гальванеску нічим не зраджував себе, і з його поводження годі було про щось догадатися.

— Ви можете працювати сьогодні в бібліотеці й добре ознайомитися з діаграмами. Але, будь ласка, пам'ятайте про нашу умову і не підходьте близько до муру, не наробіть собі неприємностей.

Згадка про мур відродила спомини й про всі інші таємниці місцевого життя і занепокоїла Сахно. Вона ладна була попросити професора взяти й її з собою до Галаца. Проте вона перемогла себе і тільки подякувала, з гідністю запевнивши, що вона добре вміє додержувати свого слова.

— От і чудово! Зрештою, недодержання слова пошкодить тільки вам, а не мені. З тим будьте. Хаквілавіліс буде тут завжди вам до послуг.

До тераси підкотило велике авто. Сахно пильно подивилася на шофера, силкуючися добре його розглянути. Але з-під кепі, окулярів, респіратора годі було роздивитися його обличчя. Доктор Гальванеску й собі одів окуляри та респіратор, напнув плаща й сів у авто. Шофер моментально увімкнув мотор, і авто майнуло через віа-дук і зникло в гушавині парку.

Сахно засвистала веселенької шансонетки. Від'їзд господаря був їй дуже приємний. Цей старий оригінал і вражав, і дивував її, і викликав захоплення, але найбільше лякав. Першої хвилини, як залишилася Сахно одним хазяїном своєї власної персони, їй закортіло піти оглянути ті місця, де цієї ночі мала вона стільки пригод. Проте, роздумавши, вона мужньо відкинула таке необачне бажання. Хто запоручиться, що шановний господар не наставив довкола шпиків із своєї вірної сторожі? Отже, знічев'я доводилося таки йти до бібліотеки і діаграмної.

Добрих три-чотири години промарудилася там Сахно серед книжок і викладок, аж поки вправний лакей покликав її обідати. Після обіду Сахно знову прямувала до кабінету, коли згадала про Чіпаріу. Їй закортіло побачити бідного шофера. Проте виконати таке бажання не було змоги: гаражі були за муром, і Сахно не хотіла ні порушувати свого слова, ані ризикувати своєю персоною. Доводилося вдаватися до телефону. Але ні з бібліотеки, ні з кабінету на виклики не було відповіді. Тоді Сахно пішла до своєї кімнати й спробувала заговорити звідтіля. І тут був той же результат: трубка відповідала тихим віддзвоном — *abs...* Гадаючи, що Чіпаріу десь вийшов, Сахно перечекала півгодини й знову подзвонила. Трубка знову дала *abs...* Сахно дзвонила через годину, через півтори, через дві — ті ж результати. Це починало не в жарт турбувати її. Мимоволі роїлися у голові всілякі нісенітниці.

Можливо, що таке побоювання пересило б острах перед заборонами і Сахно подалася б шукати дорогу до гаражів, коли це до її кімнати з'явилися чорні окуляри навісного лакея. Хаквілавіліс приніс Сахно листа.

Здивована Сахно недовірливо роздерла конверт. Це була радіограма від доктора Гальванеску. Наче добре знаючи, що турбує зараз його гостю, дбайливий господар писав до неї:

«Колего, я зовсім забув вам сказати, а можливо, ця справа буде вас турбувати. Ваш шофер несподівано

захворів, і я змушений був ще вранці одправити його в Рені».

Запобігливість докучливого господаря ще дужче роздратувала Сахно. Та й лист цей видався їй дещо підозрілим, — коли це і на яку саме хворобу встиг захворіти Чіпаріу, як над ранок він був ще цілком здоровий? І чому це його так спішно відтранспортовано без згоди на те самої Сахно? Що це за така хвороба? Тут Сахно згадала свої гіпотези про проказу, і її пройняло холодом. А що, коли справді Чіпаріу раптом занедужав на цю жахливу хворобу, набравшись тут зарази? Ця думка так занепокоїла Сахно, що вона хутко побігла до бібліотеки й відшукала в енциклопедії коментарії про проказу. Енциклопедія свідчила, що проказа має досить довгий інкубаційний період. Однак це не заспокоїло Сахно. Це ж тільки вона сама собі так думає, що це проказа. А може, це й не проказа, а якась інша хвороба, ще страшніша, ще заразливіша? А може й не в хворобі справа? Може, тут якась витівка цього проклятого професора? А що, як це Чіпаріу поїхав з Гальванеском за шофера? Може, він налякався тут і зрадив Сахно?.. Хоча при чому тут зрада? Хіба десь загрожує якась небезпека? Ні.

У всякому разі, хай там що, а Сахно пов'язувала несподіване зникнення Чіпаріу з усіма таємницями й загадками цього навісного маєтку. Стривожена й схвильована, не знаходила вона собі місця і, не можучи далі працювати, блукала по порожніх покоях. Жадала зараз вона одного — щоб доктор Гальванеску швидше повернувся й до ладу розповів про Чіпаріу.

Переходячи з кімнати до кімнати нескінченною анфіладою порожніх, але розкішно й оригінально вмебльованих покоїв — тут була і вітальня, і зала, і спочивальня, і курильня, і більярдна, і спортивна кімната — Сахно непомітно обійшла весь правий корпус і, нарешті, опинилася перед розлогим скляним переходом. Просто тяглася довга галерея до центральних апартаментів — покоїв господаря, праворуч загинав вузький коридор до правого корпусу. Там були всі лабораторії. Перемігши бажання перейти коридор і штовхнути двері, Сахно рушила широкою галереєю. Звідси, з вікон, відкривався чудовий краєвид на головну алею малого парку, на озерця і квітники. Сахно замилувалася й непомітно підійшла до арки, що за нею,

за легким серпанком скляної китайської занавіски, починалися покої Гальванеску...

Але тільки-но простягла вона руку, щоб трошечки розсунути скляні пасма, як вони самі розсунулися, й з-поза них зовсім нечутно з'явилася постать Хаквілавіліса. Він став на порозі, втупивши в Сахно свої чорні, непрозорі окуляри.

Сахно відсахнулася. Ховаючи своє замішання, засоромлена й роздратована, вона швидко пішла геть. Хаквілавіліс зник так само тихо, як і з'явився, ледве брязнувши скляними пасмами.

Покружлявши якийсь час по залі, роздивившись якісь старовинні портрети невідомих мужів з аксельбантами і дам у кринолінах, Сахно, може, й сама того не помітивши, знову опинилася в галереї. Щось дужче за її волю штовхнуло її ліворуч, далі в коридор. Перейшовши навшпиньках цих тридцять кроків, вона стала перед дверима і тихо натиснула на клямку. Двері легко і широко відчинилися. По той бік було зовсім темно.

Але саме в ту мить, як Сахно наважилася переступити поріг і одчайдушно поринути в п'тьму,— враз спалахнуло яскраве світло.

Засліплена, здригнувшись від несподіванки, Сахно трохи поточилася назад і замружила очі. Та це тільки спершу, бо другої хвилини — розплющивши очі — Сахно й зовсім перелякалася... Перед нею німо стовбичила похмура постать Хаквілавіліса...

«Центральний корпус має ще десь сполучення з лабораторіями», — пізно догадалася Сахно, задкуючи назад до галереї. Ця друга невдача остаточно присоромила її. І вона вирішила покинути будь-які спроби порушити заповучене слово. З цією думкою вона вийшла геть із палацу і попростувала у садок.

Вечоріло. В квітниках саме закінчувалося автоматичне поливання квітів. Було свіжо і запашно. Між грядками резеди і матіоли Сахно перейшла квітники вздовж палацу і зі сходу вийшла до фруктового садка. Фруктовий садок обіймав палац з півночі. Тут Сахно ще не була. Вона довго шукала хвіртки, а не знайшовши, відступила крок і стрибнула через живопліт. Однак загорожа була далеко ширша, ніж це здавалося. З розбігу Сахно шубовснула в самісіньку гущу колючого чагаря. Десятки тернів вп'ялися в її тіло. Сахно ледве стримала крик болю. З великими

труднощами, пошматувавши одяг і в кров подряпавши тіло, видерлася Сахно на той бік, кленучи себе за хлоп'ячі витівки. Тепер поставало питання, як вернутися назад, щоб не дертися знову крізь тернисті чагарі. Сахно помандрувала вздовж живоплоту, шукаючи тієї клятої хвіртки. Однак вона обійшла з півсаду, а хвіртки не було. Навпаки, ще кілька разів довелося плигати через рівчаки та колючі дроти. Нарешті Сахно побачила, що вона заблудила, забрівши далеко від дому. Єдиний вихід — це вертати до дому й попід стінами, обгинаючи всі корпуси, іти назад і, коли треба, то знову дертися крізь чагарі.

Обгинаючи вже правий корпус, Сахно раптом побачила світло в кількох вікнах другого поверху. Світло виходило крізь густі ґратчасті жалюзі. В одному вікні жалюзі було піднято, вікно широко розчинено, і звідтіля линуло проміння яскравого фіолетово-білого світла.

Сахно розміркувала: це мали бути якраз вікна лабораторії. Он і скляна стінка галереї. Так і є.

Годі. Сахно не могла звадати з собою. Непереможно — нехай потай, нехай по-зłodійському — заманулося глянути туди. Одним оком, миттю...

Просто навпроти вікна росло велике крилате дерево. Заховавшись серед його віт, можна зручно й, до того ж, безкарно глянути до кімнати.

Надумано — зроблено.

Сахно підскочила й вхопилася за гілляку. Ще потуга — і вона повисла на руках якраз проти отвору широкого венеціанського вікна.

Відразу яскраве світло трохи засліпило Сахно. Вона почула тільки якийсь невгавний металевий звук. Наче тоненька цівка води спадала з височини в залізний цебер. Але ось очі призвичаїлися, і вона вже могла розглянути в білій-білій кімнаті силуети меблів, якихось металевих приладів і людську постать. Людина в білому лікарському халаті низько схилилася над високим білим столом. Вона стояла спиною до вікна, і не можна було побачити, що вона робить. Тільки настирливо дзвеніла вода, дзюркочучи до цебра.

Сахно глянула в напрямі звуку. З-поза столу, з тоненької трубки, збігала темна рідина і лилась у велику миску на підлозі. Яскраве світло електричних прожекторів вигравало гарячими рубіновими іскрами в тоненькому струмочку.

Кров! На столі лежала людина, і з неї багато і довго точилася кров!..

У цей час людина в білому балахоні випросталася і обернулася до вікна. Вона відступилася на два кроки, сіла в фотель і зняла марльовий респіратор. Це був доктор Гальванеску.

«Збрехав! Не поїхав! Для чого ж він збрехав?» — майнула тривожна думка.

Тепер, коли Гальванеску відійшов набік, стало добре видно людину, що лежала на операційному столі. Сахно просунулася наперед, щоб краще роздивитися на неї. Але гілка упередливо тріснула й спинила її запал. Сахно злякано затамувала віддих і глянула на Гальванеску. На щастя, звук до кімнати не долинув. Тоді, незважаючи на потріскування, вона посунулася ще.

Тепер можна було розглянути операційний стіл. Все тіло хворого було запнуте великим простирадлом. Довгасто витяглися під ним нерівні бруси ніг, кволо звисли обабіч стола німічні сугави рук. Тільки голова була не вкрита і трохи витикалася за білу запону. Наркозна маска лежала знята поруч, недбало прим'ята, і проти неї жовтава блідість обличчя контрастувала своєю закам'янілістю. Мертві риси, проте, не втратили ще своєї колишньої гармонійності, і з них можна було впізнати фізіономійний рисунок і вираз, притаманний цій людині за життя.

Сахно впізнала його. Це був її загадковий нічний співрозмовець...

У цей час доктор Гальванеску встав і підійшов до столу. Він одкотив простирадло, узяв довгий і гострий стилет і сильно встромив його в тіло. Приснув струмінь крові...

«Злочин!» — аж похолола Сахно... «А може, якась незначна операція?» — виринуло заперечення.

«Ні! Злочин! Якийсь жахливий злочин!»

Забувши, що вона на самісінькому вершку бічної гілляки, Сахно всім тілом кинулася до вікна. Для чого — не подумала, але на поміч. Притому вона ще й гукнула, мабуть, щось, бо Гальванеску враз хутко озирнувся і вмить захопив зі столу револьвер...

Але кулі просвистіли вже над головою Сахно. Бо саме перед тим гілляка вломила, і Сахно стрімголов упала додолу.

Скільки минуло часу — мить, хвилина чи й ціла година — сказати важко: впавши з пяти-шестиметрової височини, Сахно втратила притомність.

На щастя, тіло падало рівно, розпластавшись, ще й на м'який ґрунт у високу некошену траву — Сахно нічого собі не пошкодила.

Перше, що побачила вона, щойно опритомніла, — це той же чотирикутний вікна, але вже темний. Натомість довгі сліпучі промені спадали сюди в садок і, перебігаючи хутко, нищпорили попід деревами і в кущах. Гальванеску, загасивши світло в кімнаті, шукав прожектором. Його постать у білій хламиді була іноді примітна, коли він обертав проміння прожектора в інший бід. Він перекинувся за лутку — в одній руці з прожектором, у другій тримаючи наготові великий кулеметний пістолет.

Сахно причаїлася. Загорнувшись з головою в високу траву, вона притулилася під буйними кущами порічок. Яскраві промені прожектора ледве просякали крізь густі гіллячки кущів, і Гальванеску, звичайно, не міг би її помітити, хоч би світив так до самісінького ранку. Але, безперечно, він зняв на ноги всю свою незриму челядь, і за хвилину-дві вони прийдуть сюди.

Залишатися надалі в кущах було небезпечно. Проте й звестися на ноги Сахно не наважувалася: вона була близько од вікна, і куля Гальванеску випередила б її на другому ж кроці...

Однак не можна було гаятися. Сахно вмить роздивилася і поплазувала вздовж шереху порічкових кущів. Тихо, раз у раз спиняючися, перечекуючи і припадаючи до землі, проповзла вона метрів із п'ятнадцять. Тут дорогу перетинав їй колючий живопліт. Далі не було куди йти... Сахно безпорадно глянула назад — некліпливе око прожектора, здавалося, бігло за нею назирці. Довгі, немерехтливі пасма яскравого й холодного світла перебігали верхів'ями кущів. Кілька разів промінь сковзнув через її голову, і тоді здавалося, що холодний подув вітру ворухить волосинки. Сахно спробувала розсунути цупкі гілляки живоплоту, але вони вп'ялися гострими тернами в руки й не посунулися з місця навіть на сантиметр. Виходу не було.

Тоді, відчаївшись, Сахно виждала хвилину, коли проміння прожектора відбігло трохи набік, і враз звелася на

ноги. Напружившись, вона зробила карколомний стрибок, потрапила у самісіньку гущавину гострих тернів, закусила до крові губи, щоб не крикнути, знову напружилась і, шматуючи разом з оджею власне тіло, стрибнула вдруге. Пошматована, скривавлена, ледве жива від болю, вона впала долі по той бік живоплоту саме в ту хвилю, коли спритний промінь, вернувшись, перебіг через поламану, потолочену шипшину...

На цей раз Гальванеску, очевидно, щось помітив. Кілька гучних випалів один по одному розтяли причаєну тишу ночі. Кулі різали гілля зовсім близько й орали землю на два кроки. Але Сахно й не чекала, поки вони проникнуть її тіло. Вона зірвалася на ноги — вся в синьому с'яві прожектора — під рясним дощем куль щосили побігла до рогу будинку. Там поки що вона була в безпеці.

Обігнувши лівий корпус, перебігши галявину й вибігши в квітники, вона вискочила на терасу і з неї побігла була коридором, що відмежовував лабораторії від цілого палацу. Та тут наздогнала її думка — вона беззбройна. Вертатись до своєї кімнати було вже пізно. Сахно спинилася на мить, роздивляючись, чим би себе озброїти. В цей час броньові двері широко розчинилися і з-за них з'явилася безстрасна постать навісного лакея. Він став аж при самісіньким порозі з очевидним наміром перешкодити Сахно.

Тоді, не роздумуючи довго, Сахно вхопила важкого стільця і кинулася просто на ворога.

Перший удар не був добре розрахований. Бильце стільця ковзнуло по голові і плечах вартового. Чорні окуляри важко брязнули на підлогу й розсипалися чорними іскрами. За ними м'яко, як підстрелений птах, злетіла й лягла на землю чорна кучерява перука... Перед Сахно стояла істота ще потворніша, ніж це їй видавалося раніше. Голій-голісінький череп матово відсвічував синім лиском, з-під безбрового лоба зловісно гляділи дві червоні ями замість очей.

Опецькувата, прозоро-червона пика, без чорних окулярів і волосся, наче сміялася своїм широким беззубим ротом і була бридкіша за все бридке, що доводилося колись бачити Сахно.

Не тямлячи себе, тільки страшно скрикнувши від жаху й огиди, Сахно розмахнулася ще раз і влучила стільцем просто в цю потворну людину...

Хаквілавіліс упав, як купа сміття,— обважнівши, з дивним тріском і шелестом.

Не гаючися, Сахно вибігла назад до головного коридора. Бігти до себе, взяти зброю і оборонятися — така була її перша думка. Але зразу ж Сахно залишила її. Хто знає, може, там чекають на неї невидимі й загадкові вороги. Лишатися в будинку було небезпечно. Швидше надвір.

Палісадник весь сяяв у яскравому світлі. Великі дугові ліхтарі-прожектори світили з горішніх вікон. Кутні вежі з тихим рипінням оберталися і мацали довгим промінням у гущавині саду. На півгони довкола було ясно, як удень.

Просто через палісадник, де не можна було й сховатися, Сахно побігла до високих дерев. Туди не сягало світло прожекторів. Вона бігла щосили, але, здавалося, ціла вічність минула, поки перебігла вона цих сто метрів. Озираючися вже з гущавини дерев, вона помітила темний силует, що стояв на терасі, схилившись до столу. Це був доктор Гальванеску. Але він не хапався з погонєю і нерухомо стояв на місці. Сахно ще глянула, здивована з його спокою, і аж тепер роздивилася, що він нахилився над своїм апаратом і спішно щось вибиває на ньому...

Передихнувши в тіні, Сахно знову побігла. Куди? До паркана, до муру. До гаражів, де мало стояти її авто. За всяку ціну треба було перелізти через мур, сісти в машину і прохопитися крізь головну браму. Як це зробити, як перейти два мур, облутані електричним дротом, — цього Сахно не знала. Але іншого виходу не було, і Сахно одчайдушно бігла.

До першого муру вже було недалеко — ще перебігти дві-три алеї. Але бігти навпростець чимдалі було важче: дерева густшали, і в пільмі Сахно раз у раз наштовхувалася на стовбури. Тоді вона звернула і побігла алеєю. Раптом вона почула якийсь звук. Наче тупотіння багатьох ніг назустріч. Вона пристала. Справді, тупотіло багато ніг: он тут, двадцять кроків, за рогом алеї. Сахно метнулася. Але було вже пізно. Вона не встигла відбігти з алеї. З-за рогу просто на неї вибіг гурт людей. Може, двадцять, може, тридцять чоловік... Гурт насунувся просто на неї, і, не розступившись, проминув. Поки Сахно стямилася, люди були вже за двадцять кроків позаду. Хутко й силуети їхні пропали за деревами. Тільки тупотіли ще

деякий час глухо й м'яко важкі гумові чоботи... Та тільки завмер цей тупіт, як знову з-за рогу виринув ще один гурт. На цей раз Сахно обачно поступилася і принишкла біля товстого стовбура. Другий гурт — також 20—30 людей — щільними лавами по чотири в ряд пробіг так же швидко, як і перший. Це були робітники в коротких сірих робочих хламидах і великих гумових чоботях. Вони бігли, як один, притуливши зігнуті руки до грудей, наче спортсмени в марафонському бігові, — рівно й розмірено відбиваючи такт своїми важкими чобітьми. В рідкому сутінку просвітів алеї могла розглянути Сахно й їхні голови. Це були голі матові черепи та одутлі, прозорі личини медуз...

Нарешті й мур. Високий, рівний, і не вгадати, де пронизано його електричним дротом.

Сахно кинулася туди-сюди. Ні драбини, ні жердини, ні мотузка... Стала, прислухалася. Парк відповів пільною та сторожкою, нашорошеною, повною шелестів тишею. Де-не-де на верхів'ях сріблилися відблиски прожекторів. З палацу нічого не чулося. Ця таємнича принишклість лякала більше, ніж гомін і галас погоні. Але Сахно знала, що погоня є, що погоня мусить бути — недарма ж стільки незвичайних людей побігли до палацу, очевидно, на виклик свого можновладного господаря. Може, погоня ця вже десь близько, ось тут, за цими деревами, нишком скрадається, щоб зненацька вдарити на втікача й вхопити його м'якими, прозорими й холодними руками?

Сахно метнулася...

Якийсь час бігла вона вздовж муру, поки з розгону вдарилася об товстий дуб, що ріс під самісіньким парканом. Стрімкий стовбур здіймався вгору і високо розкидав свої кристалі шати над гострим пругом муру. Якусь мить Сахно ще міркувала, потім обійняла стовбур руками й ногами й полізла догори. Відразу стовбуром, потім на бічні гілляки, чимраз вище, аж поки пруг муру забілів унизу під ногами тоненькою рівною смужкою. Тоді — на тонші віти, на довгу віть, що сягала на той бік від муру. На середині Сахно спинилася, обережно спустилася на руках і витяглася струною, як гімнаст на турніку перед відповідальним номером. Вона виглядала, куди зручніше стрибнути. Під ногами, на відстані кількох метрів, біліло шосе, ближче сюди — між шосе й муром — чорніла фоса ¹.

¹ Глибокий рів, налитий водою.

На дні її полискувало багнище. Сахно вибрала друге... Злегка розгойдавшись, затамувавши віддих, вона пустила гілку й шубовснула просто в жабуриння...

Хмара бризок і зграя жаб приснули на всі боки. Ноги вгрузли в липку багнюку. По шию стало смердючої густої рідини.

Видряпавшись з калабані, Сахно щосили припустила по шосе. Шлях цей колом оперізував малий парк — обіч муру — і ліворуч від головної брами мали бути гаражі. Це Сахно добре знала з генерального плану маєтку, що висів на стінці в кабінеті доктора Гальванеску. Бігти довелося недовго. Не далі ста метрів від головного шляху відбігав убік менший. Деревя розступилися, і в вічі вдарило яскраве світло. Шість чи сім великих, довгих із скла та заліза будівель півколом вінчали кінець розлогого віадук. Через розчинені двері в яскравому світлі вилискували металеві частини десятка різних моторів. Сахно підбігла до першого і скочила до кабіни. Хвилини вистачило на те, щоб пересвідчитися, що мотор цілком справний і цілком готовий їхати.

Вивівши його на віадук, Сахно на мить стала. Її ніхто не спиняв. Навкруги було тихо й мертво. Жодної людини. Очевидно, на виклик доктора Гальванеску побігли й гаражні робітники.

Сахно увімкнула мотор. Ця тиша й безлюддя лякали її. Авто гримнуло і винесло Сахно через віадук.

Саме в цей час позаду, в одному з гаражів, раптом розітнувся розпачливий людський зойк. Потім брязнуло скло і залізо...

Сахно перевела регулятор на найбільшу швидкість.

Переплигуючи через рівчаки, заточуючись на поворотах, загрожуючи от-от перекинутися, авто вмить вибігло на головний шлях і завищало просто в глиб нічної пільми. На розі ще побачила Сахно, як хтось біг від гаражів, вимахуючи руками, гукаючи і, здається, стріляючи з револьвера. Потім постать ураз спинилася, швидко обернулася і побігла назад до гаражів.

«За машиною!» — догадалася Сахно і дала повний газ.

Велетенський парк, що з його краси так милувалася Сахно, приїхавши, промайнув за дві-три хвилини.

В скаженому льоті Сахно ледве встигла вчасно спинитися перед головною брамою. Ще крок — і всією своєю силою машина була б врізалася в залізо броньових воріт.

Сахно виплигнула з машини і вбігла до варті. Там було порожньо. Марно шукала вона й двигунів чи вимикачів. Ніде не було нічогосінько, що навчило б, як відчинити браму. Брама, очевидно, відкривалася автоматично з палацу. Два мідні дроти відходили від спідніх шарнірів і зникали в пластичних ізоляційних трубках, що зникали зразу ж під землю.

Сахно вхопила лопатку, що валялася долі, і розлючено вдарила по дротах. Сильний сухий тріск із спалахом синіх іскор блискавкою розірвав тишу і темінь ночі. Лопатка випала з рук Сахно, і вона злякано заточилася... Значить, це була таки правда: потужний електрострум вартував при виході з проклятого палацу! Значить, виходу їй не було?

В тиші виразно почулося здаля напружене дудіння багатьох моторів. Воно росло й наближалося з шаленою швидкістю.

Сахно знову вхопилася за лопатку.

Вона взяла її за самісінький кінчик дерев'яного держачка і щосили вдарила в браму. Залізо лунко загуло, і з тихим рипом шарнірів половинка брами почала відхилитися... Браму беріг електрострум, але вона не мала жодних замків. Її не можна було торкнутися, але...

Сахно відштовхнула другу половинку. Залізні половинки розійшлися, і контакт був порушений. Кожна з половинок брами була не страшна...

Сахно кинулася до машини... Фар вона не світила. Темне авто вихором линуло просто вперед по дорозі, що ледве відсвічувала сивим порохом проти темного шатра неба і хмар. Ні почути, ні побачити погоні вона не могла. Погоня теж не світила вогнів.

Повз мерехтіли в очах темні поля, силуети лісків, рідкі вогники селищ. Машина линула, як метеор, у вихорі та куряві.

Довго — Сахно не могла лічити час — тривали ці страшні, одчайдушні перегони. Було вже, мабуть, десь опівночі, бо з-за обрію виплигнув пізній повний місяць. У його червоній заграві спалахнув степ і виразно визначилася дорога. Їхати стало легше. Принаймні менше шансів було на те, щоб перекинутися на повороті або розбитися об придорожній камінь. Але й для погоні з'явилася чимала вигода. Вона бачила тепер втікача, і ззаду залунали часті постріли. На одному з поворотів і Сахно побачила

погоню. Не далі ста метрів наздоганяла її довга перегінна машина. Ще метрів із сто за нею линув цілий загін з п'яти чи шести автомобілів і стількох же мотоциклів. У цьому місці дорога круто, майже під прямим кутом, завертала ліворуч. Сахно побачила, як мотоцикли відокремились від гурту, звернули з дороги на цілину й побігли їй навперейми. У той же час рясніше залунали постріли. Заторохкотів і кулемет. Кулі, що досі линули мимо, тепер, коли авто повернуло до погоні боком, могли влучити в зручну ціль. Треба було берегтися. Сахно й собі звернула на цілину, тільки праворуч. Але зразу ж пожалкувала. Степ заріс тирсою, і хоч була вона невисока, проте плуталася в колеса і дуже гальмувала біг. Вертати було вже пізно. Обдурені мотоцикли тим часом уже виїхали знову на вторований ґрунт і були вже зовсім близько від Сахно, майже поруч із переднім перегінним авто.

Тепер, звернувши, Сахно опинилася просто перед озером. Рівне плато степу через півгодини зразу вривалося. За урвищем важко залягла олов'яна тарілка ялпухових хвиль. До обрію, навздогін місяцеві, розтинав її роз'ятрений шрам з жовто-холодної місячної луски. Сахно ще озирнулася. Погоня звернула з дороги і гнала цілиною. Довгий спортивний автомобіль був уже не далі, як за двадцять метрів. Ще кілометр — і він буде поруч...

В останній агонії смертника Сахно ще раз повернула руль — ближче до урвища. Тут не було тирси, й колеса вільніше бігли лисим вапняком. Вона глянула назад, щоб побачити, скільки метрів виграла на цьому маневрі, але... не побачила нічого. Місяць упірнув раптом за хмари, згинув місячний стовп на Ялпухові, й усе довкола поглинула чорна пільма...

У той же час автомобіль підскочив і зойкнув, як прибите цуцня. Потім пробіг ще трохи, знову підскочив і раптом залопотів у повітрі колесами. Він наче спинився, залізний тулуб наче знявся вгору й повис над землею і враз каменем полинув у безодню...

Сахно не збагнула, вона відчула. Кинула руль, відштовхнулася від педалі й махом кинулася назад через борт. Авто зірвалося з кручі...

Стрімголов падаючи кудись у чорну прірву, поруч із тілом авто, Сахно побачила ще суворі контури урвища

і швидкий силует перегінного мотора, що з вереском і сичанням пронісся далі високим берегом.

Тверді хвилі вдарили скорчене тіло і вмить зійшлися над головою.

8

Сила падіння була така велика, що, пірнувши, Сахно не могла спинитися. Вона каменем прорізала кількаметрову глибочінь і мало не по коліна вгрузла у мулке днище озера. Але зразу ж відштовхнулася і шалено запрацювала руками й ногами, видобуваючись на поверхню. Повітря ледве вистачало, і, виринувши, майже зомліла, Сахно довго й тяжко відсапувала.

Місяць знову світив. Позаду на десятки кілометрів стелилося озеро, спереду і з боків тісно згрудилися прибережні круті скелі. На верховині горба метушилися темні тіні автомоторів і мотоциклів.

Але замішання серед них тривало недовго. Через хвилину частина машин відокремилася й майнула вбік, понад берегом, туди, де зникло переднє перегінне авто. Решта рушили до урвища.

Сахно прудко попливла. Годі було сховатися серед хвиль на цій безкрайній водяній поверхні, але почуття самоохорони гнало чимдалі від берега. Спинилася Сахно тільки тоді, як з берега залунали постріли. Вона глянула туди.

Над урвищем стовпилося кілька чоловік. В променях місяця, що вже піднявся високо над обрієм, бовваніли їхні постаті. Вони були майже голі, ці люди,— в самих трусах— і Сахно бачила, як гідко просвічували їхні тіла. Окремо стояв Гальванеску. Його було добре видно,— його білий одяг чітко вирізьблювався на тлі темної кручі. Постріли вщухли.

— Здавайтеся! — гукав у рупор Гальванеску.— Здавайтеся, чи я потоплю вас, пронизавши сотнею куль!

Замість відповіді Сахно глибоко пірнула. Пропливши під водою, поки було чим дихати, вона знову виринула. Кулі сипалися, як дощ, шиплячи у хвилях і розбуркуючи застиглу поверхню тихого озера. Сахно ще раз пірнула.

З берега, в проміжках від залпу до залпу, линув з рупора голос Гальванеску.

— Здавайтеся! — оскаженіло ревів він.— Тисяча прокльонів на вашу голову! Ви вже ніколи не побачите світу!

Хоч і який вправний плавець був з Сахно, але раз у раз поринати й виринати, кидаючись у різні боки, щоб уникнути куль, було над силу. Вона почувала, як дубіє її тіло, як дерев'яніють м'язи, як у голові починає туманіти. Серце то шалено колотилося, то зовсім завмирало в болісних корчах. Вона пливла просто на широку воду, силкуючися, проте, непомітно наблизитися до скель, до берега. Там, на твердому ґрунті, вона оборонялася б, як змогла, і задарма не віддала б свого життя. Але до скель було ще далеко, а кулі сипалися рясно, чимраз ближче.

Серед погоні, однак, помітне було якесь замішання. Гальванеску вже рідше гукав свої загрози в рупор. Три машини, що поїхали повз озеро за спортивною машиною, повернулися, ведучи її на тросі. Очевидно, з перегінним авто сталася якась аварія. Сахно в цей час відпливла вже з півкілометра і не могла розглянути що саме коїлося на березі, але була певна, що там не все гаразд. Принаймні постріли майже припинилися. Можливо, на такій відстані важко було примірятися до такої дрібної цілі, як голова, що поринала і виринала з-за хвиль, і погоня вирішила не марнувати патронів. Користуючись з цього, Сахно круто повернула й попливла до ближчого берега — саме туди, звідки щойно повернули передні авто.

Вона посувалася обережно, заощаджуючи останні сили й намагаючись зникнути з очей погоні. Кожного разу, як місяць виходив з-за хмари, Сахно неглибоко пірнала й відпливала під водою убік. До ближчих скель що невеличкою косою вибігали в озеро, лишалося тепер не більше півкілометра.

Постріли з урвища зовсім припинились, і в грудях у Сахно зажеврила надія. З великими труднощами добула вона з промоклої кишені ножа й розпоролася черевики. Те ж саме зробила вона і з верхньою одежею. Бумажник з документами й цінними нотатками та ніж вона сунула за пазуху сорочки. Тепер, в самій білизні, вона зразу відчула себе певніше й могла вже не боятися за цих півкілометра до берега.

Тим часом і погоня не гаяла часу. Сахно бачила, як з урвища, по скелях і камінні, сповзали люди до води, як вони щось майстрували — і тут внизу, над водою, і там вгорі, на кручі. Згодом вона зрозуміла, до чого їхні готування. По майже вертикальному схилу кручі тихо поповзло до води велике авто. Його спускали на ливах. Спритні

Гальванескові слуги хотіли спустити авто до води й спробувати пустити його вузьким пляжем, що був між крутим берегом і водою. Вони хотіли здобути Сахно, відрізавши їй путь на берег.

Збагнувши це, Сахно зібрала всі сили і кинулася плисти щонайшвидше. За всяку ціну треба було добутися берега раніш, ніж авто рушить навперейми.

Проте Сахно скоро зрозуміла марність своїх зусиль. Минуло не більше як п'ять хвилин — за цей час Сахно не осягла й чверті відстані — а вже долинуло до неї торохкотіння мотора. Авто рушило пляжем. Воно посувалося не швидко, перемагаючи пісок і наріння, проте й з таким ходом Сахно не могла змагатися. Ще через п'ять хвилин авто було вже за сто метрів від скель, куди простувала Сахно.

Вона була у пастці. Аж тепер відчай стиснув її нерви, мало не паралізувавши й м'язів.

Сахно спинилася. Далі плисти було ні до чого. Це означало віддати себе до рук погоні... Вона перевернулася горілиць і лягла спочити.

Тепер лишалось одне — плисти просто в широкі води. Плисти тихо й легко, заощаджуючи сили, пильнуючи кожного удару серця. Плисти навпростець до другого берега й спробувати подолати цих двадцять кілометрів водяної пустелі... Може, над ранок трапиться якась рибальська шаланда, може, серед озера є якийсь острівець або навіть мілина. Може, хоч поплавці рибальського перемета або якась зогнила дошка...

Сахно востаннє поглянула на берег. Авто було вже під самою косою. В ландо розпізнала Сахно постать Гальванеску. Він стояв на цілий зріст, увесь білий в місячному сяйві, і щось робив перед собою. Здається, вицокував на своєму нерозлучному апараті.

Тієї хвилини, як Сахно зібралася була плисти, раптом знову пролунав постріл. Один, другий... Гальванеску сів. Авто зупинилось. Потім знову рушило. І знову пролунав постріл... Майже злившись з ним в один звук, розітнувся враз короткий, але гучний випал. Це лопнула шина... Авто спинилося тепер вже остаточно. Прожогом повискакували з нього люди.

Але Сахно вразило не це. Її вразило, що вона не чує, як кулі падають у воду, що Гальванеску замість поряdkувати полагодженням шини сховався за кабінку авто, що, нарешті, — за це вона могла б присягти — перед кожним

пострілом спалахує не там, у кабіні автомашини, а... начебто... тут, в тіні урвищ і скель.

У цей час постріли залунали густо. Тепер стріляли з авто і з-поза нього. Але... кулі не хлюпали в воду. Вони відповідали короткою луною, в'їдаючись у твердий вапняк урвищ.

Там хтось був. Хтось заліг у скелях. Хтось хотів прийти на поміч Сахно.

Сахно покинула ховатися. Дужими вимахами різала вона воду, щосили простуючи туди, до скель, до несподіваного спільника й оборонця. Погоня помітила її, і частина куль посипалася й сюди, назустріч Сахно. Але Сахно не зважала. Вона пірнала, кидалася вправо і вліво, але все до берега, до скель. Кожний вимах — широкий розгін вправної спортсменки — наближав її ще на два метри до берега. Сили зраджували її, але воля могутньо зринула й підкорила собі знесилені м'язи.

Добравшись до пляжу, Сахно припала до землі, відсапуючи й виглядаючи, куди ж має бігти далі. Кулі, хоч сипали рясно, були вже не страшні для неї. Але ніхто не міг би ручитися, що погоня не вдарить урукопаш.

Треба було берегтися й поспішати. Залишивши камінь, що був їй за схованку, Сахно прожогом пустилась через пляж до урвищ. Черговий випал, власне, його відблиск, став їй за дороговказ. Та тут почула вона вже й голос свого несподіваного оборонця.

— Сюди, швидше! — притишено гукав він. — Швидше! Бо патронам надходить кінець.

Сахно плигнула і, впавши, мало не збила з ніг таємничого рятівника.

Це був Чіпаріу.

— Чіпаріу? Ви? — остовпіла Сахно. — Але звідки ви взялися? Адж ж...

— Потім... — перебив той і тицьнув їй до рук здорового кольта. — Тут одна обойма. Остання. В моєму також тільки одна. Ви добре влучаєте?

— Рекордсмен стрілецького клубу.

— Чудово! Я гірше. Але влучати, власне, й не треба. Головне, щоб вони знали, що ми озброєні... Начувайтесь, — перебив він. — Ці сучі діти теж, мабуть, рекордсмени!

Лишатися в цій схованці ставало небезпечно. Кулі

відламували цілі скиби закам'янілого вапняку, і котрась із них могла придавити.

— Біжімо! — командував Чіпаріу.— Все понад берегом. Може, наввипередки ми будемо спритніші. Яке щастя, що я розкопирсав одну шину в їхньому авто!

Вони скочили на пляж і метнулися в тінь уламків, Але в цей час з-поза уламків просто на них вибіг здоровенний гевал з загону Гальванеску. Незважаючи на кулі, що ними зустрів його Чіпаріу, він біг далі, розгорнувши обійми, наче хотів вхопити зразу обох, як курчат.

Чіпаріу спинився і чекав. Коли гевал підбіг на два кроки, він вистрілив йому просто в груди й відскочив назад. Той навіть не похитнувся, тільки ширше змахнув руками. Чіпаріу вистрілив ще й ще раз — гевал наче ковтав своїм черевом розпечене олово куль. Він наздоганяв Чіпаріу і вже майже діставав його своїми довгими руками. Тоді Чіпаріу знову спинився і, натиснувши спуск, випустив у широкі прозорі груди всі до одного патрони... Але руки гевала вже хапали Чіпаріу за плечі, от-от загрожуючи його розчавити. Чіпаріу щосили барабанив у широкі груди колодкою порожнього револьвера, вислизав і сюди, і туди з-під залізного зашморгу могутніх рук, але гевал обіймав його все дужче, пригортаючи до себе, як малу дитину.

Сахно кинулася на допомогу. Залишивши очевидно непотрібного револьвера, вона щосили пхнула велетня обома руками в бік. Це мало сенс. Гевал втратив рівновагу й гепнув долі, потягнувши за собою й Чіпаріу. Та той вислизнув з-під вайлуватого суперника й зірвався на ноги.

— Тікаймо швидше! Це якісь велетні! Ці потвори невразливі для куль!

Вони метко хильнулися в тінь урвищ і кинулися бігти. Кулі не наздоганяли їх. Якийсь час вони трошили далі вапняк щойно покинутої схованки, потім заплагали по воді і завищали вздовж берега. Погоня на якийсь час загубила втікачів з ока.

На горі, на кручі,— вони чули — метушилися мотоцикли, десь осатаніло ревів у рупор Гальванеску, послаючи на їхні голови всі прокльони й лиха землі, але це не могло їх зараз спинити. Вони бігли далі, спотикаючись і падаючи, калічачись об каміння, підтримуючи одне одного й тяжко відсапуючи.

Добрих два кілометри пробігли вони таким чином. Нарешті Сахно, знесилена, не витримала й кинулася на землю.

— Я далі не можу...— простогнала вона.— Тікайте далі самі. Може, мені пощастить сховатися десь тут серед уламків.

Чіпаріу ліг і собі. Треба було перепочити хоч кілька хвилин.

Стрілянина вшухла. Над озером панувала цілковита тиша. Тільки сполохане птаство, ширяючи в височині, оглашало околиці тривожним криком.

Чіпаріу вибрався в розвідку. Тут круча була менша, і серед уламків та рівчаків угору відбігало щось подібне до стежки. Злізши на горб, можна було бачити велике плато степу й надбережний шлях.

За п'ять хвилин Чіпаріу повернувся з утішними новинами. Над урвищем не було нікого. Очевидно, нікого не лишилося й на пляжі. Автомобілі подалися далі шляхом, в напрямку до Ізмаїла. Якщо й залишилася тут якась застава, то вона була не страшна, бо втратила сліди. Проте Чіпаріу настоював на тому, що треба ще берегтися, й пропонував не баритись. Виходити в степ на шлях було небезпечно, а тому найкраще і далі йти під кручею, навіть плисти попід берегом, якщо не буде пляжу.

Загалом Чіпаріу пропонував такий план: добутися перевозу, на перевозі сісти в човен, а ще краще — на коней і гнати до міста. Що робити в місті — можна вирішити в дорозі.

Так вони й зробили. До перевозу Йонеску було кілометрів із п'ять, може, близько десяти. До ранку їх можна було легко осилити. Рушили тихою ногою, озираючись, і кожної хвилини готові до оборони. Тепер уже можна було стиха й розбалакатися.

— Я анічогісінько не второпаю,— широ призналася Сахно.— Розкажіть же, на бога, як ви тут опинилися? Звідки ви взяли, живий і здоровий, і коли ви з міста?

— Як — «з міста»? І з якого міста? — так само широ здивувався й Чіпаріу.

— Ну — з міста. Я не знаю, з якого саме, але з того, де ви були.

— Коли? Чого ж я там був?

— Таж хворі.

— Хворий? Що за чортovinня! Недоберу, про що ви говорите!

— Таж вас одвозив Гальванеску до лікарні, коли ви раптом захворіли... не знаю от тільки, що це за недуга до вас причепилася?

Чіпаріу розвів руками.

— Жодна хвороба до мене не чіплялася. Я здоровий, як і п'ять день перед цим. Нікуди мене ніхто не возив, Гальванеску й у вічі не бачив з того разу, як він зустрів вас біля свого ганку... Взагалі не розумію ваших слів та й... багатьох ваших учинків. Чому ви заборонили мені до вас дзвонити телефоном? Якого, вибачте, чорта оце тікали від мене? Звичайно, про це ми будемо говорити потім, як виберемося з цієї клятої місцевості, але даруйте мені, я не гадав, що ви здатні кинути контрактвану вами людину напризволяще, а самі безоглядно тікати. Щось там таке сталось — це так, ви, певна річ, були схвильовані, але...

— Стривайте! Стривайте! — почала благодіти Сахно. — Що ви таке верзете? Що я вам забороняла, коли і де я від вас тікала?

— Заборонили мені дзвонити до вас телефоном..

— Що за нісенітниця!

— Кинули мене в гаражі, а самі нишком витягли авто й навтікача...

— Та що вам? В якому гаражі?

— Чого, нарешті, ви не хотіли мене почекати, гнали, як ошаліли, отим старим ридваном, коли зразу ж їхав я в прекрасній спортивній машині?

— То це були ви?

— Де?

— В спортивній машині?

— А ви хіба не знали?

Справді, виникло якесь курйозне непорозуміння. Сахно й Чіпаріу замовкли й здивовано дивилися одне на одного. Потім ураз вибухли веселим реготом.

— Тихо! Ми не вдома, — обачно схопився Чіпаріу, затуляючи собі рота й підморгуючи Сахно зробити те саме.

— Тут щось таки добре наплутано. Цей клятий дідок мастак крутити гудзики. Видно, він пустив туману не тільки мені, а й вам. Розберімося.

Коротко він розповів свою історію.

Другого ж дня, після того, як він дзвонив до Сахно, приніс йому лакей — сліпий, глухий і німий негр — записку від Сахно, де й було прохання не турбувати її телефонними балачками. Цей лакей — така чорна лискуча личина, ще й у чорних окулярах — достеменно не давав Чіпаріу й чхнути наодинці. Увесь час він стовбичив поруч чи десь поблизу, пильнуючи кожного руху, кожного кроку. На третій день, після того, як Чіпаріу жбурнув kota на мур, він навіть почав замикати його в мезоніні, що був над гаражем і правив Чіпаріу за помешкання. Чіпаріу ладний був пристукнути клятого цербера й світ за очі тікати з цього клятого маєтку. Коли оце, надвечір, чує стрілянину, далі метушню якусь, бачить заграву прожекторів і таке інше. А потім біжить хтось, придивляється — Сахно. Як побачив він, що Сахно викотила авто й, незважаючи на його — Чіпаріу — крики, майнула прожогом геть, то так обурився, що пустив услід Сахно кілька куль. Та потім збагнув, що сталося, мабуть, щось виключне, й, вбравши найкращу машину, подався навздогін. Він ледве встиг скерувати, коли Сахно зірвалася з кручі, і зразу пскотив був далі, тікаючи від куль погоні. Але потім кинув машину й, скотившись з кручі сторч головою, поспішив Сахно на допомогу.

З цього переказу Сахно зрозуміла всю провокаційну поведінку Гальванеску та всі його вчинки, яких не могла досі збагнути.

Проте все це майже нічого не дало для розгадки таємниці маєтку і його химерного господаря. Сахно, як могла, докладно розповіла Чіпаріу про свої пригоди і про всі таємниці, при яких була за свідка.

Не мудруючи довго, товариші вирішили якнайшвидше дістатися до міста й розповісти про все чуване й бачене поліційному комісарові. Що тут якийсь злочин, що наукова робота Гальванеску тільки зазна для якоїсь злочинної діяльності — це було очевидно. Громадський обов'язок закликав допомогти владі викрити й викоренити ці таємні злочинства.

Путі надходив кінець. Водночас із першим промінням сонця побачили вони довгу косу Ялпухо-Кагурлуйського перевозу. Привітно маячили над протокою гостроверкі курені Йонеску. Підійшовши ближче, вони побачили й самого Йонеску. Старий робив свій вранішній туалет. Сто-

ячи по коліна у воді, він старанно розтирав своє могутнє тіло дрібчастим, гострим піском.

— Клятий гевал чепуриться для своєї молодиці! — зареготав Чіпаріу.— Хай мене грім поб'є, коли на цей раз я не побачу його маритати.

9

Насамперед уладнали справу з туалетом для Сахно. Один з хлопців Йонеску помчав конем за п'ять кілометрів до старшого брата, де перебувала й зараз жінка Йонеску, і привіз звідти все потрібне вбрання. Поки він їздив, Сахно з Чіпаріу встигли трохи перепочити та підживитися в Йонеску.

Старий рибалка нітрохи не здивувався, зустрівши своїх недавніх знайомих у такому несподіваному вигляді. Він мовчки й спокійно вислухав оповідання про втечу, скажені перегони й щасливий порятунок. Коли ж Сахно почала була розказувати йому про всі події і пригоди в таємничому маєтку, Йонеску враз спинив її і хутко встав.

— Ти розповіла мені вже все,— твердо мовив він.— Ти розповіла, як тікала від людей, що хотіли заповідати тобі лихо, як відважно переборола всі перешкоди, як пощастило тобі обдурити їх і цим урятуватися. Я це чув, і мені цього досить. Мій обов'язок — допомогти тобі, скільки я здатний. Якщо пам'ять не зрадила тебе, ти пригадаєш, що свою допомогу я обіцяв тобі наперед. Але не обтяжуй мого сумління слуханням розповіді про речі, яких я не хочу знати. Мовчи, відважна чужоземко. Мовчи і не тривож мою душу. Уже багато літ, як оселився тут дідич Гальванеску, і вже не раз допомагав я таким, як ти, відважним чи нещасним. Не силою мого терпіння, не бажай мені, щоб воно урвалося і щоб душа моя на старості літ прийняла на себе великий гріх помсти...

— Хіба тобі вже доводилося допомагати втікачам од Гальванеску? — вражено запитала Сахно, не зовсім тямлячи чудну Йонескову мову.

— Не розпитуй мене! — гостро гримнув дід.— А то... терпець мені урветься, і я багато тобі розповім... Тікай звідділя і залиш думку змагатися з Гальванеску. Тобі не подужати його. Кажу — не раз з'являлися такі, як ти, і... гинули для свого життя.

— Ти бачив їх?

— Так добре, як і ти.

— Я?

— Ти.

Сахно й Чіпаріу здивовано Perezирнулися.

— Де й коли?

— В маєтку дідича Гальванеску...

— В ма...єт...ку Галь...ванеску? Тобто ти хочеш сказати...

— Я нічого не хочу сказати. Це ти силуєш мене. Але однак я не скажу більше нічого. Не скажу, бо кожного разу, як за такими, як ти, необачними зачинається брама Гальванеску, моє серце хоче розірвати груди, і я ледве стримую себе, щоб і собі не кинутися туди та не пустити червоного півня по клятій, людьми й богом проклятій землі...

Сахно вхопила діда за руку.

— Діду! Ти знаєш, що робиться там на тій клятій землі. Ти знаєш усе. Ти мусиш це сказати. Ти все посилаєшся на свою християнську покору. Це облуда! Та й коли ти такий щирий християнин, то й християнство твоє заповідає боротися із злом. Ти повинен сказати.

— Пустити! — Йонеску висмикнув свою руку. — Я знаю якраз стільки, скільки й ти. І так само, як і ти, я більше догадуюсь, ніж знаю. Я нічого не можу тобі сказати.

— Неправда!

— Правда.

— Забудь свою покору. Згадай, що ти людина. Згадай все те лихо, якого зазнав ти тут. Не бійся!

Руки в Йонеску затремтіли. Він зігнувся й похнюпився.

— Я боюся, — тихо мовив він. — Я боюся, бо я слабший від того, на кого ти кличеш повстати. Я прожив тільки сто літ і не хочу передчасно вкорочувати собі віку.

— Облуда! Хіба ти слабший? Хіба ти один? Хіба околишні селища не тремтять перед ім'ям Гальванеску? Хіба ж не затаїли вони в своїх серцях стільки ж обурення, як і ти?

Але Йонеску мовчав. Він похилився безсило і зовсім заховав свої думки за столітній заріст брів і сивої бороди. Тільки уста жували безперестанно, наче щось шепочучи нишком. Заспокоївшись, він стиха сказав:

— Може, ти й права. Йонеску старий, нерозумний і боязкий. Може, колись і він збагне твою мову. Може,

мову цю колись збагнуть і всі інші, такі, як старий Йонеску. Колись вони наважаться. Колись — як спільне лихо згуртує їх і надасть їм відваги... Роби, як знаєш. Я не стримую тебе. Наважуйся. Усім, чим можу, я допоможу тобі.

Відчайвшись розбуркати старого, Сахно й Чіпаріу зібралися рушати. Вже був повний ранок і треба було поспішати. До Рені було далеченько.

Вирішили їхати до Рені, а не до Ізмаїла, бо, можливо, сам Гальванеску подався до Ізмаїла і, хто знає, може, вживає там якихось заходів. Хлопець Йонеску привів від старшого брата двох коней, і старий Йонеску віддав їх для Сахно й Чіпаріу, категорично відмовившись узяти за них грошову заставу.

— Як повернетесь, віддасте. Не зможете повернутися, пришліть через людей. Старого Йонеску знає ціла околиця, і ніхто не наважиться нечесно зайняти його добро,— сказав він.— Коли ж, хай милує бог, у дорозі спіткає вас лиха пригода й мені не вдасться побачити своїх коней, нехай буде це моїм внеском на ваше діло, якому я гаряче співчую.

Щиро попрощавшись з любим дідуганом, Сахно і Чіпаріу рушили. Запашний степ розкрив їм свої широкі груди й прийняв у свої теплі животворні обійми.

Від'їхавши вже ген далеко, вони озирнулися — ще видно було тремтливу блакить розлогих озер. На березі маячили непорушно три ледве помітні цятки. То випроваджував їх старий Йонеску з синами.

Коні Йонеску, як виявилось, були не дуже баскі. Тільки надполудень проминули верхівці синє плесо Кагулу й стали перед бурхливою пінявою Дунаю. Спека знесила і коней, і їздців. Вони легко зітхнули, коли степовий суховій поступився перед благоденним погідним вітерцем з річної хвилі. Останні кілька кілометрів вони пробігли вчвал і досягли околиць Рені, коли виснажене спекою місто саме збиралося облягтися на обідній спочинок.

Довідавшись в кварталного поліцейського адресу поліцейської управи, вони, не перепочиваючи, рушили просто туди. Але управа, як і всі установи, була вже зачинена до вечора, поки спаде спека. Доводилося або чекати вечірньої години, або робити свої заяви в котромусь із кварталних поліцій-відділів. Порадившись, товариші

вирішили чекати — справа була надто серйозна, і не можна було покладатися на малоймовірну меткість квартального доглядача.

Така відстрочка була дуже прикра, бо не можна було баритися й кожна хвилинка зволікання могла зле позначитися на дальшому розвиткові подій. Проте нічого не поробиш, доводилося гаяти час і чекати на вечірню прохолоду.

Однак Чіпаріу спала на думку дуже доречна пропозиція:

— Ми ж можемо заявити до сигуранци¹. Я гадаю, що ця інституція не залежить від природи й безперервно працює і вдень і вночі.

— Слушно! — погодилася й Сахно.— До того ж, хто його знає, можливо нам якраз і треба до сигуранци, а не до поліції.

Отже, так і вирішено.

Дізнаватися адреси цієї секретної установи не було потреби, бо кожнісінький громадянин Румунської держави, а значить і Чіпаріу, дуже добре знав адресу того, під ким він ходить. У Рені сигуранца містилася в непоганому особняку в затишній частині нового міста на відлюдді.

Товаришам треба було перейти якраз через ціле місто з краю в край, щоб дістатися цієї інституції. Вони почимчикували порожніми і гарячими вулицями знесилено поснулого міста.

— Правду мовити,— розмірковував у дорозі Чіпаріу,— я не скажу, щоб мені дуже кортіло вшанувати своїм відвідуванням цю дорогу для кожного румуна установу.— Він хитро підкреслив слово «дорогу», натякаючи на його двозначність.— У кожному разі, я дуже радий з того, що ми йдемо туди саме зараз, коли на вулиці нема нікого, крім заспаних поліцаїв. Принаймні мої товариші й надалі охоче тиснутимуть мені руку, а щодо поліцаїв, то, сподіваюся, вони навіть проймуться до мене пошаною, бачачи, як я сміливо відчиняю двері їхнього храму.

Сахно спинила балакучого шофера.

— Це все добре. Я сама ніколи не могла сподіватися, що потраплю до вашої «дорогої» установи в ролі претен-

¹ Так звалася політична поліція, охрнка, в колишній монархічній Румунії.

дента на її поміч. Але зараз, поки маємо ще час, нам треба порадитися й добре обміркувати, що ж, власне, будемо там говорити, на що скаржитися і чого домагатися.

— Коли так, то ми вже часу не маємо: вельмишановна інституція якраз за рогом, не більше, як дві хвилини ходу.

Сахно спинилася.

— Тоді стривайте. Давайте десь притулимося й домовимося.

— Єсть!

Чіпаріу роздивився на всі боки. Навпростець через вулицю полискувала проти сонця велика вивіска невеличкої харчевні. Спека загнала туди кількох безпритульних парубків-боєринешів, які щедро заливали свою гірку самотню долю та літню спрагу терпким бессарабським вином.

Величезні порожні кухлі перед ними свідчили, що до всього довколишнього цим добродіям вже нема ніякого діла: вони були вже цілком під владою лірики й самокритицизму. Вони не могли чимсь перешкодити розмові. Товариші зайшли до харчевні.

Сівши в кутку з своїми кухлями, товариші зразу взялися до діла. Але зразу ж і побачили, що їхнє становище досить прикре. Вони не мали ніяких доказів, нічим не могли аргументувати та й, нарешті, не знали, на що саме йдуть вони скаржитися. Виходило, наче винна в усьому була сама Сахно: вона ж бо викликала гнів у господаря за порушення свого слова й обопільної умови. Таємничі події в межах володінь Гальванеску? Але ж хто посвідчить, що вони — зовсім чужі й нікому не відомі люди — не брешуть? Хто не скаже, що все це витвір їхньої — може, хворої, може, п'яної, а може, й злостивої — фантазії? А підозріння про злочинну діяльність доктора Гальванеску — відомого наукового діяча? Чим можуть вони обґрунтувати ці свої підозріння? Про який, нарешті, злочин вони говорять? Де будь-які докази, очевидні факти?

Та їх зразу ж обвинуватять у наклепі і, чого доброго, самих заарештують, побачивши в їхній заяві тільки замір на шантаж.

Такі несподівані висновки збентежили й засмутили товаришів.

— Що ж нам робити? — безпорадно зітхнув Чіпаріу. — Може, справді послати все до чорта й просто

намастити п'яти салом, поки не заскочив нас шановний професор?

— Я сама так починаю думати,— малодушно підтакнула Сахно.— Нам не повірять, та й край. А як довести?

Доводити й справді не було як. Доктор Гальванеску був надто відомий і всіма поважаний дідич. Пригоди ж товаришів були такі неймовірні, що навряд чи викликали б довір'я, навіть якби йшлося про когось, менш популярного, ніж Гальванеску. Отже, їхня зневіра була небезпідставна.

Проте Сахно хутко опанувала себе й відіграла занепадні настрої.

— Пусте! Ми таки підемо туди й розповімо все, що знаємо. Нехай перевірять наші свідчення. Залишити справу не можна. Навіть коли й забудемо про злочин, то хіба можна залишити все це діло? А експерименти, які я там побачила? Я не заспокоюся, поки не дізнаюся всього, поки не відкрию цієї проклятої таємниці Гальванеску.

— Коли у вас така палка допитливість до наукових експериментів Гальванеску, то, мені здається, вам не треба здіймати гармидер.

— Це правда. Я дуже жалкую, що так сталося. Я мушу зрозуміти його наукові досягнення, видерти їх у цього скупендри і передати людству.

— Однак, коли не помиляюся, ви дали йому підписку? Присягалися мовчати?

— Так...— похнюпилася Сахно.— І дуже дурну підписку. Моїм же листом він завжди зможе спростувати всі мої свідчення.

— От бачите. Суньтеся тепер до сигуранци. Нехай навіть нам повірять і притягнуть Гальванеску до відповідальності. Він зараз же покаже вашого листа. Будьте певні, що ми тоді вийдемо з сигуранци з чорного ходу і не скоро побачимо світло сонця.

— Але ж він зшантажував мене! Мій підпис добуто нечесно.

Сахно зірвалася.

— Ні. Як ви собі хочете, а я йду. Будь-що-будь! Я цього так не залишу. Ми можемо з вами тут же розпрощатися.

— Коли так, я теж іду,— з гідністю відказав Чіпаріу.— Ви зле знаєте румунського шофера. Чіпаріу ніколи

не був боягузом і ніколи не зраджував товаришів. Ходімо!

— Я зовсім не хотіла образити вас, дорогий друже,— кинулася до нього Сахно.— Пробачте. Я не те хотіла сказати...

Але тут їм перешкодили. Двері відчинилися, й до харчевні зайшло троє нових відвідувачів. Один був у звичайному одязі дрібного боєринеша, двоє інших були жандарми.

Вони просто підійшли до товаришів.

Всі присутні повставали з своїх місць, цікаво поглядаючи на прийшлих. Хазяїн харчевні поспішив випередити жандармів і швиденько тицьнув Сахно до рук рахунок.

— Прошу панство йти за мною,— тихо, але тоном, що не припускає відмови, вклонився боєринеш.

— Куди й чого? — поцікавилася Сахно.

— Я не вповноважений говорити це пані,— знову вклонився чемний боєринеш і моргнув до жандармів. Жандарми хвацько цокнули острогами й стали обабіч.

— Ви арештовуєте нас? — випросталася Сахно.— Але я мушу попередити, що я...

— Я не вповноважений розбалакувати з панією,— відкарбував агент.— Я повинен тільки відпровадити панство в місце, де вони зможуть балакати, скільки їм заманеться.

Сахно знизала плечима. Говорити з цим шпиком справді не було рації.

— Ходім, Чіпаріу?

— Ходімо,— зітхнув Чіпаріу.— Недарма ж я ніяк не міг собі уявити, як це я з своєї волі й ініціативи піду до сигуранци.

— Прошу зачекати одну хвилинку,— звернулася Сахно до агента.— Ви дозволите мені розплатитися з хазяїном?

— Будь ласка,— ввічливо схилився боєринеш.

Сахно повернулася до хазяїна, що нетерпляче тупцював круг неї, боячись, як би не пропали його гроші.

— Маєте.

Вона вийняла паку банкнотів і відрахувала потрібну суму.

— Я готова. Ходімте.

Агент попереду, Сахно й Чіпаріу посередині і позаду двоє жандармів — вийшли з харчевні. Цікаві відвідувачі мовчки провели їх до порога. Потім, коли кортеж відійшов кілька кроків, вони, незважаючи на полуденну спеку,

зняли страшенний галас, очевидно, сперечаючися про особи невідомих арештованих.

Сигуранца була за рогом. Жандарми проминули головний під'їзд і повели арештованих через задні двері. Чіпаріу хотів був ще мовити з цього приводу якесь дотепне слівце, але агент, враз забувши про чемність, гостро гримнув на нього й наказав мовчати.

Арештованих провели вузьким коридором до дверей, на яких було написано № 17.

— Entrez,— вклонився наостанку агент, заговоривши на цей раз чомусь французькою мовою. Він розчинив двері, штовхнув туди арештованих і зразу ж клацнув англійським замком.

Сахно й Чіпаріу сподівалися побачити себе в камері. Але це не була камера. Вони опинились у великому кабінеті. Двоє широких вікон виходили на вулицю, якою вони щойно йшли. Ген в кінці, з-за рогу, маячив ріжок великої вивіски знайомої харчевні.

З-за стола з глибини великого крісла підвівся дебелий чорновусий офіцер.

— Прошу сідати,— гостинно вказав він на крісло перед столом.

Сахно сіла. Збирався сісти й Чіпаріу. Але офіцер враз спинив його і брутально кинув:

— Ти можеш і постояти.

Сахно обняло жаром. Вона схопилася на рівні ноги.

— У такому разі ви дозволите стояти й мені, пане офіцер?

— Чому це? — здивувався той.

— Мені здається, ми з цим громадянином прийшли сюди на рівних підставах. Я не розумію вашого ставлення до кожного з нас.

Дебелий офіцер покотив веселий і солідний сміх:

— Га-га-га! Ох, ці мені іноземці! Га-га-га! Будь ласка, будь ласка. Щоб не псувати наших із вами дружніх відносин, я згоден порушити наш етикет... Можеш сідати! — гукнув він Чіпаріу, з жонглерською вправністю міняючи свій солодко-ввічливий тон на солдафонську грубість.

— У нас, в іноземців, крім того, мають звичку до всіх незнайомих звертатися на «ви»,— зауважила Сахно, знову сідаючи в крісло.

— Га-га-га! Ну й ці іноземці! Га-га-га! Сідайте, чого ж ви стоїте? — вже не так брутально кинув він Чіпаріу.

Чіпаріу сів.

— Чому ми мусимо бути вдячні за наш візит до вас? — зразу заговорила Сахно, випереджуючи офіцера.

— О, пусте! Будь ласка, не хвилюйтеся. Очевидно, непорозуміння. Хвороблива далекозорість моїх людей. Вони, бачите, зразу помітили чужу тут людину і дуже здивовані з вашої зовнішності і т. ін. Ви не відмовите повідомити мене, хто ви, звідки і чого завітали в наш тихий закуток? — привітно забалакав офіцер. — Тільки й усього. Ми, бачите, південні люди, дуже цікаві. Га-га-га! Смерть кортить нам знати, хто, чого і для чого приїздить до нас.

— Я з Німеччини, співробітник Берлінського університету. Приїхала сюди в наукове відрядження. А це мій шофер. Здається, з Галаца. Принаймні там я найняла його для подорожування.

— Так, так. Дуже добре. Дуже добре! От і чудово! Тепер ми знайомі. Га-га! Може, ви не відмовите сказати також, яке саме відрядження маєте сюди? Яка тобто мета вашої подорожі?

— З охотою. Але тоді дозвольте мені довше на цьому спинитися. Я просила б хвилин з кількка, щоб докладно побалакати з вами.

— Будь ласка, будь ласка!..

— Справа в тому, що ваші люди не тільки дуже далекозорі та дуже спритні, а просто напрочуд проникливі...

— Та невже? Га-га-га!

— Справді. Бо ми простували допіру нікуди інде, як саме сюди, до вас.

— Та що ви кажете? Цікаво!

— Простували сюди, щоб просити вашої помочі. Щоб довести до вашого відома про деякі досить таємничі та підозрілі факти.

— Я страшенно заінтригований! Я сповнений уваги. Я слухаю вас.

Сахно здалося, що в очах хвацького офіцера блиснув глузливий вогник. Але вона на це не зважила й провадила далі.

— Так слухайте ж. Це якраз має зв'язок і з метою моєї подорожі, що її вам так цікаво знати.

Далі Сахно коротко, але по змозі повно й образно розповіла щиро все про свій приїзд, перебування в маєтку Гальванеску, пригоди, непорозуміння, підозріння й, нарешті, втечу. Вона не ховала нічого.

Жандарм слухав її уважно, ні разу не спинивши, не перепитавши. Він кинув сміятися. Був серйозний і зосереджений.

Коли Сахно закінчила, він ввічливо схилився і ласкаво сказав:

— Мені дуже прикро, я дуже жалкую, що вам довелося в нашій країні зазнати стількох неприємностей. Але... боюся, що в своєму... як би це сказати — запалі, розпалені цілком зрозумілою цікавістю, ви допустилися хибних висновків і прогнозів. Мені здається, ваші підозріння походять... як би це сказати — з хворобливо загостреної спостережливості. Я хочу запевнити вас, що ми — ми, румунська інтелігенція, — дуже шануємо високоповажного доктора Гальванеску. Ми не знаємо, які його експерименти. Але ми їй не насмілюємося докучати йому. Ми терпляче чекаємо, поки шановний доктор скінчить свої дослідження і подарує їх нашому суспільству й вітчизні. Ви перехвилювалися й піддалися омані. Гальванеску поза всякою підозрою, над усякі злочини! За це я ручуся вам словом офіцера...

Сахно розчаровано зітхнула.

— Я знала, що ви не повірите мені. Я не маю доказів. Але проймається довір'ям до моєї щирості. Я настоюю на своїх підозріннях. До цього спонукає мене тільки почуття мого громадського обов'язку. Ви можете перевірити мене. Я пропоную себе саму в заставу за правдивість мого оповідання. Відрядіть до доктора Гальванеску ваших агентів.

— Пані, це неможливо. Доктор Гальванеску має охоронну грамоту від нашого уряду і монарха. Його особа і його володіння недоторканні для простих смертних. Навіть якби виникла потреба потрусити високошановного доктора — а я категорично відкидаю можливість такої потреби — то й тоді я мусив би прохати телеграфом дозволу в найвищих органів влади.

— Прохайте. Я відповідаю за це.

— Жартуєте, добродійко!

— Значить, ви мені не вірите?

— Я сказав уже: гадаю, що ви помиляєтеся.

— Я звернуся до вищих органів влади, — звелася на ноги Сахно. — Значить, ви не вірите мені і відмовляєтесь допомогти?

Жандарм теж устав і уважно задивився на свої нігті.

— Так, не вірю і відмовляю.

Сахно зробила рух іти. Чіпаріу теж устав.

— Одну хвилинку,— спинив її офіцер.— Цей громадянин,— він кивнув на Чіпаріу,— теж був у маєтку доктора Гальванеску і бачив те, що бачили ви?

— Так,— сам за себе відповів Чіпаріу.

Жандарм помовчав і далі вивчав свої нігті. Потім задивився у вікно й роздумливо мовив:

— Справа ось у чому... Ви, звичайно, помітили, що я не записував вашої заяви й усього вашого оповідання. Я навіть, коли хочете, постарався вже усе це забути... Доктор Гальванеску має від держави охоронну грамоту не тільки на його маєтності, але й на таємницю його роботи. Ні одна людина не має права знати більш за те, що він сам їй розповість... Ви, звичайно, розумієте, що наш обов'язок допомагати цьому? Словом, цього громадянина я мушу затримати. Щодо вас, то... теж тимчасово я вас затримую, поки дістану розпорядження від мого уряду.

— Ви не маєте права! — зірвалася Сахно.— Я вам не піддана.

— Через те я й кажу — тимчасово. Вашого консула буде негайно повідомлено.

— Я категорично протестую проти цього! Ні мене, ні мого шофера ви не маєте права затримувати. Він тут ні при чому — за всю справу відповідальна я. Себе ж я не дозволю арештувати, поки не подам заяви німецькому консулові, від якого маю візу, і не одержу від нього відповіді.

Жандарм повернувся до Сахно.

— Цього ви теж не можете зробити: німецький консул не повинен знати нічого з таємниць доктора Гальванеску.

Відкарбувавши це, він перехилився через стіл і хотів натиснути кнопку дзвоника. Але передумав і знову звернувся до Сахно:

— Ви дозволите мені ознайомитися з вашими документами?

— Будь ласка.

Сахно вийняла з кишені паспорт і простягла його жандармові. Жандарм узяв паспорт, і враз обличчя його змінилось — він пополотнів, тоді почервонів.

— Значить, ви? Значить, ви?..

Жандарм не докінчив. Його рука натрапила на кнопку від дзвоника. За дверима забринів короткий дзвінок.

Двері розчинилися.

— Більшовичка! — крикнув жандарм.— Держіть її! Це більшовичка!

Сахно звелася. Двоє здоровенних солдафонів в ту ж мить скрутили її руки назад. Чіпаріу відіпхнув одного з них. Але до кімнати вбігло ще кілька жандармів і кинулися на нього. В коридорі лунали хуткі кроки багатьох ніг.

— Більшовики! Комуністи! — ревів офіцер.— Арештувати їх!

Сахно шарпнулася, удар у тім'я засліпив її і оглушив.

Останнє, що бачила вона, непритомніючи,— це як Чіпаріу висадив стільцем вікно і виплигнув на вулицю.

Заверещали свистки, залунали вигуки і постріли.

10

Білий морок обступив Сахно, коли вона ворухнула важкими, закам'янілими повіками. Білий морок засліпив її, і вона знову заплющила очі. Так пролежала вона довгенько, силкуючись примусити запрацювати думку й пам'ять. Але ні думка, ні пам'ять не хотіли, неспроможні були віджитися. Тільки слух поволі при звичаювався до тиші довкола, й починав уже ловити дрібні, ледве чутні звуки. Сахно напружилася і ще раз кліпнула очима. Білий морок стояв непорушно і тихо. Білий морок і білий холод. Наче сліпуча арктична природа оточувала її.

— Але ж морок не буває білий...— несміливо блимнув перший здогад. І тоді Сахно, нарешті, очуняла.

Вона була в кімнаті. У білій-білій кімнаті. Стеля, стіни, рівне світло й, здавалося, саме повітря були однакові — прозоро-білі чи матово-білі. Долівка теж, вона була певна, мала бути тільки біла. Якби ворухнутися — можна пересвідчитися. Вона ворухнулась. Болісний стогін мимоволі розітнув її уста. Тіло задубіло. Мов налиті оловом, обважніли руки, ноги. Несила було підняти їх чи пересунути.

Але на тихий стогін прилинула відповідь. Це також був чи то стогін, чи то сміх, чи то кректання. Сахно роздивилася. На стелю, на стіни, обабіч,— довкола, скільки могла побачити, не рухаючи тілом. Вона не побачила нічого. І знову застогнала, знесилена.

Відповідь прилинула знову. Це був сміх. Тихий, обережний, але радісний сміх.

Хтось був біля неї. Хтось радів з її одужання. Одужаня, бо Сахно не сумнівалася вже — це вона одужує

після якоїсь важкої хвороби, що її початок не хоче повернути їй зрадлива пам'ять.

Сахно збрала всі сили, важко ворухнула всім тілом і ще раз оглянулася довкола. Тепер вона побачила людину. Не треба було далеко й шукати — ця людина була біля неї, зовсім близько біля приголів'я. Але вона була вся біла, така, як кімната, як світло, і Сахно відразу не розгледіла її. Людина схилилася позад її голови і тихо й радісно сміялася.

— Де я? — нарешті опанувала мову Сахно. — Що зі мною?

— О, не турбуйтеся, — прилинув ласкавий шепіт. — Ви в гарному місці, і вам зовсім добре.

Голос був наче знайомий. Десь чула вже Сахно ці лагідні нотки, цей характерний тембр.

— Але? — запитала вона ще, тільки для того, щоб почути ще раз мову й пригадати її.

— У мене, — почулося вже голосніше й чіткіше.

Сахно стрепенулася. От-от мала відживитися пам'ять. От-от...

Але чому, ще не згадавши, а вже тремтить вона з протесту і, не знати чого, зринає незрозумілий острах?..

Людина схилилася ближче до лиця. Сахно не довелось напружувати волю й силувати пам'ять. Вона згадала. Враз і все...

— Але чому ж? Як же це так?

Над нею схилився доктор Гальванеску...

— Ви здивовані? — нарешті прилинуло з білого мороку неприховано-глузливе запитання. — Ви здивовані і... невдоволені з цього?.. Ви мовчите?

Сахно мовчала. Вона не могла нічого сказати. Вона не хотіла нічого говорити. Спогади вихором майнули через її свідомість. Все до останньої хвилини — оглушного удару по голові — вернула вражена пам'ять. Але вона не могла збагнути одного: чому вона не в тюрмі, не за ґратами, а тут, на операційному столі доктора Гальванеску?

— Чому я тут? — нарешті спитала вона, силкуючися надати мові найбільшої різкості, на яку була зараз здатна.

— Про це я вас своєчасно поінформую, будьте спокійні. — Гальванеску коротко засміявся. — Адже мушу вам сказати, що ви досить-таки нечемні. Я не чув від вас

жодного слова подяки. А проте я справді врятував вас — від тюрми, а то й чогось гіршого.

— Тобто?

— Треба сказати, що наших жандармів ми добираємо з здорових і дужих хлопців. Це прекрасно, звичайно. Але їх зле виховано, і вони не вміють економно витратити свого природного обдарування. Цей сиволапий солдафон трахнув вас так, що якби не нагодився тут я, то після ще одного удару довелось б везти вас просто до моргу. І так, щоб запобігти зрушенню мозку, мені довелось тримати вас чотири доби під наркозом. Вам відомий такий спосіб боротьби й профілактики проти мозкових захворювань?

— Чотири дні?!

— Атож. Сядьте. Це штовхне кров. От так. Дайте я вас підтримаю. Чудово. Ваші щоки враз почервоніли...

Сахно сіла. Кімната пішла обертом, в голові важко гупало, і під груди підкочувалася млість. Вона була б упала, та прудкий Гальванеску вчасно її підхопив.

— Нічого, нічого. Це зараз пройде. Понюхайте ось цього, а цього випийте. От так. Тепер добре? Правда ж, добре?

Замість відповіді Сахно запитала:

— Де Чіпаріу?

— Шофер? О, це спритний і здатний хлопець, з нього будуть люди... Тобто я б не сказав, щоб «люди» — ха-ха — але пуття буде. Іменно — пуття.

— Він тут?

— Не поспішайте. На все — свій час. Я хочу запропонувати вам ось цю чашку бульйону. Ви трохи підживитесь, кров ваша заграє ще дужче, зможемо побалакати ще трохи. Але — трохи.

Сахно слухняно взяла чашку з бульйоном і сьорбнула дві ложечки.

В цей час доктор Гальванеску заголив їй ліву руку й метко увіткнув під м'язи голку маленького шприца.

Сахно зразу ж відчула, як від гарячої поживної юшки та від цього впорскування певніше й дужче забилося серце, як члени її набули гнучкості та сили.

— Ну от і добре. Тепер ви можете сісти. От так — зовсім, а ноги простягніть. Добре! Через п'ять хвилин ви одержите цигарку.

— Де Чіпаріу? І чому я на волі? Чи, може, — Сахно іронічно скривилася, — ви взяли мене на поруки?

— Ха-ха! Трошки не так. Не «на поруки», а з рук у руки... Іменно — з рук у руки. Вас... мені подаровано.

— Що?

— Подаровано! Повік і безкоштовно! Як компенсацію за ті збитки, що ви їх мені завдали. І, ви знаєте, я навіть не просив. Це несподіваний презент. Полковник Чарота — надзвичайна людина! Він забув геть усе, що ви йому розповідали про... про мої... експерименти. Він, розумієте, не має права цього знати. Така воля мого уряду. Він, здається, говорив вам про охоронну грамоту? Так от. Ну й дві-три тисячі лей... подяки. Це остаточно зіпсувало йому пам'ять і... і... пошану до іноземних паспортів. До речі — я до краю здивований. Та коли б я знав, що ви підданець нашого державного сусіди...

— То не чекали б, поки мене дадуть вам як компенсацію, а давно вже розправилися б зі мною?

— Ні. Просто не допустив би вас у мій маєток. Ви насмілилися заглянути туди, куди я вам не дозволив. І, — голос Гальванеску втратив лагідність і забринів жорстоко та гостро, — куди нікому не дозволено заглядати. Навіть полковникові Чароті. Навіть тому урядові, що видав мені охоронну грамоту. Нікому!

Він замовк і схвильовано забігав по кімнаті. Сахно стежила за ним і чекала, що скаже він. Але Гальванеску не відновлював розмови. Видно, поведінка Сахно його до краю обурювала.

— Що ж ви думаєте зі мною робити? Як помститесь надо мною? Яких тортур мені хочете завдати? — зневажливо й огидливо кинула Сахно.

— Помститися? Що ви! Що мені дасть помста! Якою помстою я компенсую мої збитки? Тобто те, що ви знаєте більше, ніж хочу я. Ні! Ніякої помсти. Я просто примушу вас забути все.

— Ви вб'єте мене?

— Ні. Мені не вигідно вас убивати. Ви мені винні. За вами борг!

— Я вам винна? Який борг?

— Ви мені винні лакея Хаквілавіліса. Ви зіпсували його!

— Я дуже жалкую, коли поранила нещасну людину. Мені дуже шкода — повірте. Перекажіть йому...

— Ха! Я бачу, ви не з метикуватих. Коли це щиро, це добре. Але не в тому справа. Мого лакея зіпсовано,

Я не можу без нього. Зіпсували його ви. Ви й мусите його заступити.

— Я?!

— Ви! До чогось іншого ви нездатні. Ні для роботи на полі, ні для роботи в заводах. Ваші м'язи,— Гальванеску зневажливо вщипнув Сахно за руку,— ваші жили, вся ваша тілесна структура тендітна. Звичайний екземпляр міського інтелігента... ще й жінки. Проте з нескладними функціями покоївки ви вправитесь.

— Але треба поспитати мене, чи дам я на це свою згоду! — спалахнула Сахно.

— Цього якраз і не треба. Я знаю, що ви не дасте своєї згоди, і тому не питаю вас.

— Негідник! Ви полонили мене і хочете зробити з мене свого раба. Але я вже втекла од вас одного разу...

— В другий раз не втечете.

— Але ви не зробите з мене своєї холоуйки. На які б тортури ви мене не віддали, я нічого не зроблю з вашого наказу.

Доктор Гальванеску спинився і хитро прижмурився. На фізіономії його грала весела й презирлива посмішка.

— Люба моя пані! Вас ніхто й не питатиме. Затямте собі гарненько: хто побував у лабораторії добре відомого вам доктора Гальванеску, той не порядкував уже своєю персоною. Збагнула? Тут панує одна воля — воля доктора Гальванеску. І все довкола кориться їй. Хоче чи не хоче. Збагнули?

— Я збагнула одне: ви злочинець і насильник. І ви хочете зробити насильство і наді мною.

— Це ви маєте рацію. Здебільшого — я насильник. Нічого не поробиш — іменем науки. Для науки можна йти й на злочин.

Сахно скипіла. Зухвальство й нахабність цього добродія були надмірні.

— Що ви торочите там! Яке ви маєте право замазувати очі наукою! Ви просто злочинець і бандит!

Гальванеску скорботно заплющив очі.

— Це не так. Це безпідставна лайка. Дуже шкодую, що не можу довести вам вашу помилку. Але це не так... Та згадайте самі — чи це не ви так захоплювалися з мого господарства? Чи це не вас чарувала кожна дрібниця, кожне вдосконалення? Га?

Сахно не відповіла. Це таки справді було так.

— Ви мовчите? Отож-бо й є... Але вернімося до нашої розмови. Ви маєте мені заступити зіпсованого Хаквілавіліса. Я міг би не попереджувати вас, але така вже моя звичка: я не бавлюся в піжмурки. Кожному пацієнтові я наперед кажу, до якої роботи маю його приставити. Майте на увазі, що попередній фах відіграє неабияку роль. Ви чули щось про органічні звички, про звичні, навіть професійні рефлексивні, про м'язову пам'ять і таке інше? Це цікава наука. Не я їй батько. Але без неї мені було б зле. Всі мої експерименти будуються на цих основах. Правда, у вас майже нема м'язової пам'яті, ви більше розвивали інтелект. Хаквілавіліс мав проти вас велику перевагу: до того, як потрапити до мене, він понад двадцять років був за офіціанта. З вами буде гірше. Ви нічого, крім інтуїції та притаманних усім людям рефлексивів, не маєте... Та що ж робити! Обійдемося й так. Функції покоївки не такі складні, ваші м'язи хутко пристосуються.

В Сахно урвався терпець. Незрозуміла Гальванескова балаканина дратувала й злостила її. Разом з тим за цими незрозумілими словами, за цим жорстоким тембром голосу вона відчувала щось страшне, щось дике і протиприродне.

— Лишіть! — гукнула вона. — Мовчіть! Я не хочу і не можу вас слухати. Ви старий блазень! Кінчайте швидше, що хочете, робіть. Знущайтеся з мене, катуйте мене, але покиньте ваші дурні балачки, ваші блюзнірства. Я не розумію і не хочу їх розуміти.

Доктор Гальванеску пильно глянув на Сахно. В очах його світилося здивування й підозрілість.

— Ви справді не розумієте?

— Я не розумію нічого. Дайте мені спокій і... або розв'яжіть мені руки, ноги, або... робіть, що хочете.

— Ні. Ви таки справді нічого не розумієте! Невже? Я був кращої думки про вашу здогадливість.

— Ідіть ви під три чорти з вашими думками!

Гальванеску встав і замислено заходив по кімнаті. Потім він знову спинився.

— Однаково, — сказав він, — коли навіть правда, що ви нічого не зрозуміли, то я не можу подарувати вам волю. — Він знову став жорстокий і зухвалий. — Ви бачили все, і не заткнеш вам вашої дурної пельки. Ви — ворог, до того ж проклятий, східний, червоний ворог! До вас не може бути й жалості. До вас не може бути співчуття.

— І не треба!

— Ви мій бранець, ви мій боржник. Я стягну з вас те, що ви мені завинили.

— Стягуйте!

— Я зроблю з вас свого слугу, свою покоївку, і ви будете ретельно виконувати функції холюя.

— Ні!

— Ха! Будете! Вірте мені! І я дуже жалкую, що не зможете ви відчутти всю ганебність, паскудність вашого становища.

— Мерзотник!

— Бо ви будете колодою без почуттів, без волі і без думки. Бо ваше розумне життя скінчиться тієї хвилини, як ви встанете з цього операційного стола.

— О, негідник! Ти хочеш зробити з мене якусь твору?

— Бо для вас не існуватиме вже світу, природи, культури і цивілізації. Ви будете ізольовані від них на все життя. Ви будете живим трупом, мертвою плоттю. Фантомом!

— О, будь ти проклят! Ти прищепиш мені проказу? Ти зробиш з мене...

— Ха! Ви бачили все і своїм кудим розумом не можете збагнути сенсу. Яка недотепність. Яке невігластво!

Сахно рвонулася з свого ложа. Але пута міцно держали їй руки й ноги. Вони врізалися в шкіру, і, болісно зойкнувши, Сахно знову простяглася навznak. Люті і обурення туманили їй мозок. Але вона нічого не могла вдіяти. Вона була в руках цього божевільного фантаста, злочинного і жорстокого ворога. Немічні сльози приснули їй з очей. Вона одвернулася, щоб Гальванеску не помітив цих сліз. Але той уже їх помітив і зловтішно засміявся.

— Ви так зажурено поглядаєте у вікно, наче сподіваєтеся на несподівану звідти поміч. Даремно: ніхто не прийде вам на допомогу. До мого маєтку не може потрапити ніхто! Ніхто не може й вийти з нього. Ви були перша хіробра. Але,— Гальванеску, гротескно жалкуючи, розвів руками,— лиха доля повернула вас назад.

— Блазень! — огидливо прошепотіла Сахно.

Гальванеску весело зареготав.

— До всіх моїх талантів іще один. Я не гордю.

Сахно знову відвернулася до вікна. За широкою амбразурою кучерявилися верхів'я паркової гущавини.

Правіше яснів просвіт галявини — пам'ятної галявини, що приводила до вікна колишньої кімнати Сахно. За галявиною білів проклятий мур. Ще далі зеленіли й половіли широкі смуги ланів Гальванеску. Між них швидко в'юнився шлях... Єдиний путь до волі.

Гальванеску з глузливою посмішкою стежив за Сахно.

— А ви, я бачу, любите волю,— заговорив він знову, наче відгадуючи її думки.— Це не погано. Жалкую, що нічим не можу вам допомогти. А щоб ви знали... справді, на щирість, тепер же однаково, щоб ви знали, ще трохи — і були б ви вільні. Далєбі! Вас визволяли. Так, так,— дружньо підморгнув він Сахно, помітивши її зацікавлений погляд.— Ваші вірні друзі. Ваш відданий шофер...

— Чіпаріу?

— Атож, Чіпаріу. І цей древній рибалка...

— Йонеску?!

— Можливо. Ми з ним не познайомилися. Чіпаріу та Йонеску. Моторні хлопці. Спритні і меткі. З них буде пуття...

— Де вони? Що з ними? Вони визволяли мене?

— Намагалися. Але куди з голими руками! Вони підкопалися під мур, вночі, звичайно, щасливо проминули всі перешкоди й намірялися вдертися до замка через оце вікно. Ви розумієте? — з щирим здивуванням обурився Гальванеску.— Яке зухвальство! Приставили драбину й простісінько сюди. А ви на столі! Ще кілька хвилин — і вони були б забрали вас із собою. Щастя, що недотепи не догадалися перетяти дріт сигнального гонга. Я вчасно був попереджений і встиг вжити заходів.

— Де вони? — тоскно запитала Сахно.

— Де? Ви дуже цікаві. А проте які тепер можуть у мене бути від вас секрети? Однак вже ви ніколи і нікому їх не розкажете.

— Ви вбили їх?

— Ні. О ні. Це не економно. Для чого? Чіпаріу такий кремезний хлопець: біцепси, загальна структура — Аполлон! А дід — го-го, цей кому хочеш дасть сто очок наперед!

— Що з ними?

— Що? Гаразд. Будь ласка. Я можу дозволити вам побачення.

Гальванеску хутко встав і підійшов до стіни. Він намацав якогось прихованого цвяшка і натиснув його. Стіна здригнулася і розкололася вповдовж надвоє. Потім з легким гудінням електромеханізму повільно розсунулася.

Радість стиснула груди Сахно. Невже цьому правда? Невже вона зараз побачить Чіпаріу й діда Йонеску? Любі товариші! Бідні хлопці! Вони віддано кинулися її рятувати й потрапили в полон до цього божевільного. Старий Йонеску! Впертий і боязкий діду! Як же наважився ти?

Стіна розсунулася. За нею була друга біла кімната, тільки більша і без вікон. Світло спадало з кількох великих жирандолей. Яскраві електричні промені, зіткнувшись з промінням сонця, враз пожовкли. Вони лягли мертвими тінями на два силуети в глибині.

Сахно підвелася. Вона не могла ще розглянути силуетів. Але постаті тихо рушили сюди, в першу кімнату.

Це були вони — Чіпаріу і Йонеску! Сахно впізнала контури їхніх фігур...

Вони посувалися спроквола, але напрочуд струнко і рівномірно, як солдати на муштрі. Вони важко відбивали крок і за ногою відмахували руками. Тільки голови їх були похилі і мляво куняли за кожним рухом. Вони переступили поріг кімнати і, так само не кваплячись, обійшли довкола операційного стола, довкола Сахно...

З голосним зойком затулила Сахно руками лице і відкинулася на своє ложе.

Огідні примари продефілювали перед нею. Тільки контури тіла нагадували знайомі риси Чіпаріу і Йонеску. Але це були мертві, розпливчасті риси опухлих трупів. Вони були прозорі й мляві, з лискучими черепами і в чорних непроглядних окулярах.

11

— Я обіцяв вам сигару? Будь ласка. Це найкращий сорт: з найстарішого тютюну моїх плантацій. Куріть.

Ця мова наче долинула з іншої планети. Відразу Сахно не збагнула навіть, що це до неї говорили. Але Гальванеску припросив удруге й тицьнув їй до рук цигарницю.

— Куріть.

Навмання Сахно взяла сигару й поклала її в рот. Навмання ж посмоктала, коли Гальванеску подав їй вогню. Міцний і запашний дим стверезив її і повернув їй самовідчуття. Аж тепер досяг її розуму сенс щойно побаченого. І від цього вона вдруге мало не зомліла. Але останнім зусиллям волі вона примусила себе бути спокійною.

— Така ж доля чекає й на мене? — ледве осилила вона ворухнути устами.

— Так, — відрубав Гальванеску. — Точнісінько така.

— Вони живі? — ще прошепотіла Сахно.

— Для мене — так, для себе — ні.

— Що ж це таке? — скоріше подумала, а не запитала Сахно, відчуваючи, як усе — і Гальванеску, і кімната, і стіл під нею — зривається з місця й лине кудись у просторінь щораз більшими децентричними колами. — Що ж це таке?

— Це й є мій секрет. Секрет, що на ньому держиться все моє господарство, вся моя система! Ви цікаві його знати?

Сахно не відповіла. Її свідомість гоїдалася, як човен у бурхливому морі, на буйних хвилях притомності і зомління. Чимраз швидше, чимраз нестримніше тікало все в прірву, в порожнечу.

Проте Гальванеску й не чекав її відповіді. Йому, очевидно, кортіло розбалакатися.

— Я можу його вам розповісти, — урочисто почав він. — Тепер уже однаково: ви ж нікому не зможете його відкрити. Щодо мене, то, мушу признатися, мені й самому кортить з кимось побалакати про мою роботу. Ви можете собі уявити: мені ще нікому не доводилося докладно розповідати про мій винахід! Це так важко! Нікому не сказати й півслова! Ні похвалитися, ні спитати дружньої, компетентної поради, ні просто перевірити на свіжому розумі свої міркування й погляди. Ви розумієте, як це прикро?

Сахно мало що розуміла. Мова Гальванеску майже не доходила до її свідомості. Порожнім, перестрашеним поглядом блукала Сахно довкола. Її непритомний зір шукав за жахливими примарами її товаришів. Гальванеску зрозумів цей погляд.

— Ви шукаєте ваших друзів? — поспитав він. — Не турбуйтеся. Вони вже там, — він махнув рукою до розсувної стіни, що вже знову твердо стояла на своєму місці. — Я послав їх знову до комори. Їхній вигляд надто турбує вас.

Сахно тихо і безнадійно застогнала.

— Я дивуюся з вашої нездогадливості, — вів далі Гальванеску, зручно влаштувавшись у кріслі й запаливши нову сигару. — Ви все звертаєте на якусь хворобу,

якусь чудну пошесть, проказу і таке інше. Ви не могли побудувати іншої гіпотези, крім цієї дурної здогадки, що я прищеплюю людям якусь заразу,— боже, яке глупство! — для того, щоб потім експлуатувати їхню працю. Таж це був би справжній злочин! — гаряче обурився Гальванеску.— Я розумію, якби, скажімо, я збирав сюди до себе якихось там хворих, що викинуті за борт життя, і, давши їм роботу, визискував їх. Але... фі! Це ж просто комерція! Це личить якомусь спекулянтові-фермерові. Це безперспективне глитайство! А наука ж і живе тільки з перспектив. Родиться з перспектив і прагне їх. Коли ви віддали себе науці, то, зробивши крок, мусите оступитися набік і глянути, скільки ще кроків ви можете зробити далі. Коли ваша кінцева мета буде вам отут, перед самісіньким вашим носом, то краще покиньте: ви в кращому разі винайдете нову вдосконалену голку для примуса. Науці потрібні обрії і перспективи! Так, так, колего і добродійко! Настановлення вашої роботи має йти широким віялом ідей в далекі прийдешні віки.

Гальванеску встав і шпарко забігав по хаті. Він був у захопленні. Завжди спокійний, розважливий і зовні скептичний, він метушився тепер, як молодий поет. Волосся йому розкуйовдилося, очі світилися, він моторно розмахував руками і віяв лапами свого білого халата.

— Експлуатація хворих! — гукав він.— Яка нісенітниця! Яка мізерна фермерська ідея! Яке жебрацтво! Експлуатація цілого світу — скажіть ви: це варто уваги! Так. Цілого світу! Перебудова сучасної системи експлуатації на основі нових наукових здобутків. Так! Але цілого світу! Ніяк не менше!

Він раптом сів. Замовк, поторкав волосся й наче трохи заспокоївся.

— От про що марить доктор Гальванеску, впоряджуючи тут у диких приморських степах свою маленьку факторію,— завершив він майже сумно. Але зразу ж знову спалахнув: — Ви маєте, проте, рацію. Ви правильно розшифрували коефіцієнт моєї формули. Так, так, правильно! Мушу констатувати це. Признаюсь, це так: коефіцієнт моєї формули господарювання — людська праця, робочі руки... Ха! Ви глузуватимете з мене? От, мовляв, дурна голова, знайшов новину, яку розумні люди відкрили ще за сотні літ перед ним. Але не поспішайте. Не поспішайте! Це так, нічого нового тут,— так би мовити, в соціальній

частині моєї формули,— я не відкрив. Аж ніяк! Я беру загальновідому і, додамо,— вірну, певну і точну, віками й усіма соціальними ладами перевірену — тезу. Але я роблю з неї фетиш. Фетиш! Бо вона варта того. Бо наука живе фетишами. Роблю з неї фетиш і переоцінюю її з погляду точної, зауважте — точної, а не абстрактної науки. Адже досі над значенням і виміром цього коефіцієнта думала тільки одна соціологія. Далєбі! Ви скажете — а техніка, а механіка, а хіба не йде індустрія до якнайбільшої механізації виробництва? Хіба не прагне всяка система виробництва зменшити вартість людської праці, зменшити участь людини в робочому процесі, щоб тим здешевити виріб? Хіба не працює зараз одна людина там, де за дідів наших витрачали свою працю десятки, сотні і тисячі робітників? Хіба, нарешті, не подумалися люди навіть до того, що почали конструювати механічного робітника? Людину з металу і гуми? Механічну ляльку, що виконує ті чи інші виробничі функції? Скільки матеріалу, запам'ятайте собі це — матеріалу, що потрібний для споживання, попсовано на цих залізних йолопів, що раз у раз псуються, страшенно невкладисті, неметкі та неотесані і до яких потрібна ціла армія доглядачів і механіків,— знову ж таки тих же робочих рук... Все це химера, все це невинні й дорогі жарти, все це верхоглядство й обмеженість! Механізація! Машинізація! А чи подумали ви, колего й добродійко, ще й над тим, що ця ваша механізація і машинізація також не мають ніяких — так, так, будемо говорити щиро — ніяких перспектив? Цивілізація йде велетенською ходою вперед і далеко позаду лишає родильні здібності бабусі-землі. Надра землі виснажуються й збавляються. Вона вже не годна сама вродити стільки хліба, скільки треба плодючому ненажерливому людству. Підземні копалини — ця основа машинізації — катастрофічно зменшуються: їх грабіжницьки збавляють. За рік світове господарство споживає металів, вугілля, нафти і тому подібного в тисячі разів більше, ніж за цей же час бабуся-земля встигне перетравити й спородити в своїх надрах новоформувань. А за сто, двісті, нехай тисячу років, за які споживання ще в мільйони разів зросте, черево землі буде порожнє! Вона буде безплідна, як розпутна жінка. Ми житимемо на порожньому, вилущеному горіхові. І ні механізація, ні машинізація тут не допоможе. Треба шукати нових способів

для здешевлення споживних виробів, треба знайти інший, новий матеріал для цього, матеріал, якого було б на світі до біса, який — і це головне — витратившись, відновлювався б швидше, ніж усякі копалини, рослини й тому подібна сировина. Матеріал, який би коштував найдешевше і був би найпридатніший до різноманітних виробничих процесів... Такий матеріал є!

Гальванеску захлинувся. Йому забракло повітря. Він дико кружляв запаленими очима.

— Людина! Розумієте ви — людина! Ось універсальний матеріал. Чи думали ви над тим, щоб механізувати саму людину? Самого власника отих робочих рук? Живу людину! Га? Механізувати так, щоб довести до найбільшої досконалості її робочу функцію, її здатність виконувати виробничі завдання. І щоб разом із тим вона нічого чи майже нічого не потребувала для свого споживання. Га? Що ви скажете на це?

— Нічого. Кажіть. Я мовчу.

— Так от. Людський організм сам по собі — це найдосконаліша машина. Але він, цей організм, має деякі непотрібні для виробничого процесу функції. Так, так! Людина має нахил мислити й відчувати. Жалюгідні властивості! Вони не потрібні для роботи. Вони заважають роботі. Їх треба ліквідувати! Це людина хоче їсти і їсть занадто багато. Ні одна машина не потребує стільки опалення й мащення. Травний апарат треба перекоструювати й удосконалити! А скільки лиха виникає на основі цих дурних і зайвих властивостей! Заколоти, заворушення, революції! Цього не мусить бути! Це тягне цивілізацію назад. Це також треба ліквідувати. Негайно! Поки всі ці пролетарії і трудящі всіх країн не об'єднали своїх сил проти нас!

По паузі Гальванеску заговорив спокійніше.

— Вам доводилося колись цікавитися справами переливання крові та гальванізації змертвілих м'язів? Ні? Дуже жаль! Я виточую з людини кров і лімфу. Її спорожнілі жили я насичую штучною кров'ю, яку виготовляю сам. Проти відомих нашої науці інфузійних рідин, що мають властивість зберігати життя клітин, поміщених у них, моя штучна кров має той плюс, що є досконалим провідником для електричного струму. Отже, постійна циркуляція електричної течії створює динамічну гармонію, що її в колишньому організмі давала кров, і зберігає рушійну

властивість окремих органів. Так звані «м'язи» пружать і функціонують. Але не так хаотично й самовільно, як це буває в нас з вами через дурні рефлекси, різні думки, настрої і «свідоме» життя. Ні, найдосконаліше, найточніше. Інтересна деталь — минула професія кладе на людину свій відбиток: звичні професійні рефлекси в'їдаються в наш організм. Коли ви були дроворубом, то й тепер ваші м'язи найкраще будуть рубати. Коли ви стояли на пароплаві біля стерна, то й тепер ви найкраще виконуватимете ці ж функції. Але незрівнянно краще й раціональніше, бо вам ніщо не заважає з вашого «внутрішнього світу». Бо ви автомат! Ви скептично посміхаєтеся? Ви не можете зрозуміти, як же такий робітник працює без розуму, як ця порожньоголова лялька розуміє, що саме треба їй робити? А радіо? Ось мій апарат, мій «кишеньковий» радіотелеграф. Дуже пустенька штучка, ідею вкрадено в Морзе. Ви бачите? Кожний клавіш — умовний знак, літера, тут ціла абетка — і все. Правда, просто? Але я можу переказати, що схочу. Ви неодноразово мали нагоду переконатися. Правда, винахід ще невдосконалений. Моя людина має ще чимало хиб. Я поки що в силі порядкувати тільки найпримітивнішими функціями м'язів колишньої людини. Але винахід чимдалі вдосконалюється. Мої люди немов напівпрозорі і, треба сказати правду, досить бридкі. Тому для сторонніх мені доводиться їх підгримовувати. Я напинаю їм перуку, бридкі очі затуляю темним склом, а під шкіру впорскую звичайний кармін. Я, правда, погано розуміюся на фарбах і ніяк не доберу такої, щоб була точно така, як звичайний колір тіла. З карміну виходять якісь темношкірі. Доводиться мені рекомендувати їх то за індійців, то за негрів. Але це вже пусте. Колись на дозвіллі я доберу хорошої фарби, і тоді хоч пускай моїх людей між справжні люди... Ну от. Здається, все. Ви задоволені?

Сахно мовчала. Гальванеску теж замовк і забігав по кімнаті. Він шукав сигари. Але цигарниця була порожня. Захопившись, він скурив усі сигари. Підійшовши до радіоапарата, він вибив якогось наказу.

За хвилину двері відчинилися, й до кімнати ввійшов один з його людей. Він ніс нову цигарницю. Сахно мала змогу аж тепер добре роздивитися на цього електризованого чоловіка. Тепер, як стала відома його суть, він не виглядав уже таким бридким. Але, придивившись ближче, Сахно і на цей раз моторошно відсахнулась.

— Цього чоловіка я знаю! — прошепотіла вона.

— Що знаєте? А, так, так! Ви зустрічалися з ним під місячним сяйвом біля альтанки. Ха! Це був непоганий tête-à-tête, а тим більше, що він, як виявляється, ще й ваш земляк.

— Так.

— О, я не знаю, що мусив би робити, якби не було цих ваших емігрантів. Ви собі не можете уявити, як мені, поки я не маю ще патенту на мій винахід, важко знайти матеріал для роботи. Правда, уряд віддає мені засуджених на страту. Але тільки звичайних злодіїв. А їх не так багато. Політичних злочинців, хоч як я просив, мені не дають. Знаєте, можуть виникнути всякі непорозуміння. Їхні тіла завжди забирають родичі чи політичні товариші. Їм, бачите, потрібно ховати їх з помпою. Яка дурість! Пропадає марно така сила прекрасного матеріалу! Тільки ваші емігранти й рятують мене. Робити їм однаково нічого, ні до чого вони не здатні, роботи собі знайти не можуть. Дві-три тисячі лей авансу — і вони готові на що хочете. Вони пропивають цей аванс першої ж ночі й другого дня виїждять до мене «на роботу» та за рештою грошей... Ну, ми з вами розбалакалися. А діла в мене ще багато. Треба кінчати...

Він замовк і запорався біля столика з різними причандалами. Сахно стежила за його рухами, і в душі в неї змагалися дикий млосний страх за свою долю і звичайна цікавість живої людини.

— Професоре, — мовила вона нарешті, знесилено збираючи свої думки. — Професоре, мені здається, ви забули про одну дуже важливу річ...

— Забув? А саме? — цікаво озирнувся Гальванеску. — Кажіть. Кажіть, кажіть! Я охоче слухаю вас.

— Ви забули про один постулат: життя для людини, а не людина для життя...

— Як, як? Я не зовсім збагну вашу думку.

— Я кажу про те, що культура й цивілізація — це не примара і не фетиш. Яке ж маєте ви право забирати в людини життя в ім'я вашої ідеї без її згоди на те? Ви забуваєте, що свої досягнення ви хочете дати людям же, а не кинути їх у безповітряні простори. Ненормальний, неправдивий і непотрібний розвиток техніки, коли він не йде на користь людині. Людина перш за все! Життя — над усе! Культура для людства. А не людство для якогось фетиша.

Божевільний професор весело зареготав.

— Невже ви гадаєте, що я такий наївний? Яка блаженна нездогадливість. Що ж ви думаєте — я оберну усіх людей на машини і автомати, а сам буду походжати серед них можновладним королем? Та я здохну з нудоти. Колего! Є ж норми розподілу людської праці, є ж норми соціальних взаємин у світовому виробничому процесі. Для того, щоб постачати все потрібне, зовсім не треба всьому людству виснажувати себе на роботі. Досить, коли працюватиме якась частка людства. Вона постачить все потрібне для інших. Ви ж чули, мабуть, про пролетаріат і буржуазію? За моїм проектом механізується тільки оцей, так званий пролетаріат, тобто робоча, руйнівна сила культури. Ми з вами, тобто, вибачте, я і не збираюся механізуватися. Я і мені подібні житимемо повним життям, почуттями і різноманітними природними рефlekсами, а ви постачатимете нам засоби й розкоші. І ніяких заворушень, ніяких революцій. Хіба машина здатна на революцію?

Гальванеску довго сміявся. Зауваження Сахно зовсім його розвеселили. Він весело й моторно бігав по кімнаті, збираючи своє причандалля, і навіть муркотів під ніс собі якоїсь пісеньки. Сахно понуро мовчала. Нарешті вона заговорила знову.

— Так, — озвалася вона ще, — ви — жорстокий, лихий і розумний ворог. Ви — вірний пес своїх хазяїв. Але в засліпленні вашого винаходу ви найнаївніший. Ви думаєте, багатомільйонний пролетаріат чекатиме, поки ви вихолостите його, поки ви поробите з нього дурні, автоматичні ляльки? Ви думаєте — провокацією, брехнею і допомогою вашої жандармерії ви довго будете живі? Ви думаєте — тим дурним і зацькованим селянам околишніх земель, що тремтять перед вашою особою, не урветься колись терпець? Ви думаєте — вони не прийдуть до вас з червоним півнем? Старий, заляканий Йонеску вже наважився і прийшов! Вони прийдуть усі! Пустять за димом ваші химери, заволодіють вашими маєтностями, а вас... просто повісять вас на шпилі вашого палацу.

— Досить! — Гальванеску лихо grimнув і люто визвірився на Сахно. — Досить! Ви надто розбалакалися!

— Дурень і верхогляд! Куций геній! Ти справно готуєшся до своїх похорон! Твоя «наука» загине на гільйотині.

— Досить!

— Ти обернеш зараз мене на дурну ляльку — ти зараз дужчий. Ти обернеш, може, сотні й тисячі, але мільйони розчавлять тебе!

Сахно замовкла й відкинулася навзгак. Вона знесиліла. Життя вже відійшло від неї. Тільки очі ще горіли останніми потугами життя й з непримиренною ненавистю палили ворога. Очі Гальванеску відповіли тим же...

Квапливими кроками відійшов Гальванеску в проти-лежний куток кімнати. Він одчинив скляну шафу й брязнув купою блискучих хірургічних приладь. Він узяв з дека їх кілька — ланцетів, пінцетів та щипчиків. Окремо поклав він довгого й тонкого, порожнього всередині стилета. Потім розгорнув анестезійну маску й добув слоїк із хлороформом.

Сахно не бачила, а скоріше — відчувала це все. Млосне безсилля опанувало її ество. Непритомніючи, вона тільки ворушила кінчиками пальців, і рука її несвідомо м'яла сигарні недокурки у важкій скляній попільниці на столику поруч.

Гальванеску скінчив свої готування. Він підійшов знову до Сахно й зашморгнув ремінні паси на її ногах, міцно й нерухомо притиснувши її до стола. Потім узявся до рук...

12

Тієї хвилини, як Гальванеску схилився над лівою рукою Сахно й накинув міцного зашморга, її права рука в корчах метнулася, знялася догори і вмить упала ліворуч. Важкою, литого скла, попільницею затопила Сахно Гальванеску в тім'я...

Треба було поспішати. Удар був не сильний, і контужений міг хутко очуняти.

Знявши ремінь з лівої руки й розрізавши зашморга на ногах, Сахно обережно стала на ноги. Млість скувала її рухи. З надмірної слабкості темніло в очах і підгиналися коліна. Майже непритомніючи шокроку, доповзла вона до хірургічного столика. Там узяла шприц і ампулку того наркозу, що його животворну силу щойно відчула вже на собі. Впорснувши наркоз, Сахно ще сіла перепочити. Тоді повернулася до Гальванеску.

Голова його була розкраяна. З великої розсіченої рани текла кров. Жовтава блідість обличчя свідчила про глибоке зомління.

Не гаючись, зв'язала Сахно йому руки й ноги, як могла, міцно. З кишені вийняла револьвер й поклала осторонь. Рану на голові промила й забинтувала. Потім, до краю знеможена, простяглася горілиць на операційному столі. Очі їй в ту ж хвилину стулилися, і важкий сон обняв знесилене й змучене тіло...

Прокинулася Сахно, коли білий день наповнив ущертв сліпучим сонячним промінням простору кімнату. Вона проспала більше як півдоби. Збудили її різкі й громохкі звуки. То Гальванеску, очевидно, давно вже опритомнівши, як скажений, качався по підлозі, не в силі звільнитися від пут. Він хрипів і люто кружляв несамовитими очима.

Сахно злізла додолу з свого імпровізованого ліжка. Довгий сон значно зміцнив її, але все ж таки вона була ще дуже немічна. Довелося знову вдатися до наркозу та, розігрівши, з'їсти бульйон, що лишився від учора. Аж після цього підійшла вона до Гальванеску.

Сахно послабила пута й, дарма що поранений дуже опинався, змінила йому бандаж на рані. Тоді посадовила його, прихиливши до стіни, а сама сіла навпроти в крісло. В руці тримала револьвер.

Гальванеску мовчав. Він унікав дивитися на Сахно й сидів із заплющеними очима. Тільки зрідка кліпав він своїми спухлими за ніч повіками, і тоді з-під густих брів блискав його лихий, повний ненависті погляд. Сахно теж мовчала. Їй треба було багато обдумати.

Нарешті мовчанку порушив Гальванеску.

— Вам пощастило, — прошепотів він, — але ще не зовсім. Вам треба вийти з мого маєтку, а це, як ви вже добре знаєте, не так просто. Надто тепер — після першої вашої втечі... Я пропоную вам компроміс: я відкриваю вам вільний вихід з маєтку й зобов'язуюся не переслідувати вас, а ви... ви за це даруєте мені життя... Життя і спокій! Ці авантюри мені набридли! Будь проклятий день, коли я пустив вас до своєї господи! Ваше втручання в моє життя і роботу...

Він говорив би ще, але мусив спинитися: Сахно реготала.

— Пане доктор! — безжурно заливалася вона. — Для чого такі сумні балачки? «Ви даруєте мені життя!» Фі, професоре, який-бо ви справді! Ну, хіба я схожа на вбивцю? Повірте, я дуже жалкую, що трапилося це прикре

непорозуміння, і я вимушена була розвалити вам голову. Але ж ви самі винні. Ви надто поспішали вкоротити мені віку. Запевняю вас, що я оборонялася тільки для того, щоб не вмерти передчасно й могли ще зробити вам одну, як я гадаю, дуже цікаву для вас пропозицію.

Сахно помовчала й веселими очима оглянула похмуру й трохи здивовану фізіономію Гальванеску. Потім заговорила знову, вже спокійним і серйозним тоном:

— Пам'ятаєте, ви скаржилися мені, що не маєте помічника для своїх робіт? Що вам дуже потрібний помічник і з його допомогою ви встигли б значно більше, ніж маєте зараз. Пригадуєте? Так от. Я хочу запропонувати вам себе. Приймаєте? Я стану вам за помічника у ваших наукових експериментах. Ви будете моїм учителем, а я обіцяю бути старанним і ретельним учнем... І забудемо цей прикрий інцидент... Згода?

Сахно замовкла й запитливо глянула на Гальванеску. Вираз її обличчя був стільки ж серйозний та діловий, як і мова. Гальванеску мовчав. Пропозиція була надто несподівана. Він недовірко й уважно дивився на Сахно,— здається, силкуючися зважити не так саму пропозицію, як мотиви, що могли спонукати до неї. Сахно знову заговорила:

— Ви вагаєтеся? Я бачу, ви не можете, збагнути логічності цієї пропозиції після всіх попередніх подій? Йї-право, це не важко. Я цілком щиро заявляю вам, що хочу стати вашим учнем. Я прошу вас, чуєте — прошу — прийняти мене... Правду мовити,— Сахно поглянула на свій револьвер,— я могла б настоювати більш рішуче, але саме тому, що це цілком щире моє бажання, я не хочу настоювати, а прошу. Згодні?..

— Я не розумію вас,— нарешті прошепотів Гальванеску.

— Ну от! — розчаровано сплеснула руками Сахно.— Я так і знала, що ви це скажете. Ще б пак! Як же його зрозуміти таку пропозицію, як повірити в мирність моїх замірів після того, як ви хотіли мене вбити — будемо говорити так — вбити? Але соромтеся, докторе! Ви людина науки, і обивательський спосіб мислення вам не до лиця. Невже ви нездатні повірити, що я — молодий науковий робітник — захопившись вашою науковою ідеєю, здатна забути кривди, які ви мені заподіяли й збиралися заподіяти? Я можу й далі ненавидіти вас за це, але це не

заважає мені шанувати ваш геній і прагнути вашої науки. Чи ж не так?

Гальванеску мовчав. Він, либонь, роздумував. Сахно промовляла надто щиро, та й думки її, по суті, були правильні, а доводи переконливі.

— Тільки будьте ширі й об'єктивні, докторе,— знову заговорила Сахно.— Якщо, роздумуючи зараз над моєю пропозицією, ви міркуєте тільки про те, як скористатись з неї, щоб потім, в слушну годину, розправитися зі мною, то тоді краще покиньмо ці балачки і... розпрощаймося. Зважте по суті— так, наче нічого між нами не трапилося. Не думайте й про те, що коли, скажімо, ви не погодитесь, то я, безперечно, вб'ю вас. Ну?

Гальванеску мовчав. З його похмурого й зосередженого вигляду Сахно розуміла, що це не тільки штучне вдавання нерішучості, аби виграти більше шансів. Гальванеску вагався. Це було очевидно. Можливість скористати цю кондицію для самого тільки звільнення, а потім помсти, очевидно, не відігравала для нього першорядного значення. Його спиняли якісь інші міркування. Сахно починала нервувати. За всяку ціну вона повинна дістати згоду Гальванеску!

Щоб підкреслити свою перевагу і цілковиту підлеглість Гальванеску і цим спонукати його прийняти пропозицію, вона знайшла потрібним зразу ж обмежити свої кондиції.

— Звичайно, ви самі розумієте, що при всій ширості моїх побажань недавній інцидент не дозволяє мені цілком звіритися на ваше слово. Щоб забезпечити себе, я мушу дещо обмежити вашу свободу на перший час. Але, звісно, тільки на перший час. Скажімо,— ваш «кишеньковий радіотелеграф» я на деякий час реквізую. Ваші майстерні цей час не працюватимуть. Потім я ізольую вас в одній кімнаті вашого палацу, і ви дозволите мені відвідувати ваші лекції з револьвером у руках... Але все це тільки на перший час. Поки ви не переконаєтеся в ширості моїх замірів, а я — в ширості вашої згоди... Ну, пане доктор? Згода?

Після довгої паузи Гальванеску, нарешті, заговорив:

— Я не можу зрозуміти одного: мотивів такого впертого бажання. Даруйте мені, але я не вірю, що причиною тому тільки ваше захоплення з мого наукового винаходу й бажання його осягти. Ви маєте ще якісь міркування, і,

не знавши їх, я не знаю, що краще для мене — зразу вмерти від вашої кулі чи наперед продати вам мою таємницю, а потім...

— Хочете на повну щирість? — перебила його Сахно.

— Так!

— Гаразд. Ви, пане доктор, спотворили моїх друзів — людей, що ризували своїм життям для мого порятунку. Ви обернули Чіпаріу й Йонеску на механічних потвор. Мій обов'язок зробити все, щоб віддячити цим... людям. Словом, я мушу добитися від вас, щоб ви повернули їм нормальне життя. Це викуп за ваше власне життя. Я певна, що це можливо і ви знаєте способи відживлення ваших... потвор. Коли ж це неможливо, ми з вами повинні винайти це.

Гальванеску блідо всміхнувся.

— Оце й усе! Значить, сама ідея винаходу вас не цікавить?

Сахно збентежилась, але за мить вона опанувала себе.

— Навчивши мене, як віджити моїх товаришів, ви відкриєте мені й цілий винахід. Так чи так, я досягну його. Оце й усе... Ну? Згода?

— І ви заберетесь геть з мого маєтку? Ви дасте мені спокій?

— Так.

— Гм. Якби я був якийсь авантюрник, не було б нічого легшого, як прийняти ваші кондиції, а потім обдурити вас. Але...

— Але?

— ...Але я не певний в тому, що зможу вернути до життя ваших приятелів.

— Ви не робили спроб відживлення?

— Робив. Результати не щоразу були позитивні. Це залежить не так від мене, як од препаративаних суб'єктів і... просто від щасливого випадку...

— Саме?

— Мозок, серце і цілий організм зберігаються в інфузійному середовищі бездоганно і здатні цілком відродитися після повороту крові в суди. Але кров...

— Кров?

— Кров не завжди вдається зберегти. Вона хутко псується. Я її викидаю.

— Значить? — Сахно відчула, як ноги й руки холонуть їй з перестраха. — Значить?

— Це ще нічого не значить. Лишається точна формула крові. Треба знайти індивіда з точнісінько таким складом крові — вважайте, я підкреслюю — точнісінько таким самим складом крові, бо в даному разі, коли з організму виточено абсолютно всю кров, групового добору, як це робиться при переливанні крові, зовсім не досить. Груповий добір далеко не досконалий. Коли в організмі є бодай трохи рідної крові, доливання її за методом групового добору задовольняє, незначні відбіги від повної тотожності хутко зникають. Одногрупні дози, може, й не цілком тотожної крові, легко асимілюються і дають динамічний моноліт. Зовсім інша справа, коли в організмі не лишилося й краплі рідної крові. Відживлення організму можливе тоді тільки з умовою цілковитої індивідуальної, а не групової тотожності крові. Тільки з такою умовою клітинам повертаються їхні моторні й животворчі функції, організм відроджується... Але... ви мусите добре знати, як важко знайти подібну індивідуальну тотожність крові, адже навіть сама по собі кров кожного організму не є щось постійне — під впливом тих чи інших причин вона може щохвилини мінятися. Проте...

— Проте?

— Проте...— Гальванеску всміхнувся ще блідіше,— перешукавши пів земної кулі або хоч третину її, можна натрапити й на абсолютну точність. У такому разі позичаєте літр «на розплід», і коли рідна кров відживить рідні клітини, цілком досить надалі крові групового добору донора.

Сахо рвучко підбігла до Гальванеску.

— Ваші спроби були вдалі, докторе?

— Поміж моїх спроб були й вдалі...

— Значить, ви згодні? Докторе, ми знайдемо потрібну нам кров! Ми перешукаємо цілу земну кулю!..

Того ж вечора підстаркуватий санфіліст поганенького Галацького радіотелеграфу, вперше за багато років праці заінтригований змістом своїх радіограм, спішно вистукував короткого листа, заадресованого в шістдесят п'ять найбільших міст земної кулі.

В шістдесят п'ять різних міст світу линули короткі радіохвилі, але скрізь мали вони знайти одного адресата — інститут переливання крові.

В короткому листі були дві хімічні формули й відчайдушний заклик прийти на поміч: сповістити, чи є при

інституті донори з точно таким індивідуальним складом крові...

Вже на ранок почали надходити відповіді. Десяток за десятком реєструвалися вони в картотеці контори радіо-телеграфу й негайно ж, телеграфом, переказувалися в маєток відомого не тільки в околицях Галаца, а й у цілій Румунії дідича й наукового діяча, доктора Гальванеску.

Там із нервовою поспішністю розбирали ці стрічки тремтливі руки дівчини. І щоразу, після кожної нової відповіді, обидві руки безсило опускалися: відповіді були негативні чи пропонували формули з маленькою неточністю. У такому разі стурбовані очі дівчини загорялися і з надією шукали стверджуючого погляду свого патрона.

Але патрон заперечливо хитав головою, і очі ті знову меркли до другої телеграми.

Протягом дня надходили відказувальні телеграми. 59 міст дали свої відповіді на заклик із Буджацьких степів. Тільки шестеро адресатів мовчали ще, і не можна було відгадати причин їхньої мовчанки: чи радіозаклик не потрапив на їхні антени, чи ретельні інститути старанно перевіряли паспорти своїх донорів і ще не закінчили цієї роботи.

Проте це не зменшило надії в серці Сахно — з галацької антени полинули заклики ще в півста міст усіх чотирьох материків.

Цей день для Сахно марно не проминув. З раннього ранку й до пізньої ночі вона не вставала з-за робочого стола й не виходила з лабораторії.

Гальванеску із зв'язаними руками покоївся в глибокому кріслі і, дарма що сидів у такій незручній позі, працюючись виконував роль ментора... під дулом свого власного браунінга.

Сахно — з крейдою в руці біля чорної дошки, з ланцетом біля операційного стола, з олівцем над фоліантами викладок і формул, у гумових рукавицях над пробірками — була найретельнішим із усіх відомих колись Гальванеску учнів.

Третього дня населення, а особливо поліція міста Галаца були стривожені. Відомий у місті й славетний на всі околиці лікар-хірург доктор Патрарі несподівано й таємниче зник. Десятки пацієнтів з аристократичного кола, яке обслуговував лікар Патрарі, марно прождали в прийомній свого лейб-медика до пізнього вечора. Поліцейські

агенти, викликані переляканою родиною, не могли дати ради й мусили спішно протелефонувати в Бухарест, в найкраще шпигунське бюро.

Відомо було тільки одне. О восьмій годині ранку до особняка лікаря Патрарі підкотив великий приватний автомобіль. Керувала ним жінка — очевидно, молода й вправна спортсменка. Але за великими дорожніми окулярами й під довгим дорожнім плащем годі було розпізнати й запам'ятати її риси. Вона подзвонила й попросила негайно аудієнції в хірурга. Старий лакей доповів медикові, що саме в цей час докінчував свій вранішній туалет. Лікар Патрарі вийшов до жінки й мав з нею коротку розмову. Вона благала лікаря негайно сісти в авто і їхати до хворого, якому загрожує смерть. Лікар Патрарі категорично відмовився, посилаючись на ранню годину. Але жінка вийняла з сумки цілу паку асигнацій і поклала їх на стіл. Після цього лікар зразу згодився і вже через п'ять хвилин сидів у авто. Авто рушило і вмить зникло за рогом. Більше старий лакей не міг розповісти нічого. Він тільки плакав і побивався за своїм старим паном.

Його зразу ж арештували, хоча його абсолютна невинність і була цілком очевидна. Після цього він заплакав ще дужче, присягаючись, що якби був знав, то не пустив би свого пана, а жінку-автомобілістку задушив би власними руками. Але, звичайно, нічого знати він не міг. Звідкіля, скажімо, міг би він знати, що коли авто виїхало в степ і вражений лікар Патрарі висловив своє здивування, а потім почав навіть протестувати, то невічлива жінка показала йому револьвер загальновживаної системи браунінг і чемно запропонувала не опиратися.

Лікаря Патрарі знайшли тільки через місяць, але його важко було впізнати, бо цілий цей місяць він не голився і в нього відросла здоровенна борода. Поголитися ж він не міг через те, що цілий цей місяць сидів у ізольованій кімнаті. Таємнича жінка замкнула його там проти волі і, щедро забезпечивши харчами й питвом на цілих два роки, забула, проте (очевидно, поспішаючи), лишити й бритву.

Знайшов лікаря Патрарі агент приватного розшуку, виписаний із Бухареста. Це був кмітливий і здогадливий хлопець. Приїхавши до Галаца, він, насамперед, з'явився до сигуранци й розпитався про всі незвичайні події, що трапилися в околицях за останні дні. Полковник Чарота — саме той, що мав приємну розмову з Сахно й Чіпаріу,—

конфіденційно повідав агентіві й про події з цими людьми. Дійшлий шпиг відразу ж поставив діагноз і заявив, що він ручиться знайти лікаря Патрарі в маєтку доктора Гальванеску. Він пропонував негайно їхати туди. Але це було цілком неможливо, бо, як відомо, охоронна грамота уряду забороняла будь-кому самостійно з'являтися в заповідник Гальванеску. Отож і минув якраз місяць, поки пощастило добути з столиці відповідний дозвіл. За цей час лікар Патрарі не тільки заріс густою бородою, а ще й дуже поповнів: відсутність моціону й сила харчів зробили своє діло. Він дуже зледащів, і годі було витягти з нього бодай два розумних слова. Його колеги-психіатри, проте, висловлювали здогад, що причиною були тому не тільки лінощі, а й переляк, якого зазнав сердешний хірург. Від цього переляку його пощастило вилікувати ще тільки через місяць після того, як із покинутого пустельного маєтку Гальванеску його перевезли до Галаца. Тоді лікар Патрарі зміг повідати свою історію.

Але переказати її тут неможливо, бо його сповідь була зразу заборонена політичною цензурою. Місцева газетка, правда, надрукувала була кілька уривків із цієї сповіді, але її сконфісковано, редактора оштрафовано, а складачів ув'язнено на десять років кожного.

Так і до сьогодні жодна людина в Румунії не знає подробиць цієї таємничої історії: причини зникнення доктора Патрарі.

Тільки дружина лікаря Патрарі змогла довідатися про ту прикрість, яку зробив нехотя її коханий чоловік найбагатшому дідичеві та найвідомішому вченому. Обурена дружина взяла розлуку з безталанним лікарем Патрарі.

Коли ж вернутися назад і встановити точно події, що відбулися в найближчі дні після зникнення лікаря Патрарі, то можна ще розповісти таке.

Чудового ранку золотого південного літа з Рені, повз Килію й Вилково, у широкі води Чорного моря вийшов пасажирський пароплав. Його звичайний рейс був до турецьких кордонів: там передавав він пасажирів, що прямували до Туреччини чи й далі — в порт Батумі, на радянську територію. Останні, звісно, траплялися дуже рідко. Більшість пасажирів не їхали далі Туреччини або ще ближче — до болгарських портів. Як звичайно, на палубі і у каютах панувала смертельна нудота: подорожували найбільше купці, дрібні берегові спекулянти та агенти

контрабандистів і заспілкованої з ними морської поліції. Лише зрідка розважав вухо безжурний гомін невибагливих іноземних туристів і місцевих урядовців у відпустці або похмурі прокльони неприкаяних і безбілетних мандрівників-емігрантів.

Цього разу випав щасливий день. На палубі зібралася весела компанія випадкових супутників. Тут було кілька туристів, двоє-трьоє контрабандистів, оперний співак, що закінчував своє берегове гастрольне турне, та його імпресарію, підтоптаний вже чоловічок, проте чистокровний граф із північної країни.

Компанія розважалася, як уміла,— співала, грала в шахи й розповідала нові анекдоти та свіжі відомості про останню сенсацію — таємниче зникнення відомого хірурга Патрарі з власної квартири серед білого дня. Історія вар'ювалася в карколомних подробицях і прикрашалася найвитонченішими романтичними вигадками. Найбільшою ж розвагою для компанії і центром її уваги було залицяння до єдиної на пароплаві жінки — самітної й прекрасної дами. Дама ця прихильно приймала рясні залицяння й стільки ж схоче відповідала на них, не віддаючи, проте, нікому з кавалерів найменшої переваги. Вона теж була заінтригована сенсаційними подіями дня і від себе розповіла кілька жахливих подробиць із пригод нещасного хірурга Патрарі. Компанія весело реготала й висловлювала свої захоплення з буйної фантазії прекрасної дами. До кінця подорожі все товариство було так зачароване своєю супутницею, що, коли їй прийшов час пересідати на турецький пароплав, усі щиро сумували й на власних плечах усі гуртом перенесли її багаж, відштовхнувши незграбних носіїв. Під час цієї процедури кавалери не пересварилися навіть між собою, бо всім знайшлася робота: прекрасна дама мала безліч речей.

Особливо помучилися галантні кавалери біля двох велетенських скринь, щонайменше по 100 кілограмів вагою кожна. Щодо розміру, то менша була ніяк не коротша за зріст шофера Чіпаріу, а більша — якраз така, як велетень Йонеску. До того ж, там зберігалися якісь, очевидно, крихкі речі, бо ні трусити, ні перевертати їх догори дном прекрасна дама не дозволила.

Митні агенти приступили були до цих велетенських скринь, але з пошаною лишили їх недоторканими, поба-

чивши з рук прекрасної дами охоронну грамоту від самого уряду. Це мали бути якісь точні технічні приладдя.

Після того засмучені кавалери покинули пароплав і, коли той рушив, довго ще махали капелюхами та пледями своєї прекрасній супутниці. Прекрасна дама відповідала їм хусткою, а потім пішла до себе в каюту спочити, де чекав на неї її вірний лакей.

Постать цього лакея мимоволі лякала всіх подорожніх своєю виключною потворністю. Він був зовсім німий, у величезних чорних окулярах, якийсь спухлий і, до того ж, кумедно й моторошно рухався, як заводна лялька. Веселе товариство раз у раз полохливо сахалося, тільки-но ця потвора з'являлася біля своєї господині, дарма що прекрасна дама докладно розповіла про його оригінальне й екзотичне походження з нетрів дикої Африки та зовсім незаразливу хворобу, що спотворила його зовнішність.

Проте уважний читач, який перечитав цю правдиву повість з початку до кінця, мусив впізнати в цій муштрованій потворі шановного доктора Гальванеску, як і його господиню — Юлію Сахно.

1928 рік.

ЩО БУЛО ПОТІМ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Консиліум був призначений на дев'яту вранці. Юлія Сахно прокинулася о шостій. Дарма що набігала і натомилася за клопітний день, вона лягла аж о другій уночі. Клініки, інститути, лабораторії, кабінети, лікарні, квартири лікарів — вона побачила їх учора за один день куди більше, як за всі двадцять п'ять років свого життя. Вона мало не заблукала серед цих установ, полюючи за видатними світилами медичної науки. Коли Сахно приїздила до лікарні, світило, виявлялося, щойно виїхало до інституту. Вона кидалася навздогін, але до інституту потрапляла саме тоді, як світило вирушало до клініки. У клініці вона діставала лише повідомлення, що от-от, дві хвилини тому, світило вийшло до лабораторії. Це була немов одчайдушна передфінальна гонитва в американському пригодницькому фільмі. Нарешті їй таки пощастило перехопити світило десь між його обідом та засіданням наукової кафедри. Вона висипала перед ним усю гору своїх листів, відношень, мандатів, записок, запрошень, посвідчень — і, втонувши в них, світило змушене було таки дати свою згоду прийхати десь між першою і першою п'ятнадцять уночі. Але це була якраз саме та година, коли ні в яким разі не могли бути інші світила. Сахно кидалася до телефонів. Телефони, як на те, псувалися. Сахно плигала в машину і мчала. Але вона встигала до лікарні саме тоді, як світило, виявляється, щойно виїхало назад до інституту. Все починалося знову, спочатку...

І от аж уночі їй пощастило звести біля телефонного дроту трьох. Вони договорилися на п'ятнадцять хвилин — від дев'ятої до дев'ятої п'ятнадцять ранку. Це були славнозвісні професори Харловський та Трембовський і не менш відомий, дарма що молодий, доктор Івановський.

Сахно прокинулась о шостій і почала хвилюватися. А що, як світило забуде? Виїде? Захворіє? Трапиться якесь нещастя?

Професор Харловський був найпопулярніший у місті діагностик. Професор Трембовський був найвідоміший патологоанатом, оператор. Доктор Івановський був теж прекрасний хірург, що цілком віддався експериментальній науковій роботі.

Сахно похапцем поснідала і взялася прибирати кімнату до приходу лікарів. Це було конче потрібно, бо лікарям не було навіть де сісти — жодних меблів у кімнаті не було. Тільки горою накидані чемодани.

Це ж тільки передучора ввечері Сахно приїхала сюди. А здається, що минув уже цілий тиждень. Подорож, пригоди — румунський пароплав, Дунайське гирло, Буджацькі степи, фантастичний маєток бессарабського поміщика — невже все було тільки два-три дні, а здається — двадцять-тридцять років життя.

Хутенько прибрала Сахно чемодани і принесла від сусідів три стільці. Чемодани вона поскладала один на один і накрила ковдрою. Це було зовсім неначе стіл. Правда, ковдра до підлоги не сягала, і з-під її країв можна було бачити цілий арсенал різноколірних залізничних наліпок — німецьких, румунських, радянських.

Було п'ять хвилин після дев'ятої години. Сахно вже хотіла визирнути у вікно. Але саме тієї хвилини дзвоник у передпокої гучно задзвонив.

Доктори були точні, як і слід хірургам.

2

Лікарі роздяглися в передпокої і, не поспішаючи, ввійшли до кімнати. За ними, зразу ж наповнивши цілу кімнату, ввійшли й нудні пахоші йодоформу, ефіру, м'яти й карболки.

Професор Харловський був чоловік великий і опасистий, з головою майже зовсім лисою і обличчям байдужим. Він був напрочуд нерухливий. Професор Трембов-

ський був, навпаки, маленький, худорлявий, мав розкішну сиву шевелюру і обличчя нервове та жваве. Він був швидкий, енергійний, гарячий. Доктор Івановський — високий, стрункий, спокійний і витриманий — не був схожий ні на одного з них.

— Де ж пацієнти? — запитав він, увійшовши до кімнати й охопивши оком її порожнечу.

Професор Харловський ліниво добув з кишенки годинника і, не поспішаючи, відкрив кришку.

— Те-ек-с,— протяг він.— Майте на увазі, ми маємо тільки п'ять хвилин. Ви замовили автомобіль?

— Я знаю, будьте спокійні,— сказала йому Сахно.— Автомобіль буде точно на дев'ять п'ятнадцять. Я певна, ви звільнитесь ще раніше. Очевидно, на перший раз ви обмежитесь коротким огляданням.

Вона хвилювалася, і голос її тремтів.

— Та ви не хвилюйтеся,— торкнув її за плече професор Трембовський.— Де ж ваші пацієнти?

— Вони в сусідній кімнаті.

Сахно вийняла з кишені ключ і встромила його в замок. На одну, може, якусь мить вона спинилася. Вона завагалася. А може, не треба? Але це була тільки одним одна секунда. Другої секунди вона вже клацнула замком і широко розчинила двері.

— Прошу.

Затримавшись коло порога, вона пропустила поперед себе доктора Івановського, за ним пройшли професор Трембовський і професор Харловський.

3

Ця кімната була така ж порожня, як і попередня. Принаймні ніяких меблів у ній не було. Дві довгі й вузькі скрині під вікном — це було все.

А проте це не були скрині. Підійшовши ближче, лікарі роздивилися, що то були два ліжка, два імпровізовані ліжка, споруджені, певно, із скринь і дощок. Своєю видовженою, вузькою формою вони найбільше були схожі на домовини. Доктор Івановський підійшов одразу до одного, тоді до другого з них і відкинув простирадла.

Перед очима лікарів лежали обидва пацієнти.

Вони лежали горілиць, випроставшись, витягши руки вдовж тулубів, під простирадлами. Вони лежали

ногами до вікна, поруч, а м'яке тьмяне світло безсонячного осіннього ранку рівно, без тіней освітлювало їхні обличчя. Вони лежали з заплющеними очима, і жодна рисочка не мінилася в закам'янілім виразі їхніх облич. Це був або глибокий зморений сон, або цілковите виснаження після довгої й важкої хвороби.

Останнє було правдоподібніше. В здоровому сні, нехай який він буде глибокий, людина ніколи так не випростується, не витягає так рівно ніг і рук, не закидає так далеко голову. Вона розкидається вільніше. А обличчя? Нехай хоч який зморений засне чоловік, його обличчя під час сну мусить хоч трохи затеплитися і зашаріти. Воно не може бути таке жовте, синяве і непорушне.

Консиліум підійшов ближче і оточив пацієнтів. Сахно залишилася позаду. Доктор Івановський зсунув простирадла ще нижче, шукаючи руки. Треба було помацати пульси.

Обидва пацієнти були чоловіки. Один із них був ще зовсім молодий. Перед захворюванням йому було не більше як двадцять років. Це був красивий юнак південного типу. Дарма що голова йому була цілком поголена, з її синього і густого лиску можна було уявити, яка там росла буйна чорна чуприна. Другий був дід. Його обличчя було вкрите суцільною сіткою дрібних і густих зморщок. Чисто виголена голова і підборіддя сріблилися короткою сивою щетиною. Великий горбатий ніс майже пригинався кінцем до губ. Проте орлиний розмах брів, широке чоло, міцні щелепи і грубезна жилава шия виказували величезну міць і снагу чоловіка, дарма що, за всіма ознаками, було йому багато десятків літ.

Доктор Івановський, нарешті, знайшов руку юнака і взяв за плесно. Професор Харловський зробив те ж саме з рукою дідугана. Вони зробили це звично, як робили вже тисячу разів за своє лікарське життя. Лівими руками вони взяли руки пацієнтів, правими добули з кишенюк годинники і спустили очі на циферблати.

Але тієї ж секунди їхні виї зметнулися. Повіки метко підстрибнули, і очі кожного здивовано глянули в вічі колезі. Потім враз ці дві пари очей метнулися вбік і спинилися на очах Сахно.

Сахно витримала їхні погляди, не кліпнувши.

— Те-ек-с...— протяг професор Харловський і ще раз кинув оком на колегу.

— Слухайте! — нахмурився доктор Івановський, обертаючись до Сахно.— Але ж вони вже вмерли?

— Тек-с. І дуже давно! — прогугнявив професор Харловський.— Вони вже захололи.

Він сховав годинника, пустив руку і повернувся йти. Його поміч уже не була потрібна. Тут треба було вже не лікаря, а трунаря.

Професор Трембовський підійшов ближче.

Він схопив дідову руку, яку щойно пустив його колега. Так, рука була холодна, тверда і негнучка. Пульсу в ній, певна річ, не було.

— Чорт забирай! — пробурмотів він.— Але ж вони вмерли, можливо, ще вчора? — уважно і гостро він скинув очима на Сахно. Його погляд був пронизливий і підозріливий.

Проте Сахно витримала й цей погляд. Вона вже не хвилювалася і була спокійна.

— Ви помиляєтеся, професоре,— сказала вона і зробила крок ближче.— Цьому вже близько три тижні... Я хочу сказати, вже два тижні, як вони в такому стані.

4

В кімнаті запало мовчання і зробилося тихо-тихо.

Коло мертвих завжди стоїть тиша. Вона утворюється сама собою. З пошани до померлих, з остраху перед огидною неминучістю смерті, з приниження перед непереможністю цього закону природи люди замовкають і нишкнуть. Проте професор Харловський, професор Трембовський та доктор Івановський були лікарями, хірургами. Лікарями звикли бачити смерть. Ціле своє життя вони тільки те й роблять, що борються з смертю. Пошана, острах, приниження — це не про них. Але вони добре знають закони смерті. Закони смерті і закони життя. Це закони непорушні, невблаганні, непереможні. І от вони почули від цієї дівчини скривдження цих законів.

Троє лікарів мовчали і пильно дивилися на Сахно. Вони побачили перед собою молоду жінку, дарма що в заглибинах повік, на чолі і коло губ життя поклало вже свої знаки праці, мислей, труднощів і боротьби. Лікарями дивилися на ці знаки і пробували читати з них ціле життя цієї людини. З їхніх пронизливих поглядів можна було зрозуміти, що за пацієнта вони вважають саме її.

Проте вони були не психіатри, а хірурги. Їм тут не було чого робити. І професор Харловський, дарма що такий нерухливий на вигляд, перший зробив уже кілька кроків до дверей. Він поспішав. Автомобіль мав бути на дев'ять п'ятнадцять. На нього чекали справи, хворі, лікарі, операції.

Та коли він проходив повз Сахно, повз цю чудійку, що запросила лікарів до померлих людей, вона, ця чудійка, спинила його за руку.

— Одну хвилинку, докторе! Ви ще маєте час. Я вас дуже прошу!

Доктор Івановський залишив мертвих і наблизився до Сахно.

— Я, мабуть, не зрозумів вас, громадянко,— сказав він, силкуючись надати голосові найбільшої м'якості й задушевності.— Ви сказали...

— Я сказала, що вони в такому стані вже два тижні. Навіть більше.

— Але ж у такому стані,— згадку про два тижні доктор Івановський постарався обминати,— але в такому стані вони аж ніяк не потребують лікарської допомоги. І консиліуму, певна річ, також.

— Тек-с. І ви мусили б викликати районного лікаря, який і склав би вам акт про смерть! — сердито відрубав професор Харловський.

В цей час до них наблизився і професор Трембовський. Він потирав долоні.

— Пробачте, громадянко! — сказав він.— Але з ваших слів і взагалі з усієї вашої поведінки видно, наче ви сумніваєтеся, що цей стан є смерть? Так я вас зрозумів?

— Саме так!

— Чорт забирай! — професор чекав на таку відповідь, але все ж таки вона вразила його, коли він її почув.— Чорт забирай! Але ж для нас тут немає ніякого сумніву!

— Бо ви помиляєтеся, професоре.

— Чорт забирай!

Професор Трембовський — незаперечний авторитет і видатне медичне світило, був зовсім спантеличений поведінкою Сахно.

— І ви твердите, що цей стан триває вже два тижні?

— Так. Навіть більше.

— Чорт забирай!

Професор тер свої долоні ще дужче. Обличчя йому мінилося й сіпалося.

— Для чого ж ви запросили сюди нас, моя дитино?

— Ви мусите допомогти.

— Тек-с...— професор Харловський схилився докторові Івановському до вуха.— Цікавий випадок маніакальності, га, колего? Але я поспішаю. Пів на десяту в мене починається прийом.

Івановський не сказав нічого. Він уважно стежив за Сахно, коли вона говорила з професором Трембовським. Сахно була бліда, кінчики пальців її тремтіли. Але, загалом, вона була стримана і спокійна. Професор Трембовський проти неї був значно нервовіший. Він, проте, покинув уже терти свої долоні і взяв Сахно за руку, немовби збирався шукати в неї пульс.

— В такому разі, якої саме допомоги ви ждете від нас, дитино?

— Їх,— Сахню кивнула на померлих,— їх треба повернути до життя, професоре.

5

— Чорт забирай! — професор Трембовський випустив руку Сахно і закашляв. Кашляти йому зовсім не хотілося, але він кашляв довго і все шукав по кишенях носової хусточки. Нарешті він її знайшов і голосно висякався.

— Якраз дев'ять п'ятнадцять,— сказав професор Харловський.— Тек-с. Моє поважання.

— Професоре!

— Я мушу йти. За п'ятнадцять хвилин у мене починається прийом. На мене чекають пацієнти. Моє поважання!

Але Сахно ще на якусь мить притримала його за руку. Її руки почали тремтіти ще дужче. Вона дуже хвилювалася. Голос їй також трохи вібрував.

— Професоре... Товариші!.. Я вас дуже прошу. У це, звичайно, так важко повірити. Але запевняю вас. Їх треба за всяку ціну оживити. Це важко. Але, запевняю вас, ви це можете. Я розповім вам. Я маю всі матеріали. Вони вмерли. Власне, вони перестали жити... Тобто, я хочу сказати, що цей стан...

Сахно захвилювалася і збилася. Але на допомогу їй прийшли обставини. Під вікном раптом гучно ревнув клаксон автомашини. То під'їхала замовлена на дев'ять п'ятнадцять машина. Вона мала розвезти лікарів.

Професор Харловський звільнив свій рукав з рук Сахно і, обминувши її, пройшов через першу кімнату до передпокою. Він поспішав. На нього чекали хворі. Та взагалі йому тут нічого було робити. Він був хірург, а не психіатр. Марно загинуло стільки часу! Він був розгніваний і навіть не ховав свого незадоволення.

Сахно хутко пішла за ним. Але не до передпокою, а тільки до першої кімнати. Там вона кинулася до вікна. Вона легко зітхнула, коли побачила, що під вікном спинилося авто і з його кабіни саме вилазить двоє людей. Один був мужчина в цивільному пальті, друга була жінка в шкуратянці військового типу.

Професор Трембовський та доктор Івановський і собі нерішуче рушили до першої кімнати. Вони були ні в сих ні в тих і досить безпомічно Perezиралися за спиною Сахно. Випадок був патологічний. Перед ними був екземпляр маніяка. Смерть, трагічна загибель двох близьких людей, мабуть, брата й батька, тяжко потрясла її психіку. Тут потрібен не консиліум, а карета з психіатричної лікарні. Але тим часом її треба якось заспокоїти. Правда, це не їхня — хірургів — справа, але все ж таки вони лікарі і люди, певна річ...

Клаксон загув удруге — голосніше і довше. Вони скосили очі на вікно і прислухалися до звуків з передпокою. Там грюкав, взуваючи калози, розгніваний професор Харловський. Потім він стукнув палицею, сердито прокашляв і гримнув за собою дверима. Його палиця і калози прочовгали по сходах згори вниз. Знизу вгору, йому назустріч, поспішно протупотіли дві пари невідомих ніг.

Клаксон тепер уже загув безперестанку і нетерпляче.

6

Професор Трембовський і лікар Івановський рішуче підійшли до Сахно. Треба кінчати. Їм також треба було поспішати. У професора Трембовського операція. У доктора Івановського лекція. Вони вже умовилися. Доктор Івановський заговорить пацієнтку, тим часом професор Трембовський напише записку до психіатричної і пошле її з таксі.

Проте йому не пощастило це зробити. Саме як він дістав олівця, рецептурну книжечку і збирався писати записку, двері до передпокою знову гучно грюкнули, і

двоє голосів, міцних і голосних, сполохали напружену тишу квартири, заселеної мертвими, хворими і лікарями. Двоє — чоловік і жінка — простували сюди, жваво балакаючи. Вони хутко пройшли передпокії і, широко розчинивши двері, вбігли до кімнати. Саме — вбігли. Інакше не можна сказати про такий раптовий прихід, такі рвучкі рухи, гучну мову, всю їхню збуджену поведінку, таку несподівану й недоречну тут, біля двох мерців.

— О! — скрикнула жінка в шкуратянці. — Ми, мабуть, трохи спізналися? Професор Харловський мало не перекинув нас, вискочивши з дверей. Значить, консиліум уже закінчено? Ну? Ну? І як діла, товаришу професор?

Професор Трембовський потер руки і здивовано виставився. Він знову був трохи шокіруваний.

— Пробачте! — чемно й холодно похилив він голову. — Про які діла питаєте ви мене?

Дівчина у військовій шкуратянці весело підморгнула професорові.

— Та годі, професоре! Ми чудово поінформовані!

Юнак у цивільному пальті вирішив за потрібне втрутитися. Він почервонів і соромливо вклонився професорові.

— Товаришка питається про Чіпаріу та Йонеску, професоре. Нам так не терпиться знати результати вашого консиліуму.

— Чорт забирай! Які такі Йімпаріу та Чонеску?

— Чіпаріу та Йонеску, професоре! — поправив юнак у цивільному пальті.

Професор Трембовський глянув на нього, на доктора Івановського, на Сахно, тоді знову на двох, що прийшли. Він нічогосінько не розумів. Він був збитий з пантелику. Він навіть покинув потирати долоні.

— Ви це до мене говорите? Чи, може, ви сплутали мене з ким іншим? Я — професор Трембовський, а це — мій колега, доктор Івановський. Про що ви маєте спитати професора Трембовського та доктора Івановського? Про яких Чіпаріу та Йонеску йде мова?

— Вони скоро будуть жити? — дівчина у шкуратянці була страшенно нетерпелива і навіть не дала професорові договорити до кінця. — Про це ми й питаємо. Розумієте, товаришу професор, Чіпаріу ж комсомолец! Чудовий хлоп'яга! Та якби не він, хіба б повернулася товаришка Сахно з Румунії? Так би й пропала в сигуранці. А вона ж теж комсомолка. Розумієте, товаришу професор? Ви

мусите оживити його якнайшвидше. Власне, добре було б, щоб він встиг уже побувати на обласному комсомольському зльоті. Це в п'ятницю. Ви ж розумієте: для нього, що ніколи й не гадав потрапити до нас, в СРСР, це ж ціла подія в житті! Ні, товаришу професор, ви вже, будь ласка, не затримуйте його!

Професор Трембовський витер холодний піт з чола і знесило сів на гору чемоданів з різноколірними багажними наліпками залізниць різних держав. Він був остаточно приголомшений.

7

Нарешті Сахно скористалася з хвилинної паузи й повернула собі втрачену ініціативу. Вона, насамперед, гримнула на дівчину в шкуратянці й запропонувала їй помовчати. Потім вона сказала юнакові в цивільному пальті, що вони тільки нарobili нерозберихи, бо ще нічого не з'ясовано і розмова з консилиумом щойно почалася. Після того вона повернулася до професора Трембовського і перепросила його за весь цей розгардіаш. Аж тоді вона взялася роз'яснювати й саме непорозуміння.

Дівчина в шкуратянці, виявляється, була секретар райкому комсомолу, на прізвище Петрова. Її товариш — теж комсомолец, до того ж, студент-медик, один із слухачів професора Трембовського в медичному інституті. Прізвище його Коломієць. Їхня несподівана поява була якнайтісніше пов'язана з отим автомобілем, який точно на дев'ять п'ятнадцять обіцяла приготувати Сахно, щоб розвезти лікарів по закінченні консилиуму. Це авто їй дали з райкому. Петрова і Коломієць заскочили разом із ним дізнатися, яке ж буде вирішення консилиуму. Долею двох трупів у сусідній кімнаті, виявляється, вони були надзвичайно заінтересовані.

Яка, власне, може бути доля — доля трупів? Чотири дошки, два метри землі, букет квітів, музика, промова. Це все. Більшого не чекав для свого трупа навіть сам професор Трембовський, хоча це був би труп відомого професора, славетного вченого і геніального хірурга. Однак з поведінки нових знайомих професора Трембовського — районного секретаря Петрової та студента Коломійця — аж ніяк не можна було чекати, щоб вони вдерлися сюди для організації урочистого похорону, Заяви,

щойно виголошені в сусідній кімнаті над двома трупами громадянкою, яка запросила їх сюди, тим більше одводять геть такі думки. Професор Трембовський устав з чемоданів з закордонними наліпками і рішуче потряс своєю пишною сивою шевелюрою.

— Я, звісно, дуже радий з вами познайомитися, молоді люди,— сказав він трохи роздратовано.— Але вибачте мені: або ви навмисне затягли мене сюди, щоб відірвати від діла, і нахабно морочите голову, або я, взагалі, ні чорта не розумію.

— Даруйте, дорогий професоре! Це вийшло так раптово. Ми зараз усе з'ясуємо! — Сахно все ще хвилювалася. Але прихід товаришів підбадьорив її, і вона почувала себе вже значно певніше.— Справді, тут важко зразу зрозуміти. Справа надто незвичайна. Я навіть думаю, ви вже вирішили собі, що я божевільна...

— Ближче до діла,— нетерпляче перебив її професор Трембовський. Він поспішав. На нього чекала операція.— Ближче до діла. Ви запросили мене на консиліум до хворих, як мені казали. Ми зібралися і застали хворих неживими. Їхній стан для нас одразу абсолютно ясний. Ми й констатували його. Але раптом ви заявляєте, що такий стан триває вже два тижні. Потім ви заявляєте, що цей стан не є смерть. Потім ви просите нас допомогти. Потім ви інформуєте, що є у вас якісь матеріали, як цих мертвих можна повернути до життя. Чорт забирай. Але медицині такі матеріали невідомі! Потім вдираються сюди оці молоді люди і запитують мене — чи їхній мертвий товариш встигне в п'ятницю прийти на обласний комсомольський зліт? Чорт забирай, але прошу або покинути всі ці недоречні жарти, або пояснити мені й докторові Івановському, — що це все означає?!

Професор Трембовський тер долоні, патлав свою шевелюру, діставав з кишені носову хусточку і знову її ховав. Він остаточно рознервувався. Обличчя Сахно, Петрової та Коломійця свідчили, що вони не знають, де їм дітися, так незручно було, що завдали професорові прикрості. Нарешті Коломієць наважився торкнутися професора за рукав.

— Дорогий професоре, ми вас благаємо, даруйте. Але ж, зрозумійте, професоре, це дійсно не смерть. Ці люди живі.

— Тобто,— встряла Сахно,— їх можна оживити!

— Ви з глузду з'їхали! — скрикнув професор Трембовський.

— Ми пояснимо зараз, професоре!

— Я не потребую ваших пояснень!

— Вони живі...

— Вони мертві!

— Даруйте, професоре!

— Я не бажаю з вами сперечатися, нарешті, чорт забирай! Мене покликано сюди на консиліум до хворих. Їх нема. Є померлі...

— Нехай померлі, але ж їх можна оживити...

— Я прошу припинити всі ці недоречні жарти. Дайте мені пройти.

Професор Трембовський розгнівано рушив до дверей. Сахно, Петрова і Коломієць кинулися до нього. Вони благально склали руки на грудях. Невже ж таки піде? Але їх випередив доктор Івановський. Він раптом спинив професора.

— Одну хвилинку, професоре! — сказав він. Він був такий же спокійний і витриманий, як і раніше. Професор Трембовський спинився, гнівно вичікуючи. — Одну хвилинку! Поведінка цих молодих людей не дає, мабуть, підстав думати, що все це якісь безглузді жарти. Я схильний думати, що тут якийсь прикре, а може, й трагічне непорозуміння. Дозвольте мені повернутися з молодими людьми до їхніх неживих товаришів і з'ясувати непорозуміння. Я сподіваюся, це довго не затримає. Тільки я попрошу товаришів, — він обернувся до Сахно, — негайно роздобути авто: професора Трембовського чекає операція. — Він вийняв годинника і глянув на циферблат. — Якщо я дозволяю собі затримати на кілька хвилин початок моєї лекції в інституті, то, ви розумієте, з операцією цього не може бути.

Доктор Івановський ще не скінчив говорити, як Петрова вже зірвалася з місця.

— Де в тебе телефон?

— Коли ж Сахно вказала, вибігла в коридор, і через хвилину вже було чути, як за стіною вона гукала в трубку:

— Гараж! Гараж!

Тим часом доктор Івановський, Сахно й Коломієць пішли до другої кімнати. Професор Трембовський знизав плечима і спокійніше потер руки. Вибух гарячого обурення вже минув.

Обидва тіла лежали так само, як їх було залишено десять хвилин перед тим. Тільки впоперек обличчя у молодшого з них ліг довгий і вузький сонячний промінь: надворі мряка спала, хмари розірвалися, і визирнуло сонце.

Доктор Івановський підійшов і зовсім скинув простирадло з обох неживих. Тепер вони залишились голі, випростані й рівні.

Перше, що вражало при погляді на тіла, — це їхня дивовижна, незвичайна блідість, безколірність і просто-таки прозорість. В цьому була якась надприродність. Немов вони були зовсім знекровлені. Немов уся кров із цих істот була виточена геть. Таке бліде, знекровлене, безколірне буває вимочене у воді м'ясо зарізаної курки. Така матова прозорість є в природі в нижчих земноводних організмів. Наприклад, у медуз. Якби не воскова жовтавість шкіри, ще й темної південної пігментації, то, здавалося, ці люди були б і зовсім прозорі проти світла.

Доктор Івановський торкнув пучкою опуклості лиць, грудей і живота. Ні. Ці трупи знекровлені не були. Під пучкою він звично відчував набряклість тілесного покрову. Тілесний покров, м'язи трупа з виточеною кров'ю дають не таке відчуття при пальпації.

Доктор Івановський взяв ногу і спробував її підняти. Потім опустив. Нога впала з глухим, м'яким шумом. Він узяв руку і зробив те саме. Рука впала теж без твердого стуку. Але дивно було, власне, й не це. Дивно було те, що ногу чи руку можна було підвести легко. Тіло не чинило іншого опору, крім опору ваги цих частин тіла. Твердого, смертного одубіння трупа не було. Кожну кінцівку можна було повертати майже так само, як і в живої людини. Значить, це не був труп?

Доктор Івановський узяв руку і спробував її зігнути. Рука зігнулася. Він її опустив. Вона розігнулася й упала. Це не була каталепсія.

Летаргія?

Гіпноз?

Доктор Івановський ще раз помацав пульс на руці, на скроні, в паху. Ніякого пульсу, певна річ, не було. Він нахилився до рота, потис огруддя, зробив інші маніпуляції, щоб стимулювати дихання. Ніякого дихання теж не було.

Доктор Івановський на мить припав стетоскопом до грудей. Ні! Це був труп!

Але ж — дивна еластичність?

Труп за кілька годин дубіє і втрачає будь-яку еластичність. Потім він починає розкладатися й розпадатися. За два тижні труп може розм'якнутися, але він не стане еластичний. За два тижні процес розкладу мав би дійти стадії гниття. Але ж — тіло ціле, міцне, набряклі. Якби воно не було таке холодне, можна було б повірити, що воно живе.

Бальзамування?

Нехай. Уявімо, що це випадок якогось досконалого способу бальзамування. Можливо навіть — самобальзамування в результаті якихось хімічних процесів усередині організму або в тому середовищі, в якому довгий час перебував труп. Наука знає чимало подібних випадків. Нехай так. Припустимо. Але ж у такому разі труп мав би бути твердий, закам'янілий і сухий, як мумія. Звідки ця дивовижна жива еластичність?

Доктор Івановський взяв руку трупа і підніс її проти сонця. Просвіт сонячного проміння крізь шкіру і тіло під нігтями та між пальців не дав жодного забарвлення — ні червоного, ні рожевого, ані навіть синього. Це було надприродно. Чи кров змінила свій колір?

Справді, тіло не було подібне ні до живої людини, ні до щойно померлої, ані до старого трупа...

Що ж це було?

Доктор Івановський звів очі й подивився на професора Трембовського. Професор Трембовський кілька хвилин перед тим також увійшов до кімнати. Йому нудно було самому дождитися автомобіля в порожній кімнаті. Він увійшов і, поки доктор Івановський оглядав труп молодшої людини, узявся оглядати труп старшої. Він відчув на собі погляд доктора Івановського і теж звів очі.

Їхні очі зустрілися.

Так, схрестивши погляди, вони мовчали кілька довгих, нескінченних, як вічність, секунд.

Сахо, Петрова і Коломієць стояли довкола, витягшись до них, насторожившись і завмерши так тихо, ніби їх тут зовсім і не було.

— Чорт забирай... — тихо і повільно прошепотів, нарешті, професор Трембовський, знову опустивши очі на тіло.

В цей час під вікном знову загув клаксон. То підїхала друга машина, викликана Петровою з гаража.

Професор Трембовський відпустив руку трупа, яку він тримав, і вхопився за годинник.

— За чверть десята! Чорт забирай!

Професор спізнився на операцію.

Не мовивши й слова, він зірвався й попростував до дверей. Його шевелюра маяла по вітру, він енергійно потирає свої долоні. Він поспішав. Його затримано тут, а там чекали відповідальні операції. Треба вирізати нирку, зробити резекцію шлунка, ліквідувати пахову гилу, і, якщо він встигне, то добре було б різонути два-три апендицити. Особливо це треба було б зробити тій жінці, що її привезено вчора вранці. Професор Трембовський страшенно поспішав. Проте він раптом спинився на дверях і обернувся зненацька так, що Сахно, йшовши позад нього, мало не наступила йому на ноги.

— Слушайте! — спинив її професор Трембовський.— Я буду в інституті до пів на першу. Гадаю, що до дванадцятої ви встигнете приставити туди обидва ...м-м-м... трупи? Це треба зробити сьогодні ж. Будь ласка, не запізнюйтеся. Я зроблю відповідне розпорядження.

Сахно радісно зашарілася й схопила професора за руку.

— Значить, професоре, ви берете на себе...

— Стривайте!— професор Трембовський сердито спинив її.— Я ще не скінчив. О восьмій увечері я чекаю вас в інституті. Будь ласка, будьте точні, я матиму вільного часу тільки півгодини. Приготуйте всі, які ви маєте зробити мені, інформації. До побачення.

Професор схопив пальто, капелюх і кинувся до дверей. Але тут його наздогнала Петрова.

— Товаришу професор! Значить, ви оживите нам Чіпаріу і того діда також? Ах, це так надзвичайно!

Професор Трембовський аж підскочив на місці і впустив капелюх. Обличчя почервоніло, й очі налилися кров'ю.

— Я просив приставити мені до інституту ці два трупи! — Він пильно наголосив слово «трупи». — Трупи! Трупи, чорт забирай! Ви, здається, це добре чули!

Після того він скотився із сходів на вулицю і з розгону плигнув у авто.

— Головний інститут експериментальної хірургії! — гукнув він.

Авто загуркотіло, зірвалося з місця. Сахно і Петрова, вискочивши на вулицю, побачили вже тільки виблиск сонячного проміння в задньому вікні. Вони поглянули одна на одну і радісно засміялися. Діло зроблено! За діло взявся сам професор Трембовський!

— Як ти думаєш,— запитала Петрова,— він встигне на п'ятницю?

— Дурило! Ото далася тобі та п'ятниця! Ще невідомо, чи це взагалі можливо! А вона з своєю п'ятницею.

— Але ж ти розумієш, якщо він встигне на п'ятницю...

— Та облиш. До п'ятниці тільки п'ять днів. Це й грипом не встигнеш перехворіти. Не те що...

— А того, третього, ти йому показала?

— Отож-то й горе, що ні.

— То ти не показала?

— Ні. Ми зараз покажемо цьому докторові. Він ще залишився.

— Я думала, ти саме з нього й почала.

— Коли ж я могла встигнути?

Вони повернулися до кімнати. Доктор Івановський і Коломієць стояли над тілами, жваво розмовляючи. Коломієць щось переконливо доводив, доктор Івановський недовірливо розводив руками і знизував плечима. Він сумнівався, він не йняв віри словам запального студента.

Коломієць кинувся назустріч Сахно.

— Слухай, так ти, виявляється, ще не показала консиліумові найголовнішого? Я думав, вони його вже бачили. Професор поїхав. Такий жаль! Треба показати швидше!

Доктор Івановський стояв осторонь і, поливаючи руки одеколоном з кишенькового флакона, посміхався трохи іронічно. Мабуть, інформації студента Коломієця не будили в ньому особливого довір'я. Він навіть не поставився до них серйозно. Він вважав їх за жарт.

— Чуєш? — Коломієць хвилювався і сіпав Сахно за рукав.— Доктор Івановський гадає, що я брешу!

Сахно серйозно подивилася на доктора Івановського.

— Ні, докторе, це правда. Зараз ви пересвідчитесь самі. Який жаль, що професор Трембовський мусив пскинути нас так раптово.

Сахно підійшла до вікна. Там на лутці стояв невеличкий плоский чемоданчик. То була, мабуть, маленька друкарська машинка. Сахно, присунувши чемоданчик до себе, потисла защіпку і відкинула покришку.

Це, справді, було щось подібне до друкарської машинки, але це була не вона. Правда, як і в друкарській машинці, тут була клавіатура, але клавішів було трохи більше, і вони були менші від клавішів друкарської машинки. Проте тільки клавіатурою й була подібна ця машинка до друкарської. Ні ричажків з літерами, ні катушок зі стрічками, ані валика для паперу в машинці не було. Увесь механізм машинки був закритий чорним жерстяним лакованим кожушком. Тільки проти клавіатури в кожушку був рядок відтулинок, зашкленних різноколірними скельцями. Вони грали зараз проти сонця — матове, червоне, синє, жовте, зелене і фіолетове. Збоку з-під кожушка звисав недовгий електричний шнур зі штепселем. Немов це був звичайний електрочайник або утюг.

Сахно взяла цей шнур і вставила штепсель у розетку. В середині машинки зразу щось тихо затремтіло й загуло. Там працював маленький мотор. Тоді Сахно потисла один клавіш, і він м'яко відзвонив їй. Вона потисла другий, третій. Вони так само віддзвонили. Воднораз синє віконце засвітилося. Там спалахнула мікроскопічна лампочка.

Доктор Івановський кінчив витирати руки і поглянув скося, що робить Сахно. Машинка не була йому відома.

— Дивіться ж, докторе! — почув він вигук Коломійця і, озирнувшись, побачив, що Коломієць і Петрова повернулися до дверей. Вони так дивилися на двері, ніби звідтіля мав зараз увійти хтось дуже цікавий і сподіваний.

Справді, двері до першої кімнати стукнули. Почулися чийсь повільні, розмірені й важкі кроки в передпокої. Хтось прямував сюди, до цієї кімнати. Потім рипнули двері, й на порозі з'явилась висока і ставна постать.

Сахно не покидала своєї машинки. Вона зовсім не звернула уваги на того, що прийшов, і далі вицокувала на клавіатурі. Клавіатура м'яко віддзвонювала і різнобарвно відсвічувала своїми лампочками. Раптом Сахно урвала вицокування і, покинувши машинку, одвернулася від вікна.

Незнайомий зробив два кроки і теж враз спинився біля порога. Доктор Івановський кинув на нього оком. Але він зразу ж подивився вдруге — пильно й уважно.

Постать незнайомого, справді, повинна була б повернути пильну увагу.

Це був високий ставний чолов'яга, що виглядав ще вищим від свого росту, бо держався напрочуд рівно й вистрано. Так виструнчувалися тільки царські солдати на муштрі. Його рухи, які він показав, зробивши оті два кроки після порога, могли вразити ще й вимушеною і напруженою непорушністю тулуба.

Він підкидав ноги рівно, не згинаючи в колінах, а весь тулуб у цей час не рухався. Руки його були витягнені й притиснені міцно до боків, голова стирчала прямо, тільки злегка киваючи на кожному кроці. Він був як механічний манекен або страшний каліка на протезах і в сталевому корсеті.

Але найбільше вражало обличчя чудного незнайомця.

Щоки його були жовтуваті-воскові, немов прозорі й трохи спухлі. Губ, рожевих людських губ, власне, не було. М'якість вуст була майже така ж жовто-прозора, як і вся шкіра на щоках. У трохи розтуленому роті видно було два ряди зубів, звичайних білих зубів, але стирчали вони з зовсім безбарвних, прозорих, набряклих ясен.

Обличчя було непорушне, закам'яніле, жодна рисочка не тремтіла в зморшках і складках. Очі були заплющені й запалі.

Доктор Івановський аж здригнувся від несподіваної думки, що пронизала мозок. Він поточився до чудного незнайомця-потвори. Він хотів краще розглянути його.

У цей час Сахно знову відвернулася до вікна, до своєї машинки. Чудний незнайомиць, видно, не вразив її, і вона знову взялася цокати на машинці.

Немов тільки й чекавши цього, незнайомиць знову підкинув одну по одній свої ноги і зробив кілька кроків назустріч докторові Івановському. Підійшовши зовсім близько, він вдруге спинився. Потім підніс руку і так само надто прямолінійно, немов механічно, простяг її докторові Івановському. Він хотів привітатися.

Доктор Івановський не взяв руки. Нахмурившись, він гостро роздивлявся. До нього підійшла, спинилася й простягла руку нежива істота. Доктор Івановський голову дав би собі відрубати, що то був труп...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

У великій білій залі було тихо й ясно. Здавалося, ця тиша і ясність були невід'ємними складовими елементами загальної білої чистоти. Біла чистота була тут скрізь і на всьому. Вона панувала необмежено. В залі були білі стіни, біла стеля і навіть біла кахляна підлога. Величезне вікно — на цілу широку стіну — було теж біле, бо було засклеєне білим матовим склом. Великі лампіони на стелі світили біло й м'яко з-під молочно-білих абажурів. Меблі в кімнаті — довгі та вузькі столи, високі табурети, вузькі шаховки та етажерки — були також поліровані біло.

Білі були й люди в цій кімнаті. Вони були в довгих білих халатах і куцях білих шапочках на голові. Вони скупчилися всі довкола середнього, довгого і вузького, столу і нахилилися над ним. На столі, випроставшись, лежала людина. Вона теж була вся біла. Білі простирадла, білі рушники, біла марля. Проте білою була навіть і та частина обличчя та тіла цієї людини, що не була покрита простирадлами, рушниками і марлею. Ця людина була біла блідістю немочі, вона була під наркозом.

Професор Трембовський кінчив операцію. Цю білу людину він щойно врятував від передчасної смерті. Він розтяв своїм гострим ланцетом її шкіру і м'язи, добувся до нутрощів і вбив передчасну смерть цієї людини, що була саме там, у нутрощах. Він там впіймав і вбив люту хворобу, як видирають і нищать бур'ян, що заростає на грядці. Тепер помічники й асистенти професора Трембовського загладжували сліди нищівного бою, що відбувся в нутрощах людського організму. Вони вертали людському тілу його первісну звичайну форму і вигляд. Вони вклали всі органи на місце, розв'язали кров'яні судини, зашили жирові покрови, м'язи і шкіру. Людина знову набирала нормального вигляду, і ніхто зовні не впізнав би тих величезних змін, що сталися всередині внаслідок відважної операції.

Професор Трембовський мив під краном руки і мріяв, як він зараз вийде з операційної і закурить запашну цигарку. Перед очима йому ще стояли щойно бачені нутрощі. Серце, легені, шлунок, кишки. Тямущий хірург орієнтувався серед незчисленних внутрішніх людських органів, як старий візник у завулках рідного міста. Заплющивши

очі, він знав, де звернути, де об'їхати, а де можна рушати навпростець.

Було тихо, як тільки може бути тихо там, де швидко і злагоджено працює кілька пар вправних людських рук. Тихо шелестіли халати лікарів і сестер. Тихо подзвонювали дрібні сталеві інструменти, тихо перешіптувались оператори, тихо постогнував і похрипував оперований.

Двері операційної стиха рипнули, і до зали просковзнула санітарка.

— Професоре, — торкнула вона за рукав професора Трембовського. — Як накажете робити? Там ви дали розпорядження прийняти два трупи від громадянки Юлії Сахно, але вона привезла їх аж три...

— Три?

— Три.

— Чорт забирай! — вражено вигукнув професор, порушивши урочисту тишу операційної. Цей вигук був немов гасло. Всі оператори біля столу раптом голосно заговорили і шумно зарухалися. Вони кінчили. Хворого можна було відвозити до палати. Професор Трембовський поглянув на санітарку.

— І вона, ця громадянка, вже привезла всі три?

— Так, професоре.

— І ви їх бачили самі, на власні очі?

— Так.

— І вони всі той... Справді, той?..

— Що, професоре? — не зрозуміла санітарка.

— Ну, мертві, я вас питаю?

— Звісно, мертві, професоре.

Професор ще якусь мить розглядав санітарку, немов вона була йому маловідома і він не зміг звіритися на її слова. Але це була Шура, давня санітарка при операційній. З професором Трембовським вона працювала вже років з десять. Професор знизав плечима і кивнув:

— Добре. Скажіть сторожеві — хай прийме всі три. Але нехай не кладе їх до моргу, а зараз приставить до малої операційної.

— Слухаю, професоре.

— І хай не здумає покласти їх у формаліновий розчин! — схопився ще професор.

— Слухаю, професоре.

— Нехай лежать так, поки я сам прийду.

— Слухаю, професоре. Все буде, як ви сказали.

Сахно чекала у вестибюлі. Вона нервувалася і то заглядала в двері, чи не вертає сторож, то підбігала до вікна і визирала на вулицю. Там, на вулиці, тихій вулиці далекої околиці міста, перед під'їздом інституту стояло півторатонне вантажне авто і на нім три довгі й вузькі скрині. Поруч із шофером сидів Коломієць і нетерпляче позирав на двері вестибюля. Коли Сахно підходила до вікна, його нетерплячка ще зростала, і він починав до неї моргати, мигати і махати руками. Він хвилювався не менше від Сахно.

Нарешті в кінці коридора зачовгали м'які повстяні капці. Сахно схопилася, підбігла до дверей і визирнула. Проте довелося ще трохи почекати, бо коридор був таки довгенький, а сторож пересувався досить повільно.

Сторожева постать була примітна. Це був немолодий чоловіча, інвалід. Він шкутильгав на обидві ноги і шкутильгав так сильно, що аж западав цілим торсом назад, коли ставив одну ногу на місце другої. Він був майже горбатий, і ліве плече було йому нижче від правого. Руки мав також нерівні й неоднакові. Ліва була коротша від правої, і, крім того, вона була наче суха, тонша і менша проти правої. Пальці на правій були короткі й товсті. На лівій — тонкі й довгі. Що ж до обличчя, то воно було все в шрамах, рубцях та швах. Найбільший шрам оперізував цілу голову через чоло впоперек. Ніби старий сторож перерізав собі череп тонкою шворкою. Шкіра на чолі нижче від шворки була темна, поморщена і насувалася на очі. Ніби він дуже гнівався і насупив брови. Шкіра вище шворки була рівна, біла, без будь-яких зморшок і неначе й зовсім нерухома. Крім цього шраму, на чолі був іще великий рубець довкола всього носа і дрібніші на щоках, на шії, щелепах та потилиці. Через ці рясні шрами та рубці обличчя старого сторожа було якесь чудне й незвичайне. Здавалося, кожна частина його обличчя живе своїм власним, окремим і цілком самостійним життям. Здавалося, кожна риса незалежна від інших і не знає, як собі дати раду. Коли губи говорили, щелепи мовчали. Коли очі сміялися, брови ладналися плакати.

Сахно встигла дуже детально роздивитися на чудного сторожа, поки він, нарешті, прошкутильгав через коридор.

Дідуган пришкутильгав у вестибюль і попростував до домофону.

— Гей,— зарипів він у трубку не то пропитим, не то застудженим, хрипким і придушеним голосом.— Будь ласка, на під'їзд двох санітарів. Треба внести хворих, чи пак — трупи. Ну да, трупи. Та однаково. До малої операційної. Еге. З наказу професора.

Потім він повернувся до Сахно.

— Кажіть вашим, нехай зносять з авто.

— Всіх трьох?

— Атож.

З'явилися викликані санітари, і за десять хвилин всі три скрині були перенесені на другий поверх, до малої операційної. Там їх поставили на підлогу під вікном. Сахно і Коломієць з допомогою санітарів вийняли з скринь знайомі тіла: гарного чорнявого юнака південного типу та старого сивого дідугана. Третій був той чудний незнайомиць, що ввійшов тоді до кімнати й хотів привітатися до доктора Івановського. Тепер цей чудний прихोдько був зовсім непорушний і закам'янілий. Він був точнісінько такий же, як і ті двоє мертвих.

Всіх трьох покладено на довгі хірургічні столи, ногами до вікон, так що світло падало просто на обличчя. Укладанням керував сам старий сторож. Він був у трупних справах особливий фахівець. Це він приймав трупи до моргу, заливав їх формаліном, доглядав і готував для розтину або видавав студентам і практикантам для опрацювання анатомічних завдань. Він поклав трупи і пильно на них поглянув. Трупи спинили його увагу. Він потяг носом. Формаліном од них не смерділо, але й запаху розкладу теж не було.

— Коли померли? — запитав він у Сахно й Коломійця.

— Давно. Тижнів зо три! — відмахнулася Сахно.

— Вони й не вмирали ніколи! — водночас відказав Коломієць.

Старий сторож заворушив своїми шрамами, рубцями та швами, що мало, певно, означати якийсь вираз на обличчі, і знизав правим плечем. Ліве зосталося непорушне.

— Що ви мені баки забиваєте? — прорипів він.

3

Чекати довго не довелося. Незабаром двері малої операційної розчинилися, і з'явився професор Трембовський. За ним ввійшло ще кілька чоловік. Це були професорові асистенти та ординатори й інтерни клінік інституту. Професор

закінчив з операціями і мав іти до клініки з обходом. Ввійшовши і побачивши Сахно, він попростував до неї, патлаючи свою шевелюру і потираючи руки.

— Ну, розповідайте ж, що ви маєте мені сказати?

Сахно тільки збиралася розкрити рота, але професор раптом спохватився і обернувся до всіх.

— От, товариші! Рекомендую. Сьогодні вранці я був викликаний на консиліум. Проте ніяких хворих ми не застали. Оця товаришка показала нам два трупи, поінформувала, що вони «в такому стані вже щось тижнів із два», і запропонувала нам їх... віджити. Га? Чорт забирай!

Професор спинився і патетично оглянув своїх колег. Проте медики не виявили жодних емоцій. Вони тільки всі враз поглянули на Сахно, і з тих поглядів Сахно мала нагоду ще раз пересвідчитися, що її вважають за психопатку.

— Марно ви мене соромите, професоре! — мимоволі почервоніла Сахно. — Глядіть, я віддячу і засоромлю вас.

— Ви чули? Ви чули? Га? Ні, ви чули? Як вам подобається! Що ви на це скажете? — Він задоволено потирає руки і патлав свою шевелюру. — Це надзвичайно! Але придивіться до неї ближче. Це ж зовсім психічно нормальна людина. Психічно нормальна! Будь ласка, придивіться!

Лікарі тим часом розійшлися по кімнаті до столів, на яких лежали трупи. Вони торкали мерців за холодні чола, за тверді руки, розводили їм повіки і заглядали до зіниць. На устах у лікарів блукали невимірні посмішки.

— Ах, так! До речі! — знову кинувся професор до Сахно. — Звідки ж їх трое? Адже вранці їх було два! Що це за третій?

— Їх було й зразу три, професоре, але ви так поспішали, що ми не встигли розповісти вам...

— Ах, так, так! Прекрасно, прекрасно! Ну, ну, розповідайте! Я слухаю вас.

Але й на цей раз Сахно не дали розпочати розповідь. До професора підійшов його старший асистент і взяв під руку.

— Професоре! Ви не забули? У вас зараз обхід. Ми запізнились уже на цілу годину. Може, раніше ви обійдете оперованих, а тоді вже й побалакаємо з цією громадянкою?

— А? Так! так! — професор зразу забув про Сахно і побіг до дверей. — Прошу, товариші, прошу! Почнемо обхід. Нехай товаришка почекає тут. Або ні! — Він раптом

спинився.— Де чергова сестра? Га? Чергова сестра де? Дайте, будь ласка, цій товаришці халат, вона піде з нами! Ми побалакаємо під час обходу. Подзвоніть також до доктора Івановського і перекажіть, що я його чекаю негайно до себе сюди.

Коломієць уже деякий час, принаймні відтоді, як професор намірився йти на обхід і наказав подати халата Сахно, тупцював довкола професора і силкувався потрапити йому на очі. Нарешті з цим йому пощастило, коли він заступив професорові шлях на порозі.

— Професоре! Будь ласка! Ми з товаришкою разом приставили цих, ці... цих... Ну, їх. Я студент-медик останнього курсу. Ваш учень. Я був би такий радий піти з вашим обходом. Будь ласка, дозвольте й мені.

— Що? Ага! Ну да. Звичайно, звичайно. Дайте студентові халат. Він піде з нами обходом.

Нарешті професор Трембовський проскочив у коридор і понісся у другий його кінець, де були двері до клінік головного інституту експериментальної хірургії. За ним посунув і цілий його ескорт, поспішаючи чимдуж і наздоганяючи свого меткого й швидкого шефа.

У малій операційній залишилося тільки три трупи, випростані на столах, та чудний старий сторож. Він все шкандибав на своїх хитких ногах довкола трьох столів, посмикував правим плечем, сіпав бровами і бурчав собі щось під ніс. Він був не то здивований, не то незадоволений. Йому, старому фахівцеві трупних справ, не подобалися ці три чудні трупи.

4

Коломієць похапцем надів халат і побіг за всіма. Він задихався і аж тремтів од хвилювання. Пройти через палати клінік головного інституту експериментальної хірургії разом із самим професором Трембовським? Чого ще треба студентові-медикові останнього курсу, який по закінченні академічних справ сам мріє спеціалізуватися на хірургії? Це ж професор Трембовський спинятиметься над ліжком кожного оперованого, розпитуватиме його і говоритиме з своїми асистентами про деталі хвороби та констатуватиме такі та сякі наслідки операцій! Якому студентові щастить бути присутнім при подібних надзвичайних розмовах, що в них кожне речення варте цілої лекції, цілого курсу окремої дисципліни!

Звісно, кожний студент, бодай раз за своє п'ятирічне навчання, проходить через ці клініки інституту. Проте відбувати практику при інституті експериментальної хірургії щастить тільки одиницям, вибранцям, найбільше талановитим і видатним з-поміж майбутніх хірургів. Та й проходять через клініки інституту студенти не поодиноці, а великими групами по п'ятнадцять-двадцять чоловік. Що ж до обранців, яким щастить відбувати практику при інституті, то й ті відбувають практику під керівництвом не самого професора Трембовського, а когось із його численних асистентів. Професора Трембовського студент спмагається побачити тільки раз для п'ятихвилинної розмови.

І от йому — студентові Коломійцю — випадає щастя обійти з професором Трембовським, може, з півста хворих, побачити з півста хірургічних шедеврів, що кожен з них — надзвичайний оперативний випадок (бо ж звичайні «лікувальні» випадки до клінік головного інституту експериментальної хірургії не потрапляють), і почути від самого професора Трембовського, цього виключного майстра хірургії, його сентенції, висновки і прогнози. Коломійцеві аж забило дух від самої думки про такі можливості. Він наздогнав професорів ескорт під дверима першої палати клініки.

Це був ортопедичний відділ. По палатах у дерев'яних шинах, сталевих корсетах та гіпсових формах лежали випростані й вирівняні люди, що колись були сутулі, горбаті й зігнуті, що мали колись покривлені руки, ноги, покручені хребти. Тепер уже вони такі не будуть. Вони будуть як і всі нормальні люди. Науки і майстерність повертають їх у лоно справжнього, нормального життя.

Молодому медикові й майбутньому хірургові закалатало серце й зарябіло в очах. Ах, він волів би найдокладніше роздивитися кожного хворого і найуважніше з кожним поговорити. Він, дійсно, залюбки оселився б у цій палаті серед хворих, щоб постійно бути коло оперованих і спостерігати, як іде й розвивається цей надзвичайний біологічний, творчий і переможний процес відживлення живого організму! Та де правду діти — в біографії студента Коломійця є й таке. Минулого року, працюючи над діагностикою внутрішніх хвороб, студент Коломієць не знайшов собі кращого способу опанувати матеріал дисципліни на живих прикладах, як удати хворого й лягти на два тижні в терапевтичну клініку. Пролежавши ці два тижні серед хворих на нирки, шлунки, легені, розпитуючи та спостерігаючи хворих;

стежачи за їхньою поведінкою, він опанував симптоматику різних внутрішніх недуг і блискуче склав іспит з діагностики.

Раптом хтось торкнув Коломійця за рукав. Це було дуже до речі, бо, замислившись і замріявшись, Коломієць мало не впав через ліжко якогось хворого з забинтованою головою. Він вчасно відсахнувся і подивився. Його торкав за руку один із ескорту професора, ще молодий хлопець з невеличкими чорними вусиками і гарячими очима, що блискали з-під насуненої на лоб лікарської білої шапочки.

— Товаришу Думбадзе! Ти чого тут? — і здивувався, і зрадів Коломієць.

— Власне, це б мені пристало так тебе запитати! — тихо засміявся хлопець, поблискуючи своїми чорними очима і моргаючи на професора, щоб Коломієць поведився тихше. — Але я не питаю, бо чув пояснення професора. Так, значить, ти разом з дівчиною привіз оті таємничі трупи?

— Еге, еге! — схопився Коломієць. — Це зовсім надзвичайна річ! Розумієш... — але він мусив замовкнути, бо, розпалившись, знову забалакав мало не вголос, і хтось із асистентів уже кинув на нього незадоволеним оком. — Що ти тут робиш? — зашепотів він хлопцеві, названому Думбадзе, на вухо.

— Я працюю тут за інтерна у відділі переливання крові.

— Та що ти кажеш? У професора Трембовського? Як тобі підвезло!

І Коломієць заздро подивився на свого приятеля. Думбадзе був курсом старший від Коломійця і тільки цієї весни закінчив медінститут. Потрапити інтерном до клінік головного інституту експериментальної хірургії першого року по закінченні інституту — на це справді варто було позаздрити.

— Я здавав хірургію самому професорові Трембовському, — пояснив Думбадзе. — І професор звернув увагу на мою обізнаність у справі переливання крові. Він сам мені запропонував піти до нього за інтерна, — похвалився Думбадзе. — Це не дивно, бо переливання крові мене завжди особливо цікавило, і я багато над цим працював.

Коломієць від щирого серця потис приятелеві плече, радіючи з його успіхів, і ще раз заздро заглянув йому в вічі.

Однак зустріч старих однокашників одразу ж дала їй негативні наслідки. Забалакавшись, вони фактично прогавили обхід ортопедичного відділу. Професор спинявся тільки біля деяких, найбільш серйозних хворих. Оглянувши їх, він уже поспішав до дверей, і його ескорт потовпився за ним. Коломієць сердито відмахнувся від Думбадзе — розбалакаємося, мовляв, потім. Він мусив покинути ортопедичну палату, не оглянувши хворих як слід, не почувши слів і міркувань професора. З жалем він поглянув на палату, виходячи.

На перший погляд палата ортопедичного відділу виглядала чудно, навіть моторошно. Неука вона могла б здивувати й налякати. Можливо, вона здалася б йому чимсь середнім між цирковими кулісами і застінком середньовічної катівні. Люди лежали, сиділи чи їй стояли в чудних, несподіваних і неприродних позах: перегнувшись надвоє, відкинувши руки на боки, задерши ноги догори. Люди були оббиті дерев'яними латами, розіп'яті на залізних рамах, ноги декотрим були підв'язані на тросах до гаків у стелі. Люди були забандажені й завинуті в бинти й простирадла, вмуровані в гіпс, підвішені на рушниках і ремінних пасах. Вони висіли, як речі в шафі, стояли, як кукли в упаковці, лежали, як тісто в кондитерських формах. Вони виправляли вади свого кістяка. Вони коригували помилки природи. Вони видужували.

5

Одна по одній пропливали перед очима Сахно палати клінік, ці надзвичайні установи, певніше — майстерні, що ремонтували, переробляли і реконструювали людей. Після ортопедичного відділу був гінекологічний, далі урологічний, лярингологічний, косметичний і, нарешті, трансплантаційний. Трансплантаційний — це «святая святых» головного інституту експериментальної хірургії та їй, взагалі, самої науки і мистецтва оперування.

Сахно не була дуже поінформована в справах медицини, і тому її все вражало на кожному кроці — трепанація черепа, і резекція шлунка, і вилущення пухлини, і вирізання нирки, навіть перероблення кирпатого носа на рівний і тонкий класичного римського рисунка.

В гінекологічному відділі професор спинився біля ліжка молодої, напрочуд гарної жінки.

— Ну як? Будемо жити, чи що?

— Дякую, професоре,— зашарілася жінка.— Я себе чудово почуваю.

— Ще б пак! Побувавши аж на тому світі! Ну, розкажіть же нам, що ви там бачили?— пожартував професор.— Може, там так погано, що й умирати не варто? Га? Цигарки не на тім світі купували? Ану, покуштуємо!— І професор метко висмикнув пачку цигарок, заховану в хворої під подушкою.— Курити вам ні на тім, ні на цім світі не дозволяється.

Історія цієї жінки та її повороту «з того світу», справді, була надзвичайна. Хвора поступила до клініки з небезпечною кровотечею. Кілька днів тому їй зроблено операцію. Операція пройшла добре. Хвора почувала себе зовсім непогано. Опритомнівши після наркозу, вона спокійно заснула. Коли ввечері оператор прийшов її провідати, вона лежала нерухомо, немовби спала. Але хірурга вразила її надмірна, незвичайна блідість. Він торкнув її чоло— воно було холодне. Він кинувся до пульсу— пульсу не було. Рука була ледь-ледь тепла. Хірург відкинув ковдру, кинувся до серця. І тут він побачив страшне. Хвора плавала у власній крові... Лопнула якась із великих судин на оперованому місці. Але хвора тихо спала, відпочиваючи після операції, і не почувала нічого. Вона була добре накрита ковдрою, і ні сестри, ні санітарки не помітили нічого. Ліжко було з заглибиною, під хвору була підстелена клейонка, і кров не просочилася крізь матрац. За ці кілька годин після операції з хворої витекло стільки крові, що її життя припинилося...

Але воно припинилося щойно, кілька хвилин тому. Її організм, клітини її організму ще не вмерли, вони ще жили. І хірурги відважилися на сміливий експеримент. Хвору, власне, вже небіжчицю, негайно перевезли на операційний стіл. Їй миттю перелили чужої крові з живого донора, що лежав тут же на сусідньому столі. Від його жили гумова трубка йшла до жили щойно померлої. Скляний шприц, включений у трубку, смоктав живу кров і, відзначивши її кількість, передавав її в жили знекровленої небіжчиці. З живого серця до серця мертвого, щоб штовхнути це завмерле серце. Щоб примусити його затремтіти. Щоб оживити його. Водночас другий оператор зробив удруге розтин і зашивав розірвану судину...

Риск кінець кінцем був невеликий. Людина уже пере-

стала жити. Від другої операції та експерименту з переливанням крові їй не могло зробитися гірше. Просто вона... зосталася б мертвою. В кращому разі...

Цей раз саме і був «кращий». Після ста кубиків чужої крові тіло небіжчиці залишилося без змін. Після двохсот — показався виразний, дарма що слабенький, пульс. Після чотирьохсот — чітко заворушилося серце, з'явилося дихання. Небіжчиця розплющила очі і тихо, ледве чутно, запитала:

— Де я?

...Сьогодні професор виловив з-під подушки в небіжчиці пачку цигарок і розпитував про звичаї тогосвітнього життя. Хвора відповідала професорові, жартувала, всміхалася і шарілася — шарілася своєю власною кров'ю.

На подив, Сахно, дарма що в медичних справах була зовсім мало поінформована, не виявила ніякого здивування, побачивши незвичайну хвору і почувши її історію. Вона знизала плечима на захоплені вислови інтернів з ескорту професора.

— Хіба це такий рідкий хірургічний випадок? — поцікавилася вона. — Я уявляла собі, що подібні операції широко застосовуються в хірургії.

Професор Трембовський аж скинувся, почувши її слова.

— Га? Як це вам подобається; товариші? Вона думала, що подібні операції вже широко застосовуються в хірургії? Пробачте, ви маєте медичну освіту?

— Ні. Я агроном.

— Може, хоч агроном-зоотехнік? — вколов він.

— Ні. Агроном-економіст.

— Чорт забирай!

Сплеснувши обурено руками, професор вибіг з гінекологічної палати і влетів до вегетативної. Він проскочив її, майже не спинившись. На хвилину тільки він затримався біля ліжка хворого на рак шлунка. Йому вирізали шлунок і викинули. Кишки приточили до стравоходу. Оперований втратив змогу ласувати оселедцями, смаженою ковбасою і кислотою капустою. Але йому вистачало й яєць, масла і молока. Він жив. Він залишився жити.

— І він житиме? — спалахнув захоплений Коломієць. — Всупереч усьому? Яка блискуча операція!

— Успіх операції ще не означає успіху лікування... — дещо песимістично відгукнувся на це Думбадзе.

— Та ти що? — обурився Коломієць. — І це говориш ти? Хірург!

— Хірург не повинен обмежуватися розв'язанням окремих завдань. Він повинен мислити біологічно. Операція вдалася. Але невідомо ще, як пристосується цілий організм до такої величезної зміни. Завдання хірурга — допомогти організмові пристосуватися..

— Ти, звісно, правий... — промимрив Коломієць і знову з заздністю поглянув на товариша. Півроку праці в клініках головного експериментального інституту вже дали хлопцеві цілий медичний світогляд. Вони його навчили критично оцінювати свою роботу. Це якраз те, чого бракує студентові по закінченні медінституту.

6

Під час обходу ще один хірургічний випадок викликав жваві розмови між асистентами професора і дав професорові змогу поквитатися з Сахно за її невразливе реагування на надзвичайну операцію переливання крові. Це трапилося у відділі невідкладної хірургічної допомоги.

Просто проти дверей лежав здоровий, широкоплечий і ширококостий гевал. Скуйовджена руда чуприна сяjala довкола його великої голови з низьким, плескуватим дегенеративним чолом. Підійшовши ближче, варто було пильніше роздивитися й на його фізіономію. Низький лоб, роздавлений ніс, широке перенісся, вузькі щілинки повік і за ними — дрібнесенькі, швидкі й полохливі очі. Вони весь час непевно метушилися, швидко кидалися назустріч кожному і вмить злодійкувато ховалися під повіки. Широкі, крилаті й патлаті брови негайно прикривали і очі, і повіки зверху густою тінню.

Професор Трембовський побіг просто до власника широких плечей, огнистої чуприни і злодійкуватих очей.

— Ну, Мотя, здоров! — простяг він йому руку. — Дихаєш? Як житуха?

— Харашьо... — соромливо оскирився рудий Мотя, почервонівши, і постукав себе по лівій половині грудей, де, як відомо, знаходиться серце. — Такає...

— Гляди! — посварився професор на нього. — Виду жаєш, а я буду вертатися коли-небудь додому вночі, так ти й мені ножа між ребра вставиш? Га?

Мотя зовсім налився кров'ю і став як помідор:

— Ти, доктор, сам усякому «перо» вставиш, промежду прочим.

В палаті зразу стало весело. І лікар, і хворі реготали.

Мотя перестав сміятися і став серйозний, майже урочистий.

— Тібе, доктор, ніхто не тронить. Можеш іти з дому і двері не закривать. Ти Моті Мокрому жисть урятував. Ти, доктор, свій.

Веселий регіт знову був відповіддю на цю заяву. Серйозні були тільки сам Мотя Мокрий та професор Трембовський.

— Дякую, Мотю,— зовсім просто сказав професор.— Живи поки що. А там побачимо. Ну, бувай. Днів зо три ще лежиш, а там, нічого не поробиш, доведеться переїхати тобі, Мотю, в міліцію.

— Мі привічні,— повів плечима рудоволосий Мотя.

Професор махнув рукою і побіг.

Мотя, прозваний Мокрим десь, певне, за його «мокрі» вчинки, був цікавий, проте, не тільки хулігансько-зłodійською славою, що йшла про нього по околицях міста. Мотя Мокрий був ще цікавий як надзвичайний хірургічний експеримент. Днів кілька тому Моті не повезло. Під час бійки хтось всадив йому фінку між ребра. Мотя впав. Саме тут підспіли міліціонери. Мотю вони віднесли до клініки. На щастя, ця бійка трапилася саме коло головного інституту.

Черговий хірург негайно поклав Мотю на операційний стіл. Мотя втратив чимало крові, але ще жив. І тут хірург побачив, що Мотю і не поранено, власне, а... вбито. Фінка — «перо» — влучила Моті просто в серце. Мотя дихав ще тільки завдяки своїй кремезній, могутній конституції. Його здоровенний організм зразу не здавав. Проте варто було б подзвонити вже черговому санітарові в морг, щоб наготувати для Моті місце та банку формаліну. Людина не може жити з пробитим серцем.

На Мотині щастя, в інституті трапився сам професор Трембовський. Для нього вищеподане твердження ще не було аксіомою. Тому, не роздумуючи довго і не чекаючи, поки з Моті виточиться решта його крові, професор виламав Моті ребра й оголив його пробите фінкою серце. Притримуючи це серце рукою, бо воно не переставало битися й норовило виплигнути з цупких рук оператора, професор стулив рану, спинив кровотечу і наклав шви. Потім

він опустив серце назад у широкі Мотині груди і зашив розтин.

Мотя дихав. Йому підлили трохи чужої крові замість втраченої власної і поклали в палату. За три години Мотя очунав від наркозу і попросив похмелитися. Йому впорнули морфію, і він заснув.

Ця історія вразила Сахно.

— Та що ви? — сплеснула вона. — Зашите серце? Хіба ж таки серце можна оперувати?

— Чорт забирай! — професор Трембовський мав нагоду поквитатися з Сахно. — Як це вам подобається? Притягти до мене три трупи і вимагати, щоб я їх оживив до п'ятниці на комсомольський зліт, — це можна. А зашити серце — то ні?

Обхід саме підійшов до дверей трансплантаційного відділу. Коломієць від хвилювання аж зблід. Зараз він зайде до цього «святинища» головного експериментального інституту. До відділу, де здійснюються найсміливіші, найнесподіваніші операції. Операції пересадки органів! Зараз він побачить на власні очі «чудеса» хірургії, про які досі тільки чув. Зараз він переконається в реальності тих надзвичайних експериментів, тих надприродних, у справжньому розумінні «надприродних» дослідів і досягнень вівісекції, які досі, до професора Трембовського, роблено тільки над жабами, щурами та кролями. Студентові-медикові останнього курсу аж в очах помутилося від хвилювання.

На жаль, він перехвилювався марно. Професор Трембовський проминув двері трансплантаційного відділу і подався просто до виходу з клініки. Обхід закінчено. Трансплантаційний відділ був в інституті на окремому стані, лікарський персонал клініки до нього не заходив. Туди заходили тільки наукові працівники в справах трансплантацій, помічники професора Трембовського. Це пояснив Коломійцеві Думбадзе, і Коломієць мало не заплакав. Невже ж він так і не потрапить до цього «святинища» експериментальної хірургії?

7

— Ну-с! — сказав професор, вийшовши з клініки, і звернувся до Сахно: — Розповідайте!

Вони пройшли коридор і зайшли до професорового кабінету. Назустріч їм підвівся доктор Івановський.

— А, доктор! Ви вже тут? Чудово! — скрикнув професор.— Значить, усі в зборі! А де ж ваш студент? Ага, ось і він. Що це ви такий сумний, колего?

Коломієць промимрив щось невиразне. Професор, проте, і не чекав на його відповідь. Він вийняв годинника.

— О! Чудово! Я маю аж півгодини! Розповідайте, товаришко. Сідайте, товариші.

В кабінеті були, крім професора, доктор Івановський, Сахно, Коломієць, Думбадзе і двоє-троє професорових асистентів. Усі посідали.

— Нехай принесуть чай! — наказав професор.— Розповідайте!

Сахно підвелася. Вона дуже хвилювалася.

— Мені здається,— сказала вона,— нехай би розповів доктор Івановський. Я профан у справах анатомії і можу говорити не до діла. А доктор Івановський бачив усе до кінця, і мені здається...

— Пробачте,— перепинив її доктор Івановський.— Але ж це я бачив тільки сам. Професор бачив тільки...

— Чудово! — скрикнув професор.— Я мушу побачити все!

— Я раджу з цього й почати,— запропонував доктор Івановський.— Продемонструйте професорові вашого третього приятеля.

— Тоді я мушу принести мій апарат. Я залишила його в швейцара.— Сахно побігла по сходах до швейцарської.

— Тільки швидше, будь ласка! — гукнув їй навздогін професор.— Я починаю думати, що ми почуємо зараз щось інтересне. Послухайте, колего,— звернувся він до Коломієця.— Тим часом ви могли б дати нам деякі інформації. Та що з вами, справді, таке? Ви сидите, як осіння муха. Ви захворіли?

Це було зовсім несподівано, і Коломієць розгубився. Йому на допомогу прийшов Думбадзе.

— Це ви засмутили його, професоре. Товариш дуже хотів зайти до трансплантаційного відділу і подивитися експерименти з пересадкою органів. А ви не зайшли до цього відділу під час обходу.

— Ось воно що? Не сумуйте, хлопче, нічого надзвичайного там нема. Та й для чого вам заходити до трансплантаційного відділу, коли от вам живий експонат!

Він вказав на чоловіка, що приніс на таці склянки з чаєм і розставляв їх на столі. То був той самий чудний

старий сторож. Жива потвора на хитких ногах, з сухим плечем і порубаним обличчям. Таке обличчя мало б бути у дуелянта після двадцятого герця за рицарську честь, дворянський гонор і даму серця.

— Цей чоловік вилежав три роки в трансплантаційному відділі! — поінформував професор.

Коломієць поглянув услід чудному сторожеві, що, розставивши склянки, вийшов із кабінету.

— Йому зроблено пересадку? — наважився він перепитати у професора.

— Пересадку? Чорт забирай! Пересадки, хочете ви сказати! Це не людина, а цілий сад! — зареготав професор.— Я б навіть сказав, що це не людина, а кілька людей! Ми довго не знали, під яким прізвиськом виписати його з клініки. Він міг би мати їх кілька. В усякому разі, він — це найменні він та його молодший брат.

— Я не розумію...

Професор застукав по столі, закликаючи до тиші. До кабінету повернулася Сахно. В руках вона тримала відомий уже нам і докторові Івановському чемоданчик з таємничою машинкою всередині.

— Ну, прошу уваги, товариші! — загукав професор.— Послухаймо, що скаже нам товаришка, і погляньмо, що вона нам покаже.

Сахно поставила й розкрила чемоданчик.

— Дозвольте? — поглянула вона на професора.

— Так. Дозволю! — розсердився професор.— І, будь ласка, швидше. Ми тратимо чортзна-скільки часу!

Проте поки Сахно наладнає свій апарат, ми заберемо в професора ще трохи часу й розповімо читачеві про чудного сторожа, — щоб із цим уже покінчити.

8

Років кілька тому трапилась під містом велика залізнична катастрофа. Багато було понівечених і пораних. Операторам головного інституту експериментальної хірургії було багато роботи. Вони різали, відтинали, зашивали і прирошували людські м'язи, нерви, судини та кістки. Живого матеріалу довкола не бракувало. Особливо чимало нагод для найсміливіших операцій припало на долю трансплантаційного відділу. Нещастя теж треба було скористати й здійснити завдяки йому кілька експе-

риментів надзвичайної наукової ваги. В результаті наука пересадки органів збагатилася багатьма новими досягненнями, і не один із страшно покалічених, безнадійно поранених був несподівано повернений до життя.

Між іншими понівеченими швидко допомога приставила до інституту двох братів. Один був пошматований, майже роздертий на шматки. Але головні органи зазнали невеликих ран, і він ще жив. Другий був зовсім цілий, не покалічений, але мав одним одну різану рану в артерії і дорогою до інституту вмер. Його привезли ще теплим, але вже безповоротно мертвим.

Професор Трембовський поглянув на обох. Старший брат був ще живий, але руки й ноги у нього були потрощені, обличчя було розчавлене й подерте. В молодшого були і руки, і ноги, обличчя також зосталось непопсоване.

Професор Трембовський роздумував лише кілька хвилин. Він розпластав обох братів на операційних столах. У живого старшого були розтрощені обидві ноги. Він випиляв попсовані шматки кісток і викинув їх. Його помічник тим часом випиляв точнісінько такі ж шматки з ніг мертвого молодшого брата і пригнав їх до контурів ніг старшого. Аналогічне довелося зробити з правою рукою. Десять сантиметрів приліктевої кістки довелося позичити для старшого брата від мертвого молодшого. З лівою рукою роботи були куди більше. Ліва рука старшого живого брата нікуди не годилася. Кістки були розтрощені на дрібні шматки. Уся рука — це був шкіряний мішок, набитий кривавою мішанкою з дрібних кісточок, пошматованих м'язів і подертих нервів. Професор ампутував її всю. Потім він відтяв ліву руку в мертвого молодшого брата. Пильнуючи цілості, незайманості й життєпридатності кожної судини, м'яза і нерва, професор Трембовський пригнав і пришив цю руку старшому, ще живому братові. Потім він наказав асистентам перелити живому братові рештки крові з мертвого брата і пішов до інших поранених. Усе. Везіть оперованого в палату і вживіть усіх заходів, щоб жив.

Чи згадувати про те, як, користуючись з того, що хворий добре спав під наркозом, помічник професора в цей же час зробив дрібні поправки на його фізіономії — підрівняв шов довкола голови, залатав діри на щоці та підборідді, пришив пацієнтові носа, що був розчавлений.

Два роки вилежав цей, складений із двох братів і ще якогось третього дяді, чоловік у клініках інституту і виписаний був під ім'ям одного з братів. Він не був, певна річ, на всі сто процентів такий, як здорові люди. Ноги в нього погано згинались, у правій руці й на спині з'явилися невралгічні болі. Ліва рука — ота братова рука — працювала і взагалі поганенько. Вона була півсуха. Щось не гаразд було з живленням нервової системи. Зшивання нервів — надзвичайно важка річ, це знає кожний хірург. Скільки їх треба було зшити, коли пришивали цілу нову руку. Там, звісно, були якісь огріхи. Лівою рукою пацієнт не працював. Але сама по собі вона була жива. Хто знає, може, за якийсь час природа відновить і нормальне живлення нервів?

Професорові шкода було відпустити з-під свого нагляду такий надзвичайний експонат трансплантаційного мистецтва. Та й самому «експонатові» несила було розлучитися з лікарем, який повернув його до життя із небуття. Отож зшитого з двох братів чоловіка залишили при інституті на пенсії. Він непогано виконував нескладні функції сторожа при професоровому кабінеті і навіть маніпулянта на підготовуванні трупів до секції.

Шкутильгаючи, він ввійшов до кабінету з тацею. На таці він приніс свіжі склянки з чаєм та сухарі. Потім він залишив тацю з склянками і повернувся до малої операційної до нових трупів. Він мав їх обмити і дезинфікувати.

9

Тим часом Сахно наладнала свій апарат. Вона влаштувалася поруч професора біля його письмового столу, ближче до штепсельної розетки, вийняла ламповий шнур, увімкнула вилку від апарата, і мотор загув. Сахно натиснула клавіш, він м'яко віддзвонив, і в одному з віконець апарата спалахнула мікроскопічна синя лампочка.

— Що це вона робить? — стиха нахилився до Коломійця Думбадзе.

— Зараз побачиш, — була багатозначна відповідь.

— Це схоже на якийсь новий прилад з асортименту електротерапії. Цікаво.

— Ну, вже й електротерапія! Ото ще нужденна річ! — презирливо й компетентно скривився Коломієць, немовби

він був не студент останнього курсу, а досвідчений лікар із багатолітнім стажем.— І взагалі — терапія! Що з неї проти хірургії? — Він був у великому піднесенні після баченого щойно на обході.

— Дарма ти так говориш,— відгукнувся Думбадзе.— Сама хірургія теж мало що може. Раз у раз вона буває безсила проти хвороби, а операція тільки шкідлива.

— І це говориш ти? Хірург? — із жахом схопився Коломієць. Думбадзе вже вдруге сьогодні вражав його своїми надто критичними сентенціями про свою спеціальність.

— Так. Це говорю я. І саме тому, що я хірург. Хірургові треба бути не тільки добрим техніком оперування, а й всебічно освіченим лікарем. Його завдання — не тільки оперувати, але й уникати операцій іншими способами лікування. Це сказав Сабатьє, славетний французький хірург, сто років тому. І ці сто років тільки підтвердили правильність його думки.

Коломієць хотів був іще щось палко заперечити, але Думбадзе спинив його. Загальна увага всіх присутніх була скерована на двері. Власне, не на двері, а на те, що відбувалося по той бік дверей, у коридорі. Там була якась метушня, щось стукало, хтось немовби сперечався чи, власне, умовляв когось. Із хриплого й придушеного голосу не важко було впізнати професорового чудного сторожа, живий експонат трансплантаційного відділу.

— Гражданин, та не можна!.. Та не можна ж... Я ж вам кажу... Та верніться, громадянин!..

Хтось, очевидно, намагався зайти до кабінету, і вірний сторож не хотів його пускати. Професор поморщився й роздратовано глянув на двері. Всі також заворушилися, збираючись встати і визирнути до коридора. Одна тільки Сахно не звернула на це ніякої уваги. Вона й далі спокійнісінько вицокувала на своїм апараті. Клавіші м'яко віддзвонювали їй, і дрібнесенькі різнобарвні лампочки відсвічували з малесеньких віконць апарата. Гомін у коридорі тим часом зростав. Вже хтось сіпав ручку дверей, і хтось другий — певне, сторож — притримував двері з того боку.

І от саме в ту мить, як Думбадзе встав і пішов до дверей довідатися, що там таке,— саме тоді двері раптом широко розчинилися і на дверях з'явився якийсь незнайомиць. Ззаду, з-поза його спини, визирала сердита й перелякана фізіономія професорового сторожа.

А втім, нежданий незнайомець був нежданий і незнайомий тільки для професора та його асистентів. Сахно, Коломійцеві та докторові Івановському він був дуже добре відомий. Це була та сама потвора, що її ми вже бачили сьогодні вранці на квартирі в Сахно. Незнайомець переступив поріг, зробив два кроки й спинився.

Поруч нього, з-поза його спини, визирав другий каліка, відомий уже професорів сторож. Він тупцював довкола чудного незнайомця, що так нахабно вдерся без дозволу до професорового кабінету. Цей другий каліка аж ніскільки не був подібний до першого. Він шкутильгав на обидві ноги. Він був сутулий, і ліве плече було нижче від правого. Ліва рука коротша від правої. Ноги в нього були прирощені. Рука була братова. Він був нещасний і спотворений, але справжній і живий. Він був людина.

Тихий гомін пройшов по кабінету, і всі присутні підвелися на ноги. Чудний прихोцько їх вразив. У нім було щось надзвичайне, щось надприродне. Підвівся й сам професор. Тоді Сахно знову нахилилася до свого апарата і клацнула кількома клавішами. В ту ж мить чудний прихोцько здригнувся, хитнувся й підняв ногу, щоб зробити крок у напрямі до професора.

Це штовхнуло й вірного професорового сторожа. Він кинувся знову до нахабного незнайомця, намагаючися спинити.

— Та гражданин же...

Потім він з глибоким докором звернувся до Сахно:

— І що ото ви мені баки забиваєте! Ті два то справді собі мертві, а цей так зовсім живий... І таке ж нахабне... — Він скрикнув і оступився, бо нахабний незнайомець штовхнув його й придавив йому пальці на лівій нозі. Потім він наблизився до професора, спинився й простяг до нього руку, немов для привітання, як ото першого разу докторові Івановському. Професор нахилився, схопив цю руку і пильно зазирнув чудному прихоцькові в обличчя.

Обличчя це було жовтаво-воскове, немов прозоре, і трохи спухле. Губ, рожевих людських губ, власне, не було. М'якість уст була така ж жовтаво-прозора, як і вся шкіра на щоках. У трохи розтуленому роті видно було два ряди зубів — звичайних білих зубів, але стирчали вони з зовсім безбарвних, прозорих і розбухлих ясен. Усе обличчя було

непорушне, закам'яніле, жодна рисочка не тремтіла в його зморшках і складках. Очі були заплющені й запалі.

— Чудово! — скрикнув спантеличений професор.

Всі обступили його і чудного незнайомця. В ньому не важко було впізнати третього з щойно привезених трьох трупів.

Раптом різкий і дошкульний дзвінок телефону розтяв напружену тишу. Професор роздратовано приклав трубку до вуха. З трубки почувся дзвінкий жіночий голос. То секретар райкому комсомолу Петрова просила професора Трємбовського поінформувати її, як там справи з новими пацієнтами і чи зможе товариш Чіпаріу бути в п'ятницю на комсомольській конференції.

— Чорт забирай! — тільки й зміг вимовити професор.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

У кабінеті професора стояв гамір, як на шарварку.

— Всі говорили зразу до всіх і ні до кого зокрема. Всі товпилися до Сахно, всі закидали її запитаннями, і всі хотіли негайно ж дістати відповідь. Мовчав тільки сам професор. Він усе ще розглядав чудного незнайомця. Незнайомець сидів тепер у кріслі в позі муштрованого пса-служки, виструнчившись, нерухомий і забовванілий. Коломієць і Думбадзе сперечалися в кутку. Їхня суперечка була дуже подібна до сварки або до бійки. Думбадзе припер товариша до стіни й сіпав його за відлоги піджака. На порозі кімнати стояв вірний професорів сторож-потвора й остовпіло поглядав на все. А особливо на того, другого потвору, що сидів там, у кріслі проти професора.

Він уже збагнув зміст подій. І він також вигукував своє запитання. Запитання про те, що має він робити з тими двома іншими живими мерццями? Але його ніхто не чув, та й не слухав.

І взагалі годі було розібратися в загальному гаморі. Сахно тільки кліпала очима. Фрази долітали до неї з різних боків, — окремі, нескладні й пошматовані.

— Мотофозо! — кричав старший асистент, літній чоловік в окулярах і з лапатою бородою. — Мотофозо!

Франкарді чи хто їх там знає, як їх іще звали, всіх цих фокусників! Це просто свинство приходити сюди з такими речами!

— Ви помиляєтесь! Ви не маєте права, колего! — нападав на нього молодий асистент. — Ви не маєте права! Ви помиляєтесь!

— Товариші! — благав доктор Івановський. — Одну хвилинку, товариші!

— Управління механізмами на віддаленні з допомогою радіо! Прекрасно! — трусив Думбадзе свого приятеля за петельки. — Це, взагалі, геніальний винахід! Але ж до чого тут хірургія?

— Мотофозо! Два роки тому я на власні очі бачив його в цирку! Він зараз устане й розкланяється! Це свинство! Відбирати дорогий час!..

— Ви не маєте права! Ви помиляєтесь!

— Одну хвилинку, товариші! Зараз нам усе з'ясують.

— Механізмами на віддаленні! Але ж треба розрізняти механізм від живої людини!

— Від трупа, ви хочете сказати?

— Це жива людина!

— Це труп!

— Це мотофозо! Людина-лялька з гуми і пластмаси! Пройдисвітство!

— Хвилину, товариші!

— Якщо можна управляти на віддаленні механізмами, то чому ж не можна управляти на віддаленні й людьми? Тим більше — в гіпнотичному трансі?

— Цирк! Я бачив ще одного, що ковтав живих жаб. Ви й його приведете сюди?

— Але навряд, щоб на віддаленні вам пощастило управляти трупами!

— Бо це мотофозо! Не слухайте його! Він ще вміє жонглювати смолоскипами, пити гас і ходити на руках!

— Так що ж накажете робити з тими двома мертвяками, товаришу професор? А то ще втечуть...

З великими труднощами докторові Івановському пощастило встановити сякий-такий лад. П'ятеро чи шестеро дорослих серйозних людей поводитися скандально, як нестримані й невиховані хлопчики. Вони зривалися з місць, махали руками, шарпали один одного, силкувалися один одного перекричати. Докторові Івановському довелося кожного окремо зацитькувати, вмовляти і садовити на

місце. Нарешті деякий лад встановлено. Угомонився й найзапальніший старший асистент. Бурмочучи «мотофозо, пройдисвіти, цирк», він завалився на своє місце, задихнувшись у нападі астматичного кашлю.

Тоді, нарешті, й професор залишив свого нового, незвичайного й надзвичайного пацієнта. Він вернувся до столу й поклав руку Сахно на плече.

— Це надзвичайно!— сказав він.— Я дуже вдячний вам, що ви прийшли саме до нас. Розповідайте. Ми нетерпляче чекаємо.

2

Ось що розповіла Сахно.

— З освіти я — агроном-товарознавець. Ці два роки, по закінченні вищої освіти, я працювала в установах сільськогосподарського експорту й мусила жити за кордоном, у Німеччині. Вільний від праці в торгпредстві час я використовувала, головним чином, на роботу в дослідних лабораторіях Німецької сільськогосподарської академії, що мені того часу було дозволено. Мене над усе цікавить проблема штучного добрива, і я смію думати, що дечого дійшла-таки в моїх шуканнях найкращого середовища для розвою зернини пшениці та в експериментах з добром хімікалій. Якраз назавтра мені вже призначено робити про це доповідь на кафедрі угноєння в нашій сільськогосподарській інституті. Розумієте, в основу моєї доповіді я кладу той факт, що кожна зернина, будучи перенесена в інакші кліматичні умови...

— Пробачте,— раптом перебив Сахно старший асистент професора.— Це стосується безпосередньо до того, що ви хочете розповісти нам про цього «індивіда»? — кивнув він на випростану й закам'янілу фігуру в кутку.

— Ах, пробачте!— перепросила Сахно.— Я захопилася.

— Чорт забирай! — визвірився професор на свого помічника.— Не заважайте, будь ласка, товарищі розповідати.

— Так от. Влітку цього року академія збирала широкий статистичний матеріал для одної з наукових робіт. Для збирання матеріалу було притягнуто всіх штатних робітників академії. Таким, як я, приватним науковим робітникам, що користалися з лабораторій академії, також запропонували взяти участь у збиранні матеріалу. Мене

ця справа надзвичайно зацікавила, бо вона пов'язувалася з безпосереднім вивченням стану сільського господарства по різних країнах Європи, і я погодилася на пропозицію академії, вирішивши скористати для цього мою півтора-місячну відпустку. Мою згоду прийнято, і я виїхала з дорученням академії до Румунії, в маєток крупного поміщика південного Буджака — доктора Вікторія Гальванеску.

Треба сказати, що самі керівники статистичного завдання, відрядивши мене в цей маєток, мало вірили, що з моєї подорожі вийде щось путне. Про власника маєтку доктора Гальванеску, відомого знавця сільського господарства, ширилися найрізноманітніші й найекстравагантніші чутки. Говорили, що це був сміливий експериментатор, який запроваджував у своєму господарстві цікаві й ризиковані дослідження, що він розробив і здійснював у межах своїх володінь якусь оригінальну сільськогосподарську систему, засновану на нових раціональних способах експлуатації машин, реманенту, худоби та робочих рук. Проте нічого докладнішого про всі його експерименти й систему ніхто так і не знав, бо доктор Гальванеску жив самотньо, не любив товариства, ні з ким із сусідів не знався, з науковим світом зв'язків не підтримував, а невідомих йому людей і близько не підпускав до своїх володінь. Розповідали, нібито він навіть увесь свій маєток оточив чи то високим кам'яним муром, чи то прихованим електричним дротом, зарядженим струмом високої напруги. Найбільше ж не любив цей таємничий чудар і відлюдок усяких наукових та сільськогосподарських спеціалістів, а зокрема — журналістів. Цим, казали, ніяким способом не потрапити навіть до передпокою в домі старого поміщика.

Певна річ, що такі чутки тільки розпалили мене. Я категорично вирішила їхати, а що їхала я своїм власним коштом, то керівники статистичного завдання не перечили і видали мені відповідні доручення, на випадок, коли б мені пощастило потрапити до Гальванеску.

І от я перетяла берліно-будапештським експресом Чехію, Австрію та Угорщину, пересіла на румунському кордоні на пароплав і по Дунаю обігнула цілу Румунію — аж до Галаца, Рені та Ізмаїла, де, по цей уже бік Дунайського гирла, в широких буджацьких просторах Бессарабії, був таємничий маєток чудного хлібороба, справді, вартий тої слави, що про нього йшла. Оригінальні способи господарювання та ведення рільництва були в очі з першого

погляду. Але не про це мова — це цікаво тільки спеціалістам цієї справи.

Не знаю, чому саме, але доктор Гальванеску прийняв мене, пустив мене до себе, продемонстрував деякі з своїх діаграм, надзвичайно цікаві для спеціаліста, і навіть пообіцяв показати мені дещо з свого господарства. І, справді, він обіцянку здійснив і чимало з цієї «дещиці» показав. Я сама винна, що прискорила хід подій і не встигла роздивитися всього. Правда, перед тим, як розстелити переді мною картину свого надзвичайного господарства і розкрити навіть деякі з його таємниць, хитрий поміщик виманив від мене розписку. В цій розписці я наперед мала визнати за вигадку все те, що я, не стримавшись, можливо, розповім про його маєток. Цим старий потаємник гарантував собі збереження своїх таємниць, бо, розраховував він, чи ж буде мені, молодій початкуючій спеціалістці, охота пошивати себе в брехуни й ганьбити на все життя? Старий дійшлий хитрюга не врахував, що в нас із ним зовсім протилежні погляди на речі й людську поведінку. Правда, він не знав, хто я насправді і звідки. Крім того, — раптом весело зареготала Сахно, — свою розписку я потурбувалася захопити з собою, коли вдруге тікала з маєтку.

Очі розповідачки весело заіскрилися.

— Уявляю собі, як реагував би він на цю мою мову, коли б уже міг мене зараз почути!

— Хто? — аж зірвався з місця запальний Думбадзе.

— Та він же! — кивнула розповідачка на застигле й закам'яніле людське опудало на кріслі в кутку.

— Що? — шелестом пройшло по кімнаті.

— Хіба це що? Хіба це хто?

— Га? Ах, так! — знов схопилася розповідачка. — Я ж, здається, й забула сказати. Оце ж він і є, господар південного Буджака, відомий знавець сільського господарства, автор оригінальних експериментів та нових систем експлуатації машин, реманенту й худоби, — бессарабський поміщик, доктор Вікторій Гальванеску.

Всі враз знову повернули голови до чудного неживого гостя. Він сидів такий же нерухомий, випростаний і неживий. З шкіри на щоках, з її пігментації, з вигляду очних відтулин або слизних покровів на яснах усім присутнім — досвідченим медикам — було ясно, що це сидить перед ними мертвяк. Дарма що він щойно рухався, дарма що він сидить випростаний, а не валиться набік, як мав би

впасти звичайний труп. Тихий шелест, пройшов ще раз серед слухачів. Їх брала цікавість. Вони хотіли слухати далі.

Професор Трембовський витяг з кишеньки годинника.

— Чорт забирай! Я не встигну вже заїхати додому пообідати! Іване! — гукнув він до свого чудного сторожа, що теж стояв тут, пильно слухаючи і прикипівши очима до неживої потвори в кутку.— Іване! Піди до завгоспа й попроси, щоб нам усім дали чогось попоїсти тут.

3

Отже, розповідь Сахно тривала далі.

— Кілька слів я все ж таки мушу сказати про самий маєток та господарство доктора Гальванеску. Тільки, бо-дай коротко, осягнувши його і збагнувши його економічний сенс, можна зрозуміти і саму систему господарювання, розгорнену в маєтку цього «сміливого» господаря. Тільки після цього стане зрозуміла «поправка», яку вніс шановний експериментатор до капіталістичної системи організації економіки. Тільки після цього стане зрозумілий і самий його експеримент, що вже, крім свого прямого соціального значення, має насамперед значення біологічне, експеримент, який і привів мене сюди до вас — знавців біології та хірургії.

Перше враження, яке з'являлося після першого ж, хоч і поверхового, огляду маєтку доктора Гальванеску,— це враження цілковитого добробуту, заможності й високої господарської цивілізованості. Луки були пишні, ниви багаті, сади густі. Скрізь милували око рослини й хліборобські культури, не розповсюджені в цій країні, а привезені з південних країв і дбайливо культивовані. Єгипетська пшениця, соя, бавовна, мандарини і помаранчі, тутове дерево тощо. Круг палацу, в розкішному парку, було, крім того, безліч культивованих тропічних декоративних рослин. Різні пальми, туї, олеандри та кактуси. Здавалося, десь на субтропічних просторах вирубано чималий — на тисячі га — шматок земної кулі і перенесено сюди, в клімат південних підкарпатських степів і узгір'їв. Я певна, що не тільки мої очі та серце агронома раділи, споглядаючи це, а й очі і серце кожної людини були б вражені такими несподіваними розкошами природи, а надто високою культурою використання її данин.

Не менше і не гірше враження справляли й різні господарські заходи та пристрої. Скрізь були знаки високої техніки господарювання. Штучне зрошення, меліорація, угноєння, густа сітка добре впорядкованих доріг. Чудовий господарський двір, комори, склади, майстерні, навіть невеличкі заводи й фабрики: олійні, консервні, хімічні. Я просто скажу, що мені, молодому агрономові, ще ніколи не траплялось бачити такої високої організованості господарства. Такого маєтку я не бачила ні в одній із західних капіталістичних країн. Я була глибоко вражена і зворушена.

І попри все те цілий цей маєток разом із його господарем та самим господарством будили ще й інші, також незвичайні почуття, почуття моторошності. Так! Бути в цьому маєтку, оглядати господарство, розмовляти з самим господарем, вельми вихованим і, зрештою, привітним паном,— Сахно, а за нею і всі присутні кинули оком на опудало в кутку,— було моторошно. Якийсь чудний невідомий страх сповнював ціле ество.

Я думаю, ви зрозумієте цей страх, коли я вам розповім, що в цьому розкішнім упорядкованім маєтку, з його розлогими ґрунтами й багатьма господарськими пристроями, не було, проте... людей. Так, так! Проживши там перші дні, я не бачила нікого, крім самого господаря та його чудного, мало подібного до людини, а скоріше на механічну ляльку — слуги. Все в домі та й довкола нього було так механізовано, що не потребувало ніякої людської енергії. Там панувала енергія електрична та хитрі технічні удосконалення. Вони вам варили й давали їсти, вони вас одягали й роздягали, готували купіль, приносили потрібні речі, навіть дбали про вашу розвагу. І це було особливо моторошно! Величезний, розкішний, добре обладнаний та впорядкований маєток, і жодної людини! Ціле величезне господарство, здавалося, було організоване зовсім без людей.

А втім, це, звісно, не зовсім так. Люди там були. Вони були десь осторонь, їхня присутність відчувалась, ви бачили їхні сліди, інколи навіть якась невиразна людська тінь маячила вдалині. Але ці тіні обходили далеко самий палац і близько не підходили. Коли, пригадую, першого вечора по приїзді, як ми сиділи з господарем за вечерею на терасі, і раптом у глибині паркової алеї з'явився якийсь людський силует, що простував до нас,— господар ураз

схопився і якимсь, тоді ще не відомим мені способом подав цій людині знак. Людський силует негайно ж і поспішно зник.

Мушу признатися, що першого ж вечора, залишившись, нарешті, сама, щоб лягти спати, я віддала добру данину перелякові і малодушності. Моторошне враження від першого побачення з чудним господарем так вплинуло на мене, що я ладна була негайно тікати з цього, такого привабного для мого наукового інтересу та моєї романтичної юної вдачі маєтку. Все бачене і все недобачене, всі незрозумілості, що перетворювалися через невідомість на страхіття, чудний господар, таємничий палац, безлюддя довкола — все це, ще й підсилене загадковою таємничістю зеленої місячної південної ночі, так вплинуло на мене, що першої тої ночі я зовсім не могла спати. Додам до цього, що, прощаючись зі мною на нічний відпочинок, господар ще раз нагадав мені про мою розписку, ще раз підкреслив, що без його дозволу і, взагалі, сама без нього я не мушу й потикатися далі від стін самого палацу, не мушу й близько підходити до його господарських приміщень, а також мушу берегтися наблизитися до стіни, що оточує парк, бо вона справді заряджена потужним електрострумом. Через п'ятнадцять хвилин після цього до мене у відпочивальню подзвонив телефон. То мій шофер дзвонив мені з гаража і в досить схвильованій формі повідав мені всі свої, цілком аналогічні до моїх, моторошні враження. Він турбувався, він побоювався, що ми потрапили до якоїсь дивної пастки, він пропонував мені виїздити з цього проклятого палацу, тільки дочекавшись сонця. Це не було боягузтво, це була завбачливість. Він не був боягуз. Дальші події це підтвердили. Він виявив високу мужність у всіх дальших наших пригодах, і ми потоваришували з ним міцно, на все життя, надто коли я довідалась, що й він також комсомолец. Ах, мені буде так гірко, коли нам не пощастить повернути його до повного життя!..

— Хіба...— зірвалося здивовано з уст когось із присутніх.

— Авжеж. Це він і є. Молодший із тих двох. Комсомолец Чіпаріу. Меткий шофер і чудовий хлопець! Це він разом із старим Йонеску врятував мені життя. Старий столітній рибалка Йонеску — це той другий. Він перший застеріг нас із Чіпаріу проти маєтку поміщика Гальванеску, ще коли ми тільки їхали до нього. Він перший подав нам

і руку допомоги, коли нам довелося тікати й шукати порятунку. Він перший і загинув за нас...

— Значить, вони загинули? — запитав професор.

— Загинуть, якщо ви, професоре, та ваші співробітники не винайдете способу врятувати їх.

Тихий шелест пройшов серед присутніх, серед співробітників професора. Їхня професійна творча цікавість була розпалена вже до крайніх меж.

4

— Отже — таємниця!

В усьому, що я чула про доктора Гальванеску, в усьому, що спіткало мене, тільки переступила я за браму його маєтку, в усьому, що мені трапилося бачити, а найбільше— в усьому, чого я ще не бачила,— в усьому тому я відчувала таємницю.

Таємниця хвилює, страшить, але вона родить і сміливість за зухвальство. Я не покинула таємничої та моторошної оселі і, скільки могла, заспокоїла мого приятеля шофера.

І другого ж дня я не пожалкувала за тим. Дарма що перша ж ніч була сповнена багатьох несподіваних пригод, нових загадок та й... незбагнених страхів, з яких родилися різні підозри. Різні події наворачтали мене то на думку, що я потрапила до якогось чудно упорядкованого концентраційного табору, то на думку, що я опинилася у велетенському притулку для хворих на проказу й віднині засуджена на ціле життя зостатися тут, поміж хворих, і самій захворіти на цю найстрашнішу з хвороб півдня. Після інших пригод і спостережень я починала думати, що в особі доктора Гальванеску маю справу з якимсь чи то політичним, чи то кримінальним авантюристом.

На ранок господар виявив несподівану гостинність і запобігливість і запропонував показати мені дещо з свого господарства. Ми сіли в невеличку циклонетку і об'їхали значну частину його маєтку. Це була надзвичайна прогулянка! Які цікаві й просто геніальні застосування техніки в сільському господарстві бачила я! Які вдосконалення, які способи обробітку ґрунтів та вирощування злаків, овочів та фруктів! Все це чарувало мене. Господар гостинно показував усе це мені, зовсім не криючись, значно більше того, на що згодився при першому побаченні.

Він навіть дозволив наблизитися на небезпечне віддалення до промислових закладів його маєтку. Вони справили на мене величезне враження. Але найголовніше, споглядаючи їх, я побачила, що помилялась, гадавши, що маєток зовсім безлюдний і що економічний секрет ведення господарства — в його цілковитій механізації, яка й відкинула всяку потребу на людську робочу силу. Це було не так! Навпаки, багато, дуже багато робітників бачила я коло промислових підприємств, майстерень, а надто — на будівних роботах. На околицях маєтку рили величезний канал. Ми не підійшли до нього близько, отже, всі роботи я мала змогу спостерігати тільки в бінокль. І тут я була вражена особливо. Мене вразив дивний, точний, майже музичний ритм організації робіт, ритм роботи кожного окремого робітника і всіх їх разом. Вони були вимуштровані напрочуд і діяли точно, немов механічні ляльки. Я почала невиразно розуміти, що розгадку секрету організації господарства, розгадку цілої тайни цього чудного маєтку слід шукати ніде інде, а саме тут — у людині, в людській праці, в її організації та способі її використання.

Звісно, в поєднанні з найвищою технікою. І цю найвищу техніку господар також продемонстрував мені. Ми стояли з ним на пагорку серед чистого поля, за півкілометра від ділянки, де відбувалися копальні роботи. І от, не сходячи з місця, доктор Гальванеску міг впливати на хід робіт. Він віддавав накази по радіо, з невеличкого, не відомої мені, дуже досконалої конструкції, безщоглового акумуляторного іскрового апарата. І реакцію на його пересилання я могла бачити на власні очі, на ході робіт. Треба сказати, що всі свої розпорядження доктор Гальванеску розсилав по своїх володіннях здебільшого саме цим апаратом і тому майже ніколи не розставався з ним. Та ось же він! — згадала раптом Сахно і кивнула на апаратик, що поставила перед собою. — Як блискуче сконструйована річ! Я неодмінно поясню її конструкцію, якщо хтось із присутніх цікавиться радіосправою.

Машиналино всі нахилилися до апарата, роздивляючись його портативні, конструктивні форми. Сахно навмання вдарила пальцем по одному із клавішів. Це мало, проте, несподіваний ефект. Опудало в кутку, що ніби мало бути самим доктором Гальванеску, раптом сіпнулося, заgrimіло черевиками, звелось і випросталося рівно. Всі аж

сахнулися вбік. Старий Іван, професорів сторож, навіть злякано скрикнув.

Сахно відпустила натиснутий клавіш. Величезне, не-вкладисте опудало доктора Гальванеску зігнулося і слухняно повалилося назад у крісло.

5

Розповідь Сахно цілком опанувала увагу слухачів. Захоплені були не тільки палкий Думбадзе з молодшою частиною аудиторії або частково поінформований уже доктор Івановський. Захоплений був уже й сам старий професор Трембовський та його старший, скептично настроєний, асистент.

Проте розхвилювалася і сама розповідачка. Розповідь відтворила їй недавно минулі події, розбуркала й розпалалила. Спогади затопили пам'ять. Сахно знову переживала всі свої пригоди в таємничому маєтку доктора Гальванеску. Вона пізнала тайну господарства доктора Гальванеску до кінця. Сам доктор розповів її своїй полонянці. Він був надто певний, що його полонянка ніколи вже не вийде за межі його маєтку і не розповість нікому цієї тайни його господарства, тайни того господаря, котрому служив він сам...

Ось із чого народилася ця тайна.

Господар, поміщик і капіталіст, доктор Гальванеску дивився на світ, а насамперед на світову економіку та на способи ведення господарства очима практика. Він добре зрозумів, що в господарстві, в господарюванні, у самій системі економічних стосунків головне й основне — людська праця. Робочі руки. Робітник. Праця і робітник створюють речі, створюють господарство. З праці й робітника утворюються достатки для їхнього господаря, капіталіста. Без праці й робітника не може існувати господарство. Але ніхто ж інший, як сама праця і робітник, руйнують це господарство господареві, капіталістові. Праця виховує робітника. Праця формує з робітників клас. Праця виховує класове почуття, класовий світогляд. І цей світогляд піднімає клас робітників і веде його проти господаря на повалення капіталістичного господарства. І найбільша небезпека для капіталістичного господарства в самому робітникові.

Нам з вами ясно зразу, де, в чому тут хибність. Капіталістичне господарство руйнується через самі вади, внутрішню суперечність капіталістичної системи господарю-

вання. Адже в капіталістичному господарстві виробництво має суспільний характер, але споживання приватне. Колектив робітників утворює в господарстві всі цінності, але прибутки з цього господарства забирає один господар — власник, капіталіст. Хіба може існувати і нормально розвиватися така система господарювання?

Рано чи пізно, коли колектив робітників усвідомлює цей стан, коли нещадність експлуатації сама штовхає його на протест, він повстає і відбирає в дармоіда-власника його господарство.

Господар, поміщик і капіталіст, Гальванеску дуже добре це знав і саме тому волів шукати виходу і порятунку.

І доктор Гальванеску прийшов до того висновку, що рятувати капіталістичне господарство треба, тільки зменшивши питому вагу людської праці в господарстві, індивідуально змінивши і кожного робітника — його інтереси, прагнення та потреби.

6

Капіталістичне господарство знає три основні способи боротьби з своїм єдиним, але неминучим і страшним ворогом — робітником. Це приборкати, купити і знищити. Для приборкання в капіталістичній державі утворено політичний режим. Поліція, жандармерія, шпіони, тюрми. Але цей спосіб сам зраджує себе. Він розпалює незадоволення, він збурює, він загострює класову ненависть. На зміну десяткам подоланих і приборканих встають сотні. На зміну сотням — тисячі. На зміну тисячам — мільйони.

Але капіталістичний господар має й другий спосіб. Він пробує купувати ці збурені мільйони пролетаріату.

Частковими пільгами, дрібним зиском, оманом економічних вигод він починає перетягати на свою сторону найслабших, ще не загартованих робітників. Він починає сіяти зраду поміж непевних, організовувати провокацію, зривати робітничу боротьбу руками ж самих робітників. Він дозволяє їй підтримує навіть робітничі об'єднання і партії, які стоять на позиціях оборони економічних інтересів, щоб одвернути робітника від політичної боротьби, від одвертого й озброєного виступу проти свого експлуататора.

Але цей спосіб зраджує себе. В такій боротьбі пролетаріат виростає свідомістю, міцніше організує свої лави і гартує єдино правильну пролетарську комуністичну пар-

тію, що бореться за цілковите знищення самого капіталістичного господарства.

Капіталістичний господар має ще й третій спосіб. До цього способу штовхають самі закони капіталістичної конкуренції. І він стає на шлях найбільшої механізації свого капіталістичного господарства. Він заводить машини, він удосконалює техніку, він замінює робітників механізмами, що виконують їхні робочі функції. Прилади, верстати. Вони шиють, миють, рубають, сіють, збирають, мелють і печуть. Робітник більше й більше відсувається від участі у виробництві. Він тільки керує механізмами. Але й на те, щоб керувати машинами, капіталістичний господар не наважується вже поставити небезпечного живого робітника. І от він конструює спеціальну механічну людину, ляльку, технічно високодосконалу. І цей так званий «роботар» заступає живого робітника на окремих функціях його роботи.

Проте і цей спосіб зраджує себе. В результаті механізації та капіталістичної раціоналізації утворюються величезні армії робітників без роботи. І ці армії безробітних стають найбільшою загрозою для існування капіталістичного режиму.

Доктор Гальванеску відкинув у своєму господарстві всі ці три непевні способи. Він прийшов до іншого висновку. Що господарство не може існувати без робітника. Що, навпаки, робітник є основа господарства, що не машина вирішує в господарстві, а робітник, праця робітничих рук. І чим більше цих рук має господарство, то й більше зиску можна від нього мати. Він дійшов навіть висновку, що варто й взагалі машину замінити роботою людських рук, робітником.

Але цей робітник має бути такий, щоб анічим не міг загрожувати капіталістичному господарству.

Отут і починається секрет господарства доктора Гальванеску. Бо його господарство творили саме такі робітники.

7

Досвідчений, «цивілізований» господар доктор Гальванеску у веденні господарства не відкидав ідеї механізації. Навпаки, саме механізація і стала основною ідеєю тієї системи господарювання, яку він підносив і яку найближчим

часом мав намір запропонувати широкому капіталістичному світові. Механізація! Але механізувати вирішив доктор Гальванеску саму людину. Самого робітника. З живої людини, з живого робітника зробити машину, «робота» — ось яка основна ідея була заложена в господарстві доктора Гальванеску.

Справді, чи не з людини ж найдосконаліша машина?

Хіба є машина, така ж доскональна, як людський організм? Яка з машин — нехай найдосконаліша і сконструйована за останнім словом науки і техніки — може рівнятися до людини з її здібностями? Яку б машину — нехай хоч яку надзвичайну — сконструює ще людський геній, однаково він ніколи не спроможеться утворити машину, рівну собі самому. Рівну здатностям та можливостям самої людини, самого людського організму. Та й чи треба конструювати такі машини, коли от вона, така машина, віддавна вже є готова? Сама людина.

Так мислив собі буджацький поміщик, доктор Гальванеску.

Всякий складний виробничий процес, всякий процес роботи треба розбити на найдрібніші, елементарні робочі функції. Тоді виконувати кожен таку найдрібнішу функцію треба поставити людину-робітника, як робить це конвейерна система виробництва. Але поза тим, крім виконання цієї найдрібнішої функції, робітник нічого не повинен ні робити, ні знати.

Таку ідею господарювання підносив буджацький поміщик, доктор Гальванеску.

Це не нова ідея. Хіба не таку ідею написав на своєму прапорі апостол капіталістичної індустрії мільярдер фабрикант Форд? Таку. Але, ставлячи робітника виконувати найдрібнішу функцію машини, фабрикант Форд не додумався ще перетворити його самого в машину. Доктор Гальванеску зробив саме це. Він і самого робітника переробив на машину.

Живій людині, робітникові, ще далеко до «досконалості» машини. Багато дечого заважає йому виконувати його маленьку, найдрібнішу робочу функцію. Багато що відвертає його увагу. Крім того, він не хоче ціле своє життя вичерпувати тільки цією маленькою, найдрібнішою робочою функцією. Він воліє ще й жити. Бо він — людина. Він має свої потреби, свої бажання. Він має свої думки, ідеї

й погляди. Він має свої почуття та волю. Це й заважає йому виконувати те, до чого він призначений господарем-капіталістом,— його маленьку, найдрібнішу робочу функцію. З цього росте його світогляд, його вимоги, його класова свідомість. З цього постають революції. Отже, цього в робітникові не повинно бути. Це треба в робітникові знищити.

Такий висновок зробив буджацький поміщик, доктор Гальванеску.

Із цього висновку постало його рішення: людину-робітника так біологічно змінити, щоб позбавити його всього, що має він, крім здатності робити й виконувати таку чи іншу маленьку, саму найдрібнішу механічну функцію. До цього треба пристосувати самий людський організм.

Доктор Гальванеску знав подібні спроби інших експериментаторів раніше. То були спроби шляхом хірургічного втручання, шляхом часткових операцій — кастрації, розтину мозкового придатку, здавлення немовляті черепа тощо — звузити душевне життя людини, обмежити її прагнення та потреби, розм'якшити її волю або пригнітити розум, розвиваючи і гартуючи її фізичні здатності, фізичну силу, міцність кістяка, пружність м'язів, загальну витривалість. Тобто, убивши емоціональне й інтелектуальне життя людини, зробити з неї годящу робочу худобу — вола, коня, живу машину. Доктор Гальванеску, проте, відкинув ці способи. Його не задовольняла часткова зміна людського організму, часткова машинізація робітника. Він вирішив дійти цілковитого перетворення робітника, його живого людського організму на машину. І він цього дійшов.

8

Таким чином, ось секрет господарства доктора Гальванеску.

Кожний робітник, який мав стати до роботи в господарстві доктора Гальванеску, спочатку мав лягти на його операційний стіл. Медик з освіти, доктор Гальванеску був добрим хірургом і робив ці операції сам. Потреба додержання таємниці вимагала цього.

Проте з хірургічного погляду операція й не була складна. Оперованому розтиналися жили на плесні та в паху. Крізь ці розтини з оперованого виточувалася вся кров. Отже, оперований немовби переставав жити. Але фактично це, звісно, не так. Позбавлений кров'яного живлення, організм втрачає свою життєву цілість, втрачає функціональні властивості — життя від нього відходить, але кожний орган, зокрема, власне, тканина кожного органу, ще не вмирає. Бо не вмирають ще клітини. В кожній клітині ще є життя.

Щоб зберегти життя таким знеживленим клітинам і не дати їм розкластися, розпастись і вмерти, їх треба примістити до так званого інфузійного середовища. Доктор Гальванеску насичував спорожнені жили подібно-рінгерлоківською рідиною. Цю операцію знає кожний студент, що провадив практику в хірургічних закладах. У практичних студіях кожному студенту доводилося виточувати кров із кроля чи собаки й насичувати жили цією так званою рінгерлоківською рідиною, а потім за два-три дні виточувати цю рідину й знову повертати собаці його кров, законсервовану звичайним способом цитриновою кислотою. Доктор Гальванеску мав змогу перевірити незвичайні властивості його нової, подібно-рінгерлоківської рідини й на людському організмі. Одночасно він відповідно консервував інфузійним середовищем і окремі органи оперованої людини, не відтинаючи їх і не виймаючи з людського тіла.

Таким чином, тіло оперованої людини консервувалося, і його клітини зберігалися від розпаду. Щоб підтримати їхнє життя в цьому стані «сплячки», їм потрібно дати живлення, сурогатне тому, яке вони мали з лімфи і крові. Вони повинні дістати певну дозу солей, білків, жирів, цукру та кисню. Для цього доктор Гальванеску час від часу, раз на добу, затоплював законсервоване тіло в купіль із хімічним сурогатом крові та лімфи і робив відповідні впорскування. З цієї ж купелі зовнішні покрови шкіри діставали потрібне жирове змащення, що зберігало еластичність шкіри і підшкірних м'язів.

Отже, законсервоване таким удосконаленим способом тіло зберігалося від розкладу. Людина, як щось ціле, як досконала система взаємодіяння окремих органів, як індивід, вже не жила. Але кожна окрема частка її не була мертва. Кожна клітина її жила.

Тут на якусь хвилину Сахно довелося перервати оповідання.

Її слухачі, нарешті, почули повідомлення, що входило вже безпосередньо в коло їхніх фахових і творчих інтересів. І вони вже не могли не реагувати на сенсаційні повідомлення оповідачки.

— Бальзамування! — загорлав знову бородатий асистент, той самий, що п'ятнадцять хвилин тому горлав про мотофозо.— Єгипетська мумія! Пошліть вашого доктора повчитися в древніх ассірійців і персів. На чорта воно здалося нашій сучасності, оте бальзамування?!

— Анабіоз, ви хочете сказати? — досить гостро й заде-рикувато відгукнулася Сахно.

— Фантастика!

Тепер загомоніли зразу всі. Всі засперечалися. Присутні розкололися на дві групи. «Нужденна мізерія — новий спосіб бальзамування» та «надзвичайний науковий експеримент — розширення знаних досі меж анабіозу». Перший висновок обстоювала група, очолювана вищезгаданим бородатим асистентом. Другий — підтримували доктор Івановський, Думбадзе, Коломієць та інші. Професор Трембовський мовчав. Він чекав закінчення розповіді Сахно.

Ми скористаємося з цієї короткої перерви і, поки бородатий асистент сперечатиметься з доктором Івановським та його молодими однодумцями, скажемо кілька слів про бальзамування та анабіоз, щоб цим притягти до активної участі в суперечці і читачів цього оповідання.

Б а л ь з а м у в а н н я — це спосіб зберегти труп від розкладу та зогнивання. Його широко практикували древні люди — єгиптяни, ассірійці, мексіканці. Вони бальзамували своїх царів, старшин та провидців, яких вважали за святих. Набальзамовані трупи — мумії — можуть зберігатися дуже довгий час — багато сотень і тисяч років. Є чимало різних способів бальзамування, але суть їх у тому, що тканину мертвого тіла через впорскування в жили або через омивання насичують розчином пахощів та хімікаліями, що не дають тканині трупа зогнити, а, навпаки, висушують її. Наука знає і випадки так званого самобальзамування. Трупи, поховані й викопані через досить довгий час — кілька десятків і сотень років, — не розпадаються і

не гниють. Це трапляється, якщо в самому підґрунті в місці поховання є природні речовини, що бальзамують труп, або коли ґрунт зовсім сухий і пористий. Так чи так, але набальзамоване тіло, мумія — це труп, мертвяк, нежива тканина.

Зовсім інша справа — а н а б і о з. Анабіоз — це є знеживлення, «несправжня смерть». Подібний до смерті «дрімотний» стан живих організмів, після якого можливе, проте, відживлення, повернення до життя цих ніби мертвих організмів.

Явища анабіозу також бувають природні, але їх можна утворити й штучно. Природна наука спостерігає такі явища з різними нижчими, простішими організмами, наприклад — коловертками, хробаками, деякими комахами. В певних умовах, здебільшого від морозу, вони завмирають, перестають жити і немов умирають зовсім. Такими завмерлими вони можуть бути дуже довгий, який завгодно час, якщо перебуватимуть у тих же умовах (у тій же низькій температурі, наприклад). Потім, повільно відігріті, вони знову розмерзають, відживають і починають жити. Отже, їхня мертвість, їхня смерть була не справжня. Життєві функції організму майже припинилися, але клітини організму не вмерли.

Подібні явища анабіозу можна викликати й штучно і не тільки в таких простіших організмів. Можна заморозити й відморозити більших тварин або їхні окремі органи. Жаб, риб, гадюк тощо. Можна заморозити і потім відморозити й окремі вирізані в людини органи. Можливо, що й цілий людський організм здатний до явищ анабіозу. Але це неможливо перевірити. Таке експериментування надто ризиковане для людського життя...

Доктор Івановський, нарешті, поклав край гарячим суперечкам. Трохи іронічно він звернувся до головного асистента:

— Я не зовсім розумію вас, дорогий колего. Що саме ви звете фантастикою? Якщо під цим ви розумієте соціально-економічні прагнення «шановного» поміщика, побудовані на ідеях «спрощення» експлуатації «механізованих» робітників, то я з вами цілком згодний. Коли ж ви звете фантастикою самий біологічний експеримент сміливого хірурга, то...

— Дійсно! — сміючись, перебив його молодий інтерн Думбадзе. — Подумайте тільки, яка морока робити опера-

цію кожному робітникові! Чи не простіше було б шановному, зшаленілому від страху перед загибеллю, капіталістові закликати до себе звичайних фашистських заправил? Адже вся система фашистського виховання молоді інших класів якраз і скерована на те, щоб підготувати з неї «в масових масштабах» «механізованих», обмежених людей?

— ...То,— знову повернув собі слово доктор Івановський,— дозвольте мені з вами не погодитися. З погляду біологічного доктор Гальванеску, зрештою, не відкрив нічого нового. Він тільки застосував до людини способи препарування, давно вже випробувані, зокрема й тут у нас на тваринах. Але хірург, біолог та анатом не мають права на подібні експерименти над людьми. Вони не можуть мати людського матеріалу. До речі,— звернувся він до Сахно,— де діставав наш таємничий поміщик і хірург потрібний йому людський матеріал? Він діставав його нечесним способом?

— Так,— відповіла Сахно.— Він, звісно, діставав його нечесним, злочинним способом. Він заманював і обдурював безробітних, емігрантів, бродяг. Він мав для цього цілу агентуру. Крім того, він діставав, теж нечесним способом, з психіатричних лікарень божевільних, з поліцейських органів він діставав засуджених на страту...

Гомін обурення пройшов між присутніми.

— Пробачте! — знову звернувся до Сахно Думбадзе.— Але ви нам розповіли ще зовсім не все. Ви розповіли, як збережено тіло. Але яким же чином дати йому працездатність? Адже так? Саме з цих препаратів і законсервованих людських бовванчиків ваш таємничий доктор і поміщик робив своїх робітників? І чому препаративаний таким способом сам він, ваш таємничий доктор Гальванеску?

Погляди всіх знову звернулися до чудної постаті.

— Хто препарував його?

10

— Його препарувала я,— спокійно відказала Сахно.— З допомогою одного славетного в тих місцях хірурга. Він охоче згодився допомогти мені... під мушкою мого браунінга.

— О!

— І Гальванеску добровільно погодився на таку операцію?

— Зовсім добровільно. Звісно... під мушкою того ж браунінга.

Веселим сміхом реагували лікарі на ці слова Сахно.

— Мені не пощастило. Доктор Гальванеску піймав мене. Мої друзі — шофер Чіпаріу та рибалка Йонеску — заплатили за спробу визволити мене. Їх полонили і препарували на рабів поміщика Гальванеску. Я також мала бути препарована для виконання функцій покоївки доктора Гальванеску — замість слуги, якого мені довелося попсувати, забити, будемо говорити, коли я тікала. Але пізніше мені пощастило. Я втекла вдруге і остаточно, препарувавши самого препаратора і захопивши з собою своїх товаришів. Ну, та не про це тут зараз мова. Товариш Думбадзе правий — я не докінчила ще моїх пояснень. Яким способом доктор Гальванеску обертав препаровані людські тіла на своїх робітників? Яким способом він примусив їх виконувати робочі функції?

— Так! Так! — відгукнулися всі.

Сахно присунула знову до себе згаданий вище апарат.

— Справа, бачите, в тому, що рінгерлоківська рідина, як виявляється, може бути прекрасним середовищем для проходження гальванічного електричного струму.

Ну, згадаймо відрізану жаб'ячу ногу, яку нам показували ще в школі. Вона згиналася й розгиналася, коли через неї пускали струм. Отже, в організмі, насиченому рінгерлоківською рідиною, можна утворити постійну циркуляцію електричного струму. Напруження його, певна річ, можна зосередити на котромусь одному із органів організму. На якийсь один м'яз чи сплетіння м'язів, що керують моторними функціями певного органа. І дати їм рух, як тій жаб'ячій нозі. Наприклад, на м'язі, що дають руці рух від плеча наперед. Або від плеча назад. Елементарний рух руки пильщика, що ріже дрова.

Зосередження напруження струму на м'язах ноги, якими згинають й розгинають ногу під коліном, разом із напруженням струму в пахових м'язах, що дають нозі поступальний рух — дають елементарний рух ніг, потрібний для пересування з місця на місце. Тобто — ходіння.

Досі докторові Гальванеску пощастило вже опанувати керівництво кількох десятків, правда, найелементарніших рухів ніг, рук та хребта. Але цього вже досить для того, щоб виконувати такі роботи, як різання, рубання, копання, та такі функції, як просте управління навіть найсклад-

нішими машинами та пристроями. Наприклад, вмикання й вимикання рубильника, сіпання важеля, обертовий рух колеса тощо. Це дає можливість Гальванеску ставити робітників за керівників до машин. Що ж до загального керівництва цілим процесом роботи, то знову ж через передатні інстанції механічного керування машин механізованими людьми, а механізованих людей машинами — воно здійснювалося самим господарем з допомогою радіо.

Досягнення в керуванні механізмами на віддаленні за допомогою радіо, які давно вже відомі нашій науці, досі переважно в частині військової техніки, лихий геній доктора Гальванеску вдосконалив і широко використав для керівництва своїм господарством...

— Чудово! — нарешті заговорив і професор Трембовський. — Чудово! А чому ви прийшли до нас? Що ви хочете?

Сахно трохи помовчала, обвівши поглядом усіх слухачів.

— Злий геній капіталіста й експлуататора доктора Гальванеску обертав людей, робітників на неживі ляльки. Між ними він таким чином спотворив і товаришів Чіпаріу та Йонеску, яких мені пощастило видерти. Я хочу, щоб ви повернули їх до життя...

Професор не сказав свого неодмінного «чорт забирай» і, опустивши голову, на мить задумався. Проте він зразу підвів голову й з усмішкою глянув Сахно в очі.

— Під мушкою вашого браунінга?

Всі зареготали. Сахно з професором перші.

— Що ви, професоре! Ми з вами радянські вчені...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Мрії Коломійця, нарешті, здійснилися. Двері трансплантаційного відділу перед ним розчинилися.

Притамувавши схвильований віддих, Коломієць переступив через поріг цього «святая святих» сучасної хірургії. Його студентське серце прискорено билось. Він зараз побачить усе те, про що тільки чув на лекціях та читав у підручниках в таких загальних та невиразних висловах.

У лекціях та підручниках цей розділ хірургії так стиснуто, так загально й несміливо викладено. Ах, ці підручники стільки товчуть про речі загальновідомі і легкоприступні, але так бояться трактувати сміливі, не розв'язані ще або дискусійні проблеми медицини! І надто саме з цієї галузі — вівісекції. Коломієць переступив поріг, силкуючись затамувати надмірне биття схвильованого студентського серця, і враз спинився, вражений і захоплений.

Думбадзе тихо причинив двері і підійшов ближче до Коломійця. Коломієць стояв, прикипівши очима просто перед собою, і притримував лівою рукою ту частину грудей, під якою билося його схвильоване студентське серце. Його очі прикипіли до великої кубічної скляної посудини на високому вузькому п'єдесталі. Там у трохи мутнуватій, половистого відтінку рідині лежало вирізане людське серце разом із найближчими судинами і—пульсувало...

Воно було живе, воно жило, це серце без людини! Воно жило собі само, тут, в цій мутнуватій рідині, своєму інфузійному середовищі. Воно билося, пульсувало, його м'язи скорочувалися, і, коли б наситити його протоки кров'ю, воно б гнало цю кров. Ось воно, сірувато-синє, м'язисте, дебеле й тендітне людське серце. Ось воно саме по собі, оголене — спокійно й розмірено пульсує проти другого, живого й насиченого кров'ю, схвильованого й розбурканого студентського серця. Це, друге, серце пульсує швидше і дужче, бо захоплення прискорює його биття.

2

Коломієць та Думбадзе стояли в першій кімнаті трансплантаційного відділу. Це був величеський зал без вікон, із світлом, що спадало з скляної стелі. Вдень це було сонячне світло крізь скляну баню на даху, вночі це було розсіяне світло з захованих між рамами електричних ламп. В усіх чотирьох стінах залу були двері, з десяток дверей. Вони вели в палати з хворими, до операційної, до лабораторії, до кімнати медперсоналу, до кабінету асистента відділу. Зал був центром усього відділу. Він був просторий і порожній. Крім круглого стола посередині, трьох десятків стільців та невеличкої конторки, тут не було меблів. Тут інколи відбувалися засідання кафедри, наради аспірантури, збори практикантів, вузькі доповіді професора або його найближчих помічників про

незвичайні операції, видатні експерименти тощо. В кутку темніла сітка та засклені ґрати ліфта. То був підйомник з підвалів, звідкіля подавалися до лабораторії заморожені чи препаровані труп тварин або людей для експериментальних розтинів.

Праворуч від вхідних із загального клінічного корпусу дверей, на високій тумбі, в якій захована була складна апаратура, стояла ота кубічна скляна банка з препарованим людським серцем. Оживленим людським серцем, вирізаним із трупа. Коли таке препароване серце через якийсь час втрачало свої штучно викликані моторні функції, хтось із практикантів чи інтернів вирізав нове з трупа, препарував його і оживлював замість уже негодящого старого. Це встановилося як тверда традиція трансплантаційного відділу. Оживлене серце не завмирало. Воно немовби стояло на чатах там, біля входу. Воно немовби зустрічало кожного, хто приходив, і, як прапор, як бойове гасло, вістувало йому ідеї, прагнення, сенс боротьби цього бойового загону радянської хірургії, що розташувався тут. Це був один із загонів боротьби із смертю, боротьби за продовження життя, боротьби за творення живого із мертвого, життя із смерті.

Коломієць застиг перед цим прапором, перед цим оживленим серцем, і сотні думок вирувало в його запальній студентській голові. Це були думки про людину. Про її життя. Про її смерть. Про її геніальність.

3

Та не тільки препароване серце вражало вас, коли ви заходили до центрального залу трансплантаційного відділу. Коли, спромігшися, нарешті, одірвати погляд від оживленого серця, ви кидали ним по цілій кімнаті, то стільки незвичайного і надзвичайного било вам в очі, що ви застигали, вражені й захоплені.

Довкола цілого залу, понад дверима та в простінках між ними, між одвірками та стелею, нависали неширокі й невисокі шафи. Їх було зо два десятки, і вони висіли щільно одна коло одної, так що разом всі складали щось подібне до невеличких, забраних склом, антресолей довкола цілої кімнати. Їхні рами були оббиті деревом і вифарбовані в біле, як і все тут, але всередині шафи блищали ясними нікельованими поверхнями внутрішніх стінок

Термометри в першій шибці кожної шафи показували температуру. Ця температура була різна в кожній шафі, але майже скрізь нижча від нуля. Тут, у залі, було тепло, там, за склом шаф, підтримувався мороз. Трубки з сухим вимороженим повітрям проходили по стіні попід шафами. Вони входили до кожної шафи через регулятор з краном біля термометра.

Ці шафи не були порожні. В них стояли банки. Банки і банки. Прозорі скляні банки звичайного безколірного скла і різного розміру. По вінця були вони налиті прозорою, трохи мутнуватою, незамерзлою, навіть там, де стовпчик ртуті в термометрі показував нижче від нуля, рідиною. І в цій рідині лежали різні, на перший погляд чудні й безформні шматки. Проте варто було придивитися трохи уважніше, і ці дивовижні безформні шматки набирали зовсім виразної і конкретної форми. Але дивовижність їхня від того тільки збільшувалася.

Ось у першій від дверей шафі, на трьох її полицках, стояли три чи чотири десятки зовсім невеличких, трохи більших від чайної склянки, баночок. І в кожній з тих баночок, у прозорій і мутнявій рідині, плавало звичайне людське око. Ні, не звичайне! Звичайне людське око повинно бути на обличчі, під бровою і між повік. Воно повинне бути примружене — довгасте і мінливе. А тут око було в банці, в рідині, не довгасте, а кругле, немов куля, з невеличкою пригорбинкою попереду, там, де матовість білка поступалася для яскравого райдужного кругляка зіниці. І воно було непорушне, це око, а райдужна яскравість зіниці була примеркла, безбарвна й мутнява. Позаду ока, як хвіст у комети, звисали нитки судин, нервів і зв'язок.

Коломієць прикипів своїми живими й меткими очима до цих мертвих очей у банках. Яких тут тільки не було! І карі, і блакитні, і чорні, і руді, і зеленуваті, немов нелюдські, і сірі, і сині. От двоє синіх з великими-великими зіницями очей. Якій прекрасній дівчині мали вони належати за життя! Тепер вони мертві — і дівчина, і її прекрасні очі.

І Коломіїцеві зробилося сумно й журно...

Гей, не журися, Коломіїцю! Власниця цих очей, прекрасна дівчина, справді вмерла. Хвороба чи нещасний випадок зламали її. Смерть дужча за людину. Але от залишилися від дівчини її красиві очі в цій банці з рідиною, і вони — ці очі — не вмерли. Так, так, вони живі. Їх тільки приспано. Їх препаровано і заохолоджено. Прийде час, тра-

питься нове нещастя, нова хвороба, нова загроза смерті. Друга, нова дівчина втратить свої очі. Але вона не буде сліпа. Її привезуть сюди, покладуть на операційний стіл, виріжуть і викинуть її власні попсовані очі і натомість вправлять ці, розморозивши й віджививши їх. Отже, вони живі. І вони дадуть життя іншій людині, якій загрожує смерть. Бо наука дужча від смерті.

Не журися ж, Коломійцю! Наука дужча від смерті, і ти служитимеш саме їй — безсмертній науці!

Коломієць завмер перед вітриною з очима в банках, і його власні, живі очі звожились. Він був зворушений.

Його приятель і старший товариш Думбадзе стояв поруч із ним і пояснював йому спосіб трансплантації ока. Інститут робив тільки перші експериментальні спроби виїмати око з трупа і прирощувати його живій людині. Це була надзвичайна, виключна щодо трудності й відповідальності робота із зшиванням судин та нервів. Вона вдавалася ще далеко не щоразу.

4

Потім Коломієць оглянув інші шафи. В них по банках було розкладено розтятих на частини й препарованих померлих людей. Ось лежали пачки відтятих людських пальців. Їх проектувалося прирощувати замість утрачених — на вибір — котрого треба з п'ятох. Он, цілими купами, лежали різні суглоби із сув'язками — наколінки, налікотники, стегна, хребці, атлантики тощо. Їх давно вже приточують і прирощують замість розтрощених чи з'їдених туберкульозом.

Але найбільше було різних внутрішніх органів. Печінки. Нирки. Матки. Селезінки. Шлунки. Кишки. Яечка. Сечові міхури. А он, у великих скляних ваннах, згорнені й скручені, півпрозорі, бо знекровлені, цілі згортки шкіряних покровів. Он людський мозок. Тут було все. Ціла людина, розрізана на частини.

В трансплантаційному відділі ніщо не пропадало марно. Кожний здоровий труп, якщо він був трупом невідомої, без рідних, людини, розтинався і препарувався. Препарувалися й ті органи, які наука хірургії вже вміла прирощувати живій людині. Препарувалися й ті органи, які мистецтво оперування ще не вміло приростити. Перші чекали на хворого, на людину, якій хвороба чи нещасний

випадок зіпсували її живий орган. Йї прирощували оживлений з трупа. Другі — потрапляли до лабораторії. Там хірурги експериментували з ними, вивчали їх, добирали спосіб приростити їх живій людині. І поступово такі способи добиралися.

Надзвичайний був цей головний зал трансплантаційного відділу! Люди лежали тут розрубані на частини по банках, по полицках, за склом у шафі. Але це не був морг. Це не був музей. За склом шаф, на полицках, по банках лежали не мертві експонати, а живі людські органи. Живі люди! Мертвий труп розтинався на частини, і кожна його частина починала знову жити. І коли віджити померлу людину і повернути їй життя наука медицини ще не навчилася, то відживляти окремих органів мертвого тіла й повернути йому життя в організмі іншої живої людини наука медицини вже вміє. Сама смерть тут здовжує життя. Людина вмирає і, віддаючи свої мертві органи іншим людям, здовжує їм життя.

Прекрасно жити на світі й бути хірургом!

Так вирішив Коломієць.

5

І він поспішив висловити це своєму приятелю і старшому товаришеві, молодому хірургові Думбадзе. Він висловив це йому в найпатетичніших висловах свого молодечого захоплення.

— О, так! — охоче відгукнувся Думбадзе.

— І я буду хірургом! Я вибираю собі цю спеціалізацію!

— Неодмінно!

— До чорта ж терапію! Які мізерні поруч хірургії усі інші галузі медицини! Вони ж нічого не можуть!

— А от це вже не так.

Коломієць хотів був і далі виголошувати своє захоплення хірургією, але слова Думбадзе зразу охолодили його. Запал був охолоджений. Це надзвичайно прикро, коли хтось із сторони охолоджує ваш запал. А Думбадзе робив це вже не перший раз. Коломієць сердито відвернувся.

— Ну, звісно. Я бачу, ти вже встиг розчаруватися. Чи не занадто швидко?

— Ні,— посміхнувся Думбадзе.— Я зовсім не розча-

рувався. Навпаки. Працюючи тут, я дедалі більше захоплююся медициною.

— Я теж...

— Але ти в своїм захопленні стаєш страшенно вузький. І, як це не дивно, в своїм захопленні ти стаєш на позиції... старих лікарів-лікувальників. Старі терапевти й хірурги завжди воюють між собою, вони підносять одну, свою, галузь медицини і заперечують інші. Це неправильно принципово, бо недіалектично, неправильно і в самій практиці лікарської роботи. «Хірургія повинна бути тільки одною з форм лікування, в тісному зв'язку з іншими формами». Пригадуєш? Це сказав ще Мейо. А Мейо— один із найбільших світових ентузіастів хірургії.

— Зате ти, бачу, до ентузіастів хірургії не належиш,— вже зовсім похмуро огризнувся Коломієць.— Для чого ж тоді ти залишаєшся тут? Це просто нечесно. Переходь до якоїсь терапевтичної клініки. Або ні. Зачекай до літа: я закінчу медінститут і охоче заступлю тебе. Хороший хірург повинен вірити в операцію як основу медицини. Операція — це його світогляд!

— І все ж таки,— вдарив його по спині Думбадзе,— найкращий хірург той, що вміє одмовитися від операції!

— Ну да. Я знаю. Це сказав Кохер. У тебе надзвичайна пам'ять,— уїдливо сказав Коломієць.— Ти так і сиплеш цитатами й чужими словами!

Думбадзе зареготав.

— Ти хочеш пришити мені несамостійність поглядів. Але ж самостійність світогляду тільки й виростає з розуміння чужих поглядів. Крім того, слова Кохера — це якраз девіз нашого інституту експериментальної хірургії. Ти, мабуть, цього не знав? Цікаво, що другий аналогічний експериментальний інститут,— але буржуазний, нью-йоркський, має собі інший девіз: «Хірургія починається там, де кінчаються всі інші способи медицини!» Га? Як тобі подобається? Чи не бачиш ти за цими двома девізами два різні світогляди? Не тільки медичні, а й класові?

6

Було за дві хвилини пів на десяту.

Думбадзе з Коломіємцем прийшли перші. Рівно пів на десяту було призначене надзвичайне засідання кафедри трансплантації. Власне, це мало бути й не засідання

кафедри, а скоріше виробнича нарада асистентури та аспірантури. А втім, це були ті ж самі люди. Співробітники трансплантаційного відділу головного інституту експериментальної хірургії. Вони мусили негайно прийняти якесь рішення з приводу сенсаційного повідомлення агронома Юлії Сахно.

Рівно за дві хвилини до пів на десяту в залі з'явився доктор Івановський. Він попростував до дверей у палати.

— А! — привітав він Думбадзе. — Ви сьогодні чергуєте в палатах? Дуже до речі.

— Ні. Сьогодні чергує доктор Натансон.

— Ну, однаково. Я навмисне прийшов трохи раніше. Погляньмо на «аяксів», як вони себе почувають. Я бачив учора листок з аналізами крові. Надзвичайно! Ви також можете піти з нами, якщо цікавитеся, — кивнув він Коломійцеві.

Йому, звісно, не довелося повторювати запрошення. Втрюх вони рушили до дверей у палати. Назустріч їм вийшла чергова сестра з стерильними халатами.

Поки вони одягали й зав'язували халати, доктор Івановський коротко поінформував Коломійця про «аяксів», а також і про те, яким чином трансплантацією керує в інституті він, доктор Івановський. Думбадзе був інтерном при докторі Івановському.

Професор Трємбовський мав чотири асистенти — відповідно до розгалуження науково-практичної роботи у трансплантаційному відділі. Старший асистент керував пересадкою та прирощуванням шкіряних покровів і кісток. Цей комплекс мав практику на пунктах швидкої допомоги, по заводських медпунктах та індивідуальних клініках. Нещасні випадки, прирощування живої шкіри на мертві опечені місця та приточування кісток на місця переламів і розтрощень — це була його галузь.

Другий асистент керував пересадкою окремих цілих внутрішніх органів. Цей комплекс мав поки що не таку велику периферію практичної роботи. Затє він мав найширші перспективи в майбутньому. Саме в ньому зосереджено зараз найінтенсивнішу науково-експериментальну роботу.

Третій комплекс охоплював усі прищеплювальні трансплантаційні операції. Це був комплекс ендокринної хірургії. Тобто оперування залоз внутрішньої секреції. Залоз,

які виділяють у кров особливі речовини — гормони, потрібні для життя, правильного розвитку та діяльності цілого організму.

Нарешті в четвертому комплексі були операції переливання крові. Цим комплексом і керував доктор Івановський.

7

Щодо «аяксів», то ця операція належала фактично до обох останніх комплексів. Міфічним іменем «аяксів» ми в побуті звичайно зємо людей, дуже споріднених і близьких між собою. В медицині так інколи іменують близнят, що родяться зрослими одне з одним. В цьому разі, проте, не було ані міфології, ані близнят.

Як відомо, людина не може нормально розвиватися, коли в неї хвора яка-небудь із важливих залоз внутрішньої секреції. Люди з ненормальною щитовидною залозою не ростуть, їхні органи не розвиваються, вони вироджуються і швидко гинуть. У людей з ненормальною підшлунковою залозою порушується нормальний обмін речовин в організмі і розвивається діабет. Не краща доля чекає й на людей з іншими ненормальними залозами внутрішньої секреції.

Спроби приростити замість хворої залози нову із здорового трупа не дали результатів. Залози не приживляються на іншій людині. Але експерименти останніх років у нас та в буржуазних країнах дали раптом несподівані результати. Хвору залозу внутрішньої секреції не треба вирізати, щоб замінити на нову, здорову. Досить прижити цю нову залозу в стару, поруч старої або десь на тілі. Навіть не треба приживляти цілу нову залозу. Досить прижити з неї невеличкий шматочок. Він приросте, почне функціонувати і виділяти в кров потрібний гормон, якого не може виробити хвора залоза. Саме такі прищеплювальні операції і виконувались в третьому комплексі кафедри професора Трємбовського.

Отже, вернімося до «аяксів». Це були мати й дочка. Стара мати віддавна вже хворіла на діабет. Ніякі медичні заходи їй не допомагали. Але й пересадка шматків здорової підшлункової залози теж мало що дала. В старім, виснаженім тяжкою хворобою тілі не приживались молоді залози. Стара була вже на порозі смерті. Вона вже зовсім ослабла і, щоб затримати її життя ще на кілька день,

доктор Івановський зробив їй переливання крові. Кров він взяв від її ж дочки.

І от він зробив надзвичайне спостереження. Він спостеріг, що хворій не тільки трохи додалося сили, а що й із хворобою їй дещо полегшало. Зменшилася кількість цукру в сечі. Доктор Івановський повторив акт переливання. Кількість цукру в сечі зменшилася ще.

Це вже було наукове відкриття.

І от доктор Івановський наважився. Діставши згоду дочки, він просто зшив її з матір'ю. Він з'єднав їхні два організми в один. Він сполучив їхні кров'яні системи. Велику вену матері з великою веною дочки. Велику артерію дочки з великою артерією матері...

І що ж! Явища діабету в старій матері зникли зовсім. Здорова кров з організму дочки ввійшла в хворі материні органи і оздоровила їх. Вона дала їм ті гормони, що їх не могла виробити хвора підшлункова залоза. А хвора кров матері пішла в організм дочки, і молодий організм дочки переборов вади старої крові, убив у ній усі мікроби. Мати поздоровішала і помолодшала. Дочка теж не втратила нічого. За кілька днів доктор Івановський збирався роз'єднати «аяксів» і дати кожному його власне життя. Важко було встановити, на який же час поздоровшав старечий материн організм. А може, назавсім?

8

Коли, обдивившись «аяксів», доктор Івановський, Думбадзе та Коломієць повернулися до головного залу, там уже зібралися всі.

Професор Трембовський оголосив початок зборів і бігав по залі, патлаючи свою шевелюру. Біля конторки сиділа з олівцем і папером сестра-стенографістка. Агроном Юлія Сахно, як нещодавно студент-медик Коломієць, стояла, зацікавившись від захоплення перед вітриною.

Професор підбіг до столу, довкола якого розмістилися його асистенти та аспіранти кафедри. Він, очевидно, хотів розпочати нараду і сказати своє перше слово. Всі враз урвали розмови і стихли. Зробилося так тихо, як може бути тихо тільки в наукових установах, де кожний любить свою працю і шанує працю своїх співробітників.

Професор Трембовський помовчав кілька секунд і ще раз розпатлав свою шевелюру. Після того він заговорив

— Чорт забирай! — почав він, озирнувшись навколо. — Як добре, що тут, у цім залі, немає телефонного апарата. Принаймні я гарантований, що мені не подзвонить сюди секретар Петрова. Вона дзвонила мені в усі апарати, біля яких мені траплялося бути протягом цих трьох годин.

Збори асистентів і аспірантів вибухли щирим дружним реготом. Комсомольський секретар Петрова, справді, цілком запанувала над життям професора Трембовського. Так нетерпляче чекала вона результатів цього епізоду. Вона дзвонила до професора — питала його, розпитувала, доводила, переконувала, нагадувала і сигналізувала.

Коли збори пересміялися професор закінчив:

— Брава дівчина, нічого не скажеш! Шкода, що не хірург. Ми б призначили її на директора нашого інституту. Цей би дійшов скрізь свого і гарантував би найширші перспективи. Ми б посилали її до Наркомфіну обстоювати нам бюджет.

Після цього професор ще раз розпатлав свою шевелюру і зігнав жартівливу посмішку з своїх уст.

— Ну, товариші, пожартувавши, перейдемо до серйозного. Отже, дві години тому ми...

Але ще не судилося професорові почати. Двері рипнули, і з-поза них встромилася двоколірна голова професорового сторожа. Він моргав до секретаря кафедри.

— Ну, що там, Іване, знову? — запитав професор роздратовано, проте зараз же пом'якшав. Він не терпів, щоб йому заважали, але свого штучного сторожа він надто любив. Старому Іванові дозволялося багато такого, чого не дозволялося нікому більше в інституті. — Ну, що ж вам таке? Сьогодні ти вже вдруге перебиваєш нам! Чи я для того зробив тебе з двох людей, щоб ти нам і заважав за двох? — пожартував професор.

Старий сторож пустив жарт повз вуха. Його обличчя було стурбоване, скільки, звичайно, могли виявити вираз стурбованості його шви та шрами. Старому Іванові самому було прикро перешкоджати роботі, яку він вважав за найважливішу в світі роботу.

— Там, професоре, дівчина якась, ну, просто вдирається до інституту. Каже, що неодмінно повинна бути на оцій, значить, нараді...

— Що за дівчина? — розсердився професор. — Либонь, наші тут уже всі? — і він кинув оком по присутніх.

— Та хто її знає. Каже, ви її немов добре знаєте. А на прізвище немовби Петрова...

Ширий і дружний регіт сьогодні вже вдруге вибухнув під скляною банею головного залу трансплантаційного відділу. Аж забриніли в унісон банки з нирками, печінками, серцями та очима. Лікарям не часто доводиться сміятися, і тому вони реготали охоче й гучно.

9

Проте збори кафедри на цей раз не були довгі.

Компетентні медики мали обговорити сенсаційну заяву агронома Юлії Сахно. Вони мушили реагувати на її чудне, щоб не сказати більше, бажання — відживити її двох приятелів та одного ворога. Вони, ці компетентні медики, були великими практиками і знавцями своєї справи. Вони були великими віртуозами хірургії. Щодня в операційних залах головного інституту експериментальної медицини вони робили операції, в можливість яких звичайній непосвяченій людині важко й повірити. Вони робили те, що в побуті приписують тільки випадкові, а в релігії — чуду. Вони рятували людей від неминучої смерті, вони перекроювали й перешивали людей, неначе старі жилетки. Вони відтинали од трупів шматки мертвого тіла, оживлювали їх і прирощували живим. Здавалося, вони могли все.

І агроном Юлія Сахно, сказати правду, вже була зовсім спокійна за долю своїх трьох трупів. Після того як вона побачила оте оживлене серце у банці біля дверей, вона вже знала, що Чіпаріу та Йонеску будуть живі. Бо ці медики, ці відважні й майстерні хірурги, могли все.

Так. Вони могли все, крім неможливого. І були готові на найсміливіший експеримент, крім... фантастичного.

Старший асистент — керівник трансплантацій шкіри та кісток, операцій дуже поширених уже в практичній хірургії, отже, й найбільше певний за свою галузь та впевнений у собі самому — очолював досить значну групу скептиків. Правда, він не вигукував уже про мотофозо, не іронізував про нові способи бальзамування, але висловлював свій скепсис у досить категоричній формі. Пожмакавши свою бороду й поправивши окуляри, він перший попросив слова і запропонував негайно ж покинути всякі фантастичні розмови про фантастичні ідеї фантастичного ж доктора Гальванеску, який і взагалі, можливо,

є тільки фантастичним витвором надто гарячої фантазії агронома Юлії Сахно.

Почувши це, секретар Петрова, не виказуючи нічого й зберігаючи зовні спокій, негайно ж передала Коломійцеві записку, щоб він спитав Думбадзе, хто тут серед присутніх асистентів і аспірантів є члени партії та комсомольці. Вона пропонувала негайно утворити партійно-комсомольську групу, яка б одностайно взялася обстоювати пропозиції Сахно. В справі Чіпаріу, Йонеску та самого доктора Гальванеску й усіх пригод Сахно Петрова була поінформована зовсім докладно. Це їй першій все розповіла Сахно, приїхавши до Харкова. Це вона була головним інспіратором взаємин з головним інститутом експериментальної хірургії. Це вона відшукала серед комсомольців студента-медика Коломійця і доручила йому ведення цієї справи. Тепер вона мусила довести її до кінця. Треба було мобілізувати сили проти пасивного, зіпсованого надто широкою популярністю своєї галузі старшого асистента. Вона вирішила здійснювати це по партійній лінії.

А втім, підтримку вона несподівано дістала і від безпартійних. Доктор Івановський вдруге взяв собі слово і гостро виступив проти старшого колеги. Він сказав, що фантастичний доктор Гальванеску, як видно з розповіді товаришки Сахно, є надто реальний господар, поміщик і капіталіст. Що ж до його біоанатомічних шукань, то доктор Івановський знову підкреслив, що тут, власне, нічого нового не відкрито. Доктор Гальванеску переніс на людей той анатомічний досвід, який досі наукова хірургія досить широко застосовувала на тваринах, скажімо — собаках. Виточування крові з собаки, насичування її рінгерлоківською рідиною, гальванізація цього трупа, а пізніше оживлення — факт, відомий кожному студентові останнього курсу. Застосувати ці здобутки на людях міг би кожний хірург. Але це не здійснено за браком матеріалу — людського матеріалу. Докторові Гальванеску пощастило — він дістав такий матеріал нечесним, злочинним шляхом.

— А нам, — закінчив доктор Івановський, — пощастило ще більше: ми маємо такий матеріал чесним шляхом.

Петрова не витримала і гучно заплодувала. Проте вона зразу ж стихла й почервоніла: тут ніхто ніколи не аплодував. Це був не театр і не урочисті збори, а робота.

Власне, збори на цьому і закінчилися. Було висловлено дві протилежні думки. Їх мав тепер розсудити керівник кафедри, сам професор Трембовський. Це був загальний порядок ведення виробничих нарад.

Правда, старший асистент ще пробурмотів щось про те, що рінгерлоківська рідина, як відомо тому ж студентові останнього курсу, спроможна зберігати тканину нетлінною не довше як два-три тижні і що, отже, привезені трупи, як це зрозуміло тому ж студентові останнього курсу, вже давним-давно обернулися в звичайні заспиртовані музейні експонати; яким годі повернути життя, як тій собаці. І він запропонував одіслати їх до патологоанатомічного музею як зразки дуже вдалого способу спиртування й препарування трупів. Він не заперечував навіть, щоб цей спосіб препарування дослідити, вивчити й запропонувати нашим учбовим закладам, бо наші способи, як це відомо все тому ж студентові останнього курсу, надзвичайно недосконалі.

Треба сказати, що при всіх цих виступах і розмовах Коломієць почував себе надзвичайно неприємно. Він був тут, серед присутніх, єдиний студент-медик останнього курсу, і тому всі ці посилання на адресу студента-медика останнього курсу приймав на свій рахунок. Особливо ж неприємно було те, що, справді будучи студентом-медиком останнього курсу, якому, як виявляється, належало знати багато чого — і про оживлення трупа собаки, і про властивості рінгерлогівської рідини, і про спроби препарування, — нічого того, виявляється, він не знав. Він з докором подивився на бороду й окуляри старшого асистента, який висловлював ці закиди, але який сам же й читав у них в інституті лекції з хірургії от уже два роки, починаючи з третього курсу.

Нарешті професор Трембовський встав, і збори за тихли, чекаючи його слова.

— Що ми маємо завтра в операційних? — запитав він секретаря дирекції інституту.

Секретар поглянув у свої записи.

— Шість операцій у великій операційній, дванадцять у малій, чотири в операційній ортопедичного відділу і чотири в операційній трансплантаційного відділу. День трудний. Операцій на десять процентів більше проти норми.

— Гм...— відкашляв професор і, подумавши трохи, розпатлав волосся.— А котра зараз година?

— Дві хвилини на одинадцяті,— відгукнулася сестра-стенографістка.

— Гм...— знову кашлянув професор і замислився.

Всі мовчали. Навіть Петрова не перешіптувалася з Коломійцем. Так минула хвилина. Професор залишив своє волосся й докінчив:

— У такому разі покличте чергову хірургічну сестру і ходітьте мити руки. Операцію ми розпочинаємо через п'ятнадцять хвилин.

Ще на кілька секунд після його слів стало тихо. Тільки й чути було, як глузливо хмикнув старший асистент. Але після кількох секунд, дарма що це не був ні театр, ані урочисті збори, а звичайна робота,— вдруге за цей день і, можливо, вперше від заснування цієї установи,— враз вибухли гучні оплески. Першою заплескала знову, не стримавшись, Петрова. Сахно й Коломієць дружно підтримали її. А до них приєдналися й доктор Івановський, Думбадзе та й більшість інших учасників наради.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Я певний, дорогий читачу, що ви дужі й міцні і тілом, і духом. Я певний, що за своє життя ви ніколи не хворіли, здорові зараз і ніколи потім не занедужаєте на будь-яку з важких, загрозливих для життя хвороб. Ще ймовірніше, що вам ніколи не доводилося і не доведеться лягати на операційний стіл, щоб дати відрізати собі руку, ногу, розпороти живіт чи зробити трепанацію черепа. Отже, дуже можливо, що вам за ціле ваше довге життя ніколи й не доведеться користатися з допомоги хірурга. За цим не треба жалкувати. Медицину треба любити, медиків шанувати, але найкраще зовсім не мати з ними справи. Шкода тільки, що, отже, вам так і не доведеться побувати у хірургічній лікарні, в операційнім залі, і побачити, як виконуються ці надзвичайні, складні й майстерні науково-мистецькі акти — хірургічні операції. Хіба що ви дістанете медичну освіту і зробітеся санітаром, сестрою.

фельдшером, лікарем. Бо до хірургічного операційного залу можна потрапити тільки або в ролі лікаря, або в ролі хворого, приреченого на операцію.

Тому дозвольте мені кількома словами розповісти вам про це. Просто так — для загального знання, бо ніяке знання ніколи не зайве. Та й для інформації — про всяк випадок для тих, кому, може, доведеться-таки потрапити туди в ролі хворого. Бо ж, певна річ, нема нічого неможливого і в тім, що якась тяжка недуга таки зламає вас або трапиться вам якийсь нещасний випадок — і, хочете чи не хочете, повинні ви будете простягтися на довгому й вузькому, холодному й білому столі. Вас прив'яжуть рушниками і перед обличчям поставлять вам екран, щоб не бачили ви, як блисне нікелем хірургічний інструмент і потече з ваших жил ваша власна кров. Або, — коли операцію вам робитимуть під загальним наркозом, — вам покладуть маску з наркозом на лице і скажуть: «Дихайте». Ви спробуєте дихнути й задихнетесь. Те, чим вам запропонують дихати, буде гідке і невдихненне. А втім, ви все ж таки мусите дихати, бо ж від цього залежить ваше даліше життя. Тим-то наважуйтесь і найкраще відразу, добре, на повні легені, потягніть у себе задушливі пари. Голова вам від того піде обертом, у вухах залящить, у грудях ударить, і з очей потечуть сльози. Але це мить. Після того ви з подивом почувете, що дихати тією гідкою й невдихненною парою вам зовсім уже не гідко і зовсім легко. Ну й дихайте далі.

І от ви почувете, як дивно міниться цілий світ довкола вас. Ви перестанете відчувати спиною холодну й тверду рівність столу, на якому лежите. Кімната почне поволі ніби більшати, більшати й роздаватися вшир, углиб і вгору. Її стіни та стеля немовби тікатимуть од вас, як тікає кіноекран, коли дивитися на краєвиди, зафільмовані з вікна швидкого поїзда. Так само тікатимуть од вас усі звуки — розмови лікарів, бряжчання інструментів, дзюрчання води з крана. Немовби якась велетенська спіраль, як одпущена пружина, викручуватиметься із скаженою швидкістю з вашої голови і полине, зникне кудись туди, в безвість, в безмежні неосяжні простори. В перше в житті ви раптом збагнете, що таке нескінченність. Ви зрозумієте те, чого ніколи не могли осягнути. Ви відчуєте те, чого ніде не чували. Вас вразить дивна, надзвичайна прозорість і ясність вашої думки. Дивна ви-

разність світу довкола. І це довкола — це не тільки все те, що в чотирьох стінах операційної, а все те, що поза нею, — цілий світ. І ви здобудете надзвичайний слух. Ви будете чути гостро і всебічно. Кожний шурхіт, кожний подих, кожний шелест. Вам здаватиметься, що ви чуєте, як рухається довкола вас повітря і як шелестять власні думки. Дивний звук наповнюватиме вашу голову — він буквально доватиме вам мозок, в'їдатиметься в вашу свідомість, просякатиме ваше ество. Це буде чудний дзвін. Потім це буде музика. Потім ви почнете марити. Вас не буде. Але ви й будете. Ви нічого не почуватимете. Але ви й усе почуватимете. Ви будете відсутні під час вашої операції. Але ви й будете тут присутні під час неї і братимете в ній участь. Ви дивуватиметеся, як це ніхто не помічає, що ви ж — тут.

Словом, ви маритимете, а хірурги тим часом перероблятимуть вас із хворого на здорового.

І ви повинні зовсім і цілком довіритися хірургам і спокійно собі засинати, щоб прокинутися за годину здоровим чи на певнім шляху до швидкого одужання.

Медицина вміє не тільки відрізати вам пальця, ногу чи розітнути черево, може, коли треба — проникнути у ваш мозок.

Я розповів оце все виключно для тих, кому хочеш чи не хочеш, а доведеться лягати колісь на операційний стіл, під скальпель хірурга. Я розповів це виключно для того, щоб підготувати і заспокоїти вас. Щоб марно не лякалися, наслухавшись, можливо, бабських пліток.

В операції нема нічого страшного. А втім, є страшне. Це — перед операцією. Коли ви чекаєте на неї і серце завмирає вам від почуття невідомості і неможливості далі самому відповідати за себе самого. Почуття безпомічності і несамостійності.

А проте, страшне зовсім і не це. Страшне інше — це коли вас уже везуть із палати до операційної.

Це на порозі ви починаєте чути неприродний, дивний шум. Немов десь грає водограй, біжить струмок або спадає водопад. Ви чуєте, як дзюрчить водяний струмінь. Багато водяних струменів... Це хірурги та інший персонал, що торкатимуться вас під час операції, миють руки. Там з десяти кранів дзюрчить вода на десять пар рук і гучно резонує в порожнім операційнім залі з лункими стінами в олійних фарбах.

Ви одчиняєте двері, і справді — жах підгинає вам коліна. Бо ви входите один, голий, у самих шкарпетках, і потрапляєте у великий білий зал у коло десятох білих з ніг до голови людей. І ці білі люди стоять усі з обома піднесеними вгору вище голови руками. Немов чекають, щоб кинутися на вас. Щоб вас розчавити й знищити. А ви один. Сам. Голий. У самих шкарпетках. І ввесь світ — прекрасний, рідний ваш світ — залишився там, позаду, по той бік білих дверей, з вашою сорочкою і кальсонами...

Жах проймає вас, але ви опам'ятовуєтеся, берете себе в руки й соромитесь. І справді ж — соромно. Ви — один, голий, безпомічний і хворий, а вони десятеро, десятеро здорових людей, стоять проти вас із піднесеними руками, немовби ви направили на них револьвер і владно наказали: «Руки вгору!» — і вони здаються вам.

Не лякайтеся! Хірурги перед операцією миють руки милом і щіткою протягом п'ятнадцяти хвилин, а після того не торкаються нічого. Саме тому вони й тримають руки вгору.

2

Професор Трембовський стояв саме отак із зведеними догори руками, коли до нього підійшла хірургічна санітарка.

— Професоре, — спитала вона, — а котрий же з трупів накажете приставити першим?

— Той, — відказав професор, — що записаний під ім'ям Гальванеску. Інших два Іван може відтарабанити до льоху. Закачайте-но мені лівий рукав.

— Чому до льоху? — аж кинулася Сахно.

— І чому ви думаєте починати саме з Гальванеску? — негайно ж підтримала її й Петрова. — На чорта він кому здався! Ні, товаришу професор, ви вже, будь ласка, починайте з товариша Чіпаріу...

— Бо йому в п'ятницю треба на комсомольську конференцію? Чудово, чорт забирай! Мало того, що всупереч усім порядкам і законам ми дозволили вам пройти сюди до операційного залу, так ви ще збираєтеся порядкувати тут і заводити свої правила і закони! Га? Це мені подобається, чорт забирай!

Схвильованому професорові дуже хотілося сплеснути руками і вдарити себе в поли або принаймні поверушити

своє волосся. Але це було неможливо: на голові був тісний білий ковпак, і професор мусив тримати руки вгору. Тому він обмежився тільки тим, що з обуренням помаяв долонями в повітрі й поворушив пальцями.

Сахно з Петровою, справді, були тут. Правда, їх важко було впізнати в цих довгих білих халатах і в білих лікарських шапочках на головах. Їм, як виняток, дозволено бути присутніми на операції. Сахно — в ролі асистента, бо виточування крові з тіла Гальванеску відбувалося з її безпосередньою участю. Петровій — в ролі звичайного глядача, просто так, невідомо чому. Її активності й наполегливості не міг опиратися навіть професор Трембовський. На її заяву, що вона неодмінно повинна бути при операції, він довго ворухив волосся і прикликав на допомогу чорта і чортового батька. Але дозвіл дав. Певна річ, що й Коломієць був допущений до операційної. Він, зрештою, мав на це деякі права як студент-медик останнього курсу. Операцію мав робити сам професор. Асистував Івановський. Думбадзе відав подачею крові.

— Чому ж до льоху? — не відступалася Сахно.

— Тому, що сьогодні ми зробимо спробу тільки з одним.

— Ах! — здогадалася Петрова. — Ви праві! Ви, звісно, ще не зовсім певні результатів і тому потребуєте наперед проекспериментувати. Звичайно, експериментувати треба на Гальванеску. Якщо хтось із них має загинути, то, звісно, нехай він.

— Ви помиляєтесь, дорога товаришко, секретар райкому комсомолу! — не без уїдливості відказав професор. — Якраз навпаки. Я вибираю Гальванеску тому, що саме з ним не потрібно мені жодних експериментів, і я надто певний того, що саме його, а не когось із тих двох, можна повернути до життя.

— Чому? — жажнулися зразу і Сахно, і Петрова, і Коломієць.

— А тому, що, за вашими ж свідченнями, цьому добродієві кров виточено всього кілька днів тому. Отже, будемо сподіватися, що коли всі внутрішні органи його цілі, то й поворот його до життя — це завдання цілком реальне. Що ж до тих двох, ваших товаришів, то їх знекровлено вже щось із місяць тому. Отже, коли в їхніх жилах зараз звичайна рінгерлоківська рідина, то клітини їхнього організму вже давно вмерли, і ніякий поворот до

життя неможливий. Це відомо кожному студентові-медикові останнього курсу, що рінгерлоківська рідина зберігає клітинам життя не довше, як на два-три тижні!

— Що ж тоді, професоре? — вперше не зовсім упевнено прошепотіла Петрова. Вона відчувала величезну прикрість від того, що вона не студент-медик останнього курсу.

Коломієць, єдиний тут студент-медик останнього курсу, знову почервонів. Він про такі властивості рінгерлоківської рідини зовсім і не знав.

— А тоді,— прокричав професор,— ви можете забрати ваші трупи з льоху й одтарабанити їх на кладовище!

— А може ж,— несміливо подав голос Коломієць,— у їхніх жилах якась інша, досконаліша й тривкіша від рінгерлоківської, рідина.

— Отже,— відразу зробився лагідним професор. Якби не потреба держати руки догори, він би навіть поплескав Коломійця по плечах.— То ж бо воно й є, друзі мої, ми зробимо саме так, як мала на думці товаришка Сахно, притарабанивши сюди разом зі своїми товаришами і це опудало бессарабського поміщика. Ми повернемо до життя цього добродія, він одкриє нам секрет рідини, і з його допомогою ми матимемо більше шансів повернути до життя й ваших милих товаришів.

— Професоре,— палко скрикнула Петрова,— ви надзвичайні!

І раніше ніж професор устиг збагнути, що й до чого, вона вхопила його праву руку й почала гаряче її тиснути і трясти.

— Чорт забирай! — зарепетував професор.— Пустіть, пустіть!!!

Він звивався, немовби руку його затиснено в сталеві лещата або торкнулася її страшна й отруйна гадюка. Перелякана Петрова, що зовсім не була кремезна й міцна і тисла професорові руку зовсім ніжно, перелякано відкинула її далі від себе.

— Що ви нарobili? Що ви нарobili, чорт би вас забрав зовсім? Я ж тепер знову мушу мити руки п'ятнадцять хвилин!.. О, чорт забирай, присягаюсь, що ніколи більше і нікого нізащо не пушу до операційної.

Сердешний професор мало не плакав!

Побиваючися й кленучи, він пішов назад до крана водогону.

Нарешті все було готове, і блідий труп колишнього поміщика з південного Буджака та великого експериментатора капіталістичного господарювання був розпластаний на столі, а руки та ноги його прив'язані ремнями. Сестри накрили тіло простирадлами, і з скальпелями в руках з двох боків підійшли до нього професор Трємовський та доктор Івановський.

Думбадзе порався біля високих склянок та бутлів і плутався серед тонких гумових трубок. У бутлях була густа, темно-червона, аж чорна рідина. То була кров. Кров, яку мали накачати в жили знекровленому і тим повернути йому життя.

Думбадзе обтирав свої склянки, бутлі та трубки ефірним спиртом і весело посміхався.

— Ви чого? — перехопив його посмішку професор.

— Так, дурниці. Я подумав, що скаже цей родовитий буджацький поміщик, коли, оживши, дізнається, що в його жилах замість його шляхетської аристократичної крові потекла кров радянського громадянина.

— Паспортизований? — не реагуючи на дотеп, запитав професор.

— Ні.

— Групу встановили коли?

— Позавчора.

— Група?

— АВ.

— А цей?

— АВ,— встряла Сахно.

— Скільки днів?

— Шість.

— Спосіб консервації?

— Цитратний,— відповів Думбадзе.

— Скільки маєте?

— Три тисячі.

— Я думаю, ми ввіллємо тисячі дві. А тоді треба буде додати кубиків з п'ятсот від живого.

— Підготувати чи прямим?

— Прямим, звичайно. Покличте донора.

— Сестро! — гукнув Думбадзе.— Подзвоніть до донорської. Нехай АВ йде сюди.

Професор кивнув і нахилився над тілом. Він одкотив край простирадла в паху трупа. Хірургічна сестра негайно ж намастила це місце ефіром. Пальці лівої професорової руки хутко й ловко забігали по шкірі, промацуючи тканини під нею. Потім враз вони спинилися. Великим і вказівним пальцем професор підхопив зморшку шкіри й відтяг її скільки зміг. В цей же час гостре лезо скальпеля встромилося в тіло. З легким тріском тканина шкіри роздалася. Професор зробив короткий і неглибокий надріз. Там, в надрізі, синіло жовно вени. Професор ловко підчепив жовно і витиснув на поверхню. На поверхні він затис його й розтяв. В надріз вени він вставив тоненьку трубку і спустив її додолу, в підставлений скляний жбан. З тихим дзюрчанням з трубки до жбана мляво потекла прозора мутнувата рідина. То й була штучна, тимчасова кров, так звана рінгерлоківська рідина. Її треба було виточити.

В цей же час доктор Івановський підготувався зробити подібний надріз на руці, біля ліктя. Через той надріз, ліктвову вену, Думбадзе мав накачати в шляхетські жили румунського аристократа крові померлого харківського громадянина.

Проте ми скористаємося цими кількома хвилинами, які потрібні на те, щоб виточити рідину з тіла Гальванеску. і повернемося трохи назад — до недавньої розмови професора з Думбадзе. Вона трохи загадкова і незрозуміла для необізнаних. Петрова принаймні в ній не зрозуміла анітелень.

4

По жилах людини тече кров. Це основна ознака життя. Бо кров перестає текти тільки після смерті. І коли вона перестала текти, то це і є смерть. Кров тече від серця артеріями і розносить по всьому організму життєдайні й життєтворчі речовини, харчує весь організм і вертається назад до серця венами, забравши з усього організму, з найдальших його закутків, усі покидьки життєвого процесу.

В жилах людини п'ять-шість літрів крові. З піввідра. Втратити її половину — це вже загрозово для життя. Втратити три чверті — це смертельно. Але коли втрачено навіть дев'яносто і більше процентів крові, людину ще можна врятувати й повернути до життя. Для цього треба перелити їй чужої крові.

Цю чужу кров можна взяти просто від іншої живої людини. Але можна її взяти й від мертвої людини. Від трупа. Кров ще живе в трупі якийсь час після смерті людини. Її треба вчасно виточити й законсервувати, щоб вона не зіпсувалась. Найпоширеніший спосіб консервування крові — це додавання до неї цитриннокислого натрію. Таку законсервовану кров можна перелити людині через два-три тижні. Певна річ, що кров можна брати тільки від «здорових» трупів, тобто від людей, що за життя не були хворі ні на яку заразливу хворобу.

Але не кожен кров можна перелити кожній людині. Людська кров не однакова. Її склад буває різний. І людині можна переливати тільки кров, подібну до її власної крові. Інакше чужа кров не відживиться. Мало того, коли змішати дві такі неподібні крові, то людина загине, вмере в страшних муках.

Тим-то й треба дуже пильнувати, щоб переливати тільки подібну кров. Проте це не так важко, бо різниця людської крові не така велика. Встановлено чотири групи кров'яної подібності. Їх відзначають О, А, В і АВ. Перша група є універсальна. Цю кров можна переливати всім іншим групам. Зате група АВ універсальна навпаки — їй можна переливати всі інші групи. Люди, що дають свою кров іншим, зветься донорами. У них виточують зараз склянку чи дві крові, і їхній здоровий організм негайно ж, через кілька днів, відновлює в організмі цю втрачену кров. Інститути, клініки переливання крові мають таких постійних донорів. Вони всі паспортизовані, тобто кожному встановлена його група крові. І коли потрібно виконати акт переливання, донора відповідної групи крові викликають і беруть у нього свіжу кров.

5

Рідина з пахової вени Гальванеску почала текти слабкіше і тоншим струменем. Доктор Івановський зробив надріз на руці. Думбадзе ловко вправив у розтин вени скляний наконечник гумової трубки від бутля з кров'ю. Хірургічна санітарка взяла гумовий балончик і почала качати. Чорні очі Думбадзе прикипіли до поділок, насічених на стінці бутля. Кров рівно стояла на поділці проти трьох тисяч.

— Качайте! — гукнув він.

Санітарка закачала дужче. Але рівень крові не спадав.
— Качайте ще!

Коломієць взяв балончик із рук санітарки і потис дужче. Рівень крові був гладенький і, здавалося, непорушний. На чолі Думбадзе заблищали рясні краплі поту. Сестра негайно ж обтерла їх ватою, щоб вони не впали на тіло і рану операнта. Потім вона так само обтерла чоло докторові Івановському. І йому напруження зросло потом чоло. Раптом рівень крові у бутлі немовби здригнув. І рисочка проти трьох тисяч немовби стрибнула і зразу спинилася майже непомітно, нижче від рівня крові.

— Іде! — гукнув Думбадзе.

Професор, що ці секунди стояв осторонь, притулившись спиною до стіни й примруживши очі — не то в чеканні, не то в зажурі, не то в задумі, — враз відштовхнувся, вирівнявся і з гарячими очима кинувся до столу.

— Приготуйтеся перев'язати вену.

— Єсть! — відгукнувся доктор Івановський, і хірургічні сестри метнулися до нього з голками, кетгуттом, пінцетами та йодом.

— Качайте з інтервалами!

— Єсть, — відгукнувся Думбадзе.

— Біля пульсу?

— Єсть! — відгукнулася сестра, що стояла біля голови і тримала плесно лівої руки трупа.

— Кофеїн!

— Єсть!

— Морфій!

— Єсть.

— Два шприци!

— Єсть!

— Годинник!

— Єсть!

Це було подібно до авралу на кораблі. Професор, немов капітан, перевіряв свої пости перед тривоною і абордажем. Всі були на місцях. Кожен був готовий виконувати свої обов'язки — точно і вчасно. Точність та вчасність — це чи не основні заповіді хірургії.

Сахно і Петрова стояли трохи осторонь. Вони не були безпосередніми учасниками операції. В бою за життя, який розгорнувся отут у цих чотирьох білих стінах операційної, на цім вузькім білім столі, їм не було приділено

ніякої ролі. Зате вони хвилювалися, може, більше від усіх. Їхні чола теж скропили крупні краплі холодного поту.

— Скільки рідини ви налили в нього? — кинув до Сахно запитання професор.

— Чотири літри,— прошепотіла Сахно. Вона не наважувалася заговорити голосно тут, де відбувався такий видатний акт, акт відважної боротьби із смертю, із одвічними законами тлінності живого.

— Скільки витекло?

— Три тисячі п'ятсот,— відгукнулася сестра, що завідувала прийомом рідини.

— Нахиліть стіл! — скомандував професор.

Санітарка натисла ногою на педаль і поволі нахилила площину операційного стола до кута в тридцять градусів. Струйка з трубки пожвавішала, і рідина моторніше за дзюрчала через трубку до жбана на землі. Через кілька секунд вона знову почала тільки капати.

— Три тисячі сімсот! — відзначила сестра.

— Ноги! — гукнув професор.

Ноги теж підняли вгору і спробували зігнути в колінках.

— Три тисячі сімсот п'ятдесят.

Професор поворушив бровами.

— Що ж, двісті грамів завжди мають право всмокта-
тися. Кров?

— П'ятдесят грамів увійшло,— відугкнувся Думбадзе.

— Стоп!

Це було як наказ капітана до машинного відділу. Думбадзе негайно ж прикрутив краник і затис вену. Коломієць перестав качати. Сестра, що завідувала пульсом, пробігла пальцями по плеснах, потім до шиї, до скроні. Це, звісно, була тільки проформа. Ніякого пульсу після влиття п'ятдесяти грамів з'явитися не могло. Але перші п'ятдесят грамів завжди є контрольні при переливанні крові живій людині. Якщо організм живої людини не хоче сприйняти насичуваної чужої крові, то після перших же п'ятдесяти грамів він бурно реагуватиме. Коли прогавити цей протест організму, то з оперантом може статися шок і смерть. Треба бути обережним і пильним. На хірургові лежить відповідальність за життя операнта.

В цій разі такої небезпеки не було. Кров переливалася не живій людині, а трупові. Але в цій разі небезпека була

ще більша. Коли б на трупі було виявлено ознаки розпаду насичуваної крові, то це означало б, що... що на столі лежить не о ж и в н и й труп...

Професор нахилився до місця розтину на руці й пильно його оглянув. Потім зірвав простирадла і роздивився все тіло.

Труп лежав такий же, як і раніше. Холодний, твердий і задубілий. А втім, він був зовсім не такий, як раніш. Він же був зараз з майже порожніми жилами. Він весь немовби зсохся, поменшав і витягся. Щоки і живіт позападали. Із синювато-прозорого він зробився жовтаво-зеленкуватий з чорними тінями. Проте ніяких поганих ознак не було. Не було й добрих. Це був просто труп, мертво тіло, мертвак.

— Качайте,— сказав професор і відійшов до стіни. Там він знову сперся спиною і заплющив очі.

6

Петрова пожадливо слідкувала за усім, що робилося довкола неї, так, немовби вона завтра збиралася вступати на медичний факультет і спеціалізуватися на переливанні крові. Вона вперше в своєму житті була в операційній, вперше була присутня при операції. Їй пощастило потрапити відразу на таку надзвичайну. Як кожний, кому доводиться вперше глянути на розпростерте тіло, розтяту шкіру, оголені м'язи і кров та почути дзюрчання крові,— і вона відразу мало не зомліла, але хутко опанувала себе. Вона тільки намагалася не дивитися на обличчя трупа. Воно було таке огидне й моторошне. Вона натомість уважно слідкувала за всіма процедурами операції.

Але її захоплювала не сама майстерність операторів та їхніх помічників і не тільки самий акт операції. Їй відразу стало перед очі значення цієї операції, її біологічний сенс, її соціальні перспективи. В цій виказала себе її вдача, її ідеологія, її суспільна функція — громадського робітника.

Петрова, комсомольський організатор, індустріальний робітник з п'ятирічним стажем чорнороба-мастильника-слюсаря, відразу ж своїм практичним глуздом виробничника і широким світоглядом пролетаря збагнула, яка величезна користь від переливання крові в справі боротьби з промисловим травматизмом. Невеличка ранка на руці, на нозі, на шиї, але розтято вену чи артерію, і несила при-

мітивними способами спинити кров. Тепер з цим легше боротися.

Петрова, нарешті, відірвалася від трупа і підійшла до Думбадзе.

Думбадзе саме залишив свої бутлі і відійшов набік. Сестра привела донора, і він мусив його підготувати. До накачування крові став сам Івановський, і йому допомагав Коломієць. Думбадзе підійшов до другого стола. Донор — дівчина-санітарка із самого інституту — звично вмощувалася на столі. Думбадзе оголив їй руку і завинув її стерильними серветками.

— Слухай, товаришу,— прошепотіла до нього Петрова.— Скажи, щоб зробити переливання крові, неодмінно треба привозити хворого сюди чи до іншої лікарні? А коли от йому, скажімо, одірвало руку машиною? Він же загине, поки його привезти?

— Для чого? — відповів Думбадзе.— Операцію переливання крові дуже легко зробити зразу ж на місці.

— Та що ти? Скажімо, просто в цеху?

— Звичайно. Ми ж уміємо переливати кров не тільки від людини до людини, як це ти зараз побачиш, а й законсервовану від трупа, як ото ти бачила. Раз ми навчилися консервувати кров, то нам зовсім не треба мати під рукою донора, щоб зробити операцію. Досить мати банку з кров'ю. Сьогодні ми консервуємо її на три тижні, завтра ми навчимося консервувати на три роки.

— Здорово! — тільки й сказала Петрова.

Думбадзе посміхнувся і кивнув до вікна, де на століку стояло в ряд кілька невеличких, розміром із поштову скриньку, чемоданчиків.

— Коли десь трапляється нещасний випадок і мені дзвонять телефоном, я беру такий чемоданчик і можу їхати з ним куди завгодно, хоч за тисячу кілометрів. Він дуже портативний, але й дуже міцної конструкції. Там є все: кров різних груп і універсальна кров, інструменти, стерильні бинти, медикаменти. Приїхавши, я на місці самотин, без помічників за десять хвилин виконую операцію. Її може виконати кожна кваліфікована сестра-жалібниця. Кожний пункт швидкої допомоги має вже такі нашої конструкції чемоданчики. Незабаром ми організуємо так, що не буде медичного пункту на заводі або й аптеки без десятка півтора таких чемоданчиків про запас. Держава дає на це величезні кошти. Не думай, що переливання крові

потрібне тільки для пораненого, що втратив кров. Переливання крові — це найкращий, власне, єдиний радикальний спосіб урятувати життя отруєним газами, скажімо, в шахті чи на хімзаводі або опеченому парами чи жаром біля паровика чи мартена. Наш інститут інструктує в цій справі фабрично-заводські медичні осередки. Досі такі отруєні й опечені здебільшого гинули.

— Слухай! — тільки й спромоглася вигукнути Петрова. — Але ж це здорово!

— Безумовно, здорово. Але це ще не все. Сучасна радянська медицина встановила потребу і корисність трансфузії, тобто переливання крові, не тільки у випадках втрати крові та кровотечі різного походження. Ми лікуємо трансфузією від багатьох важких або й зовсім невиліковних раніше хвороб. Хронічне недокрів'я, всі випадки виснаження та перевтоми організму, різні інфекційні хвороби, авітаміноз, цингу, гемофілію, анемію, рахіт, сепсис... — Думбадзе захопився й засипав латинськими назвами, зовсім забувши, що Петровій жодне з латинських слів не зрозуміле.

— Слухай! — знову, вже на повний голос, скрикнула Петрова. — Але ж це здорово!

— Безумовно, здорово! Тільки ти, будь ласка, тихше: у нас тут не дозволяється галасувати, хоч би й од захоплення.

7

— Тисяча! — подав голос від бутлів з кров'ю Коломієць.

— Стоп! — сказав доктор Івановський.

Професор відхитнувся від стіни і підійшов до столу. Його вдача дивувала. Нервовий, верткий і рухливий завжди і скрізь, він враз робився спокійний, непоквапливий, але швидкий — тільки переступав поріг операційної і мив руки. Патлання волосся, потирання рук, такий характерний для нього жест — зникав, і разом із ним немовби зникала одна вдача людини і на її місце з'являлася друга. Він мовчав і, здавалося, заощаджував кожний свій жест. Він тільки робив рухи, зв'язані з самою операцією, і віддавав накази підлеглим. Коли траплялося кілька вільних секунд, він одходив отак до стінки і застигав в закам'янілому напруженні.

Він оглянув труп удруге. Труп був такий самий холодний і твердий:

— Натріть спиртом,— наказав він.

Сестри негайно виконали це досить несподіване розпорядження. Їм ще ніколи не доводилося натирати спиртом мертвяків.

— Добре розітріть! — підохотив їх професор.— Нехай прочхається.

Сестри почали терти так, що живий би не витримав і закричав. Професор сам підійшов до пульсу. Ніякого пульсу не було.

У мертвих не буває пульсу, хоч би там що.

— Качайте! — кивнув професор докторові Івановському.— Гарячу ванну до ніг і натирати тіло щітками! — наказав він сестрам.

Сестри виконали і це. Під ноги вони поставили миску з гарячою водою, а по шкірі почали злегка постукувати широкими волосяними щітками. Такими, як ми з вами глянуємо черевики або чистимо штани. Ніколи ще сестрам не доводилося робити гарячу ванну й терти шкіру щітками мертвякові.

Професор знов повернувся до свого місця під стінкою і заплющив очі. Петрова мусила залишити Думбадзе, бо він підкотив уже свого стола з підготованим донором до стола з трупом і стояв з інструментами напоготові.

Петрова стала осторонь і схвильовано замислилась. Вона думала над тим, що допіру почула від Думбадзе. Широкі, надзвичайні перспективи того, що вона бачила отут, на цім столі, спливали їй перед очі барвистими картинами і хвилювали її. Палка уява відразу родила їй картини війни, картини бою, картини оборони країни, і вона бачила там застосування щойно побаченого тут.

Війна. На Країну Рад напав імперіалістичний ворог. Бої. Червоні бійці відбивають наскоки зухвалого і жорстокого ворога. Тисячі, десятки тисяч поранені кулями, снарядами, шаблями, отруєні газами, опечені вогнем.

Вони не загинули. Санітарні загони Радянської Армії працюють відважно, як бійці. Але, крім відваги та самопожертви, вони озброєні ще й високою технікою медичної допомоги. Вони озброєні ще надзвичайними досягненнями радянської медицини. І поміж цих надзвичайних досягнень і це: переливання крові пораненим, отруєним газами, опеченим вогнем. Це найкращий і, власне, єдиний спосіб

рятунку од загибелі поранених, отруених, попечених. Санітарні загони працюють чітко й швидко. Вони допомагають пораненим тут же, на місці бою. І тут же, на місці бою, вони забезпечують себе матеріалом. Вони забирають, виточують кров з забитих на смерть і тут же консервують її. Тоді переливають її пораненим. І кров загиблих відживляє приречених на смерть, повертає їм життя, живе далі в їхніх жилах, щоб знову повести червоного бійця на бій, на переможний бій з ворогом...

— Слухай,— несміливо торкнула Петрова Думбадзе за рукав.— Слухай, а як же на війні? Переливати пораненим? Адже кров різних груп.

— Кожен червоноармієць, ідучи на фронт, паспортизується, і на його тілі є знак, до якої групи належить його кров,— так само пошепки відказав Думбадзе.

— Дві тисячі! — захрипши від хвилювання, подав голос Коломієць.

— Стоп! — відгукнувся доктор Івановський.

Професор відірвався від стіни, розплющив очі і хутко підійшов до столу. Він дістав стетоскоп і нахилився з ним до серця трупа.

Він нічого не почув. Труп був труп. А в трупа серце не б'ється.

8

А втім, труп був уже зовсім не такий, яким ми його бачили двадцять п'ять хвилин перед тим. Він немовби вирівнявся і погладшав. Чорні тіні на скронях, горлі й ребрах посвітлішали. Жовтава всковість немовби трохи втратила давнішню прозорість і зробилася мутнявішою. Здавалося,— проте, може, це дійсно тільки здавалось,— що тіло втратило свою затверділість і навіть пружило під натиском пальців.

— Піт! — раптом дзвінко прошепотів доктор Івановський.

Професор поклав руку на чоло. Чоло було вогке...

Здавалося, в повітрі операційної аж забриніло — на такі високості зійшло нервово напруження людей, що схилилися над трупом. Труп дав піт. Труп упрів.

— Спробуємо діатермію? — зривним шепотом запропонував Івановський професорові.

Професор кивнув головою.

Електричний апарат був негайно ж підкочений до столу. Під труп і поверх нього покладено великі цинкові платівки, з'єднані дротами з апаратом. Сестра включила струм, і тихо загурчав мотор. Це робили діатермію — глибоке прогрівання внутрішніх органів.

— Донора! — наказав професор.

Стіл з дівчиною-донором в ту ж мить був щільно присунутий до столу з оперантом. Швидкими і вправними пальцями Думбадзе вколов голку дівчині в ліктьову вену. Таку ж голку він вколов трупові. Потім він з'єднав ці голки гумовою трубкою із шприцом.

— Давайте! — скомандував Івановський, і Думбадзе зняв затиск із трубки. Кров із руки дівчини-донора потекла крізь голку до трубки, з трубки крізь шприц і другу голку — в руку трупові.

Труп з дівчиною був зв'язаний тепер прямо і безпосередньо.

З серця дівчини текла кров до жил трупа, до серця трупа. Серце дівчини повинно було змусити і це серце затрепетати.

— П'ять... десять... п'ятнадцять... — відзначав кількість кубиків перекачаної крові Коломієць. — Скільки будемо переливати?

Доктор Івановський махнув на нього рукою.

— Пульс... — тихо й непевно прошепотіла сестра, що тримала труп за руку, і голос її засікся. — Мені здається... я відчуваю... пульс.

Професор вхопив другу руку.

— Кофеїну! — гукнув він. Він гукнув уголос, і серед загальної тиші його голос прозвучав, немов гудок паровоза глупої ночі.

Два шприци відразу вп'ялися трупові з двох боків під ребра.

— Приготуйте ін'єкцію адреналіну, — сказав Івановський сестрам. Вони негайно ж побігли до хірургічної шафи міняти шприци.

— ...Двадцять... двадцять п'ять... тридцять... — рахував Коломієць кількість живої крові.

— П'ятдесят! — відрахувала сестра з секундоміром. Це вона підрахувала перші поштовхи пульсу. Він був слабкий, ледве чутний, цей пульс від живого серця...

Сестра, що завідувала апаратом діатермії, торкнула професора за руку:

— Професоре, вам не здається, що на скронях виступає рум'янець?

— Мені нічого ніколи не здається! — огризнувся професор.

— ...Сорок, сорок п'ять... п'ятдесят... — рахував Коломієць.

— Сімдесят! — відзначила сестра пульс другої хвилини.

— Штучне дихання! — наказав професор.

Сестри поклали шприци і взяли руки трупа. Вони спробували їх підвести, і руки мляво піддалися. Вони спробували їх зігнути, і руки з невеличким опором піддалися.

Професор відштовхнув платівки діатермії і натис трупові під груди. Він натискав і відпускав у такт тому, як сестри піднімали й опускали руки.

— Сто, — подав Коломієць. — Двісті!

— Сімдесят! — подала сестра од пульсу. Професор раптом випростався і якийсь час дивився в непорушне, закам'яніле лице трупа. Потім він простяг руку і відкотив повіки. Звідти глянуло мутне, але райдужне око. Професор одвернувся і пошукав по кімнаті очима. На хірургічному столику лежало нікельове хірургічне дзеркало. Професор взяв його.

Якусь мить професор бавився блискучим дзеркальцем. Потім він підніс його на рівень очей і заглянув до нього. Звідти, з дзеркала, на професора глянуло його власне — професора Трембовського — лице. Воно було бліде, з червоними плямками на скронях і щоках, з широкими гарячими очима. Таке обличчя бувало в професора Трембовського тільки тоді, як він надмірно хвилювався, коли він бував близький до млості від хвилювання. Навмання, забувши про свої стерилізовані руки, професор підніс руку до губів і розправив вуса. Він навіть спробував посміхнутися до себе в дзеркало. Але з посмішки нічого не вийшло.

— Чотириста, — подав Коломієць.

— Сімдесят, — подала сестра од пульсу.

Професор взяв жмут марлі й обер блискучу поверхню дзеркала. Потім простяг руку і нахилив дзеркало до уст трупа.

Блискуча, рівна й холодна поверхня нікельового дзеркала легко взялася парою.

Це означало, що труп дихав.

Труп, що дихає, не є труп.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

І все ж таки товаришка Петрова була зовсім розчарована. П'ятниця минула, комсомольська конференція відбулася, на ній розв'язано чимало найважливіших політичних та виробничих справ, але закордонний гість, шофер-комсомолец Чіпаріу, на ній присутній так і не був. Дарма що секретар Петрова задля цього останні перед конференцією дні і сама не мала спокою, і не давала спокою професорові Трембовському та його асистентам.

Власне, п'ятниця — це був тільки перший день, коли доктор Івановський, що доглядав свого надзвичайного пацієнта, дозволив з ним, нарешті, розговоритися. Але балачка ця тривала тільки п'ять хвилин: доктор Гальванеску був ще занадто слабкий. Ширші розмови були призначені на суботу вранці, коли доктор Гальванеску мав устати з ліжка і зробити свої перші, після відживлення, кроки. Але в суботу вранці товарищі Петровій треба було головувати на комісії, що мала відредагувати резолюції конференції. Отже, крім того, що розчарована, товаришка Петрова була ще й незадоволена. Словом, вона сердилася. Знаючи вже, чим це загрожує, професор Трембовський розпорядився з вечора п'ятниці виключити в інституті всі телефони, крім швейцарського. Проте й швейцарові наказано відповідати товарищі Петровій, що професор зайнятий і турбувати його не велено.

Все це, звісно, не допомогло. Не дістаючи відповіді з телефонів інституту, товаришка Петрова викликала бюро пошкоджень, і порушений зв'язок був негайно відновлений. Інститутські телефони затріщали, і бідолашний професор сахався телефонних апаратів, немовби в кожному з них було заховано смертоносну зброю.

Отже, в п'ятницю відбулася тільки перша коротенька розмова. Це була зустріч доктора Гальванеску з Сахно. Третім присутнім при ній був доктор Івановський. Він завчасно, протягом цих п'яти перших у другому житті Гальванеску днів, окремими словами підготував його до цієї зустрічі. Це було конче потрібно, бо хто ж його зна, як реагуватиме на неї пацієнт? Пробудження, відживлення, несподіваність обстановки, усвідомлення всіх подій,

безперечно, мали збудоражити його нервову систему, його серце. Було б надто прикро, коли б це серце не витримало і надзвичайний пацієнт, цей унікальний, загинув. А зустріч із Сахно, певна річ, мала його вразити й схвилювати.

Однак все це сталося значно простіше. Гальванеску сприйняв усе досить спокійно і стримано. Його організм зберігся напрочуд непошкодженим і відживлявся інтенсивно та пожадливо, немов після важкої, але життєдайної недуги. Жодна з функцій організму не була порушена цією сміливою операцією. Жива кров розтеклася по всіх тканинах тіла і рознесла цілющу поживу організмові. Всі клітини відживлялися. Вже четвертого дня пацієнт міг їсти повний дієтичний обід. Пам'ять відновилася цілком уже другого дня. Доктор Гальванеску згадав усе. І все збагнув. Він не сподівався залишитися живим. Але й не здивувався, почувши, що був препарований, за його ж способом, і тепер відживлений.

— Ви відживляли тих людей, яких ви препарували?— запитав його, між іншим, доктор Івановський.

— Мені це не було потрібно,— відказав доктор Гальванеску.

— Але могли б відживити?

— Скільки завгодно.

На перший раз цього було досить. Доктор Івановський не хотів зразу йти далі. Але з відповіді Гальванеску виникла в доктора Івановського велика надія повернути до життя й інших двох.

2

Побачитися з Сахно — це було бажання самого Гальванеску. Він його висловив другого ж дня. Це, власне, було єдине бажання, яке він висловив сам. Взагалі ж він лежав мовчазний, сам не забалакував, навіть сестрі-жалібниці на запитання відповідав коротко і неохоче. Він був похмурий і в стані крайньої депресії. Але назустріч Сахно, коли вона стала на порозі його палати, він навіть посміхнувся. Це була лиха посмішка ненависті.

Сахно підійшла до ліжка і простягла Гальванеску руку.

— Здрастуйте, пане Гальванеску,— сказала вона.

— Здрастуйте,— відказав той, але руки не взяв. Він зробив вигляд, що надто слабкий і це йому важко вико-

нати. Запало коротке мовчання. Доктор Івановський відіслав сестру і з власних рук запропонував пацієнтові ковтнути портвейну.

Ковтнувши вина, доктор Гальванеску трохи пожвавішав. Він обернув обличчя до Сахно і якийсь час дивився на неї.

— Значить,— нарешті сказав він,— перемогли ви... .

Після цього він знову надовго замовк. Сахно також мовчала. Вона була схвильована. Події останнього місяця її життя були аж надто незвичайні. Вона дивилася на людину, що лежала оце перед нею немічна в ліжку, і думки вихором кружляли в її голові. Вона не впізнавала цього чоловіка. Хіба такий він був місяць, півмісяця, десять днів тому? І поведінка, і зовнішність його були іншими. Погордливий, пихатий і жорстокий поміщик. Заповзятий, дійшлий та пожадливий власник і господар. Досвідчений, сміливий, оригінальний учений. Майстерний хірург. Одчайдушний авантюрник. Кат... Ось він лежить. Вона перемогла його. Це щойно визнав він сам. Самій Сахно ніколи б язик не повернувся так сказати. Вона не наважувалася й думками прийти до такого висновку. Хіба можливо таке? Вона — перемогла? Вона — вчорашня студентка, дівчина, комсомолка. І всі події останніх місяців, всі пригоди, які пережила вона там, далеко за морем, у глухих буджацьких степах, у фантастичному маєтку не менше фантастичного господаря, бессарабського дідича, доктора Гальванеску,— всі ці події враз, одна перед одною, сплили перед її очима. Приїзд. Таємниче оточення. Чудний палац. Знайомство з господарем. Перша моторозна ніч. Перша страшна зустріч там, над озером, на човні. Тайна. Огляд господарства. Стеження за господарем. Викриття. Втеча. Погоня. Бійка. Катастрофа. Аварія на озері Ялпук. Старий рибалка Йонеску, Чіпаріу. Арешт. Сигуранца. Ще втеча. Полон. Друга зустріч з проклятим, мстивим і злочинним поміщиком. Чіпаріу та Йонеску. Визволення. Перемога...

Доктор Гальванеску, нарешті, знову порушив мовчання.

— Де я? — запитав він, не відводячи очей від обличчя Сахно.

Як дивно було Сахно чути його голос! Як дивно було чути, що він говорить, рухається з власної волі, дивиться, думає!.. Сахно вже звикла бачити замість нього труп,

манекен, механічну ляльку, що виконувала її накази через радіокерування. І як змінився він проти минулого, коли він був ще звичайною, живою людиною! Де розкішна сива чуприна? Де чорні юнацькі вуса? Де впевнений, презирливий вираз аристократичної вишності? Нема. Лисий череп, голе обличчя. Їх виголено для зручності перед операцією. Волосся відростає густо і швидко, але воно зараз коротке, як у рекрута, а вуса колючі, як у студента. Який він худий і зсохлий! Яке зім'яте, запале його обличчя! Який незнайомий, тоскний і принижений вираз в його очах!

— Де я? — вдруге перепитав Гальванеску.

Цього він найбільше добивався. Доктор Івановський відповідав йому на це ухильно, загальними фразами: «в лікарні», «в науковій установі», «у друзів», «недалеко від дому» абощо. Але не це, звичайно, цікавило відживленого пацієнта. Він волів знати, в якій країні перебуває він. Він звертався до доктора Івановського та до сестри всіма мовами, які він знав. Але вони незмінно, зрозумівши чи не зрозумівши його запитання, відповідали йому по-французькому. Так попередила їх Сахно. Проте Гальванеску розумів, що він не в Франції.

— Я у вас?.. — запитав він утретє. — В Радянській республіці?

Сахно ствердно кивнула головою.

Гальванеску приплющив очі й відкинувся на подушку. По короткій паузі, не розплющуючи очей, він тихо промовив:

— Ви відповідатимете за це... Перед моєю країною... перед міжнародним правом... Ви полонили... вкрали мене... румунського підданця...

— Ну, що ви? — усміхнулася Сахно. — Ви перебільшуєте. Ну, який же ви «підданець»? Ви тільки прах румунського підданця. Ви ж — мерць. Я все оформила цілком юридично. Для цього я скористалась з вашого ж досвіду. Я зробила з вами так само, як робили ви з усіма людьми, яких ви препарували. Ви виписували їх через попа і нотаря, як... мертвих. Лікар давав відповідну констатацію смерті. Я точно виконала ваші інструкції. Лікар Патрарі, ваш колега, дав посвідку про вашу смерть. — ви ж знаєте, що він не збрехав, — піп і нотар виписали вас по всіх книгах. Вас вивезено з рідної країни, як прах, як мерця, як ваш набальзамований труп, який ви самі

у вашім заповіті одписали для посмертного розтину Берлінській академії. Я, як один із співробітників цієї, академії, і мала всі підстави...

— Щоб вас чорт забрав...— прохрипів безталанний відживленець, колишній поміщик, капіталіст і підданець своєї держави.

— Тепер ви просто експонат нашого головного інституту експериментальної хірургії,— не могла стриматися, щоб не вколоти свого полоненого, Сахно.

Гальванеску тихо гикнув і одкотив голову набік. Він втратив свідомість. Він був ще надто кволий для таких розмов і переживань. Доктор Івановський люто замахав руками і сердито вигнав Сахно із палати. Зберегти життя пацієнтові, відновити його сили — це була його головна мета. По-перше, доктор Гальванеску мусив допомогти віджити двох інших знекровлених. По-друге, це ж був надзвичайний пацієнт, це був унікал, зразок виключного експерименту. Це був експонат інституту, і доктор Івановський не міг дозволити його... псувати...

3

В суботу, вранці всі зібралися в кабінеті професора точно о дев'ятій. Були професор, доктор Івановський, Думбадзе, Коломієць, Сахно. Не було тільки товаришки Петрової. А втім, точно о дев'ятій задзвонив телефон, і це була вона.

Професор перелякано відсахнувся від телефону, і трубку взяв Думбадзе. Петрова повідомляла, що за годину покінчить з резолюціями, і просила зачекати з розмовою до десяти. Думбадзе хотів був переказати її прохання професорові, але було вже пізно. Сполоханий телефоном, професор вискочив за двері і тепер уже поспішав по коридору до трансплантаційного відділу. Всі побігли за ним.

І Сахно, і доктор Івановський, і сам професор хвилювалися. Мала ж бути надто відповідальна й вирішальна розмова. Ще невідомо було, яку позицію в цій розмові займе буджацький поміщик, доктор Гальванеску. Адже це від нього залежало тепер — повернути життя Чіпаріу та Йонеску.

Проба рідини, що нею були насичені їхні жили, виявила, що це була рідина зовсім іншого, ніж рінгерлоківська, хімічного складу. Очевидно, їх було препаровано іншим

способом, розрахованим на довше збереження клітин тілесної тканини. Згодиться чи не згодиться сказати радянським хірургам секрет цього способу буджацький поміщик, доктор Гальванеску?

Власне, доктор Івановський стояв би за те, щоб таку серйозну розмову відкласти ще днів на два-три. Нехай би пацієнт набрався і фізичних, і моральних сил. Шкода було б його згубити. Але... Але ж Чіпаріу та Йонеску були знекровлені щось із місяць, кожна година зменшувала шанси на їхній поворот до життя.

Ідучи по коридору до трансплантаційного відділу, товариші проходили повз інститутський конференц-зал. Велика аудиторія, місць на двісті, була сьогодні повна народу. Засідання ще не починалося, і над людським натовпом навис неголосний, стриманий, але дзвінкий гомін і шум. Гомін був дзвінкий і високого тембру, бо в залі зібралися самі жінки. Жодного чоловіка серед них не було.

— Що це за збори? — поцікавилася Сахно.— Ага, мабуть, якісь курси сестер чи санітарок!

Доктор Івановський заклопотався і почав підганяти всіх.

— Швидше, товариші, швидше!.. Балакати нам хвилин з десять доведеться, а мені ж, власне, з дев'ятої години треба було відкривати конференцію. Товаришу Думбадзе, ви зробили повідомлення?

— Так, так, Іване Омеляновичу, не турбуйтеся,— заспокоїв його Думбадзе.— Я тільки що був у залі і оголосив, що негайна справа затримає вас хвилин на п'ятнадцять-двадцять.

Потім Думбадзе відповів Сахно на її запитання.

— І так, і не так. Це не є, власне, ні сестри, ані санітарки. Це, бачите, сьогодні в нас одноденна конференція жінок-робітників механічного заводу. Щотижня ми провадимо одну таку конференцію. П'ятдесят дві на рік. Дванадцять тисяч дружин робітників. Аналогічні одноденні конференції, але, звісно, в менших масштабах, провадять і інші інститути. Таким чином, протягом року через ці конференції переходять всі дружини робітників нашого міста.

— А! Це масова консультація, чи що?

— Приблизно. Хоч консультацію організовано взагалі іншим способом. По конкретних справах і при кожному медичному пункті. Наприклад, консультація для вагітних,

для молодих матерів, статева та противенерична консультація, санітарно-побутова, швидкої допомоги, фізкультурно-гігієнічна тощо. Це звичайна широка радянська система медико-консультаційних закладів, вам це добре відомо...

— Я, бачите, недавно з-за кордону...

— А, звісно! За кордоном такого не побачити. Там робітникові за кожну, бодай дріб'язкову, консультацію треба платити приватному лікареві. Ну, от! А ці конференції ми провадимо по лінії нашої інститутсько-тсоавіахімівської, оборонної, громадської роботи. Якщо почнеться війна, жінка-пролетарка повинна буде стати санітаркою чи й сестрою. Глибша спеціальна робота зосереджена, звичайно, в добровільних гуртках Червоного Хреста на виробництвах. А на цих широких конференціях ми проводимо широку масову підготовчу роботу до того, як ходити коло раненого. Щоб, коли трапиться горе, вона не зомліла сама, замість того, щоб допомогти пораненому. Ми демонструємо їм найперші способи зупинити кров, перев'язати жилу, накласти бинт, обмити рану, навіть підготувати переливання крові пораненому. Ми ріжемо при них трупи, виточуємо з них кров, робимо сеанси переливання крові й даємо відповідні пояснення та інструкції. Наші конференції надзвичайно популярні. Адже все це потрібне кожній пролетарській жінці не тільки на випадок війни, а може стати в пригоді й щодня — при нещасному випадку на виробництві, вдома, на вулиці. Нарешті, це збільшує загальні знання та поширює світогляд.

Так говорили Думбадзе з Сахно, йдучи до дверей палати доктора Гальванеску.

4

Доктор Гальванеску сидів у кріслі.

Він страшенно схуд, і халат широкими складками спадав йому до ніг. Обличчя в нього було бліде й нездорове. Тільки невеличкі рум'янці ледве шарілися на вилицях. Він пив какао. Основне заняття його було тепер — їсти. Він мусив набиратися сил і відновляти свою кров. Він їв щогодини — все споживне, вітамінне, але легке. Він їв шістнадцять разів на добу, майже безперестанку, але потроху. В чудній сполуці чергувалися в його меню солоні

оселедці, мандарини, масло, какао, бульйон, мед, яйця, цитрини, печиво, вино, цибуля, часник, манна каша, молоко. Крім того, його кололи стрихніном, адреналіном, проти-мікробними аутовакцинами. В повітрі палати пахло спир-том, ефіром, камфорою та іншими аптечними пахощами.

— Ну, колего, моє поважання! — привітався перший професор Трембовський.— А знаєте, мені все ж таки ви більше подобається в такому півживому вигляді, аніж у тому, що ви були п'ять днів тому — в півмертвому.

Доктор Гальванеску кволо, але привітно посміхнувся.

— Це ви і є професор Трембовський, який повернув мені життя? — поцікавився він і простяг професорові руку для знайомства.

Професор узяв руку, але не для того, щоб її тиснути. Він помацав пацієнтові пульс.

— Чудово! — професор помацав ще голову, потім ви-хопив стетоскоп і припав до пацієнтових грудей.— Над-звичайно! Чорт мене забирай, але даю слово, ми з вами зовсім різні люди. У нас з вами різні смаки, колего!

— А саме? — не зрозумів, але все ж таки зустрів ввічливою посмішкою професорові вигуки доктор Гальва-неску.

— А саме: мені більше до смаку з мертвяків робити живих, а вам, виходить, навпаки — із живих мертвих! Га?

— Навряд, щоб справа була тут тільки в особистих смаках, — пробурмотіла Сахно.— Тут скоріше справа в світоглядах.

— Прошу? — недочув Гальванеску.

— Га? — перепитав професор.

Сахно не вважала за потрібне повторювати. Якщо Гальванеску і недочув її мови, то він однаково добрав змісту. Його ворожий погляд свідчив про це цілком до-статньо.

Доктор Івановський зробив кислу міну і звернувся до всіх по-російському, щоб його не зрозумів Гальванеску.

— Давайте ближче до діла, товариші. Не будемо па-цієнта марно втомлювати. Справа не терпить. Крім того, мене чекає внизу конференція.

— Чудово! — сказав професор.— До діла — так до діла. Але насамперед я все ж таки волів би побачити істо-рію хвороби... Хм, хвороби? Назвімо її на цей раз істо-рією здоров'я, чи що? Ні, краще — історією смерті й воскресіння. Га?

Одержавши історію хвороби, професор коротко проглянув її й повернув знову сестрі.

— Чудово! — сказав він. — Адреналін. Стрихнін щодня. Аутовакцину можна через день. Їсти давати те, що він сам замовить. Завтра ж на прогулянку. Нехай дихає свіжим повітрям. Можна дати книжки, газети, шахи. Взагалі, хай робить те, що йому самому заманеться. Ну, колего! — знов обернувся він до Гальванеску. — Закуримо? — І він простяг свій старий шкіряний портсигар.

5

— Так от, колего, чого це ми до вас прийшли зараз таким широким ансамблем? — сказав далі професор, коли всі побрали стільці й розсілися півколом проти пацієнта в кріслі. — Я думаю, колего, що ви й самі вже догадуєтесь. Ми прийшли до вас просити допомоги.

— О?! — здивувався чи, може, вдав здивування доктор Гальванеску. — Ви шукаєте допомоги в мене?

— У вас, колего.

— Я не розумію, як я можу стати вам у пригоді, професоре.

Доктор Гальванеску сказав це холодно, офіційно. Проте він зразу ж спохватився і дуже чемно додав:

— Я цілком до послуг вам, дорогий професоре. Я ваш пскірний слуга. Наказуйте.

— Наказувати тут нічого, колего. Нам потрібно, щоб ви самі забажали зробити те, про що ми будемо зараз вас просити.

Доктор Гальванеску насторожився. Його новому життю був уже майже тиждень. За цей тиждень доктор Гальванеску — поміщик, капіталістичний власник і господар — вже встиг чудово усвідомити, що він уже колишній поміщик, колишній власник і колишній господар. Він усвідомив, що від його власного колишнього життя його відтято. Тепер треба було в'яснити собі, яке ж буде його нове, друге, прийдешнє життя. Зараз доктор Гальванеску ще не міг уявити собі його. Він не розумів ситуації. Проте йому зрозуміло було одне: минуле, його минуле — відтято. Відтято від нього разом із усім тим життям, що було там позаду, на заході, в його країні. Але ж ця країна, той захід, те життя для нього не переставало існувати. Воно є. Його відтято, але воно є. Повернутися

назад, туди, до нього — ось яка єдина думка тим часом панувала в умі доктора Гальванеску — капіталіста, господаря і поміщика південного Буджака. Повернутися за всяку ціну!

— Кажіть, професоре, що вам треба,— промовив він тихо, подумавши трохи.

Професор Трембовський не міг всидіти на своєму стільці і зірвався на ноги. Він забігав по кімнаті, скільки дозволяли її невеличкі розміри, запатлав волосся. Він хвилювався.

— Нам треба, дорогий колего,— заговорив він, нарешті, ласкаво й ніжно,— щоб ви допомогли нам виконати операцію, яку от ми виконали з вами, тобто, будемо говорити прямо,— віджити ще двох людей, що їх привезла разом із вами шановна товаришка, агроном Юлія Сахно... Це...

Гальванеску раптом випростався в своїм кріслі. Очі йому загорілися.

— Ви привезли сюди з собою вашого шофера Чіпаріу та рибалку Йонеску, так я зрозумів професора? — хутко звернувся він до Сахно.

Сахно дуже хотіла, але ніяк не могла стримати неприязнь до нього і тому досить невічливо і грубо буркнула:

— А що ж ви думали, стала б я з вами тарабанитися? Дуже ви мені потрібні!

Доктор Івановський з-за спини Гальванеску замахав руками і засіпав бровами, роблячи Сахно застережливі знаки. Він пильнував свого пацієнта і боявся, щоб йому не пошкодити цими розмовами.

Втім, пацієнт, виявляється, й не думав хвилюватися. Доктор Гальванеску відкинувся на спинку крісла й раптом зареготав. Це був перший його сміх після відживлення. Досі він перебував здебільшого в настрої меланхолійному. Професор задоволено потер руки. Пацієнт сміється — це прекрасно. Сміх — це шлях до видужання. Чорт забирай, але діла йдуть зовсім добре!

Не так реагував доктор Івановський. Він боязко стежив за виразом обличчя пацієнта, за жилами на шиї, він навіть помацав йому пульс.

Однак перший сміх минув відживленому пацієнтові щасливо. Він пішов йому навіть на користь: на щоках зацвів легенький рум'янець. Доктор Гальванеску перестав

сміятись і з ввічливим поклоном знову звернувся до професора.

— Отже, професоре, значить, ви волієте повернути до життя й двох отих приятелів агронома Юлії Сахно?

— Саме так! — відказав професор.

— То чому ж ви цього не робите самі? Ви ж повернули вже до життя мене цілком самостійно, без моєї допомоги?

— Так,— сказав професор,— але агроном Сахно потурбувалася наситити ваші жили звичайною рінгерлоківською рідиною, тільки дещо конденсованого розчину. Що ж до ваших клієнтів, яких привезено разом з вами, то в їхніх жилах, як виявили наші аналізи, якась невідома нам рідина. Крім того, їхньому знекровленню і знеживленню вже мало не місяць. Зіставляючи це і це...

— Отже,— перебив Гальванеску,— ви просите, щоб зробити це вам допоміг я?

— Саме так! — підтвердив професор.

— Прекрасно! — вдруге зареготав доктор Гальванеску.— Прекрасно!

Втім, на цей раз він реготав коротко і за секунду урвав свій сміх і випростався в своєму кріслі. Злі, глузливі очі його нишпорили по співрозмовцях. Потім він враз заплющив очі і втомлено відхилився на подушки.

— Ні,— тихо прошепотів він, немовби втратив останні сили.— Ви марно турбуєтеся, професоре. Я не допоможу вам...

6

Важко зразу, одним словом, сказати, як реагували на цю заяву всі присутні. Вони реагували по-різному. Бо кожний по-різному був підготовлений до цієї розмови. І кожний по-різному уявляв собі самого доктора Гальванеску. Сестра-жалібниця, наприклад, яка була присутня при цій розмові і була, звісно, знайома з усіма подіями тільки в загальних рисах, знала тільки одне: що цьому чоловікові, який був мертвий, зовсім-таки мертвий, раптом повернуто життя. От ці люди, її патрони, і, насамперед, сам професор Трембовський, зробили це — повернули йому життя. Що може почувати до цих людей цей, повернутий до життя, чоловік, не відомий їй іноземець? (Сестра, та й більшість персоналу інституту гадали, що це якийсь іноземний спеціаліст). Він може почувати до

цих людей, і зокрема до професора Трембовського, тільки подяку. Глибоку, надлюдську подяку. Повернути до життя! О, за таке, певна річ, можна зробити все. Задовольнити всяке, яке б воно не було, прохання!.. І раптом цей чоловік так різко, так недвозначно вороже відповів цим людям: ні! Сестра не стрималася. Вона тихо зойкнула і сплеснула руками. Ампула стрихніну, яку вона тримала в руці, щоб зробити впорскування, випала з її пальців і хруснула на долівці.

— Візьміть другу ампулку і виконайте впорскування,— тихо сказав їй Івановський, заклопотано і пильно поглядаючи на обличчя пацієнта з заплющеними очима. Він мусив зберегти живим цього пацієнта, навіть і в тому разі, коли він одмовляється допомогти. Бо цей пацієнт, насамперед, важливий науковий факт. І цей факт належить інституту. Його треба зберегти. Так реагував доктор Івановський.

Коломієць реагував інакше. Він зірвався з стільця. Очі йому запалали, щоки зашарілися, руки стислися в кулаки. Він постояв секунду і знову сів. Але, тільки торкнувшись стільця, він знову підвівся, мов наштрикнувся на голку, і розкрив рота. Він чи то хотів ударити, чи то щось сказати. Але зміг тільки кашлянути. Думбадзе поклав йому на плече руку і знову посадовив його на стілець.

Думбадзе не сказав нічого. Посадовивши Коломійця, він вийняв з кишені цигарку і закурив.

Професор, навпаки, чудно заспокоївся. Він не зривався, не поліз руками до волосся, не тер долонь, не сказав навіть «чорт забирай!». Навпаки, він сів на стілець і поклав ногу на ногу. Потім крізь стиснені зуби тихо засвистів якоїсь найбільш недоречної мелодії.

Загалом, з усіх присутніх, власне, тільки одна Сахно могла чекати саме такої відповіді, і ніякої іншої. Через те тільки вона одна взагалі ніяк не реагувала на відмову доктора Гальванеску допомогти відживити її товаришів.

Тим часом доктор Гальванеску розплющив очі і німо озирав своїх співрозмовців. Він спостерігав, який ефект справили його слова. Крім того, в його погляді можна було прочитати й інше. В нім, може, вперше за весь час можна було побачити якусь цікавість. Він мацав своїм гострим поглядом співрозмовців і, здавалося, хотів промацати їх наскрізь.

Хто зна, що саме його цікавило. Може, він заінтересувався вдачами цих людей з погляду чисто психологічного. Може, він намагався розпізнати їхні наміри і думки. Може, він і взагалі починав уже цікавитися оцим новим, невідомим і чудним для нього життям, що так раптом, так неждано відкрилося йому. Життя ж змінилося так раптом і несподівано. Він може згадати тільки, як потуманіло воно, те, його власне, колишнє життя, за парами наркозу, коли його, зв'язаного і завинутого, покладено на його власний операційний стіл. Він пережив бурхливе оп'яніння від ефіру і впав в глуху, безмежну темінь забуття, запаморочення, небуття... Потім враз він побачив себе отут, у цій палаті, у цій білій кімнаті, на ліжку, і сестра-жалібниця в білому нахилила до нього своє лице. Сестра, ліжка, біла госпітальна палата — це ж усе могло бути там, у тім житті, дома, поруч його власної операційної. Адже ніяких інших змін у житті він ще не відчував, ніякого нового, іншого, одмінного життя він ще не бачив. От встане він завтра, вийде з палати в коридор і піде. Може, то коридор в його пустельному й розкішному палаці в далекому закутку європейського континенту, в глухих надморських буджацьких степах? Ось і вона, мадмуазель Юлія Сахно, — його гість, його полонений, його ворог. Та ж сама дівчина, нічим не відмінна від тої, що прийшла до нього з дорученням Берлінської академії. Він демонстрував їй свої володіння, і вона порушила своє слово про скромність. Це ж її він полонив і волів обернути на свою покоївку замість того попсованого лакея, бідолашного Хаквілавіліса?..

Але ні, це не так. Він не вдома, не в себе. Він далеко, може, за тисячу кілометрів, в іншій державі, в зовсім не знайомому, чужому і ворожому для нього житті. Чи не на боротьбу проти саме цього ворожого йому життя він волів віддати і віддав своє власне життя? Воно ось тут, зовсім близько, за цим широким вікном. Він навіть чує бренькіт трамваїв, ріжки автомобілів, віддалені людські вигуки з-поза цього широкого вікна. Точнісінько такого ж вікна, як і в його поміщицькому палаці, там. Але це не просто бренькіт, не просто ріжки, не просто вигуки. Це бренькіт, ріжки і вигуки з вулиць цього нового, іншого, чужого, ворожого життя. Там, за цим вікном, на цих вулицях, у цьому місті, в усій цій державі живуть інші люди, там інше життя. Життя, в яким йому —

господареві й поміщикові Гальванеску— місця нема. Життя, в якому неможливе його господарство! Життя, в якому нікому не потрібний і його геніальний,— будемо говорити так, бо він і справді геніальний,— науковий винахід. Навпаки, цими людьми він може бути розцінений тільки як акт найстрашнішого злочину. Ось ці люди, що сидять тут проти нього,— це люди вже з цього життя. Вони просять його допомогти їм. Допомогти їм знищити його науковий винахід...

І доктор Гальванеску ще раз заперечливо повів головою.

— Ні, любий професоре, я не допоможу вам...

7

Професор Трємбовський, здавалося, зрозумів думки свого пацієнта. Він присунув ближче свого стільця і стукнув доктора Гальванеску по коліну.

— Послухайте, колего,— сказав він так, немовби готувався побалакати з ним на якісь свої, суто фахові, теми,— справа, розумієте, ось у чому...

Але тут його перебила Сахно. Вона скривила губи в іронічну посмішку і з лихим викликом кинула Гальванеску:

— Ви, пане Гальванеску,— вона особливо наголосила слово «пане»,— подумали б краще про те, що ви вже колишній пан Гальванеску і що повороту до цього «колишнього» для вас уже нема. Ні маєтку, ні господарства, ні ваших ідей «неокапіталізму», ні ваших муштрованих механічних робітників — нічого нема. Ви самі, ви один. Ви опинилися в новому житті. Треба якось собі в ньому раду дати. Може, ви волієте мати деякий час на роздумування? То ми вам можемо дати тільки кілька хвилин. Після цього...

— Не треба, не треба так! — спинив її професор.— Дозвольте мені. Одну хвилинку!

Сахно знизала плечима і відійшла до вікна. Там вона оперлася чолом на холодне скло і глянула на вулицю. Інститут містився в колишній «тихій частині» міста, на колишній околиці. Ще коли виїздила Сахно за кордон, два роки тому, вона пригадує, ця вулиця була тільки одностороння. По той бік був пустир, толока. Там пасли свої кози пригородні міщани. Тепер пустиря не було. Він був

порізаний ровами, поритий котлованами. Довгі низькі бараки обступили цей колишній пустир по обрїю і розбіглися радіусними вулицями до горизонтів. Раз, два, три, чотири радіуси. Щонайменше по десять бараків у кожному. Сюди ближче, в пункті, де перехрещуються радіуси,— червоні, ще не викінчені, мури величезних цегляних споруд. По півкілометра вздовж по радіусах. Це майбутні заводські корпуси. На кінець цього року тут буде завод. Він вироблятиме машини. Двадцять тисяч робітників робитимуть на цьому заводі. Головний інститут експериментальної хірургії, от цей самий, ставить вздовж по вулиці на своїй території нові корпуси. Там буде поліклініка і клініка. Він обслуговуватиме цих двадцять тисяч робітників своєю медичною службою. А от там, далі, колом, між заводськими корпусами і тимчасовими бараками будівників, червоніють менші цегляні корпуси. Ціле місто менших, три-чотириповерхових будинків. То житловий комбінат. Там житимуть робітники. Дружини робітників — ті, які не будуть самі працювати на виробництві, раз на тиждень приходитимуть сюди до конференц-залу слухати доповіді професорів інституту. Крім того, вони візьмуть над інститутом шефство і дбатимуть за нормальну організацію його робіт. А інститут візьме шефство над культурно-санітарною роботою на заводі. Він дбатиме за нормальну організацію на заводі і в житловому комбінаті санітарії, гігієни, медичного обслуговування.

Професор знову стукнув по коліну пацієнта і привітно посміхнувся:

— Так от, послухайте, колего. Одну хвилинку уваги. Уявіть собі, що цього «колишнього», про яке оце, мабуть, згадує агроном Сахно, зовсім і не було. Уявіть собі, ви ніколи не були ніяким поміщиком, фабрикантом, капіталістом, господарем,— чорт батька знає ще там чим! Ви були хірургом. Уявіть собі, ви були тільки хірургом і нічого більше. Вам, колего, це не важко уявити, бо ж ви й справді чудовий, блискучий, надзвичайний хірург! Чорт вас забирай, але ваш експеримент геніальний.

Професор говорив цілком щиро. Він був захоплений з наукової ідеї, з хірургічних досягнень, з ефекту надзвичайної операції доктора Гальванеску. І він висловлював свій захват з юнацькою експансивністю. Доктор Гальванеску, подоланий цією безпосередністю, мимоволі посміх-

нувся назустріч юній професоровій посмішці. Певно ж, він був хірург, і щире захоплення видатного співбрата не могло не зворушити його. Він посміхнувся теж весело і привітно.

Зустріч цих посмішок відразу ж розрядила напружену атмосферу. Всі полегшено зітхнули. Коломієць з дитячою вразливістю заусміхався й собі. Професор підхопив посмішку Гальванеску і поніс її на своїх устах, як гасло, як лозунг, як знак товариської довірливості. Він ухопив обидва пацієнтові коліна й міцно, по-дружньому їх потрусив.

— А що треба хірургові, дорогий колего? Справжньому хірургові, який закоханий в своє мистецтво, який прагне його розвитку і розквіту? Йому треба мало, дорогий колего! Адже так? Йому треба тільки мати умови для роботи й бачити її перспективи. Все. Більше нічого. Ах, дорогий колего, якби ви знали, які умови й які надзвичайні перспективи маємо ми, радянські хірурги! У вас там на заході, в капіталістичних країнах, ви не маєте таких умов і перспектив!

Сердешний професор надто захопився і, треба признатися, передав куті меду. Він надто повірив собі самому, що переконав доктора Гальванеску, що він є тільки хірург і нічого більше. Але ж доктор Гальванеску не тільки не був «тільки хірург», а й взагалі не був хірургом-фахівцем і, мабуть, зовсім мало цікавився умовами, розвитком і перспективами хірургії у себе, на заході. І, звісно, з цього погляду, він не те що не хотів, а просто й не міг зрозуміти, про які умови, перспективи для радянського хірурга говорить професор Трембовський. Це й ствердилось. Доктор Гальванеску спинив професора рухом руки.

— О, ви не знаєте, колего! В моєму маєтку я маю прекрасну хірургічну кімнату, прекрасні інструменти, прекрасні матеріали. Я можу собі робити які мені завгодно експерименти...

— Колего! — пристрасно перебив його професор. — Хіба наука може жити тільки сама собою? Наука виконується потребами життя! Саме життя повинно ставити науці завдання. І тільки ті завдання цікаво розв'язувати, які мають широкі перспективи в життєвій практиці. Ваш, скажімо, експеримент з перетворенням живої людини на мертву ляльку, перетворенням живого організму на

механізм блискучий анатомічно, але непотрібний робітникам, бо самого робітника ви вбиваєте!..

— О! Вони прекрасно працювали! Робітникам не треба від організму нічого живого, крім тих функцій, що виконують його роботу. Все інше тільки заважає йому, відвертає його увагу, виводить його з-під влади господаря, дає йому самостійність...

Професор Трембовський і доктор Гальванеску говорили різними мовами. Це починало дратувати Сахно. Вона надто добре знала Гальванеску, щоб повірити, що професорові пощастить таким способом його переконати. Вона знову знизала плечима і ще тісніше притислася гарячим чолом до холодного скла вікна.

Там, за вікном, напроти, на колишньому пустирі, кипіла робота. Кілька тисяч робітників мурашіли на будівництві. Як жваво йшла робота! Сновигали вантажники, трактори волокли платформи, підіймав і опускав свій хобот екскаватор, транспортери несли свої нескінченні розвої.

Шість днів як ходить Сахно щодня сюди і дивиться крізь вікно інституту на це будівництво. Шість днів — це величезний строк. Шість днів тому ще не було ні такого темпу, ні такого ладу в роботі. Вони наростають і кріпнуть. Ніщо не спинить їх. Бо це робітники будують свій завод для себе... І мимоволі в пам'яті Сахно спливали інші образи. Роботи в маєтку доктора Гальванеску. Робітники рили буджацькому поміщикові канал. То були спотворені механізовані робітники... Холодом війнуло Сахно по спині, і вона відійшла од вікна.

Але професор тим часом не здавався. Він притис долоні рук до грудей, як це робить дитина, коли хоче довести свою непричетність до виявленого бешкетництва.

— Ах, колего! Ви не хочете забути того, що я просив вас забути, колего! Ви — хірург і тільки! Вас цікавить тільки хірургія. На її поступ ви поклали все своє життя. Отже, ви повинні допомогти нам віджити і цих двох ваших... пацієнтів.

Доктор Гальванеску вже не сміявся. Колючими очима він кинув на професора, а потім і на всіх присутніх:

— Я не можу допомогти вам, панове. Це неможливо. Ці люди мертві, панове...

Це були ті слова, що їх найбільше боявся почути професор Трембовський. Мертві. Неможливо. Все. Далі говорити нічого. Він одразу підозрівав це, але він не на-смілювався собі в цьому признатися. Він не хотів розчаровувати інших. Але ж він одразу поставив такий діагноз.

Мертві. Неможливо.

Ці слова впали між присутніх, немов важкі удари сокири. І цими двома ударами відрубано все, всі надії. Мертві. Неможливо. Кінець.

В кімнаті запала цілковита тиша. Всі закам'яніли. Доктор Івановський покинув мацати пацієнтові пульс, Коломієць страшно зблід. Сахно теж зблідла і так і застигла на півповороті од вікна.

Професор також змовк. Умовляти далі було ні до чого. Мертві. Неможливо. Професор так і не встиг висловити Гальванеску все те, що він хотів би йому сказати. А хотів він ще сказати про те, чим різниться самий сенс наукової роботи там, на заході, і сенс наукової роботи тут, у соціалістичній країні. Він, старий учений, ще дореволюційного виховання і дореволюційної формації, людина поглядів цілком лояльних, але не надто активних політично,— він хотів сказати докторові Гальванеску про те, що, на його переконання, наукова робота тут має сенс встановлення життя, творення його нових форм, а там — заперечення, руйнації, там це життя тільки стоїть на місці чи йде назад. Він хотів ще сказати про те, що буржуазний учений змушений ховатися від усіх із своїми науковими роботами, щоб паморочити потім буржуазний світ сенсаційними відкриттями. Як буржуазний спортсмен із своїм тренажем перед змаганням за нові рекорди. Інакше їхні відкриття, їхні рекорди пройдуть марно, непомічені. І він хотів порівняти це з роботою радянського вченого, який у самому процесі роботи зв'язується з іншими вченими, цілими науковими закладами, інформує про свою роботу найширші громадські кола, втягує і їх в роботу, спирається на них. Професор Трембовський хотів ще розповісти докторові Гальванеску про величезні масштаби роботи радянських вчених, зокрема хоч би й хірургії. Величезні масштаби — і на глибочінь, і на широчінь самого процесу. Лабораторії, клініки, інститути, кафедри — десятками й сотнями — це глибочінь процесу. Але яка широчінь!

Практична хірургія вже давно вийшла за межі «лікарні» та «лікарського кабінетного прийому». Вона вже пішла до кожного заводу, до кожного села. Вона вже ввійшла своїми пунктами меддопомоги в кожний цех, на саме виробництво, на поле в час польових робіт колгоспу. Вона забезпечила цю допомогу кожній трудящій людині. Хай би доктор Гальванеску уявив собі, що буде, що може бути далі, коли зараз уже досягнуто такого. А наукова медицина? Та наукова медицина, що в буржуазних країнах захована по приватних кабінетах і приватних клініках окремих віртуозів-лікарів, які науку медицини обертають на шаманств'я й чародійство. Ця наукова медицина у нас, у Радянській країні, не тільки широко й безплатно обслуговує найширші маси трудящих, а й у своїх наукових шуканнях спирається на конкретні потреби цих широких трудящих мас, на їхню ж творчу ініціативу. Дружини робітників он чекають внизу, в конференц-залі, зібравшись на свою чергову щотижневу конференцію. Він, професор Трембовський, щомісяця робить свої доповіді про нові досягнення експериментальної хірургії робітникам заводів на їхніх цехових зборах. Робітничі колективи беруть шефство над науковими закладами і сприяють роботі вчених. Учені і наукові кафедри мають своїх кореспондентів по найглухіших закутках далеких окраїн. Гуртки робітничої молоді дебатують на своїх зборах з приводу проблем сучасної медицини...

Професор Трембовський, старий безпартійний лікар, хотів ще сказати докторові Гальванеску про те, як радянська медицина розгорнула спеціальну наукову роботу для боротьби з професійними захворюваннями, над гігієною та фізіологією праці, над справою утворення таких умов праці, щоб людську працездатність збільшити і здовжити. А також над тим, як змінити старому робітникові професію на легшу, коли на схилі життя його організм стомлюється. Чи чували про це лікарі буржуазних країн, де робітника, ледве він починає втрачати свою юнацьку працездатність, безжалісно викидають на вулицю?

Він хотів повідомити колегу Гальванеску, як у результаті всіх вищезгаданих заходів у Радянській країні з року в рік зменшується смертність, спадають захворювання на соціальні хвороби, зникають епідемії. І як в результаті цього радянська медицина ще більше міцніє, шириться і розвивається.

Багато чого хотів сказати ще радянський лікар, учений старого виховання — професор Трембовський. В справах політики перший-ліпший комсомолец професорові Трембовському дав би очок з сто вперед. Але ж — чорт його забирай! — усім цим професор Трембовський хотів переконати й загітувати от цього відживленого ним чоловіка, якого він так по-приятельському зве «колегою». Так — чорт забирай! — він забув тільки, що доктор Гальванеску, власне, зовсім і не лікар і що перспективи розвитку медицини йому, панові Гальванеску, потрібні так само, як професорові Трембовському оті опудала мертвих механізованих людей. Мертвих! Звичайно, для чого ж тоді все це говорити, для чого переконувати та агітувати, раз вони мертві і до життя їх повернути неможливо? Нemoжливо! Професор Трембовський прекрасно — чорт забирай! — розуміє, яка різниця між можливим та неможливим. І раз колега каже, що це неможливо, тоді що ж...

І професор змовк. Він не сказав докторові Гальванеску нічого з того, що він уже був наготувався сказати.

Всі мовчали. Говорити було ні до чого.

Проте доктор Івановський через якийсь час все ж таки заговорив. Спокійний і витриманий завжди, він схвилювано пройшовся по кімнаті, морщачи чоло і напружено міркуючи про щось. Потім він враз спинився перед пацієнтом. Доктор Гальванеску спокійно зустрів його пронизливий погляд.

— І все ж таки,—сказав доктор Івановський,—і все ж таки, яне Гальванеску, ви брешете. Тобто я хотів сказати, що ви не праві. Ваші... пацієнти живі.

9

В цю мить двері палати широко розчинилися, і на порозі з'явилася товаришка Петрова. Вона щойно на райкомівському автомобілі прилетіла до інституту. Розчинивши двері, вона якраз почула останні слова доктора Івановського «ваші пацієнти живі»...

— Ура! — заляскала вона в долоні.— Живі? Вже? А де ж вони?

З цим запитанням Петрова кинулася до доктора Івановського, потім до Думбадзе. Але зразу вона їх покинула і метнулася до доктора Гальванеску. Вона вхопила його за обидві руки.

— Від імені комсомолу, докторе... дякую... Ніколи не думала, що ви будете такий молодець... Сахно стідьки наговорила про вас... Але ви хоч і буржуй...

— Він по-українському не розуміє,— похмуро спинив її Думбадзе.

— На щастя,— криво всміхнулася Сахно.— Принаймні для Петрової буде менше конфузу.

Доктор Івановський в цей час кинувся до крісла хворого. Він поспішав визволити його з дужих рук товаришки Петрової. Вона захбилася й трусилася рукою Гальванеску так, що доктор Івановський сполошився за життя свого пацієнта.

Петрова була зовсім збентежена. Вона засоромилася й почервоніла.

— А... а що сталося?.. Я не розумію...

Коломієць коротко пояснив їй, що таке сталося. Петрова зблідла так само, як щойно й він сам.

— Так... неможливо чи... бреше?

— Неможливо! — сердито кинув професор.

— Бреше! — відгукнувся враз і доктор Івановський.

Петрова, вкрай спантеличена, поглянула на обох, а потім на Гальванеску.

— Хто бреше? — спитала вона.

Це було немов гасло. На це гасло всі заговорили враз. Професор — літній, із сивим чубом чолів'яга — підскачав до Петрової і схопив її за вилоги тужурки, немов молодий студент, що хоче зараз, тут же, не сходячи з місця і не відпускаючи від себе свого співрозмовника, довести йому свою правоту. Він доводив Петровій, що доктор Гальванеску має рацію. Ніяка клітина в живому організмі не може жити приспана довше як два тижні. Це доведено. На це є досвід з кролями, собаками, котами.

Доктор Івановський — такий завжди спокійний і витриманий — враз утратив усю свою спокійність та витриманість. Він схопив Петрову з другого боку і мало не криком пропонував їй не вірити докторові Гальванеску й не слухати професора Трембовського, бо перший з них бреше, а другий помиляється.

— Як ви смієте, докторе! — визвірився на нього професор, залишаючи Петрову.— Ви ще хлопчя!

— Як ви смієте, професоре! — визвірився й доктор Івановський.— Крім того, ви забуваєте, що радянська фізіологія вже поклала край цьому антимарксистському

методові — узагальнювати й переносити на людину досвід, здобутий в дослідях над тваринами. Досягнення радянської клініки та гігієни в цьому напрямі вам дуже добре відомі, професоре! Факт відживлення цього добродія сам промовляє за це!

Вони покинули Петрову й схопилися вдвох. Сахно притиснула Думбадзе в куток і намагалася вплинути на нього по партійній лінії. Вона говорила про те, що вся ця справа вже давно сягнула за межі наукового експерименту і для її розв'язання треба добрати інших методів впливу. Проте, яких саме, вона сама не могла сказати.

Коломієць, нарешті, не стримався і, зірвавшись, розмахував перед доктором Гальванеску руками. Немилосердно калічачи французьку мову, яку він знав дуже і дуже «приблизно», він, вже не ховаючись, висловлював докторові, поміщикові та капіталістові Гальванеску все те, що міг би висловити про поміщика та капіталіста в такому стані кожний комсомолец. Це були слова, що стояли вже на зовсім крайній межі цензурності. На щастя, Коломієць ніяк не міг перекласти їх французькою мовою, і доктор Гальванеску так і не зміг зрозуміти, що ж думає про нього кожен інший комсомолец і що він йому, поміщикові та капіталістові, зичить. Медична сестра мусила взяти Коломієця за руку і відтягти від пацієнта.

Власне, цілком спокійним з-поміж усіх лишився тільки сам доктор Гальванеску. Він мовчав і спостерігав. Він спостерігав і роздумував. Він не сподівався такої реакції на його слова. Але така реакція сказала йому багато, скільки не можна сказати словами. Доктор Гальванеску, може, тільки зараз зрозумів, що, справді, він потрапив до іншого, зовсім іншого світу. Він серед інших, зовсім інших людей. І ці люди — його вороги. І вони ніколи не будуть йому друзями. Йому — поміщикові і капіталістові Гальванеску — нема життя, спільного з цими людьми. Але йому і нема способу піти від цих людей. Йому нема виходу...

І раптом доктор Гальванеску підніс руку вгору. Він хотів говорити. Його руку побачили всі. І всі враз, як один, замовкли.

— Панове! — сказав Гальванеску серед повної тиші. — Я сказав неправду, панове. Клітини в організмах тих двох людей живі. Я допоможу їх відживити...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Треба сказати, що цей тиждень головний інститут експериментальної хірургії прожив зовсім особливим, піднесеним життям.

З того першого дня, коли потрапили до інституту ці три екстраординарні пацієнти, цілий інститут, а надто його трансплантаційний відділ, зробились подібні до військового госпіталю в першому тилу фронтової війни. На обслуговування потреб виняткової операції та догляд за першим відживленням із трьох незвичайних пацієнтів мобілізовано найкращі ресурси інституту й найкваліфікованіших його робітників. Інтерес усіх наукових співробітників інституту та лікарського персоналу клінік був сконцентрований на цій виключній і з наукового, і з лікарського погляду події — відживленні трьох неживих!

Доповіді асистентів трансплантаційного відділу захоплено вислуховувалися та гаряче дебатовалися по всіх інших відділах. Бригади аспірантів і лікарів розробляли показники процесу першої операції та стану першого відживленого пацієнта щогодини, від першої хвилини відживлення, протягом усіх цих днів. У лабораторіях ударним порядком аналізувалися проби трансфузованої та живої крові першого пацієнта, його лімфи, слини, поту та інших виділень. Всі кабінети інституту тим чи іншим способом взяли під найпильніший догляд той чи той, належний їм за їхньою спеціалізацією, орган відживленого пацієнта. Біля пацієнта незмінно чергувало п'ятеро лікарів на найголовніших інстанціях організму відживленого: психіатр, невропатолог, гематолог, терапевт і фізіолог. Робота в лабораторіях не припинялася ні вдень ні вночі. Напружене піднесення в інституті можна було спостерігати навіть і зовні. Вдень біля під'їзду інституту безперестанку гули мотори автомашин. Вони приїздили, від'їздили, чекали навпроти. Раніш ніколи не було так густо машин біля інституту. Вночі вікна інституту, особливо другого поверху, де містилися наукові апартаменти, світилися яскраво і, здебільшого, незгасно аж до ранку. Навіть звичайні прохожі могли бачити, що в інституті якась видатна подія.

А проте подія була видатна не тільки для самого «загартованого щодо всяких незвичайностей» трансплантацій-

ного відділу чи й цілого інституту експериментальної хірургії. Це була подія в усій світовій медицині. Не щодня відживляють неживих. Точніше — це був перший відомий світовій медицині факт відживлення.

Певна річ, що сама ця подія вже давно вийшла за межі інституту. Інші медичні наукові заклади міста були схвильовані, їхні представники заповнювали коридори інституту та кабінети його керівників. Вони приходили поодиноці, групами і цілими екскурсіями. Бідолаха Іван, живий експонат трансплантаційного відділу, зроблений із себе та свого брата, ледве встигав одчиняти та зачиняти двері, шкандибаючи на своїх неоднакових ногах. Він зовсім захрип, бо цілий день кричав у телефонну трубку. Професорові асистенти робили коротенькі повідомлення по конференц-залах інших інститутів, і на ці повідомлення збиралось людей значно більше, як іншого разу на великі доповіді. Сам професор Трємбовський мав зробити повну доповідь тільки після відживлення — або, може, спроб до цього — і двох інших неживих. Він сподівався зробити цю доповідь не пізніше як через три-чотири дні. Такий швидкий строк був, проте, цілком реальний, раз доктор Гальванеску дав-таки свою згоду.

2

А втім, другого дня доктор Гальванеску поставив і умови, на яких він згоджується здійснити відживлення.

Умови ці були такі: він відживляє Чіпаріу та Йонеску, але таємниці препарації, тобто секрету неорінгерлоківської рідини, насиченої в їхні жили, він не відкриває. Отже, й саму операцію, цілий процес відживлення, він виконує сам, без будь-чиєї сторонньої допомоги.

Ці умови професорові Трємбовському довелося прийняти. Відмовлятися від секрету препарації, тобто від головного наукового інтересу цілої справи, було, звичайно, дуже важко. Але поворот до життя двох людей — це було завдання найпершої ваги. Для нього доводилося жертвувати всім іншим. Крім того, після операції в розпорядженні інституту залишалася сама рідина, виточена з жил знекровлених. Отже, віддавши її на найдокладніший хімічний аналіз та експериментуючи з нею на знекровлених клітинах живих тварин, людських трупів чи й живих ампуто-

ваних людських органів, була надія власними силами викрити її секрет. Так вирішив професор Трембовський.

Саму операцію професор Трембовський призначив через два дні. За ці два дні доктор Гальванеску мав уже настільки зміцнити й поздоровшати, щоб бути здатним для півгодинної важкої напруженої праці. Те, що він настоював — виконувати операцію неодмінно самому, — викликало, певна річ, довгі та вперті суперечки. Звичайно, виточити рідину і наточити замість неї до жил консервованої крові — це не була така вже складна операція. Це було зовсім просто, виконати її міг і один чоловік. Але ж хірургічне обслуговування? Всі ці пульси, впорскування, ванни, масажі, готування інструментів чи штучне дихання вимагали сторонньої допомоги асистентів та сестер. Дарма доктор Гальванеску запевняв, що за своє життя він виконав не одну сотню подібних операцій сам, бо держав їх в абсолютній тайні, дарма Сахно стверджувала це, будши очевидцем операцій доктора Гальванеску, — професор Трембовський, турбуючись за вдалі результати операції, довго не хотів пристати на домагання цього чудного... мерця, пізніше чудного пацієнта, а тепер ще чуднішого хірурга.

Нарешті покінчили на тому, що першого дня доктор Гальванеску виконає не обидві операції, а тільки одну. Сам-один він працюватиме тільки до того часу, поки стане потрібний донор із живою кров'ю. Крім того, під дверима операційної від самого початку операції стоятиме наготові весь хірургічний персонал, і доктор Гальванеску, в разі кінцевої потреби, кликатиме для виконання конкретних маніпуляцій окремих людей. Виконавши свою маніпуляцію, хірургічний робітник негайно ж залишатиме операційну. Всього цього професорові Трембовському пощастило домогтися від упертого ворожбита Гальванеску, що найбільше, здається, дбав не так за результат самої операції, як за її цілковиту засекреченість і таємничість.

Отож, давши згоду на всі вищезгадані домагання, ворожбит і маг Гальванеску все ж таки завчасу домігся, щоб саму операцію було обставлено так, щоб зовсім і не виникло потреби сторонньої допомоги. На його вимогу, посеред операційної поруч поставлено два операційні столи — один вищий, а другий нижчий. Довкола цих столів розставлено всі потрібні пристрої та підручні столики, а на столиках розкладено всі прилади, інструменти і медикаменти.

Все потрібне в час операції він міг дістати сам, тільки простягнувши руку до відповідного столика.

Отже, в результаті довгих і марудних розмов, які, між нас кажучи, були більше схожі на звичайні базарні торги, професор Трємбовський та доктор Гальванеску домовилися. Операцію призначено через два дні на дев'яту вранці.

3

І от, саме того дня, за чверть до дев'ятої — тобто якраз за п'ятнадцять хвилин до призначеного часу — трапилася подія, що мало не зірвала так трудно влаштовану справу.

За чверть до дев'ятої доктор Гальванеску вже мав іти до операційної. Хірургічна санітарка вже чекала його біля вмивальника з щітками, милом і сулемою. До палати доктора-пацієнта вже телефоновано, що все готово. Два операційні столи, один вищий, а другий нижчий, вже стояли тісно посередині. Довкола них поблизу були зручно розміщені всі прибори, пристрої та столики. На столиках, на склі і марлі, лежали медикаменти. В електричних кип'ятильниках поблискували ясним нікелевим лиском інструменти. Хірургічна сестра оглядала все останнім турботливим поглядом.

В передопераційній, тобто в кімнатці між головним залом та операційною, де стояли шафи із запасними інструментами і підготовлювалися хворі до операції, вже багатоголосно дзюрчала вода. Черговий хірургічний персонал, тобто асистенти й сестри, що мали чекати під дверима операційної — чи не покличе їх доктор Гальванеску, — вже мили руки. Тут же сидів наготовлений донор.

У головному залі зібралися всі до одного співробітники трансплантаційного відділу — асистенти, лікарі, сестри, санітарки — на чолі з самим професором Трємбовським. Поміж них можна було помітити чимало співробітників інших відділів інституту, а також і зовсім сторонніх, з інших медичних закладів, лікарів. Були серед них і товаришка Петрова та Сахно. Всього в головному залі зібралося щонайменше чоловіка з сорок народу. Не було там тільки доктора Івановського та інтерна Думбадзе.

Настрій був піднесений і напружений. Всі надто хвилювалися. Зараз мала відбутися надзвичайна наукова подія. Приглушений гомін завис над юрбою.

Професор Трємбовський хвилювався, мабуть, більше від усіх. Він і секунди не міг встояти на місці. Він все кружляв по залу, патлаючи волосся та потираючи руки. Він обходив зал довкола, вповдовж стін, попід шафами з препаратами, робив повне коло, спинявся на мить і знову починав кружляти. Шафи із трансплантаційними матеріалами нависали над ним. Чудні і несподівані контури препаратів видно було там крізь мутняву рідину інфузійного середовища. Вони моторошно мінили свої форми там, за подвійним склом, увігнутим на вітринах та вигнутим на банках. Вони немовби стежили за професором і кивали на нього між собою. А професор усе ходив. Він проходив немов перед фронтом цих одрубаних пальців, одпиляних суглобів, здертих шкір та вирізаних печінок. Немовби робив їм огляд і парад. Блакитні, чорні, зелені і карі очі мигали йому навздогін. Він проходив повз них, спинявся перед ванною із живим серцем, на мить прикипав поглядом до препарата, немовби питався в нього його думки, і знову починав кружляти.

На його тридцятому турі до залу ввійшли, нарешті, і доктор Івановський з Думбадзе. Студент Коломієць ішов позад них.

— А! — сказав професор. — Я дуже радий, нарешті, вас побачити!

Це він вимовив з виразом неприхованої іронії. І саме тому, що останні два дні доктор Івановський та інтерн Думбадзе зовсім одбилися од рук. Їх ніколи не було в інституті, вони десь пропадали. Вони не з'явилися навіть на останнє чергування. Їх заміняли на їхнє прохання інші товариші. Професор був розгніваний — доктор Івановський і Думбадзе загуляли тоді, як цілий інститут переживає дні найбільшого напруження. Професор звелів замість них призначити інших на чергування в передопераційній під час операцій доктора Гальванеску.

— Я дуже радий вас, нарешті, побачити, чорт забирай! — повторив він ще.

В цей час задзвонив телефон з палати доктора-пацієнта. Доктор Гальванеску виходив на операцію. Чергова сестра кинулася до ліфта в хірургічний льох.

— Давайте номер два до операційної! — гукнула вона в домофон.

— Стривайте! — раптом спинив її доктор Івановський.— Одну хвилину!

Сестра слухняно спинилася, бо доктор Івановський був її прямий начальник. Доктор Івановський тим часом підійшов до професора разом із Думбадзе.

— Іване Петровичу! — звернувся він до професора голосом, трохи вищим і дзвінкішим, ніж він звичайно завжди говорив.— Іване Петровичу, я та лікар Думбадзе категорично протестуємо проти операції доктора Гальванеску. Ми вимагаємо її відкласти...

4

Заяву доктора Івановського,— заяву, зроблену трохи вищим і дзвінкішим, ніж він завжди говорив, голосом,— цю заяву почули всі. Всі співробітники в головному залі, весь черговий персонал в передопераційній, навіть хірургічна санітарка, що в операційній з милом, щітками і сулемою чекала на оператора.

І всі приголомшено повернулися до доктора Івановського. Доктор Івановський був керівник переливання крові в трансплантаційному відділі, і сьогоднішня операція була з його дисципліни. Перед кафедрою за неї відповідав саме він. Всі приголомшено дивилися на нього. Професор здригнувся, немовби хтось сіпнув його ззаду, поточився наперед, назустріч докторові Івановському, відхилився назад і застиг. Стало тихо й непорушно.

Саме в цей час на дверях з'явився і Гальванеску. Він ішов до операційної. Дві сестри підтримували його з двох боків. Але це була, власне, тільки форма. Доктор Гальванеску і сам чудово тримався на ногах. Він ішов рівно, стрункий і високий. Він достатньо зміцнів за ці дні.

Всі розступилися перед ним. Він пройшов до дверей операційної, як пастор проходить крізь юрбу прочан до свого храму. Попростував до вмивальника. Хірургічна санітарка відкрутила кран, і струя дзвінко задзюрчала до фарфорової миски.

— Пояснить! — гримнув професор. В горлі йому щось стало, і він захрип.

Доктор Івановський мовчки простежив очима за доктором Гальванеску. Він прислухався, як дзюрчала вода

з крана до миски. П'ятнадцять хвилин митиме Гальванеску руки і шуруватиме їх щіткою. Після того він почне операцію... Але ця операція не повинна відбутися. Доктор Івановський мав п'ятнадцять хвилин на те, щоб пояснити й операцію відхилити.

Натовп лікарів обступив і тісно скупчився навколо професора Трембовського і доктора Івановського. Професор був червоний, аж палав. Він був надто розгніваний і злий. Доктор Івановський був блідий. Він надто хвилювався. Крім того, він от уже майже три доби не спав.

— Професоре! — сказав він нарешті, ковтнувши слину. — Справа в тім, професоре, що ці три доби ми з інтерном Думбадзе та з допомогою студента останнього курсу медінституту товариша Коломійця зробили в наших лабораторіях ряд дослідів над тілами знекровлених і ще не відживлених товаришів Чіпаріу та Йонеску... Тобто я хочу сказати — препаратом номер два і препаратом номер три...

Доктор Івановський, завжди такий спокійний та витриманий, дуже хвилювався. Він спинився, щоб зробити віддих.

В залі була абсолютна тиша. Тільки в операційній дзюрчала вода. Доктор Гальванеску мив руки.

— Ну? — гримнув удруге професор.

— Ми зробили досліди над кожним окремим органом. Ми перевірили їх з погляду їхньої анабіотичності. Ми вивчили всі фізико-хімічні процеси, що відбувалися в клітинах організму. Ми всіма способами силкувалися встановити, живі чи неживі клітини цього органу.

По залу пройшов тихий гул. Всі засовалися на місці, зачовгали ногами, всі потовпилися ще ближче. Цікаво, що ж виявили доктор Івановський та його молоді помічники. Може, й справді клітини цих препаратів уже загинули і не варто марно возитися з їхнім відживленням? Доктор Івановський знову ковтнув слину:

— Який жаль, професоре, що ми не почали справи саме з цього!

Професор кашлянув і поліз п'ятірнею в свою сиву чуприну. Ці слова вже торкалися безпосередньо його. Це ж він мусив би почати справу саме з цього.

— Ну? — гримнув він знову.

— Ми почали з відомого вже вам апарата, яким агроном Сахно управляла мертвяками. Ми спробували його на номері два і номері три. Номер два і три чудово

піддаються управлінню. А раз так, значить, вони живі. Бо ж коли б клітини були вже мертві, то ці механізовані організми не могли б виконувати своїх робочих функцій. Адже робоча функція окремих м'язів препарата досягається тільки через вплив електроструму на клітини цих м'язів. І струм може вплинути тільки на живі клітини. Отже, професоре, вони живі!

Легкий гомін, проте значно менший за попередній, знову пройшов по залу. Препарати були живі. Отже — в чому ж справа? Професор Трембовський теж заспокоївся. Своє чергове «ну» він уже вимовив незрівнянно спокійніше. Вже знову з певним виразом іронії.

Доктор Івановський заспішив. Вода в операційній усе дзюрчала. Доктор Гальванеску ще мив руки.

— Але ми не спинилися на цьому, професоре. Ми взяли на перевірку кожний внутрішній орган, який тільки могли досягти, не розтинаючи тіла: печінку, нирки, шлунок, різні залози і таке інше. Ми вжили для цього просвічування рентгеном, гальванізацію, впорскування, хромоскопію... Ми вивчили знекровлені організми з усіх боків. Ми простежили нервову систему, всі тракти обміну, насичені неорінгерлоківською рідиною. Нарешті...

Доктор Івановський спинився віддихнути. Крім того, він хотів звернути увагу присутніх на новий спосіб визначати живі чи мертві тканини, який фактично вони щойно встановили, запозичивши його для медицини з досвіду хімії. І це був найпевніший, власне, спосіб.

— Нарешті ми перевірили тканини всіх органів на опромінювання!

Справа в тому, що хімічні процеси, які безперестанку відбуваються в живому організмі, супроводжуються певним випромінюванням. Кожна клітина живого організму, як встановили хіміки, посилає в просторінь цілий сніп невидимих променів. Їх можна впіймати відповідно обробленим фотоелементом. Але такі промені посилає в просторінь тільки жива клітина. Мертва клітина не променює.

— Ну? — вже зовсім глузливо запитав професор. Він не був надто гарячий прихильник новаторств сучасної хімії та фізики з погляду використання їх для медицини.— Ну, ну?

— Вони променюють! — урочисто закінчив доктор Івановський.— Усі органи променюють. Значить, значить...

Доктор Івановський мало не задихнувся.

— Значить? — перепитав професор.

— Значить, вони ж и в і!

— Живі?

— Живі!!! — з тріумфом вигукнув доктор Івановський.

Професор похитнувся на носках і викотив очі на доктора Івановського. Його обличчя знову червоніло, червоніло й червоніло. Він наливався кров'ю. І раптом він вибухнув гучним, нестримним, веселим і щирим реготом.

5

Хірургічній сестрі довелося принести професорові склянку води. Він захлинався реготом, махав руками і майже посинів. Ковтнувши води, він трохи заспокоївся.

— Ой, не можу, чудово, чорт забирай, вони живі? Значить, вони живі? Ха-ха!

Доктор Івановський стояв ще блідіший. Губи йому тремтіли.

— Я не розумію, чого ви так смієтеся, професоре?

— Чого я сміюся? Хо-хо!

Напад реготу відновився знову.

— Та зрозумійте ви, хімік ви нещасний, що всі ці ваші досліди нікому, ніякому чорту й не потрібні! Хо-хо-хо! Таж без того відомо, що вони живі.

— Звідки це відомо? — хутко перепитав доктор Івановський.

— Таж сам Гальванеску це сказав!

Це було вірно. Сам Гальванеску визнав, що він першого разу збрехав, і признався, що обидва знекровлені живі. Живі! Для чого ж було ще доводити це, коли воно й так відомо, коли сам Гальванеску це сказав?

Доктор Івановський гнівно нахмурився.

— Сам Гальванеску,— роздільно повторив він.— Сам Гальванеску... А на чорта мені здався ваш Гальванеску, коли дослідним шляхом дійшли цього ми самі. Ми самі!

— Браво! — розітнувся жіночий викрик і зразу ж засоромлено урвався. Всі здивовано обернулися. То вигукнула, не стримавшись, товаришка Петрова. Професор глянув на неї гостро і знищувально. Так дивляться на трамвайного сусіду, коли він віддаляє вам мозоль.

На хвилинку в залі знову зробилося тихо. Було чути тільки дзюрчання води з операційної. Доктор Гальванеску вже кінчав мити руки і мав приступити до операції.

— Ну,— звів брови професор,— чого ж ви, власне, хочете, докторе Івановський? Я не розумію вас... Навіть коли ви й установили, що наші об'єкти живі, то це ж зовсім не аргумент для того, щоб знімати операцію. Навпаки, в такому разі це ще один аргумент за те, що її конче треба робити. Чорт мене забирай, коли це не так!

— Так, професоре! — відказав доктор Івановський.— Але ж зовсім не потрібно, щоб її робив доктор Гальванеску. Її можемо зробити ми самі. Наприклад, я з інтерном Думбадзе.

Було видно, що Петровій і на цей раз хотілося вигукнути «браво». Але вона стримала себе. Вона тільки протислася крізь натовп до доктора Івановського. Ставши поруч, вона нишком знайшла його руку і потиснула її так міцно, що доктор Івановський мало не скрикнув. Потім таким же способом потиснула руку й Думбадзе.

Професор відступив трохи набік і глузливо подивився на свого асистента.

— А секрет неорінгерлоківської рідини, докторе?

Доктор Івановський знизав плечима.

— Бачите, професоре, ми прийшли до того висновку, що її секрет не має ніякого значення для відживлення. Цей секрет скеровано тільки на найкраще сприймання електроструму — і все. Звичайну рінгерлоківську рідину, відому кожному студентові, в цьому разі хімічно ускладнено певними елементами, що підносять, збільшують її електропровідність для кращого піддавання управлінню. Тільки! Для справи живлення клітин це не має ніякого значення. Отже, ми можемо здійснити відживлення таким же способом, як це зроблено тиждень тому із самим доктором Гальванеску... Крім того... крім того, я думаю, що й взагалі в рідині ніякого секрету нема. Її відмінність проти звичайної рінгерлоківської рідини нам виявить перший-ліпший хімік-лаборант...

Доктор Івановський раптом урвав мову. Він прикипів поглядом до одної точки позаду всіх.

Всі зразу озирнулися.

Позаду, на порозі операційної, з піднесеними вгору, вимитими вже й запудреними руками стояв доктор Галь-

ванеску. Він немовби застиг, замірившись на зухвалий несподіваний напад.

— Льобже у е-т-і-ль? (Об'єкт? Де ж він?) — спитав він французькою мовою. Він був уже готовий. Він ждав.

Він спинився на порозі. Погляд доктора Івановського спинив його. Він прийняв цей погляд і відповів таким же довгим, пронизливим і ворожим. Так завмерли вони на кілька секунд, міряючи один одного гнівними й погордливими очима.

Доктор Гальванеску не знав мови, якою сперечалися перед ним у залі доктор Івановський з професором. Він не міг знати, про що тут говорилося. Але він бачив очі доктора Івановського, і цього йому було досить. Йому стало зрозуміле все. Все, що тут говорилося. Все, що тут робилося. Він зрозумів, що перед ним не тільки ворог, але й суперник. І що суперник цей нізащо не відступить з поля змагання. Бо ж він — не тільки суперник, а й ворог. Він битиметься до кінця.

Поки переможе.

6

Прикре мовчання мусила, нарешті, порушити хірургічна сестра. Вона ж не знала, що їй робити. І вона підійшла до професора.

— Професоре! — торкнула вона його ззаду. — Як же буде? Подавати номер два до операційної чи не подавати?

Було тихо. Доктор Івановський стояв блідий і тяжко дихав. Біля нього стояла Петрова. Під лівим оком у неї дрібно тремтіла жилка. Думбадзе стояв з' другого боку разом із Коломійцем. Він кидав очима по присутніх, спостерігав — хто за, хто проти. На порозі операційної, піднісши вгору руки, непорушно застиг Гальванеску.

Він міркував. Він зрозумів ситуацію. Йому виходу не було. Він не міг не прийняти виклику від свого суперника. Але хіба в суперника були шанси на перемогу? Хіба не йому — геніальному хірургові, що володіє секретом препарата, — гарантовано цю перемогу? Хіба він боїться цього виклику?

Так. Боїться. Як же перемагати йому, коли він одірваний від свого середовища, від своїх однодумців, від своєї країни? Хіба може змагатися і перемагати людина, коли вона одна? Зовсім одна?

Так. Може. Хіба не перемогла його ота дівчина, що стоїть собі осторонь коло жбана з відживленим серцем? Вона перемогла його, будучи сама, одна, відірвана від свого середовища, від своїх однодумців, від своєї країни. Агроном Юлія Сахно. Вона перемогла його, коли він був у своєму середовищі, поміж своїх, у своїй країні.

Значить, може і він перемогти?..

Йому не було виходу. Він кинув поглядом довкола. Його очі зустріли знову ті ж очі доктора Івановського. Потім очі Петрової, Думбадзе, Коломійця, Сахно. Потім ще багато інших очей. Живих очей — чужих, ворожих. Потім ще очі. Мертві очі там, у банках за склом вітрин. Доктор Гальванеску здригнувся. Ці очі були йому, може, найстрашніші. Адже це також не були мертві очі. Дарма, що були вони в банках. Вони були законсервовані там, щоб віджити в орбітах інших скалічених людей і дати їм життя під вправними руками оцих його суперників і ворогів. Блискуча операція! Одна з найважчих. Він, Гальванеску, не вмів її робити. Та й не дивно — він же зовсім не медик. А вони, його суперники, вміють. І вміють іще багато іншого. Чому ж їм не дійти й того, що він вважає за свій секрет? Але в цім разі їм нічого не треба й доходити. Він сам, доктор Гальванеску, відкриє їм свій секрет. От зараз він відживить цього знекровленого, а вони скористаються з його досягнення, опанують його і обернуть на протилежне тому, що хотів він, доктор Гальванеску. Він хотів зробити смерть. Вони зроблять з цього життя!..

Гальванеску одвів погляд убік і звисив голову на груди. Він був похмурий. Виходу не було..

Хірургічна сестра знову торкнула професора.

— Як же бути, професоре?

Професор мусив вирішити. Він був голова інституту. Він відповідав за все. Він мусив зважити все. Але зважувати треба було негайно, зразу. Що ж? У Гальванеску було все. Гальванеску, звичайно, можна було довірити. А в доктора Івановського ще невідомо, чи й було що? Це треба перевірити.

— Ви багато чим важите, докторе! — нарешті скрикнув він до доктора Івановського.

Доктор Івановський знизав плечима. Звичайно, він важив багато чим. Результатом операції. Життям пацієнтів. Всіма надзвичайними перспективами, що поставали після експерименту, якщо він буде вдалий. Він важив

і власною науковою діяльністю. Кар'єрою, будемо говорити. Він важив дещо й майбутніми своїми одностудентами — майбутніми лікарями, інтерном Думбадзе та студентом Коломійцем. Він знизав плечима і не відповів нічого.

Тоді професор ще раз кинув оком на доктора Гальванеску. Той стояв на порозі так само, із зведеними догори, руками і опущеною на груди головою. Так стоять переможені, коли здаються на ласку переможця. Чорт його забирай, але професор не міг собі ще уявити, де ж будуть переможені, а де переможці. Цілком офіційним тоном він звернувся до свого асистента, до доктора Івановського:

— Я нічого не можу сказати вам, докторе. Я мушу наперед обізнатися сам з результатами ваших дослідів. Будь ласка, ми зайдемо зараз до вашого кабінету...

Він, певна річ, був правий. Він мусив спочатку ознайомитися сам. Всі з задоволенням прийняли його рішення.

Але професор ще не скінчив говорити. Він тільки на мить спинився і закінчив:

— Але ж, чорт забирай, я не можу зривати справу. Будь ласка,— гукнув він до хірургічної сестри,— подайте докторові Гальванеску об'єкт номер два. І прошу починати операцію!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Об'єкт номер два був той знекровлений, якого Сахно звала старим рибалкою Йонеску. Через хвилину його подали ліфтом з льоху і на вузькій операційній колясці повезли до операційної. Сорок пар очей простежили з піднесенням зацікавленням за блідим, жовтавим і прозорим обличчям, що виднілося з-під білих простирадел.

— Гляньте! — майже скрикнула Петрова, хапаючи Думбадзе за руку.— В нього виросла борода! І волосся на голові! Він живий!

Петрова не бачила знекровлених кілька днів, і відрощене волосся їй зразу впало в очі.

— Хіба ви ніколи не бачили мертвих? Після смерті волосся росте особливо інтенсивно. Окремі клітини тіла ще живуть після смерті.

— Отже,— досить саркастично зауважив старший асистент, той самий бородатий асистент, що при першому побаченні гукав про мотофозо,— отже, ви самі визнаєте, що таке буйне проростання волосся може свідчити тільки про те, що вони мертві.

— Якщо,— з не меншим сарказмом відгукнувся Думбадзе, поглядаючи на його буйну бороду,— вважати за мертвого і вас!

Старший асистент викотив розгнівані очі на непоштового молодого інтерна, але той уже одвернувся до доктора Івановського. Доктор Івановський стояв, закусивши губу. Професорове вирішення його образило й обурило.

Доктор Гальванеску стояв, не міняючи пози. Він трохи оступився з порога, пропустив повз себе візок із тілом, почекав, поки санітарки переклали тіло на операційний стіл і вийшли з операційної. Тільки тоді він на якусь мить звів голову й поглянув на свого суперника. Його погляд був жорсткий. Але важко було дізнатись з цього погляду про його думки. Він зразу ж одвернувся і пішов. Двері за ним щільно зачинилися. Він, згідно з умовою, залишився там, в операційній, сам.

Коли двері операційної стукнули, в залі всі заворушилися. Загули притишені розмови. Професор кивнув докторові Івановському, і вони вдвох зникли за дверима асистентського кабінету трансплантаційного відділу. Двері асистентської стукнули, і всі заворушилися ще більше. Розмови стали голосніші.

Думбадзе, Коломієць, Петрова і Сахно інстинктивно зійшлися до купи. Вони вибрали собі місце якраз посередині між дверима до операційної та дверима асистентської і посідали під стіною на стільцях. Нічого не поробиш, треба було чекати. Чекати і вирішення професора, і наслідків дорученої Гальванеску операції. Товариші прислухалися. В операційній дзенькнув якийсь інструмент. З асистентського кабінету долинув відгомін двох голосів. Доктор Івановський доводив, професор гарячкував.

— У п'ятницю,— з докором звернулася Петрова до Коломієця та Сахно,— ви так і не були на конференції...

— Товариша Чіпаріу теж не було! — огризнувся Коломієць.

— Це вірно. Але я зараз не в порядку комсомольської дисципліни. Я про те, що мою заяву прийнято.

— Яку заяву? — поцікавився й Думбадзе.

— Щоб мене відпустили з комсомольської роботи назад на виробництво чи вчитися до вузу. Я ж уже два роки сиджу в райкомі з відривом від виробництва. Доволі!

— Ну, ну?

— Так я, мабуть, на виробництво не повернуся...

Йй, проте, ніхто не відповів. Її слухали не уважно. Голоси за дверима асистентської голоснішали, і вся увага товаришів була спрямована туди. Петрова змушена була провадити дальшу розмову до себе самої.

— Не піду...— замислено проказала вона.— Піду, мабуть, учитися... Ти знаєш! — схопилася вона знову, хапаючи Думбадзе за руку.— Я вирішила йти на медичний факультет.

2

Треба сказати, що це — зовсім несподіване, але, очевидно, продумане й підготовлене вирішення Петрової йти на медфак було дуже до речі саме зараз. Звісно, це ми говоримо зовсім не з погляду оцінки шляхів її життя. І не з погляду агітації за медицину проти всіх інших галузей знання. І навіть не з погляду підкреслення особливої ваги проблеми готування кадрів молодих пролетарських спеціалістів.

Про це ми говоримо зараз тільки тому, що ця її заява відвернула увагу товаришів від дверей кабінету та операційної, давши цим хорошу розрядку нервам, напруженим і змученим за три доби безперестанної роботи.

— Та що ти кажеш?

— Не може бути!

— Факт.

Всі збудоражено завовтузилися. Коломієць ударив Петрову по плечу.

— Ну, Петрова, гляди. Коли через п'ять років ти кінчатимеш медінститут, я вже буду великим лікарем, може, навіть професором, і ти стажуватимеш у мене інтерном. Як-от Думбадзе у Трембовського. Га? Підеш до мене в інтерни?

— Що ж,— цілком серйозно відказала Петрова,— якщо ти, справді, будеш хорошим лікарем, то я охоче піду до тебе стажувати.

Коломіїцеві це дуже заїмпонувало. Про себе він негайно ж вирішив, що через п'ять років він, так чи інакше,

а буде-таки хорошим лікарем. Сахно дивилася на Петрову трохи насмішкувато. Можливо, її вколело те, що Петрова обрала саме медицину, а не, скажімо, агрономію.

— Чому ти вирішила бути саме лікарем, а не... інженером, скажімо? — поцікавилася вона.

— Ти розумієш! — захопилася Петрова.— Оці дні, які я кручуся тут, оці всі ідеї, проблеми, які я почула... Розумієш, я зараз збагнула, що саме цими ідеями я цікавилася вже давно, тільки не вміла це усвідомити. Розумієш, мене, скажімо, завжди захоплювали проблеми боротьби із смертю, проблеми продовження життя, проблеми відмолодження!

— Що ж,— протяг Коломієць з дуже компетентним виглядом, так, немов був він уже не студент останнього курсу, а вже з п'ять років відомий хірург.— Що ж, це дуже цікаво. Між іншим, ти знаєш, відмолодження зовсім не обов'язково робити через статеву сферу. Його можна робити і всякими іншими способами. Наприклад, хоч би й переливанням крові. От, скажімо, Богданов, що слідом за Шамовим взявся до переливання крові у нас в СРСР. Він переливанням крові лікував проти старості, проти втомлення організму, він відмолоджував його. Він зробив собі самому щось із десять переливань, будиши цілком здоровим, і...

— І на одинадцятому вмер,— ехидно підкинув Думбадзе.— Будучи до того цілком здоровим.— Потім зразу посерйознішав.— Слухай, Коломійцю, дівчина тільки висловила бажання стати медиком, а ти вже тягнеш її на стежку найнебезпечнішого лівацького ухилу в медицині. Богданов тому й загинув, що він неправий. Його механістична теорія «фізіологічного колективізму» — антимарксистська, антиматеріалістична. Власною передчасною смертю він її розбив, заперечивши те, що хотів довести. Перетворення переливання крові на метод відмолоджування теж ідея, ще зовсім не ясна медицині, як і взагалі вся справа відмолоджування.

— Ну, знаєш! — затявся Коломієць.— Зрештою кожна хірургічна операція, особливо операція внутрішніх органів, безперечно, є акт відмолодження!

— В тому разі, звичайно,— посміхнувся Думбадзе,— якщо оперований не вмер одразу після операції...

Коломієць обурено зірвався.

— І це говориш ти, хірург!

— Я жартував.

— Хірург не має права жартувати!

— Навпаки, він повинен підтримувати веселий настрій у своїх пацієнтів.

Сахно спинила їх обох, що вже розбалакалися надто голосно.

— Тихо,— спинила вона їх, озираючись на двері операційної,— ви не вважаєте, що доктор Гальванеску надто довго сам і нікого не кличе?

Всі на хвилину спинилися і прислухалися. За дверима асистентської все бубніли два голоси, перебиваючи один одного. То сперечався з професором доктор Івановський. Ось він сказав щось надто гостре. Професор grimнув кулаком об стіл і зірвався. Ось він пішов до дверей і взявся за ручку. Кінець! Вони посварилися. Ні. Професор знову вернувся назад. Два голоси забубніли знову ще настирливіше.

За дверима операційної було зовсім тихо. Навіть не бряжчали хірургічні інструменти. Черговий персонал стояв під дверима операційної, готовий щосекунди побігти туди на перший поклик. Але доктор Гальванеску не кликав нікого...

3

По недовгій паузі приятельська розмова відновилася.

— Розумієш,— сказав Думбадзе,— вся справа в тому, як розуміти саму ідею відмолодження. Юнак, хворий на тяжку непоправну недугу, розуміє ідею відмолодження як позбавлення від цієї хвороби, не більше. Сорокалітня кокетка хоче відмолодитися, щоб знову стати красивою, привабною та молодою. Дев'яностолітній дід прагне відмолодження, щоб жити ще дев'яносто років... Ні одного з них сучасна медицина задовольнити не може. Ні цілком ліквідувати хронічну хворобу, ні повернути молодість, ні зробити людину безсмертною. Але часткове «відмолодження», часткова інтенсифікація життєвих процесів приступна вже й сучасній медицині, і то — різними способами...

— Наприклад? — дещо глузливо, із скепсисом безпідставним, але цілком зрозумілим в студента останнього курсу медфаку запитав Коломієць.

— Ну... геліотерапія, вміле використання клімату, нормальна праця і нормальні умови побуту! Здорове

життя! Здоров'я! Ось найперший спосіб лікування і від-
молодження!

Петрова сердито смикнула плечима.

— Ну, знаєш, ти хоч і лікар, а починаєш верзти дур-
ниці. Ми говоримо про відмолодження старих та ліку-
вання хворих, а ти плетеш чортзна-що. Відмолоджувати
молодістю, а лікувати здоров'ям? Так, чи що?

Але Думбадзе поглянув на неї іронічно.

— Ти певна, що встругнула здорового дотепа?
Мушу тебе розчарувати, дитинко! Це, коли хочеш — осно-
ва медицини, сенс медичного світогляду.

— Світогляди ще різняться за класовою ознакою! —
останнім аргументом спробувала збити його Петрова.

Але Думбадзе на це весело ляснув її по плечі.

— Отож-бо й є, товаришу райсек! Це є сенс про-
летарського світогляду в медицині.

Тут Петрова нічого не могла сказати. Вона відчула,
що не компетентна. Чуттям їй хотілося дати свою згоду
на такий простий і привабний сенс такої складної та
страшної науки, як медицина. Але ж насамперед вона
мусила осягнути це досить складне формулювання розу-
мом. Вона озирнулася на Коломійця, шукаючи в нього під-
тримки.

Але Коломієць був захоплений іншим. Він мріяв.

— Безсмертя! — мріяв він, розкинувшись на ослоні.—
Ви уявляєте собі, товаришочки, як це було б прекрасно!
Жити, жити і не вмирати! Красота! Живеш без кінця
і краю! Ху, аж страшно!..

Але його перервала Сахно. Вона дуже хвилювалася,
поглядаючи то на двері асистентської, то на двері опера-
ційної. І там, і там було зовсім тихо.

— Що він там ворожить? — зиркнула вона на двері
операційної.— Мені здається, він там нічого не робить.
Ви ж розумієте, не чути навіть дзюрчання рідини, виточу-
ваної до миски. Пам'ятаєте, як це було голосно, коли ми
відживлювали його самого?..

4

Справді, це було дивно. Тиша в операційній вже не-
покоїла не тільки Сахно. Черговий персонал, що стояв коло
дверей, теж нервувався. Лікарі і сестри переминалися
з ноги на ногу, топталися вздовж порога, перешіптувалися,

припадали вухом до дверей. Минуло вже з двадцять хвилин, а доктор Гальванеску не тільки не кликав нікого на допомогу, а й взагалі не виявляв ознак життя.

— Безсмертя! — мріяв тим часом далі Коломієць. — Які дурниці! Воно й неможливе, й ні до чого! Це ж жах бути безсмертним! Не могли ніколи вмерти! Ти розумієш, Петрова? Бррр... Але пожити ще трохи — це да! Справді, це ж страх як мало живе людина! Вона живе менше, ніж могла б жити. Ти розумієш, Петрова? Мечников довів, що людина пересічно живе тільки половину свого життя! Через хвороби, надмірну працю, погане харчування, ненормальність побутових умов, зловживання різні вона втрачає половину свого життя. Звідси і цей дурний страх смерті. Твій організм зношений уже, він далі не може жити, але твої душевні сили ще не віджили себе...

— Ти знову впадаєш в ідеалізм, друже, — ліниво протяг Думбадзе. — Якщо зношується твій організм, то зношуються і твої душевні сили. Геніальний аналітичний розум Мечникова не робив з цього ніякого філософського синтезу; філософські висновки належать тільки тобі.

— Слухайте, друзі! — зірвалася Сахно. — Я піду до операційної і подивлюся, що він там робить! Так же не можна. Вже двадцять хвилин! А може, йому самому зробилося погано? Він же такий ще кволий. Він міг зомліти!

Але в цей час раптом широко розчинилися двері асистентської. На порозі стояв професор.

— Де хірургічна сестра? — гукнув він.

Всі встали і посунули назустріч професорові. Що він скаже? Чим закінчилася їхня суперечка з доктором Івановським? Чи прийняв професор його доводи?

— Я тут, — підійшла хірургічна сестра.

— Будь ласка, — сказав професор. — Негайно подайте до малої операційної номер три. Доктор Івановський буде робити операцію.

5

І от вдруге вже протягом цих незвичайних днів у житті головного інституту експериментальної медицини — дарма що це був не театр, а місце бою проти смерті за життя — вдруге рясно вибухли гарячі оплески. Професорові слова зустрівто аплодисментами. Плескав весь зал. Асистенти, аспіранти, сестри, санітарки. Плескали лікарі, що прийшли з інших інститутів подивитися надзвичайну

операцію трансплантаційного відділу. Не плескали тільки доктор Івановський з Думбадзе та Петрова і Сахно.

Вони не плескали, бо їм не було вже на те часу. Івановський, Думбадзе та Коломієць уже мили руки. Сахно і Петрова обступили професора з двох боків. Вони просили дозволити їм бути присутніми на операції доктора Івановського. Петрова аргументувала потребу бути при цій операції чи то в ролі представника райкому комсомолу, чи то в ролі арбітра в змаганні радянського хірурга з хірургом буржуазним.

Ліфт загурчав, клацнули дверцята kabіни, і хірургічна санітарка хутенько провезла на довгому вузькому візку об'єкт номер три. Це був труп того юнака, якого Сахно звала шофером Чіпаріу і який був такий потрібний Петровій у п'ятницю на комсомольській конференції. Він був такий же блідий, жовтий і задубілий, як і його попередник. Проте і на його голові відросло за ці дні волосся. Це могла ще раз констатувати Петрова.

Точно через п'ятнадцять хвилин з миттям рук покінчено. Доктор Івановський узяв скальпель. Думбадзе взяв другий. На завідування подачею крові доктор Івановський поставив Коломійця. Студент останнього курсу мало не впав непритомний від щастя. Але він цього не зробив, бо вже тепер не мав на це часу. Петровій Думбадзе дав блокнот і перо: вона мала замість нього писати протокол операції.

Таким чином, хвилюватись залишилося самій Сахно. Вона не була зайнята, не виконувала ніякої функції під час операції, і їй не лишилося нічого, як хвилюватися за всіх. Вона бігала від замкнених дверей великої операційної, де оперував Гальванеску, до малої операційної, де оперував доктор Івановський. Під дверима великої операційної все так само з піднесеними вгору вимитими руками, напружено чекаючи на поклик таємничого ворожбита, стояв хірургічний персонал. Вони стояли так уже півгодини, бліді від напруження та втоми, і піт зрошував їм чола. Чергова санітарка обтирала їм усім спітнілі обличчя.

Сахно підбігла до професора. Він сидів у головній залі під вітриною шафи із законсервованими очима і, замружившись, курив. Він не патлав волосся, не тер рук, не чортихався. Він надто хвилювався. Хвилювався так, що не міг уже ні патлати волосся, ні терти рук, ні чортитися.

— Професоре! — прошепотіла Сахно. — Вже півгодини він нікого не кличе. Вже півгодини там зовсім тихо. Може, дозволите комусь зайти подивитися?

Професор заперечливо похитав головою. Він шанував своє слово. Він дав магові Гальванеску слово не перешкоджати його магії.

Сахно роздратовано знизала плечима і побігла до малої операційної. Звідтіля було чути дзвінке дзюрчання рідини до металевої миски. Доктор Івановський зробив уже розтин пахової вени й виточував рінгерлоківську рідину із жил. Коломієць стояв коло столика з наготовленим трансфузійним приладдям, немов мисливець на вечірньому льоті. Кожний м'яз його тіла був напружений, кожний нерв був натягнутий до крайніх меж.

Думбадзе з скальпелем в руках, чекаючи, поки витече рідина і йому треба буде робити секцію ліктьової вени для вливання крові, тим часом перешіптувався з Петровою. Він пояснював їй, як складати хірургічний протокол. Протокол без «слухали» й «ухвалили». Втім коли Сахно підійшла до них, то розмову про протокол уже було скінчено і між Думбадзе та Петровою відбувалося щось подібне до дискусії.

— Розумієш,— сказав Думбадзе,— медичних світоглядів може бути стільки ж, скільки ідеологій. Кожна ідеологія має свій медичний світогляд. Його мають індійські йоги, буддійські жерці, селянські знахарі, буржуазні ескулапи. Його має і радянський медик. Найгірше лихо буржуазної медицини, яку дістали ми у спадщину і яка розквітає тепер на заході,— це максимальне роздрібнення на мінімальні лікарські спеціалізації.

— Але ж,— не зрозуміла Петрова,— спеціалізація — це ж зовсім не так погано. Скажімо, роздрібнення спеціалізації в нас, у машинобудівному виробництві, тільки вдосконалює та покращує виготовлювану машину.

— Безперечно. Бо роздрібнення спеціалізації в машинобудуванні до того й скеровано, щоб утворити одну, єдину машину. А не тільки, щоб поробити її окремі частини та деталі. Ти не зрозуміла мене. Зовсім не треба, щоб радянський лікар був майстром на всі руки, тобто тим же знахарем. Він мусить бути висококваліфікованим спеціалістом одної з галузей медицини. Але радянська медицина лікує хворого, досконало вивчивши його і його захворювання з усіх боків. І щобвилікувати окрему дрібну

хворобу, якийсь там нежить, вона лікує цілу людину. Спосіб лікування має бути результатом вивчення хворого і терапевтом, і хірургом, і невропатологом, і фізіологом. Ти розумієш мене? Це, коли хочеш, аналогічно до твоєї машини.

— Не так важливо знати, яка хвороба в даної людини, як важливо знати, в як ої людини ця хвороба,— прошепотів і собі Коломієць. Він стояв із своїми приборами напружений і насторожений, але вухо його мимоволі переймало розмову поруч. І він реагував.— Це сказав ще англійський лікар Пері.— І його око, те, що було з цього боку до Думбадзе, поглянуло на Думбадзе триумфуюче і згорда. Не один Думбадзе вмів до речі вставити в розмову цитату. Цього вже навчився й студент Коломієць.

— Розтин! — скомандував Івановський.

Думбадзе залишив Петрову і впоровся своїм скальпелем у шкіру руки. Коломієць вправив у вену трубку і дав тиснення. Консервована кров потекла до спорожнених жил Чіпаріу.

6

Сахно вибігла до залу. Там було тихо. Всі сиділи чи стояли по кутках і мовчки ждали. Професор сидів так само і так само курив.

— Професоре...— почала була Сахно. Але професор, не розплющуючи очей, заперечливо замотав головою.

Сахно підбігла до дверей великої операційної. Вона прислухалася. Там було так само тихо. Вона повернулася до малої операційної. Кров текла в жили Чіпаріу. Коломієць рахував кубики. Сестри стояли вже з щітками наготові. Думбадзе з Петровою знову перешіптувалися. Думбадзе щось говорив їй про потребу радянської медицини будувати свій розвиток на досягненнях новітньої фізики та хімії. Про неприпустимість судити про фізіологію людини на підставі досвіду з фізіології тварин. Про щойно згадане гасло «лікувати здоров'ям». Про те, що радянська медицина повинна дбати про людину, поки вона здорова, а не тільки тоді, як вона захворіє.

— Радянська медицина,— шепотів Думбадзе, не спускаючи, проге, з ока Коломієцевих рук біля трансфузійних приладів, циферблата секундоміра в руках сестри, що стояла на пульсі, та обличчя доктора Івановського.— Радян-

ська медицина орієнтується, насамперед, на соціальну перебудову життя. І радянський хірург бере активну участь у будівництві таких форм життя, які самі по собі, через поліпшення умов життя, роботи та побуту унеможливають захворювання. По-друге, радянська медицина через профілактику загальну та, зокрема, виробничу, через фізкультуру, масову гігієну, санітарію та оздоровчі заходи піклується про здоров'я здорової людини. І, нарешті, вона лікує окремі хвороби людини через вивчення й пізнання цієї хвороби та цілого організму хворого.

— Донора! — наказав доктор Івановський.

Сахно знову вийшла в зал.

Але на цей раз професора в кутку в кріслі не було.

Він стояв під дверима операційної і дивився на годинник.

Коли Сахно наблизилася до нього, він звів на неї очі.

— Скажіть,— спитав він,— ви не пам'ятаєте, скільки хвилин минуло до моменту подачі донора, коли я робив операцію докторові Гальванеску?

— Тридцять п'ять хвилин, професоре! Я це добре пам'ятаю.

— Мені теж так здається...— прошепотів професор і сховав годинник.— Ці тридцять п'ять хвилин уже минули...

— ...Але доктор Гальванеску так і не просив донора,— докінчила Сахно.

— От іменно. Пробачте,— торкнув професор чергову сестру, що стояла наготові, тримаючись за ручку дверей.— Постороніться, я пройду до операційної...

Він відсторонив чергових з піднесеними руками і відчинив двері операційної.

Професор був старий чудій. Він умів шанувати своє слово. Він почекав, поки минув крайній строк. Коли крайній строк минув, він накинув ще п'ять хвилин і тоді цими п'ятьма хвилинами звільнив себе від свого слова. Він увійшов. Але, входячи, він все ж таки постарався відкрити двері тільки на вузьеньку щілинку, крізь яку можна було йому прошмигнути, але нікому іншому заглянути до середини.

Ввійшовши до операційної, він щільно причинив двері.

А втім, через якусь хвилину двері розчинилися знову і на цей раз зовсім широко.

Професор стояв на порозі. Своєю спиною він заслоняв ще операційну, і неможливо було побачити, що там робиться всередині. Обличчя професорове було бліде, аж прозоре.

— Чорт забирай... — тихо прошепотів він і зійшов з порога. Черговий персонал кинувся до операційної. Але, ввійшовши, всі спинилися вражені.

Обидва операційні столи — і нижчий, і вищий — стояли поруч, щільно присунуті один до одного. На вищому лежав труп об'єкта номер два. На нижчому лежав сам доктор Гальванеску. Він лежав так само рівний, випростаний і блідий. Він був точнісінько такий же, як той труп, і неможливо було зразу зрозуміти, хто ж із них двох труп, а хто живий...

Сахо, а за нею й хірургічний персонал, підбігли ближче. Вони поспішали до доктора Гальванеску. Було ясно — відживлений маг занадто на себе понадіявся. Його слабкі сили не витримали. Він зомлів. Черговий оператор кинувся просто до столика з інструментами — взяти шприц із кофеїном і впорснути йому.

Але, зробивши кілька кроків, черговий оператор спинився. Він побачив те саме, що побачили й усі інші.

Коло вищого столу, де лежав оперований, стояла зливна миска. Трубка з розтятої пахової вени оперованого номер два збігала до неї. Миска була повна. З трубки більше не текло. Вся рінгерлоківська рідина витекла із знеживленого тіла. Але руки трупа були цілі. І приборів з консервованою кров'ю також близько не було. Йому крові не переливано...

Оператор підійшов до трупа.

Труп був задубілий, твердий і сухий, як моці. В ньому не було крові, але й інфузійна рідина була виточена з нього. Він був спустошений. Він був тепер уже мертвий остаточно і безповоротно. Це було ясно кожному.

Поруч нижчого столу, на якому лежав сам доктор Гальванеску, на низьких табуретках стояли дві миски. Ці миски були повні крові з водою. Руки доктора Гальванеску лежали в цих мисках. В лівій мисці — ліва рука. В правій

мисці — права рука. До половини, по лікоть, вони були занурені в воду з кров'ю.

Оператор вийняв руки. Плесна рук були розтяті. Обидві вени були розсічені. Кров з тіла давно вже витекла через ці дві вени. Щоб не відчувати болю, доктор Гальванеску встромив руки в воду. У воді кров витікає з розтятих вен непомітно, майже без болю. Кров була виточена вся. Доктор Гальванеску був мертвий. Безповоротно мертвий.

Він убив невідживленого і потім убив себе самого.

Це був акт безсилої ненависті. Так чинить ворог, загнаний у куток.

Здригаючись од жаху, огиди й ненависті, Сахно поточилася назад. До дверей. Скоріше б звідти. Вона переступила поріг і першої хвилини не знала, що робити. Розгублено поглянула на професора, потім на натовп сестер, лікарів і асистентів, що скупчилися в залі. Професор був похмурий. Він патлав свою шевелюру. Натовп мовчав. Тоді Сахно прожогом кинулася до малої операційної.

В малій операційній вона побачила обличчя Петрової, Коломійця, Думбадзе, доктора Івановського... Вони всі були серйозні, напружені, мовчазні й урочисті. Всі стояли непорушно, нічого не робили. Вони наче закам'яніли. Тільки Петрова щось шоро-соро записувала до свого блокнота. Вона вела протокол.

Серце Сахно захололо. Невже? Загинуло все?

Вона підбігла ближче.

Доктор Івановський відхилив від уст трупа блискуче хірургічне дзеркало і підніс до очей. Через його плече Сахно, Думбадзе, Коломієць і Петрова побачили: лискуча холодна нікельована поверхня дзеркала взялася легкою парою. Це означало, що труп дихав...

А втім, труп, що дихає, це не є труп.

**ШЕ ОДНА
ПРЕКРАСНА
КАТАСТРОФА**

Ні сер Джордж Дембі, тридцять років незмінний президент Королівського медичного товариства, ні його найстаріший архіваріус, пристаркуватий Олівер Локк, що пам'ятає ще установчі збори товариства, ні самі стіни великого залу ветхого Іст-Малійського абатства, мовчазні свідки всієї нової історії старого англійського королівства, не пригадують скандалу, що стався нині, на третій день сорок сьомого річного з'їзду Королівського медичного товариства, під час доповіді цього старого дивака Нен-Сагора — особи, проте, взагалі одіозної і в медичному товаристві, і в цілому науковому світі.

Сер Джордж Дембі вже котрий раз хапався за срібного молоточка. Вже котрий раз він зводився на цілий свій чималий зріст «чистокровного сакса» й урочисто здіймав угору свою викохану прозору руку — жест, цілком достатній для того, щоб закликати до порядку нехай і тисячний натовп «ширих англійців» і джентльменів, — шановні збори, на свою ганьбу, не зважали на це, а гули, як звичайні собі роздратована комашниця чи «низьке збіговисько мерзенних простолюдів». Сорок сьомі річні збори Королівського медичного товариства були більш схожі на засідання східної палати парламенту, ніж на сесію високошановної, солідної і шляхетної староанглійської організації, якою, безперечно, було, є і буде в старій Англії Королівське медичне товариство.

— Єретик! — несамовито гукали старі, всім Сполученим королівством і навіть деякою частиною його населення поважані наукові уми, генії і джентльмени. Гукали так голосно й запально, наче були вони продавцями вечірніх

газет чи хлопцями-агентами рекламного бюро синдикату цирків та мюзик-холів, а ніяк не сорок сім років дійсними членами найповажнішої громадської інституції в королівстві. Вони наважувалися навіть вставати з своїх місць в перших лавах партеру — з м'яких крісел чи власних на пневматичному ході й пружному шасі інвалідських колясок — і потрясати своїми палицями, милицями та стеками.

— Нахаба! — гули за ними молодші, не більш двадцяти п'яти років дійсні члени, сиві та висушені професійними хворобами на сороковому році своєї наукової діяльності й на шістдесятому свого життя.— Нахаба! Невіра!!! Єретик!!! — Вони давно вже повставали з своїх місць і намагалися навіть підступити до кафедри, де тихо згорбилася постать невдахи доповідача.

Клерки-сержанти з великим зусиллям стримували їх біля їхніх місць, безперестанку подаючи їм холодний лимонад та зельтерську.

— Ганьба!!! — гув гамірливо цілий зал: чотириста двадцять дійсних членів, чотириста двадцять кандидатів з правом дорадчого голосу, сто двадцять почесних гостей і сорок представників преси.

Сер Джордж Дембі, либонь, ушосте підніс свою праву руку і вдванадцять застукотів срібним молоточком. Але це було марно: шановні збори не заспокоювалися. Сер Джордж Дембі спустошений сів у своє президентське крісло і знесило відхилився на його спинку. Перший раз за своє сімдесятилітнє життя сер Джордж Дембі розгубився. Він безпорадно поглядав на шістьох своїх секретарів і старшого архіваріуса.

Але сама доля прийшла на поміч серу Джорджу Дембі. Величезний абатський годинник — гордість старозвісного майстра годинників Вільяма Ітла і самого абатства — в цей час підвів свою коротшу стрілку до римської цифри сім на жовтому, слонової кістки, циферблаті. Він мав ударити як і слід сім разів. Але майстер Вільям Ітл був гарячий патріот королівства і вірний син свого короля: він вправив у годинник подвійний механізм. Коли основний механізм обертав стрілки годинника, другий у цей час накручував пружину мюзик-вала. Рівно за одну секунду до кожної години мюзик-вал розкручувався, і урочиста мелодія сповнювала тихий і суворий зал Іст-Малійського абатства. Годинник славнозвісного майстра Вільяма Ітла загравав:

«God save the King...»¹

Тієї ж хвилини розбурканий зал Іст-Малійського абатства здобув свою одвічну тишу й суворість. Його шановні гості як один змовкли і урочисто й натхненно звелися на рівні ноги. Запанувала глибока, найглибша в Англії тиша: старі джентльмени слухали гімн Сполученого королівства.

Старозвісний майстер Вільям Ітл ще раз урятував Англію.

Доктор Нен-Сагор випростував свої похилені плечі і з пошаною слухав гімн метрополії.

Коли доктор Нен-Сагор випростав свої плечі й рівно став на кафедрі, всі представники преси нарешті змогли побачити всю його постать. І вони гірко пожалкували, що слухання високого гімна не дозволяє їм негайно ж пустити в хід свої дзеркалки. Тільки Джералд Вейс, представник соціалістичного листка, не порахувався з старими забобонами й дозволив собі порушити староанглійські традиції, пожертвувавши ними задля своєї професії: він тихо, щоб ніхто не побачив і його не вивели із залу, клацнув своїм фотоапаратом. Постать доктора Нен-Сагора була увічнена. Ів — п'ятнадцятилітній підручний Джералда Вейса — на найкращому таксомоторі вже віз її в редакцію, разом із стенограмою першої половини засідання, для екстреного вечірнього випуску...

Але що ж стало причиною цього бурхливого скандалу в стінах високого Іст-Малійського абатства, на сорок сьомих річних зборах високоповажаного Королівського медичного товариства?

Причиною, як відомо, став давнозваний у Англії індійський ескулап, старий лікар Нен-Сагор.

Лікар Нен-Сагор був давно відомий у метрополії і старій Англії як видатна наукова сила. Лікареві Нен-Сагорові було вісімдесят три роки. З них шістдесят віддав лікар Нен-Сагор своєму улюбленому фахові — експериментальній профілактиці. П'ять разів — у дев'ять років раз — робив лікар Нен-Сагор свої доповіді на річних зборах Королівського медичного товариства. І щоразу цілі томи відгуків, відзивів, рецензій на його доповідь та референцій з цієї доповіді друкувалися в офіційних і неофіційних виданнях медичного товариства: праці лікаря Нен-Сагора завжди мали непослабну увагу від наукового світу, і на-

¹ «Боже, бережи короля» — британський гімн.

віть простих смертних. І після кожної чергової доповіді наукова й громадська преса зичили світові великі блага від наукової і експериментальної діяльності лікаря Нен-Сагора, гордощів і надії цивілізації. Його наукова лабораторія на півночі Західної Індії, в диких згір'ях Сватських гір, в маєтку Нурі, завжди писалася в усіх довідниках з великої літери. Ім'я лікаря Нен-Сагора завжди вимовлялося з глибокою пошаною і шанобливим схиленням голови,— так робили всі, від самого президента академії до носильника, що підносив лікареві Нен-Сагорові чемодан у час його приїздів на острів. Майбутньому профілактики жартома, а то й серйозно віщували «нурійське» щастя — від назви лабораторії лікаря Нен-Сагора «Нурі». Цей термін, навіть без лапок, уживався в усіх медичних журналах, крім офіційного «Вісника королівської медицини».

Кожні дев'ять років, на кожній черговій доповіді в товаристві лікар Нен-Сагор демонстрував якесь нове, велетенської ваги відкриття,— розгортав нову сторінку з своєї теорії «молодої медицини», як він звав свій фах — профілактику. Він провадив довголітні спостереження й експерименти над новими методами профілактики, застосовуваними на цілому поколінні кола людей, і кожні дев'ять літ вражав новими, геніальними здобутками. І кожні дев'ять років ближче й ближче був лікар Нен-Сагор до завершення своїх експериментів і публікації своїх остаточних результатів. Науковий світ і громадськість нетерпляче чекали того дня, коли лікар Нен-Сагор доведе до кінця свої геніальні роботи.

Сьогодні, в черговій доповіді, лікар Нен-Сагор віддав на суд компетентних і високих зборів своїх колег плоди всієї своєї шістдесятилітньої діяльності. Він опублікував результат своїх робіт і свої висновки.

2

Сер Джордж Дембі поспішно підвів руку. Він підвів її ще до того, як під високим склепінням Іст-Малійського абатства завмерла остання нота урочистої мелодії. Він справедливо побоювався, що тільки вщухне спів — буря обурення вибухне знову. Сер Джордж Дембі добре знав англійського джентльмена.

Але цього разу сер Джордж Дембі помилився. Остання нота завмерла під склепінням середньовічного залу

абатства, останній акорд гімна відзвучав — і 999 саксів тихо й урочисто посідали на свої місця. Годинник майстра Вільяма Ітла чудово розрядив атмосферу.

Сер Джордж Дембі скористався з цього й обернувся до кафедри, де ще стояв безталанний доповідач.

— Ви закінчили, сер? — спитав сер Джордж Дембі.

— Я закінчив, сер, — тихо відповів лікар Нен-Сагор.

— Прошу вас, сер, сісти на своє місце.

Лікар Нен-Сагор тихо рушив з кафедри. Тридцять дев'ять дзеркалок клацнули на балконі, в кріслах преси. Тридцять дев'ять газетних підручних мчали вже на тридцять дев'яти моторах у тридцять дев'ять редакцій.

Але вони запізнилися: фото Джералда Вейса, кореспондента соціалістичного листка, вже купалося в кислому розчині, — воно випередило всіх на сім хвилин.

Зал мовчав. Дійсні члени Королівського медичного товариства пили лимонад. Вони міркували собі про те, що лікар Нен-Сагор взагалі одіозна постать в старому англійському науковому світі, що ще за дідів не раз виступав він з надто сміливими, майже нахабними ідеями і що досі всі вони надто поблажливо ставилися до його виступів. Лікаря Нен-Сагора треба було осадити ще в 1873 році, або в 1882, або ж навіть у 1901. Вони думали про те, що запропонована зараз лікарем Нен-Сагором наукова концепція ганьбить усю британську науку: вона виступає проти незмінних істин старої науки, вона заперечує їх, а значить, і виступає проти та заперечує і їх самих — творців цієї науки, всю їхню наукову діяльність. Адже цей індійський парвеню Нен-Сагор насмілювався так і сказати: «...стара медицина на тридцять три проценти невігластво, а на шістдесят шість — шахрайство». Один процент він, очевидно, лишив для самого себе. Значить, вони — чотириста дев'ятнадцять мужів старої медицини, а з ними й цілий медичний світ — не що інше, як шахраї... Це вже занадто... Допиваючи лимонад, джентльмени почали знову потроху шарудіти, вовтузитися і невдоволено бурмотіти на своїх місцях. Вони могли б ще подарувати старому чудареві цей його нахабний вибрик, але ж чи могли вони подарувати йому, що в своїх практичних висновках він зовсім недвозначно виявив свою прихильність до... до... до наукових позицій східного варвара... Що ж після цього згадувати про його безглузду теорію, про його нужденні експерименти?

Зал шарудів і невдоволено бурмотів.

Але сер Джордж Дембі підвів свою тонку прозору руку. Зал слухняно замовк.

— Панове,— сказав сер Джордж Дембі,— ми починаємо обговорювати доповідь члена нашого товариства, лікаря Нен-Сагора. На перше слово записався член-кандидат нашого товариства, терапевт, критик і теоретик, доктор медицини, місіс Ліліан Нен-Сагор.

Зал ще глибше замовк. Потім, як перша хвиля вечірнього прибою, туди й назад перекоотився глухий шум. Де-не-де сплеснув сміх. Місіс Ліліан Нен-Сагор була онука лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан Нен-Сагор зійшла на кафедру. Вона була в чорному туалеті і тому видавалася на самотній кафедрі худішою і вищою, ніж була насправді. Так само й обличчя її здавалося блідішим, ніж було насправді,— чи від чорних кольорів, чи від хвилювання. Місіс Ліліан Нен-Сагор хвилювалася.

Сер Джордж Дембі стояв і слідкував за залом, поки опонент дійшов до свого місця. Аж тоді сер Джордж Дембі сів і вільно передихнув.

Місіс Ліліан Нен-Сагор зійшла на кафедру й глянула в зал. Зал глянув на неї. Привітний сміх, підбадьорливий гомін, веселий шум зустріли місіс Ліліан Нен-Сагор.

Доктор медицини місіс Ліліан Нен-Сагор була відомим опонентом свого діда. Не одну гостру дискусію між онукою й дідом знав науковий світ. Місіс Ліліан Нен-Сагор навіть не працювала в лабораторіях свого діда, вона практикувала тут, у Лондоні, і Лондон рівною мірою охоче читав наукові розвідки місіс Ліліан або її полеміку з чударем-дідом та лікував у неї застарілі плеврити, катары й запалення.

Зал зустрів місіс Ліліан привітною посмішкою, він навіть подарував місіс Ліліан її нетактовність, що вона, молода лікарка, наважилася взяти собі слово попереду старих, поважних членів товариства.

Місіс Ліліан теж посміхнулася. Вона блиснула своїми чудовими зубами, такими білими на матовому смуглявому обличчі. Зал усміхнувся їй знову — хто справжніми зубами, хто фальшивими, хто тільки червоними яснами. Обмін посмішками ще більше зміцнив дружнє довір'я залу — він був як обмін привітальними нотами між дружніми державами. Старі джентльмени охоче всміхалися молодому опонентові не тільки тому, що це був бажаний опонент, а ще

й тому, що він був молодий, а головне — жінка. Це ж так приємно серед десяти сотень трухлявих стариганів побачити жінку, та ще й молоду. Місіс Ліліан Нен-Сагор мала 36 років.

— Місіс,— сказав сер Джордж Дембі,— вам належить говорити п'ятнадцять хвилин, і тому я просив би вас починати.

— Я починаю, сер,— відповіла місіс Ліліан Нен-Сагор. І місіс Ліліан Нен-Сагор почала.

— Панове,— сказала вона,— для нас усіх ясно те, що свідком цікавих експериментів лікаря Нен-Сагора поки що є тільки сам лікар Нен-Сагор...

Це дуже сподобалося залу, і він підтримав місіс Ліліан тихим, але дружним і веселим сміхом.

— Ніхто з вас ніколи ще на власні очі не бачив об'єктів роботи лікаря Нен-Сагора і не мав приємності,— вона так і казала: «приємності»,— і зал знову підтримав це коротким сміхом,—приємності на власні очі прослідкувати за всім методом лікаря Нен-Сагора. Я, певна річ, можу бути винятком: мені, через мої родинні взаємини з лікарем Нен-Сагором,— вона так і сказала: «родинні взаємини»,— і зал знову весело реагував на такий дотепний зворот,— траплялося іноді бувати в лабораторіях лікаря Нен-Сагора...

Зал затих: зараз мало початися найцікавіше.

— І я можу сказати, що я коли не цілком, то все ж таки великою мірою в курсі цілої роботи лікаря Нен-Сагора. Я не буду такою гострою на язик, як це дозволив собі шановний лікар, коли висловився на адресу цілої науки,— вона так і сказала: «гострою на язик» та «шановний лікар», ха-ха-ха! — реагував зал (слухайте, слухайте, що вона скаже далі!),— я не буду міряти на проценти, скільки в медицині невігластва, скільки шахрайства (слухайте, слухайте!), але я повинна сказати, що ціла концепція лікаря Нен-Сагора (слухайте, слухайте!)... цілком витримана з погляду точно наукового.

Зал враз, як підрубаний, вражено замовк.

— Мені, очевидно, доведеться відмовитися од багатьох з моїх тверджень, які я висловлювала проти Нен-Сагора в моїх полемічних виступах (ні, слухайте, слухайте, це, очевидно, якась полемічна каверза, — вона готує йому удар. Слухайте!), і я це охоче тут зараз прилюдно зроблю. Доктор Нен-Сагор правий. Його метод — це

справді нова медицина. Вона має прийти на зміну нашому старому, підлому ворожбитству. Вона повинна запанувати!

— Що? Що? Дозвольте! Відберіть у неї слово, голово! Це глум! Глум! Дідова онука! Яблуко від яблуні! Єресь! Ганьба!

Тридцять дев'ять фотоапаратів безперестанку заклацали в ложах преси: кореспонденти старанно фотографували місіс Ліліан Нен-Сагор в усіх позах — анфас, профіль, спиною, бо в екзальтації місіс Ліліан крутилася на всі боки — то до залу, то до голови, то до секретарів. Тільки Джералд Вейс не фотографував зрадниці громадських сподіванок і новоявленої еретички: місіс Ліліан була постійною співробітницею його листка. Зате Джералд Вейс спішно стенографував фейлетон про скандал на річних сорок сьомих зборах Королівського медичного товариства, — Джералд Вейс героїчно збільшував тираж своєї газетки.

— Єресь! Ганьба! Геть!

Сер Джордж Дембі марно калатав у свій срібний із старовинними інкрустаціями дзвоник. Він марно здіймав угору то праву, то ліву руку: 999 джентльменів зірвалися з своїх джентльменських припон.

Але деякий спокій установила сама місіс Ліліан Нен-Сагор. Вона підняла вгору свою тонку міцну руку. «Увага!» — гукала вона, але цього ніхто не чув і чути не хотів. На її піднесену руку поважні збори відповіли ревом, гармидером і свистом, точнісінько як табун гусей на свист штукаря-погонича. Тоді місіс Ліліан спустила руки додолу, спокійно склала їх за спиною і... всміхнулася. Так, так, вона любо й премило всміхнулася. І тоді розбуркані збори враз розгублено вщухли (слухайте, слухайте, а що, як це, справді, тільки жарт, дотеп і всього-навсього прихована каверза?!).

Збори вщухли, і сер Джордж Дембі витер піт із свого чола й лисини.

— Панове, — виразно сказала тоді місіс Ліліан, і голос її лише трохи розхвильовано тремтів, — я ж не скінчила. Ми ж маємо ще висновки лікаря Нен-Сагора, висновки, що, хоч і походять та постають з суто наукових медичних основ, самі з себе, проте, перестають уже бути науковими твердженнями і обертаються на твердження суто політичні...

Ось воно! Так, так, здається, зал трохи поспішив? Ось де наготовлений удар в лице. «Ну й онука! — підбадьор-

ливі посмішки знову виринули з різних кутків залу.— Слухайте, слухайте!»

Джералд Вейс розчаровано клацнув своїм апаратом і припинив писати фейлетон: обсяг скандалу, здається, зменшувався.

Місіс Ліліан обернулася до залу.

— Лікар Нен-Сагор дозволив собі сказати, що з усіх країн він лише за східним бар'єром знаходить умови, сприятливі для розвитку його методу, тобто нової медицини. Що повинен сказати на це кожний лікар із здоровим глуздом? Він повинен сказати, що дійсно умови нашої держави, соціально-побутові умови, в яких перебуває в капіталістичних державах значна частина населення...

Далі місіс Ліліан все ж таки не дали говорити. Лорд Мерфі, на цілу Англію уславлений меценат медицини, славнозвісна політична постать, найстаріший у палаті лордів і почесний член Королівського медичного товариства, тяжко зомлів... Обурені вигуки залу, здається, загрожували капітальним трьохсотлітнім стінам Іст-Малійського абатства. Місіс Ліліан встигла ще гукнути: «І лікар Нен-Сагор правий: тільки в суспільстві, яке...», але її вже ніхто не слухав і не чув. Всі найкращі медики кинулися до крісел лорда Мерфі, всі гукали, всі лементували, всі махали руками, палицями й милицями, сер Джордж калатав у срібний дзвіночок з інкрустаціями...

Сорок сьомі річні збори Королівського медичного товариства були схожі на сесію східної палати парламенту. Десятки поважних, прославлених ескулапів старої Англії тислися до кафедри й вимахували кулаками,— ніхто й сподіватися не міг, щоб з їхніх склеротичних горлянок могли вилітати такі сильні й високі ноти. Ніхто й сподіватися не міг, щоб їхні подагричні ноги так шпарко бігали. Ніхто й сподіватися не міг, щоб їхні ревматичні руки могли б так дужо вимахувати важкими стеками з коштовними головками. У лорда Мерфі виявився удар, а не звичайне зомління. Ще чоловіка з десятеро закотили очі й залементували в тяжкій істериці. Сер Джордж Дембі стояв ні в сих ні в тих. І тільки один Джералд Вейс знайшов у собі сили сфотографувати це бойовисько в Іст-Малійському абатстві.

Ні сер Джордж Дембі, ні його найстаріший архіваріус, ні самі стіни ветхого Іст-Малійського абатства не пригадують подібного скандалу.

Ні лікар Нен-Сагор, ні його онука місіс Ліліан Нен-Сагор, відомий науковий теоретик і молодий у Лондоні терапевт, не читали сьогодні екстрених випусків вечірніх газет. Просто з Іст-Малійського абатства, з незакінченого вранішнього засідання медичного товариства, вони проїхали таксомотором до готелю «Стара Англія». В готелі «Стара Англія» лікар Нен-Сагор завжди спинявся, коли одвідував острів. А острів одвідував Нен-Сагор не частіше одного разу на два-три роки.

Місіс Ліліан теж поїхала з дідом до готелю, а не додому,— вона вважала, що сьогодні її присутність конче потрібна старому лікареві. І вона була права: старий лікар Нен-Сагор був схвильований і майже хворий. Він ледве вибрався з автомобіля і без сторонньої допомоги не здолав би дійти до ліфта. Місіс Ліліан і помічник швейцара допомогли йому.

Разом з таксомотором Сагорів до під'їзду «Старої Англії» підкотили ще з десять машин,— десять спритних репортерів жадали мати аудієнцію в сера Сагора або ж у місіс Ліліан Нен-Сагор. Всі десять не проминули сфотографувати обох вигнанців Королівського медичного товариства в трьох позах: під час виходу з авто, на сходах готелю, коли місіс Ліліан з помічником швейцара підтримували розбитого лікаря, і біля ліфта. Всі три фотографії з'явилися в ранішніх газетах з підписом: «Бог карає еретиків і ренегатів. Лікар Нен-Сагор постарів і не може сам зійти на сходи свого дому».

Але місіс Ліліан біля самісінького носа першого з десятих репортерів щільно зачинила двері й замкнула їх на ключ. Потім вона подзвонила до служниці і протелефонувала їй три накази. По-перше, до десятої години ранку нікого до лікаря Нен-Сагора не пускати, тим паче ніяких репортерів чи інтерв'юєрів. По-друге, не купувати й не приносити вечірніх газет. І по-третє, подати холодний чай, содової, сандвічів і гумову грілку.

Після того місіс Ліліан подзвонила до себе додому і розпиталася, як там кохана Елі, трирічна її дочка, та чи повернувся із школи Мак, її десятилітній син. Вона попросила міс добре доглянути за дітьми якийсь тиждень, бо протягом цього тижня місіс Ліліан не думала повертатися

додому: вона не могла лишити діда самого. Вона послала ще дітям поцілунок і розпорядилася повісити на дверях кабінету аншлаг про те, що протягом цього тижня вона не прийматиме хворих.

Місіс Ліліан, може, вперше за життя, виказала себе наївним дівчатком. Їй не було чого турбуватися про такий аншлаг: жоден джентльмен уже не піде на прийом до колись славного і модного терапевта Ліліан Нен-Сагор. Англійський джентльмен не дарує скандалу.

Покінчивши з усіма справами, місіс Ліліан повернулася до діда.

Старий Нен-Сагор сидів там же і в такій самій позі, як його допіру лишила онука. Він сидів на твердому стільці біля дверей, зігнувшись на руки. Капельюха він забув скинути, і він зсунувся йому на лице, прикривши очі. Права рукавичка валялася зібгана долі.

— Діду,— сказала місіс Ліліан,— я гадаю, вам зараз найкраще буде лягти.

— Я гадаю теж,— покірно відповів старий лікар, так само, як і онука, мовою індів.

— Ходімо, я наготовила вам постіль.

Старий лікар покірно встав, поклав капелюх і пішов за онукою.

Місіс Ліліан укрила діда пледом, поклала грілку до ніг і подала йому холодного чаю.

— Ви повинні випити чашку,— сказала вона,— і з'їсти два сандвічі. Мені здається, в такому стані вам буде зовсім зайве обідати.

Старий лікар і на цей раз покірно виконав наказ своєї онуки.

— Елі й Мак дзвонили мені зараз телефоном, вони просили поцілувати дідуся,— і місіс Ліліан нахилилася до діда. Вона двічі поцілувала його в холодне зморщене чоло. Старий лікар тихо всміхнувся.

Після цього місіс Ліліан запнула штору й легко навшпиньках вийшла до приймальні. Там вона налила собі содової, відчинила вікно й сіла, сѣршилася на лутку.

Вікно приймальні лікаря Нен-Сагора виходило на передній фасад «Старої Англії». Переднім фасадом «Стара Англія» стояла на широкому бульварі Вест-Енда. Місіс Ліліан, навіть не висуваючись з вікна, могла бачити всю східну частину Мефер-стріту. Мефер-стріт весь день стояв

порожній і тихий: він був у затишній аристократичній частині Лондона, і його мешканці не покидали своїх домів раніш сьомої-восьмої години ввечері. З сьомої-восьмої години починався рух, і тисячі автомобілів враз запруджували розлогі асфальти стріту.

Місіс Ліліан дивилася з височини третього поверху на лавину моторів і не бачила їх. Ясне, як день, освітлення Мефер-стріту було наче замале для стомлених очей місіс Ліліан. Але слух місіс Ліліан, дарма що не менш стомлений, чудово реагував на всі звуки Мефер-стріту. І з-поміж усіх гучних і дошкульних звуків вечірнього буржуазного міста над усе дошкульніші були вигуки вечірніх газетярів. Їх, правда, майже й чути не було, бо в цьому аристократичному закуткові Лондона регламент вуличного життя забороняв торгувати, а тим більше гукати газетярів, але іноді їхні вигуки проривалися з сусідніх перехресних магістралей. Головне ж, вухо місіс Ліліан, проти волі, само шукало ці прикрі, вразливі й дошкульні вигуки.

— Нечуваний скандал на річних зборах Королівського медичного товариства! — як один, гукали всі газетярі. — Лікар Нен-Сагор і його онука, лікар Ліліан Нен-Сагор...

Місіс Ліліан допила содову й зачинила вікно: вона не хотіла читати вечірніх газет. Потім вона подзвонила й попросила подати їй з ресторану обід.

Місіс Ліліан так і не прочитала сьогоднішніх вечірніх газет, отже, й не знала всіх сенсацій сьогоднішнього ранку й дня: відомо ж, що всі сенсації потрапляють виключно у вечірні газети. А серед цих сенсацій на першому місці, попереду одинадцятої папської булли із шостою анафемою на Радянський Союз, попереду тридцять сьомої кризи польського кабінету, попереду звітів про повстання в Індії, на Мадагаскарі, на Новій Зеландії, на островах Фіджі і на Сандвічових островах, попереду опису карнавалу в новому палаці оселедцевого магната Англії — попереду всього була інформація про скандальний виступ індійського лікаря Нен-Сагора на річних зборах медичного товариства. Інформація було зовсім коротенька, не довша як на тридцять рядків, але заголовок до неї забирав півтори подвійних шпальти й надрукований був сотим кеглем чорного шрифту. В змісті він теж не претендував на скромність. Ось він на ваш суд:

«ЩЕ, ЩЕ І ЩЕ РУКА МОСКВИ!»

В самій інформації коротко переповідався процес інциденту: виступ Нен-Сагора, реагування залу, ганебний вискок (газети саме так висловлювалися) місіс Ліліан, але ні словом не згадувалося про суть самого виступу Нен-Сагора, про тези його доповіді, про сенс його наукових винаходів і пропозицій. Кореспонденти газет виправдувалися браком місця і обіцяли про все це найдокладніше подати в ранішніх виданнях. Лише мимохідь згадувалося де-не-де в обуреній саркастичній формі про низьке походження лікаря Нен-Сагора і про те, що кров його батьків таки вказала себе в науковій теорії нащадків. В одній газеті недвозначно писалося про те, що своєю науковою гіпотезою (цей вислів, певна річ, писався в лапках) божевільний індус Нен-Сагор не хотів нічого іншого, як спротагувати ветху ересь злочинної секти індійських чи то вогнепоклонників, чи то сонцепоклонників. Але найбільш приділяли місця газети, певна річ, скандальній заяві самого Нен-Сагора та його онуки, в якій вони неприховано заявили свої симпатії до східного варвара.

Зміст цієї заяви також не переказувався, лише коментувався здогадами про шляхи зв'язку між лікарем Нен-Сагором та радянським торгпредством, про революцію в Індії та її «залежність» від Москви.

Соціалістичний листок, куди подав інформацію Джералд Вейс, дав своїй інформації інший заголовок. Він назвав її так: «Підозріле єднання чистої науки з нечистою політикою». Крім усіх інших відомостей, аналогічних до таких же і в інших газетах, соціалістичний листок нагадував про те, що маєток лікаря Нен-Сагора в Північному Індостані — Нурі — знаходиться надто близько від радянських кордонів.

Соціалістичний листок, як і личить «соціалістичному» листкові, закликав військовоє міністерство й Інтелідженс-сервіс бути пильними...

Місіс Ліліан не читала вечірніх газет. Пообідавши, вона сіла до бювара й написала друге лист. Листа вона заадресувала Ансарі Манаті, своєму чоловікові, в Пешавар. «До швидкого побачення, друже», — закінчувала вона свого листа.

Після того місіс Ліліан загасила світло і, зібравшись лягти тут-таки, в приймальні діда, зазирнула спочатку у його спальню.

Старий лікар Нен-Сагор не спав. Він лежав горілиць і широкими очима дивився в стелю. Його вісімдесят четвертий рік глибоко вирізьбився на худому, смуглявому і досі майже молодому обличчі.

4

Точно о десятій Джесі, служниця при номері лікаря Нен-Сагора, подзвонила до місіс Ліліан.

— Місіс,— сказала вона,— у вестибюлі готелю цілий натовп чекає на згоду сера Нен-Сагора побалакати з ним. Накажете принести до вас картки чи вийдете до відвідувачів самі?

— Принесіть картки, Джесі,— відповіла місіс Ліліан.

Джесі негайно прийшла з книгою для відвідувачів. Місіс Ліліан розгорнула сьогоднішню сторінку. На сторінці було сорок три записи.

«Ого! — подумала місіс Ліліан,— а я вже гадала, що більше ніколи ні одного запису не буде в приймальній книзі дому Нен-Сагорів. «Темпора мутантур» — стара Англія зраджує себе».

Вона присунула книжку до себе і почала серед рябощиння прізвищ шукати друзів.

Перші тридцять дев'ять записів були дуже подібні один до одного: за кожним прізвищем стояла ще назва якогось видання чи газетного агенства. Це тридцять дев'ять репортерів, у порядку живої черги, добивалися бачити лікаря Нен-Сагора або місіс Ліліан Нен-Сагор. «У справах преси»,— дописано було до кожного запису. Місіс Ліліан проминула їх усіх гуртом. Сороковим був записаний кравець Нен-Сагора, він прийшов одержати на свої рахунки: дійшлий брюкмахер уже прочув про події вчорашнього дня і не хотів ризикувати своїм заробітком, він мав досвід на оскандалених джентльменах.

— Передайте йому,— сказала місіс Ліліан, відраховуючи Джесі з свого портмоне всю суму, проставлену в рахунках.

— Стривайте, Джесі,— спинила її місіс Ліліан, коли Джесі рушила до дверей,— сорок перший тут швець, він також прийшов по гроші. Передайте і йому.

Ліліан відрахувала ще грошей і повернулася до книги.

Сорок другим був записаний містер Конрад Каней, поставщик хімікалій і агент торгового дому «Вебл, Ульман

і Каней у Лондоні». Він прийшов з договорами й векселями. Торговий дом «Вебл, Ульман і Каней» постійно постачав матеріал в Нурі.

— І цей злякався,— посміхнулася місіс Ліліан.— Джесі, ви попросите містера Канея почекати у вестибюлі десять хвилин: я прийму його сама.

Нарешті, сорок третім і останнім був записаний сер Ів Монтеві, перший і генеральний секретар Королівського медичного товариства, «разом з шостим секретарем, Альбертом Сю,— стояло в дужках,— у справах обох сторін». Місіс Ліліан на мить замислилася над підписом сера Іва Монтеві.

— Вони прийшли повернути мені й дідові наші членські візи...— І місіс Ліліан звелася.— Джесі, скажіть серові Івові Монтеві, що не далі як за десять хвилин сер Нен-Сагор буде до послуг. Попросіть сера Іва Монтеві прийти сюди.

Після цього місіс Ліліан взяла вранішні газети.

Ось що писав «Таймс»:

«Вчорашній скандал у Королівському медичному товаристві збудоражив цілий науковий світ. Сьогодні вранці наша редакція одержала понад триста листів від славних діячів науки з протестом проти ганебного й зрадницького виступу індуського знахаря Нен-Сагора. Наукова громада з обуренням викреслює із своїх списків комінтернівського запродавця, що нечесним шляхом проліз був у чесні кола славетного Королівського товариства медиків».

Це було все.

В «Дейлі телеграф» місіс Ліліан знайшла ще інформацію про те, що божевільні ворожбитські Сагорові ідеї зустрінуті були на засіданні гомеричним реготом усіх зборів. Його безглузді гіпотези й висновки доводять тільки одне, що громадянин Сагор взагалі не лікар і шість десятків літ тільки дурив суспільність, шахрайськи пролізши в члени медичного товариства.

Приблизно те саме було ще в півдесятку вранішніх видань. Всі вони дуже охоче натякали на якесь темне минуле лікаря Нен-Сагора, робили здогади про його зв'язки з революційними колами, з робітничою опозицією, комуністами й анархістами, інші — навіть з кримінальним елементом. Але жодна з газет не згадувала й півсловом про суть самої наукової доповіді Нен-Сагора, її постулатів.

Нен-Сагора ганьбили й чорнили перед усім світом за його нібито зрадницьку заяву, але ні цієї заяви, ані, головне, матеріалів, що на їх підставі лікар Нен-Сагор зробив цю заяву,— його наукових висновків,— жодна з газет не подавала.

Це було зрозуміло. Видавці потурбувались викреслити переказ наукової теорії Нен-Сагора, справедливо побоюючись, що, перечитавши її, і найгірший дурень королівства може самохіть дійти тих політичних висновків, що їх дійшов тихий і, за всіма попередніми ознаками, аполітичний лікар у далекій Індії.

Про місіс Ліліан газети висловлювалися ще стриманіше. «Таймс» і зовсім обережно, навіть благородно, оцінював її виступ. Кореспондент газети «Таймс» в тонах глибокого жалкування писав про те, що Лондон добре знає гарячу, експансивну й не завжди стриману вдачу цієї популярної і навіть модної лікарки. Її нестримні й трохи навіть скандальні виступи минулих років проти свого ж діда з його науковою теорією — тому найкращий доказ. Певна річ, що ці ж такі виступи можуть промовляти лише на користь місіс Ліліан, реабілітуючи її перед науковим світом: кожному ж джентльменові зрозуміло, що, будиши і лишаючись запеклим ворогом дідових знахарських теорій, місіс Ліліан на цей раз виступала на оборону дідової доповіді тільки через свою експансивність та через глибокі родинні почуття, в родинному засліпленні волюючи будь-як затушувати скандальний виступ свого діда. Певна річ, що й ганебної підтримки зрадницької політичної заяви Нен-Сагора місіс Ліліан допустилася тільки в тому ж родинному засліпленні...

Місіс Ліліан розгнівано зім'яла зошит газети і жбурнула його додолу.

Але інші газети не посідали такої доброзичливої позиції до місіс Ліліан. Вони ганьбили її поруч із дідом і називали знахаркою, шахраєм і запродавцем. Місіс Ліліан з більшим душевним спокоєм перечитала ці побрехеньки. Вони навіть розважили її і дещо звеселили.

Проте, розгорнувши сторінки «Дейлі геральд», місіс Ліліан перестала веселитися. «Дейлі геральд» про Нен-Сагора й згадувала мало. «Дейлі геральд», головним чином, писала саме про неї, про місіс Ліліан.

Замітка «Дейлі» йшла під великим чорним заголовком: «Де шукати причин скандального виступу лікаря Нен-

Сагора в медичному товаристві?» І газета, забувши взагалі про самого Нен-Сагора, чорним шрифтом повідомляла англійських джентльменів про те, що, як виявилось з певних джерел, місіс Ліліан Нен-Сагор... є... не хто інша... як... соціалістка! На доказ свого сенсаційного викриття газета друкувала поряд відбиток з партійного квитка громадянки Ліліан Сагор, де виразно можна було розібрати, що Ліліан Сагор належить до соціалістичної партії з 1921 року... З 1921 року! Жах!.. Десять літ громадянка Сагор підло дурила цілу Англію і своїх пацієнтів... Ха-ха! Що ж тут дивного, що її дід договорився мало не до комуністичної революції, це ж очевидно, що він комуніст і, хто знає, може, член того самого Комінтерну....

Місіс Ліліан відклала газету набік. Десять хвилин минуло, і в двері вже стукала Джесі. Перший секретар Королівського медичного товариства жадав бачити лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан пройшла в спальню Нен-Сагора. Нен-Сагор, давно одягнутий, сидів біля свого чемодана.

— Я сьогодні їду, Лі,— сказав він місіс Ліліан.— Дякую тобі дуже, що ти вчора потурбувалася за мене. Я гадаю виїхати в сім сорок.

— Добре, діду,— відповіла місіс Ліліан.— Але перед тим вам доведеться все ж таки побалакати з сером Монтеві. Він ще зрання чекає на вас.

Старий лікар невдоволено й болісно скривився.

— Я не хотів би цього, Лі...

— Я розумію, діду, але закони острова цього вимагають. Я гадаю, сер Монтеві прийшов з нами остаточно покінчити,— місіс Ліліан підбадьорливо посміхнулася дідові.

— Добре, Лі,— покійно згодився Нен-Сагор.— Якщо закони вашого острова такі, то я постараюся їх додержати.

5

Генеральний секретар Королівського медичного товариства сер Ів Монтеві ввійшов разом із своїм помічником, шостим секретарем, горбанем Альбертом Сю. Горбань Альберт Сю скромно лишився ближче до дверей. В лівій руці він тримав портфель сера Іва Монтеві, в правій — своє власне стіло й невеличку нот-папку.

Сер Ів Монтеві зробив од дверей рівно два кроки.

— Сер,— сказав він і ледве-ледве, зовсім для стороннього ока не помітно, схилив свою гордовиту голову від лівого запліччя до правої половини грудей, по діагоналі. Горбань Альберт Сю за себе і свого начальника нахилив голову цілком, на повні півкола, зовсім рівно з лінією заднього горба і перпендикулярно до лінії плечей.

— Сер? — тихо відповів Нен-Сагор і зовсім не нахилив голови. Навпаки, він підвів її догори: це мав бути zarazом і уклін, і запитання.

— Прошу сідати, сер,— додав іще Нен-Сагор за якусь мить і похилив голову. Він сів сам у крісло позад письмового столу і вказав серові Іву на крісло напроти. Горбань Сю сів на стілець оддала, край столу. Їх було в кімнаті тільки троє: місіс Ліліан вийшла у вестибюль до містера Конрада Канея, поставщика хімікалій.

— Сер! — знову сказав сер Ів.

— Сер? — запитав Нен-Сагор.

Сер Ів мовчки подивився на свого підручного. Альберт Сю зрозумів його без зайвих слів і миттю подав йому його зелений портфель з гадючої шкіри.

— Сер, я уповноважений говорити з вами від медичного товариства його величності англійського короля.

— Я слухаю вас, сер,— підвів голову Нен-Сагор. І в дальшій розмові він так і тримав голову, не схиляючи її. Альберт Сю поклав свою нот-папку на стіл і відкрив стіло: він мав стенографувати розмову першого секретаря Королівського медичного товариства і його колишнього члена, індійського лікаря Нен-Сагора.

Сер Ів розклав свого портфеля.

— Я буду говорити коротко, сер.

— Я дуже задоволений з цього, сер.

— Мені нема потреби нагадувати вам, сер, про інцидент, який стався вчора на черговому засіданні Королівського медичного товариства, сер.

— І я так гадаю, сер.

— Президія Королівського медичного товариства, сер, зібравшись вчора ввечері після згаданого інциденту, в складі президента Королівського медичного товариства сера Джорджа Дембі, віце-президента сера Майкла Вітлі та першого секретаря товариства, тобто вашого покійного слуги, обговорили, сер, цей згаданий інцидент.

— Я слухаю вас, сер.

— Президія Королівського медичного товариства, сер, уважно і глибоко обдумавши ваш, сер, виступ на вчорашньому засіданні товариства, зволила знайти в ньому, сер, дві, так би мовити, частини. Ви слухаєте, сер?

— Я слухаю вас, сер.

— Перша частина — це, так би мовити, частина «наукова», сер (сер Ів Монтеві слово «наукова» вимовив у лапках). Друга частина — це, так би мовити, частина... політична (слово «політична» сер Ів вимовив без лапок). Ви слухаєте, сер?

— Я уважно вас слухаю, сер.

Сер Ів Монтеві на мить спинився, відчуваючи потребу випростатися перед слухачами. Але, крім Альберта Сю, слухачів не було: лікар Нен-Сагор був не слухач, а підсудний. Тому сер Ів не добрав нічого іншого, як вовком глянути на свого шостого секретаря. Переляканий горбань, будши не виборним почесним секретарем Королівського медичного товариства, а всього лише найманим клерком, сховався за свій горб і вдав, що він зачарований з красномовства свого начальника, сера Іва Монтеві.

Задоволений сер Ів знову обернувся до свого співрозмовця.

— Отже, сер, президія Королівського медичного товариства, будучи організацією виключно науковою, далекою від будь-якої політики, вирішила...— сер Ів ще раз спинився, а Альберт Сю ще раз перелякався,— вирішила висловлені вами ганебні політичні сентенції лишити виключно на вашому власному сумлінні. Ви, сер, повинні самі відповідати за них перед англійським суспільством, а коли на те буде потреба, то ще й перед англійським законом.

— Прекрасно, сер.

— Сер?

— Я хочу сказати, сер, що я вважав вирішення президії високорозумним і високодостойним.

— Так отож, сер, тоді для вас не буде несподіванкою, що, схваливши таку преамбулу, президія товариства не вбачає за можливе ваше, сер, дальше перебування в лавах членів Королівського медичного товариства?

— Так, сер.

— Президія, робивши такий висновок, виходила, сер, з того, що політично заплямована особа не може бути членом Королівського медичного товариства.

— Я, сер, не потребую ніяких пояснень. Я цілком згодний з такою думкою президії.

— Я дуже радий, сер. Альберте, ви повинні точно зафіксувати відповідь містера Нен-Сагора.

— Я слухаю, сер!— пропищав горбань і зовсім сховався в свою нот-папку.

Сер Ів вийняв з свого портфеля аркуш паперу. Він поклав його на стіл, і лікар Нен-Сагор міг побачити, що то є виписка з протоколу засідання президії. Проте сер Ів не поспішав передавати її колишньому членові товариства, лікареві Нен-Сагорові. Він вийняв монокуляр, заправив його в ліве око і поглянув на постанову.

— Проте, сер,— почав він по паузі,— деякі міркування не дозволяють нам покінчити з усім цим, оформивши, таким чином, ваше, сер, вибуття з товариства.

Нен-Сагор зацікавлено підвів очі.

— Так, сер. Не знаю, чи ви, сер, мали приємність проглядати сьогоднішні газети, але там є низка статей з приводу вчорашнього інциденту й зокрема з приводу вашої, сер, особи...

— Мені здається, сер,— почав був Нен-Сагор, але сер Ів зовсім навіть не по-джентльменському перебив його.

— Ви, сер, хочете сказати, що все це лягає виключно на вас, сер, і ви самі якось дасте цьому всьому раду?

— Ви дуже проникливі, сер.

— Отож. І я, сер, сьогодні був би з вами цілком згодний. Не лише я, а й ціла президія товариства, сер. Але, сер... сьогодні. Я прошу не забувати, сер, що все це трапилось вчора, коли ви, сер, мали щастя бути ще членом Королівського медичного товариства... Таким чином, усі обвинувачення вашої, сер, особи в... знахарстві, шахрайстві... і тому подібне,— не будемо цього перераховувати, сер,— певною мірою кладуть тінь і на все медичне товариство, сер. Газети, сер, заявляють, що в лавах Королівського медичного товариства довгі роки був...— пробачте, сер, але я переказую чужі слова,— знахар, шахрай і тому подібне, не будемо всього цього переказувати, сер.

Сер Ів спинився, вдруге відчувши потребу випростатися перед аудиторією. Альберт Сю застрочив своїм столом, як добра ткацька машина човником. Старий лікар Нен-Сагор по-старечому безсило розвів руками.

— Мені дуже прикро, сер...

Сер Ів зробив милостивий жест.

— Я розумію вас, сер, але ви не будете заперечувати, сер, що Королівське медичне товариство повинно бути реабілітоване?

Сер Ів замовк, мовчав і лікар Нен-Сагор. Коли минуло п'ять-шість секунд і далі мовчати було вже незручно, старий лікар тихо запитав:

— Чого, сер, хоче від мене Королівське медичне товариство? Чи хоче воно, щоб я подав у пресу заяву про те, що я дійсно знахар і шахрай, який нечесним шляхом проліз був у члени товариства?

Сер Ів збирався був кінчати свою красномовну промову, але захлинувся, почувши Нен-Сагорове питання. Він ніяк не чекав такого почути і тепер обмірковував, чи не скоїло дурня товариство, ухваливши зовсім іншу постанову, а не саме цю, і чи не краще, справді, було б ухвалити саме таку постанову? Але постанова президії товариства лежала просто перед ним на столі, і тепер уже пізно було перерішувати. Тому сер Ів ображено звів свою колись красиву, а тепер зовсім лису голову.

— Королівське товариство, сер, нічого не хоче від вас. Королівське товариство, сер, повинно себе реабілітувати й тому ухвалило, оформляючи ваше, сер, вибуття з причин вашого, сер, політичного запламування, водночас проревізувати, сер, і вашу наукову роботу. Цим Королівське медичне товариство остаточно встановить, кого свого часу приймало до лав своїх членів — лікаря й наукового експериментатора чи... — пробачте, сер, я повторюю чужі слова — знахаря і шахрая та інше, не будемо всього цього перераховувати, сер.

Сер Ів урочисто замовк. Старий лікар мовчав. Він звів голову на груди й тяжко замислився: його проревізувати...

Невідомо, що відповів би він серові Іву Монтеві, першому секретареві Королівського медичного товариства, — він, образений, знеславлений і скривджений старий лікар, — можливо, він зірвався б на рівні ноги й затопив би серові Монтеві в голову його портфелем з гадючої шкіри, можливо, але... цього не сталося, бо в цю мить двері сусідньої кімнати розчинилися і місіс Ліліан ввійшла без дозволу в приймальню лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан не тільки нечемно, порушуючи всі етикети і елементарні правила ввічливості, ввійшла без дозволу в приймальню Нен-Сагора під час його ділової

розмови з сером Монтеві,— вона ще й ганебно, наче якась камеристка, підслухувала по той бік дверей.

— Місіс!..— підвівся сер Монтеві, гублячи монокль і ворущачи останніми волосинками на своїй колись красивій голові.— О! О місіс...

Вся його фізіономія була точним начерком цієї інтернаціональної літери «о». В інтонації, з якою він вимовляв цю інтернаціональну літеру, були всі природні в таку хвилину почуття: переляк, здивування, розгублення, обурення, пошана до жінок і гнів.

Місіс Ліліан не дала йому отямитися.

— Пробачте, сер,— сказала вона,— що я, не поспитавши дозволу, зайшла сюди, але...— місіс Ліліан лише на секунду задумалася і зразу ж спритно відбрехала,— але мені щойно подзвонили, що сера Нен-Сагора викликають до прямого трансконтинентального проводу з Індії, і я дозволила собі перервати вашу розмову.

Сер Ів Монтеві змалечку мав велику пошану до всіх точних зв'язків, особливо трансконтинентальних, а також до жінки... навіть і тоді, коли вона... каже неправду.

Він був щирий джентльмен і тому достойно схилив свою лисину.

— Місіс!

— Добридень, сер. Діду,— докінчила свою брехню місіс Ліліан,— вам треба буде підійти до апарата в десять годин сорок п'ять хвилин. Ви ще маєте десять хвилин часу.

Потім вона повернулася до сера Іва й привітно хитнула головою.

— Прошу, сер, сідайте.— І вона сіла сама.— Ви пробачте мені, але, ввійшовши, я чула вашу останню фразу. Так президія товариства ухвалила зробити ревізію наукової роботи мого діда? Назвімо це, як хочете. Нехай буде ревізія, але чи не цього ж самого жадав сер Сагор від шановних зборів? Він якраз і жадав, щоб товариство ближче ознайомилося з його роботами і відрядило для цього спеціальну комісію. Значить, президія призначила таку комісію?

Сер Ів Монтеві був зовсім спантеличений таким навальним наскоком і зміною співрозмовця, до того ж він ще змалечку ніяковів при жінках.

— Так, — промимрив сер Ів.— Гм... так. Президія виділила комісію... Це сер Овен Прайс, терапевт, сер Освальд

Кеммері, хірург, сер Олівер Вебенс, невропатолог... Як бачите, комісія дуже компетентна: представлено і теоретичну, і практичну медицину. Сер Овен Прайс великий експериментатор, його знає ціла Англія. І взагалі...

І взагалі сер Ів Монтеві замовк, бо розгубився остаточно.

6

Сер Ів Монтеві пробув у лікаря Нен-Сагора ще рівно вісім хвилин: він же чудово пам'ятав, що серові Нен-Сагорові за десять хвилин треба йти на розмову до транс-континентального проводу. Тому за дві хвилини до десятої години сорока п'яти хвилин він встав і з повагою відклався. Горбань Сю виніс за ним портфель.

За ці вісім хвилин збентежений сер Ів не встиг навіть докінчити свого доручення: присутність жінки, як завжди, зовсім збила його з пантелику. Ці жінки завжди так недоречно вміють перевести ділову, офіційну і вельми відповідальну та суху розмову на якусь блазеньську і ніяк не суху і не офіційну балачку: місіс Ліліан розмовляла з сером Івом про зростання цін на ринку та останній концерт у Королівській опері. Сер Ів не встиг навіть переказати місіс Ліліан, що її теж викреслено з списків кандидатів медичного товариства: коли мовиться про ціни на сибірське масло та про Бетховена, хіба тут до таких делікатних повідомлень? Сер Ів вийшов з дому Сагорів ні в сих ні в тих і дуже злостився на себе та на місіс Ліліан. Відному горбаневі, Альбертові Сю, перепало за всіх. Проте сер Ів вирішив послати місіс Ліліан офіційне сповіщення поштою й на тому заспокоївся.

Нен-Сагор залишився вдвох з місіс Ліліан. Старий лікар розгублено м'яв у руці залишений йому протокол медичного товариства.

— Ти це сказала навмисне, Лі, про прямий провід? — спитав він.

— Так, діду, я боялася, щоб ви не наробили дурниць. Ви повинні пробачити мені.

Нен-Сагор сумно усміхнувся.

— Можливо, ти маєш рацію.— Потім він проглянув ще раз текст протоколу.— Виїзд призначено на середу вранці. Отже, сьогодні мені не доведеться їхати. Треба сказати Джесі розібрати чемодан.

— Я вже розібрала його.

Нен-Сагор знову сумно усміхнувся. Він, либонь, і не чув своєї розмови з онукою. Він був зовсім пригнічений, і йому боліла голова. Він розгублено тинявся по кімнаті з кутка в куток, покусуючи губи й ламаючи пальці. Вперше за вісімдесят літ життя спина йому похилилася і чоло гірко потуманіло.

— Я, мабуть, вип'ю броду, — мовив він, аби щось сказати.— Лі, налий мені з пляшечки, що на каміні.

Але коли місіс Ліліан попростувала до дверей, старий лікар раптом спинив її.

— Лі,— тихо сказав він,— але ж, Лі, ти проглядала газети? Я трохи пробіг очима, вони ж приписують нам мало не зв'язок з... цими... з руськими комуністами?

— Щось подібне.

— Але ж...— старий лікар розгублено спинився.— Це ж абсурд.

— Абсурд, діду.

— Я ніколи нічого... та й взагалі... я мало й чув про них.

— Очевидно, діду,— усміхнулася місіс Ліліан— Я ніколи не знала за вами охоти до політичних справ. Не журіться, це ж звичайна газетна плітка і сенсація. Всі це чудово розуміють.

— А потім...— старий лікар мало чув мову онуки.— А потім ще вони щось плетуть про мій нібито зв'язок з... повстанцями... нашими, наче повстанцями там, у Індії...

— Те ж саме, діду.

Нен-Сагор, украй спантеличений, спинився перед онукою.

— Але ж... я вже півроку тут, на острові. Я рідко читаю газети, та й наші газети, вони так брешуть, коли йдеться про щось політичне,— я... я навіть майже й не чув нічого про... про те, що у нас в Індії... неспокійно. Хіба у нас, на батьківщині, революція?

— Революція, діду. Вже кілька місяців. Навіть лється кров.

— Кров? — старий лікар злякано сахнувся.— Ти кажеш кров, Лі?

— Кров, діду. Багато індійської крові лється зараз.

— Ах, боже мій, це ж жахливо! Знову кров. Це треба спинити!

Місіс Ліліан тільки сумно усміхнулася.

— Ви все такий же наївний, діду.

Але Нен-Сагор уже розхвилювався.

— Кров! Індійська, англійська — однаково, не важно чия, але знову кров! І вони, ці негідники, приплітають мене до цього, до крові... Так не можна! Так не можна, Лі! Ти чуєш? Треба щось робити...

— Що не можна? Що робити? Спинити лиття крові чи довести вашу, діду, до неї непричетність?

— І... те, і те. Треба спинити, треба довести!

— Заспокойтеся, діду, не нам з вами її спинити. А довести...

Але старий лікар перепинив свою онуку. Він схопив її за руки і, зовсім як мала дитина шукає порятунку і захисту, пригорнув її до себе.

— Лі, мені робиться страшно. Щось треба робити, Лі. Я не знаю, що! Скажи, Лі, ти це знаєш, ти повинна знати все це. Ти цікавишся цим, Лі, ти ж, здається, соціалістка, Лі?

Місіс Ліліан майже весело усміхнулася.

— Я була нею, діду.

— Була? А тепер?

— А тепер — ні.

— Чому, Лі? Ти вийшла з цієї партії?

— Ні. Мене викинуто, діду.

— Викинуто? Коли? За віщо? Що ти кажеш? Як бру- тально це звучить.

Замість пояснень місіс Ліліан простягла дідові паку вранішніх газет, які вона тримала в руках, ще ввійшовши до кабінету під час розмови Нен-Сагора з сером Івом.

— Подивіться, коли вам це цікаво...

— Звичайно, Лі, звичайно. Мені все це... дуже цікаво.

Старий лікар розгорнув першу з газет.

— Ні, не цю,— відхилила її місіс Ліліан,— у цій нічого не знайдете нового, крім паплюження вашого минулого. І в цій, і в цій старанно доводять, що ви не маєте університетського диплома і що ваш батько колись загинув у боях з англійським військом, б'ючись за самостійність Індії...

— Хіба?.. Ага, так, так.

— От бачите, ви навіть забули це.

— Це було так давно.

— А в цих,— місіс Ліліан кивнула ще на дві газети,— пишуть, що ви провадите контрабандну торгівлю з Афганістаном через свій маєток Нурі... В цій вас обвинува-

чують, що ви звели якусь неповнолітню дівчину і що ви в своєму маєтку даєте притулок дезертирам англійської і тубільної армії. А в цій...

— Досить! — нещасний лікар затулив вуха. — Я не хочу чути про це все. Але...

— А про мене ви можете прочитати ось в одній газеті. Це офіційний орган англійської соціалістичної партії, тобто тієї партії, до якої і я мала... наївність належати до сьогодні.

Місіс Ліліан простягла Нен-Сагорові розкішно видану газету, орган центрального комітету англійської соціалістичної партії. Старий лікар поглянув на шпальту, на яку вказала місіс Ліліан.

Це було коротке офіційне повідомлення. Лондонський комітет партії повідомляв, що громадянка Ліліан Сагор, народжена в провінції Пенджаб, Північної Індії¹, з 1921 року до сьогодні була членом партії, але від сьогодні просять усіх за члена партії її не рахувати. Скандальний антибританський виступ її на річних зборах Королівського медичного товариства, в якому вона надто співчутливо й прихильно висловилася на адресу східних дикунів і розбійників, підтримуючи скандальний виступ її діда, наукового профанатора, тому причиною.

Під повідомленням стояв підпис голови комітету.

Нен-Сагор тихо повернув газету місіс Ліліан.

Місіс Ліліан взяла ножиці з столика й вирізала клаптик з повідомленням. Цей клаптик вона обережно заховала в своє портмоне. Решту газети місіс Ліліан кинула в камін.

— Який жах! — зітхнув старий лікар. — Не можна піти проти буржуазії: тебе заклюють...

Місіс Ліліан нічого не відповіла на це.

— Суспільство не дарує нічого.

І на це місіс Ліліан не відповіла нічого. Нен-Сагор схвилювано ходив по кімнаті. Вперше за його життя йому треба було думати про щось інше, крім наукових та медичних справ. Старому лікареві було важко про це думати. Його мозок легко й радісно розбивався в складних комбінаціях

¹ У серпні 1947 року Індія була розділена на дві країни: Індію і Пакистан. Тому колишні північні міста Індії, що згадуються у творі, як Пешавар, Мардан, провінція Пенджаб та інші, з 1947 року належать Пакистанові.

наукових позицій, в складних варіантах людської конституції, в протиприродних викривленнях людського організму, але він зовсім безпорадний був перед комбінаціями й викривленнями суспільного людського життя.

Місіс Ліліан слідувала деякий час за дідом, його душевний стан турбував її надміру: старий лікар Нен-Сагор завжди був бадьорий і врівноважений, його вдача була завжди спокійна й тверда. Потім місіс Ліліан встала й пішла до другої кімнати налити таки дідові броду. Нен-Сагор спинив її на порозі.

— Лі,— яюсь непевно почав він,— скажи, Лі, ти це... щиро?..

— Що діду, щиро? — не зразу збагнула місіс Ліліан.

— Ну, це... тоді, в твоєму виступі після моєї доповіді... ти щиро визнала мою теорію... за правдиву... до речу, чи, справді, в тобі промовляли лише... родинні почуття?..

7

«Мажестик» відходив у середу надвечір, пів на шосту.

О п'ятій десять кореспонденти уже зайняли свої місця. З кожним із них приїхав підручний,— щоб нові сенсації не забарилися до друкарні і від'їзд індійського чаклуна міг би бути повно висвітлений у вечірньому ж виданні. Кореспонденти розташувалися півколом на пристані, між пасажирським павільйоном та під'їздом з вулиці, щоб бачити всю подію, всю процедуру від'їзду від прибуття індійського знахаря на пристань і аж до тієї хвилини, коли на затуманеному обрії залишаться лише чотири димки від чотирьох труб грандіозної трансмарини.

Чверть на шосту до під'їзду підкотив десятитонний ваговоз. Це був багаж лікаря Нен-Сагора. Сорок апаратів, про всяк випадок, сфотографували його з кількох позицій.

Лікар Нен-Сагор віз із собою чимало багажу, але тільки на трьох чи чотирьох чемоданах цвіли різноколірні наліпки минулих подорожей: це був невеличкий фобутовий багаж, і ці чемодани не раз уже возили його на острів і назад. Решта — були великі й прості скрині, облямовані залізом і пофарбовані непромокальною емалевою фарбою: це були різні спеціальні приладдя і препарати для лабораторії в Нурі. Останніми з ваговоза винесено ще два

чемодани побутового призначення. Ці два були без старих наліпок і зовсім новенькі: в далеку трансмаринну подорож вони їхали вперше. Побутовий багаж Нен-Сагора збільшився. Сорок кореспондентів відзначили це в своїх блокнотах. Джералд Вейс, кореспондент соціалістичного листка, біля цієї замітки зробив ще й примітку про те, що не завадило б морській поліції зробити огляд Нен-Сагорового багажу: адже ніхто ж не поручиться, що цей комуністичний запроданець не везе з собою зброї для повстанців у Пешаварі.

Двадцять на шосту до під'їзду підкотив другий ваго-воз. З нього зняли півдесятка здоровенних колоніальних сейф-чемоданів з вогнетривкого фібру, облямованого міддю і цинком. Це був багаж членів повноважної ревізійної комісії Королівського медичного товариства — сера Овена Прайса, терапевта, сера Освальда Кеммері, хірурга, і сера Олівера Вебенса, невропатолога. Скромно й несміливо притулилася до цих чотирьох велетнів багажного світу ще непоказна й добре потріпана валізка цілком дачного типу. Це була валізка Альберта Сю, горбаня, шостого секретаря медичного товариства. Альберт Сю їхав з повноважною ревізійною комісією за її технічного секретаря, стенографіста, архіваріуса, діловода, машиніста, агента для доручень, поштаря й комісіонера під час подорожування. Альберт Сю одержував за це подвійне проти острова утримання, і, поскільки це дозволяло йому віддати цієї ж осені його старшу дочку до коледжу, він, з благословення своєї дружини, місіс Марти, охоче згодився виконувати досить-таки складні й обтяжливі обов'язки в цій важкій і дорогій для бідного урядовця подорожі.

О двадцять другій на шосту, негайно ж услід за ваго-возом, до під'їзду підкотив чудовий «ролс-ройс», власність сера Овена Прайса, терапевта. Цей чудовий «ролс-ройс» був непоганою нагородою за останні чотири роки, коли сер Овен Прайс припинив свою практику й перейшов виключно на наукову й експериментальну роботу. «Великий експериментатор» — так і звав його Лондон: ніхто досі забути не може славетного експерименту сера Овена Прайса, терапевта, над спиртними напоями. Сер Овен Прайс після довгих емпіричних робіт довів, що в спиртних напоях є алкоголь і що цей алкоголь загалом зле діє на людський організм.

Славетного терапевта сфотографували всі сорок кореспондентів.

Разом з Овеном Прайсом з його «ролс-ройса» вийшли й інші два члени повноважної ревізійної комісії: сер Освальд Кеммері, хірург, і сер Олівер Вебенс, невропатолог. Вони не мали таких заслуг перед наукою, як сер Овен Прайс, терапевт, отже, не мали й «ролс-ройсів». Тому сер Овен Прайс ласкаво підвіз їх в своєму авто. Кореспонденти сфотографували сера Освальда й сера Олівера зразу обох: з них двох досить було й одного кадру. Альберта Сю не сфотографував ніхто: він щойно вискочив із вагона електричного трамвая з портпледом у правій і друкарською машинкою в лівій руці.

Всі три члени повноважної комісії повагом прослідували на теплохід і зайняли вряд три подвійних каюти на палубі першого класу. Альберт Сю за ними не прослідовав, а хутко шмигнув по сходах на палубу другого класу і зайняв за здешевленим тарифом місце в загальній каюті.

О двадцять п'ятій хвилині на шосту загув другий гудок. Разом із свистком боцмана, який віщував, що за хвилину сходи будуть підняті, біля під'їзду хрипнула сирена таксомотора. Останні двоє пасажирів хутко виплигнули і майже бігцем здобули теплохід. Сорок розчарованих кореспондентів, теж бігцем, кинулися навздогін. Вони на ходу приміряли свої дзеркалки. Але ніхто з них і підозрівати не міг про таку спритність ніг індійського лікаря: його спина майнула й зникла за облавком раніше, ніж перший із кореспондентів відкрив об'єktiv свого апарата. Ще за мить з-за облавка з'явилася Нен-Сагорова права рука,— він допомагав зійти своєму компаньйонові. Компаньйон не гірше старого лікаря справився з останньою приступкою сходів: він просто переплигнув її, почувши позаду себе загрозливе клацання фотографічних шторок. Серок апаратів клацнули впусту, вони сфотографували лише сіре лондонське небо. І тільки Джералд Вейс, найспритніший між ними,—недарма ж соціаліст,—встиг увічнити на своїй півці стопу й литку місіс Ліліан, що висунулися з-під її короткої дорожньої сукні.

Так, місіс Ліліан цей раз не тільки виряджала свого діда, старого лікаря Нен-Сагора, в його далеку подорож до рідної Індії. Малі Елі й Мак не скоро побачать їхню матір: подорож до Індії — не недільна поїздка на узмор'я.

Та й ніхто того не знає, як обернуться справи старого лікаря і коли настане кінець ганебній ревізії його наукової діяльності. Місіс Ліліан їхала до Індії на невідомий час і цим зовсім не ламала своєї практики,— однаково жоден джентльмен не піде вже на прийом із своїми катарами і плевритами до лікарки, що зганьбила й заплямувала своє ім'я на політичній, на громадській і на науковій аренах. Вчора вранці місіс Ліліан одержала поштою сповна гонорар в розрахунок від усіх її постійних клієнтів.

Тридцять дев'ять кореспондентів скреготіли зубами на спорожнілій пристані. Джералд Вейс мучився муками творчості, добираючи парадокса, цілком соціалістичного, якого б можна було пристосувати до оголеної ноги місіс Ліліан, зафіксованої на його півці.

Сорок підручних хлопців надто-таки весело щипали один одного, вельми задоволені з того, що свій надурочний шилінг вони заробили без будь-якого напруження м'язів чи нервів.

Силует гігантського теплохода м'яко розтавав у славнозвісному лондонському тумані, ще не такому густому, щоб заслонити цілий світ від самозадоволеного британського ока. Альберт Сю нишком притулився за обляком горішньої палуби другого класу й сумно зітхав, згадуючи свою дружину, місіс Марту, та семеро малят, що плакали зараз у Іст-Ендському передмісті за подорожувальником татом. Потім Альберт Сю змахнув свою батьківську сльозу й хутко подався на першу палубу поспитати, чи не треба чогось трьом його начальникам, що разом утрюх склали повноважну ревізійну комісію Королівського медичного товариства.

Три повноважні члени ревізійної комісії в цей час, озброєні прекрасними біноклями, стояли в ряд на кормовій частині палуби. Вони поприкладали біноклі до очей і залюбки роздивлялися зблизька дорогої їх серцям старий, як світ, непроглядний туман,— другого такого туману вони не побачать ніде під час своєї подорожі. Славетні медики не так часто покидали рідний острів і користувалися з нагоди поглянути на свою вітчизну оддала. В густому тумані, що так густів кожної хвилини, де-не-де насилу пробивався промінь якогось з багатьох набережних передморських маяків. Цей промінь назахват ловили біноклі трьох повноважних подорожніх — сера Овена Прайса, терапевта, сера Освальда Кеммері, хірурга,

і сера Олівера Вебенса, невропатолога. Сер Овен, сер Освальд і сер Олівер, або, скажімо коротко, 3 сер О (три сер О), розчулено прощалися з своєю вітчизною. Їм навіть кортіло заспівати «Home, sweet home...»¹

8

«Мажестик» віз на собі 1400 пасажирів і триста чоловік команди та прислуги: сто пасажирів першого класу в кубатурі 2000 кубометрів, триста пасажирів другого класу в кубатурі 1800 кубометрів і тисячу пасажирів третього класу в кубатурі 1500 кубометрів. Крім того, пасажери кожного класу мали ще необмежену кубатуру повітряного стовпа над горішньою відкритою палубою. Проте по площі палуби пасажери першого класу і цієї кубатури мали в дванадцять разів більше від пасажирів третього класу і в три рази більше від пасажирів другого класу. Команда й прислуга кубатуру мала в нижньому трюмі поруч з кубатурою пасажирів третього класу.

«Мажестик» не був самотній у водяних просторах Атлантики, Середземного та Індійського океанів: постійно з правого й лівого борту в ліловій далечині морів і океанів маячили велетенські силуети кількох плавних фортець. Вони вирушили звідти ж, звідки й «Мажестик», і держали курс туди ж, куди й він. То пропливали сталеві фуражири, інтенданти й порохівниці Британської імперії. Вони везли бойові припаси, амуніцію і зброю славній британській армії для її «героїчної» інтервентської діяльності в Китаї, а також, між іншим, і для «оборонних» наступів на внутрішніх супостатів, повстанців у Індії.

Сер Овен Прайс, терапевт, сер Освальд Кеммері, хірург, та сер Олівер Вебенс, невропатолог,— 3 сер О — з височини горішньої палуби першого класу крізь скельця своїх морських біноклів з великим задоволенням милувалися з сталевих супутників, а заразом і з величі й моці Британської імперії.

«Мажестик» робив двадцять вісім вузлів на годину і майже не відставав від військових крейсерів.

«Мажестик» заходив лише у великі порти — Гібралтар, Мальту, Порт-Саїд, Перім — поновити запаси нафти і майже не забирав нових пасажирів. Комплект пасажирів

¹ «Рідна хато, солодка рідна хато» — популярна й урочиста англійська пісня, що часто співається замість державного гімна.

був повний, і серед них багато було з квитками ближче Бомбея. Лише в Порт-Саїді він зсадив з півсотні урядовців і молодих офіцерів з другого класу, що повертали в колонії після службових відряджень чи відпустки. Там же випорожнено півтрюма й дрібного багажу: офіцерські матері й наречені з острова посилали своїм синам і нареченим носові хустки, шарпетки й галстуки.

Але замість півсотні «Мажестик» не набрав у Порт-Саїді і десятка нових подорожніх. Це було кілька високих урядовців з домініонів, єгипетські купці й трансконтинентальні, трансекваторіальні спекулянти. Вони довго обурено бурчали, що за браком місця їм доводиться їхати в другому класі. За спеціальну доплату їм дозволено користуватися кают-компанією першого класу.

Серед інших у Порт-Саїді до другого класу сіло двоє мужчин з дуже попеченими сонцем фізіономіями, з яких можна було судити, що вони пробули в Єгипті зовсім недовго і вже, певна річ, не належать ні до кола колоніальних урядовців, ні до кола купців, ні тим паче до тубільців. Сідаючи на пароплав, вони наперед довідалися в чергового помічника капітана, чи дійсно в списках пасажирів є лікар Нен-Сагор, з Індії, та лікарка місіс Ліліан Сагор, з Лондона. Діставши задовільну відповідь, пасажирів із спеченими фізіономіями заспокоїлися і, цілком задоволені з себе і з помічника капітана, зайняли двомісну каюту в другому класі.

З сер О лорнували цих пасажирів з височини своєї палуби і довго сміялися з червоних лискучих лисин нових подорожніх та їхніх, взагалі, вайлуватих постатей. Вони зразу ж вирішили, що це якісь натуралісти чи провінціальні вчителі в канікулярній прогулянці і, звісно, крий боже, не англійці. Запитання нових пасажирів до помічника капітана вони, певна річ, не чули.

З європейських портів «Мажестик» заходив, отже, лише до Гібралтара й Мальти і забирав там лише пошту. Місіс Ліліан у кожному порту вимагала собі в каюту всі місцеві та, які були, англійські газети.

В цих газетах вона старанно шукала відгуків на їхню справу. Але англійські газети обмежилися тільки повідомленням про від'їзд повноважної комісії і після цього про Нен-Сагора і його справу цілком забули. Суспільство вже перестало цікавитися цією сенсацією. Місіс Ліліан була з цього дуже задоволена.

В соціалістичному листку місіс Ліліан знайшла ще фотографію своєї правої ноги над об'явкою пароплава з дотепним підписом Джералда Вейса: «Так кінчає кожний зрадник своєї батьківщини і своєї партії. Під запоною туману громадянка Ліліан Сагор тікає з острова. Хто знає, чи не почуємо ми хутко про неї, як про громадянку, діяча і ката, як про славетну чекістку в радянських республіках!..» Джералд Вейс пнувся на провидцю і хотів бути пророком.

Зате в чужоземних газетах місіс Ліліан знайшла дещо й про Нен-Сагора. Французькі, іспанські та італійські газети переповідали англійську сенсацію, старанно її прикрашаючи й брешучи куди справніше від англійських со-братів. Вони вигадали дуже цікаву, як на авантюрний роман, біографію «старому індуському ворожбитові», по-вівши його рід від старозвісних піратів Індійського океану через секту індуських вогнепоклонників та тугів-душителів кінця минулого століття, через афгано-руських контрабандистів до таємного ритуального кишла в горах Індії і, нарешті, шайки анархо-комуністів. Майстри світових авантюрних жовтих романів Луї Жаколію та Луї Буссенар могли б щиро позаздрити талантові буржуазних писак. Грецька морська газетка розповідала й недавнє минуле з біографії Нен-Сагора та його політичну кар'єру. Виявляється, він був давній комуніст (грецькому кореспондентові не було відомо, що компартія рахує своє життя всього лише роками, і він щедро приписував Нен-Сагорові півстолітній стаж) і цілу громадянську війну провів у Росії. Він був членом Комінтерну від Індії, працював разом із жахливим Дзержинським у Чека і, будучи заступником більшовицького наркомздраву, завідував «секзніщін'ом» (сектор знищення інтелігенції). Знищення інтелігенції Нен-Сагор провадив дуже дотепним способом, прищеплюючи всім особам, що носили піджаки й галстуки, висипно-тйфозні бацили. Ці бацили постачала йому з Англії його онука Ліліан, що працювала в той час у Британському бактеріологічному інституті (звідки вони могли про це довідатися? Місіс Ліліан, справді, один час працювала в бактеріологічному інституті) і підтримувала зв'язок з більшовицькою революцією.

Жодна з цих газет не робила навіть здогадок про саму наукову теорію лікаря Нен-Сагора — ту наукову теорію, що й стала за початок всіх злощасть бідолашного

лікаря та його онуки, примусивши їх зробити такий скандальний і політично непевний, а з погляду буржуазної моралі і злочинний висновок. Ні, вони спокійнісінько розповідали собі цю теорію, наче самі були присутні на сорок сьомому річному засіданні британського медичного товариства або їхні кореспонденти довгий час працювали за асистентів лікаря Нен-Сагора. Виявляється, суть цієї наукової теорії полягала в тому, щоб знищити взагалі всяку медицину як таку (і дійсно, лікар Нен-Сагор в своєму виступі заперечував сучасну медицину!) і покинути людство напризволяще, на ласку самій природі: вона, мовляв, за теорією лікаря Нен-Сагора, сама розбереться, кого їй милувати, а кого прибирати з землі. Тут же газети викривали весь підспідок цієї «комуністичної» медицини: адже пролетаріат у крові здоровіший за буржуазію, тому він і має вижити без допомоги медицини, а буржуазія незабаром вимре, поїдена своїми спадковими та в розкошах здобутими недугами...

Пророки з грецьких кореспондентів були не гірші від Джералда Вейса.

Словом, життя на «Мажестику» під час довгої трансмаринної подорожі йшло своїм порядком. З сер О розглядали обрії та приморські й приокеанські англійські домініони крізь свої морські біноклі, підспівуючи час від часу тихенько «Англія панує над морями», пили лимонад і курили запашні єгипетські цигарки, зроблені в Греції з контрабандного турецького тютюну. Горбань Альберт Сю стенографував і передруковував на машинці їхню чималеньку кореспонденцію. Ввечері він примощувався в останньому ряді мюзик-холу і, напівзаплющивши очі, слухав великі класичні концерти. Музика була його пристрастю, але в Лондоні він не міг дозволити собі таких розкошів, бо після непривітного Лондонського ринку з імпортними продуктами харчування йому не лишалося й на нові черевики для старшої дочки. А тут відвідування мюзик-холу було передбачене в платні за проїзд. Іноді мюзик-хол відвідували й три члени повноважної комісії, посідаючи місця в другому ряді крісел. Тоді Альберт Сю розплющував очі й тихенько вислизав із залу: він соромився сидіти в одному кабаре з своїми начальниками.

Тільки старий лікар нікуди не виходив із своєї каюти. Цілий день сидів він, зачинившись, біля книг і журналів і тільки ввечері, коли над океаном вставало марево і бриз

дужчав та свіжішав, лікар Нен-Сагор виходив подихати вільним повітрям.

Він сидів у шезлонгу на другій палубі в затишному кутку і палив чорну англійську сигару. Потім випивав склянку якогось питва й знову зникав у своїй каюті. До табльдоту старий лікар не виходив: йому подавали їсти в каюту, він об'явив себе хворим.

Місіс Ліліан, навпаки, не цуралася товариства. Вона акуратно відвідувала всі табльдоти, заходила до кают-компанії, а іноді заглядала й до мюзик-холу.

Горбань Альберт Сю розплющував тоді одне око й сумовито поглядав здаля на високу, ставну постать молодій індіанки, на її красиве смуглясте обличчя.

Альберт Сю завжди при тому зажурено зітхав: його Марта, здається, не була ні висока, ні ставна, ні тим паче засмагла. Місіс Ліліан іноді помічала це одне, сумовите й уважне, око горбаня й здивовано відверталася.

Від десятої до одинадцятої місіс Ліліан була на тенісному корті й грала дві-три партії з випадковими партнерами. До танцювального салону місіс Ліліан приходила не щодня і танцювала тільки вальс, та й то не більше двох-трьох турів. Чарлстона місіс Ліліан не танцювала.

Дансигові кавалери взагалі були дуже заінтриговані пікантною індіанкою, що скрізь на пароплаві бувала справно, але трималася самотійно і не виявляла бажання заводити короткі знайомства.

Може, саме тому до неї почали приглядатися солідніші джентльмени та вахлаки, що вважали за краще до танцювального салону не заходити. Місіс Ліліан і з ними тримала себе дуже коректно, ввічливо та приязно, але не більше. Вона поводитися, як справжня леді. Це зразу ж оцінили старіші джентльмени. Тому її поява на палубі завжди відзначалася десятком-другим глибоких і ввічливих поклонів. Підходили заговорювати до місіс Ліліан не так часто.

Тому місіс Ліліан була таки трохи здивована, коли одного вечора, того ж дня, як теплохід залишив Порт-Саїд, до неї під час вечірньої проходки раптом підійшло двоє джентльменів.

— Місіс Ліліан, онука лікаря Нен-Сагора? — запитав цілком пристойно один з них, скидаючи свого колоніального шолома й показуючи своє обгоріле й обвітрене обличчя.

Він говорив англійською мовою досить чисто, але зразу було видно, що він не англієць.

— Так, це я,— підозріливо відповіла місіс Ліліан.

— Не зрозумійте, прошу, це як нахабство, що ми з товаришем,— він повів рукою до свого супутника, що на цей жест теж зняв шолома, показавши ще більш спечене обличчя, і промимрив якусь фразу, так безграмотно збудовану, що місіс Ліліан ледве стримала усмішку,— що ми з товаришем дозволяємо собі, не будучи знайомі, спинити вас.

— Прошу, сер,— відповіла місіс Ліліан.— Але чого вам від мене треба?

Незнайомий зам'явся, надів свого шолома, знову зняв, поглянув на свого товариша, сказав до нього щось незрозумілою місіс Ліліан мовою і, нарешті, переміг своє хвилювання.

— Бачите, місіс, ми маємо до вас і до лікаря Нен-Сагора, головним чином, до лікаря Нен-Сагора, невеличку справу. Але справу конфіденціальну. Коли ваша ласка...

— Я не маю ніякого наміру з' будь-ким конфіденційально говорити,— холодно відрубала місіс Ліліан і повернулася йти.

Але незнайомий заступив їй путь.

— Але, місіс... я вас благаю. Справа йде... про наукову теорію лікаря Нен-Сагора.

Місіс Ліліан спинилася.

— Про теорію лікаря Нен-Сагора?

— Так, місіс, вашого діда.

— Вам треба говорити зо мною чи з лікарем Нен-Сагором?

— Власне, з лікарем Нен-Сагором, але я гадаю...

— Хто ви, сер?

— Я?

— Так, ви.

— Я...— він зам'явся,— бачите, місіс, ми вам, безперечно, це скажемо, але... теж тільки... в конфіденціальній розмові...

— Але, дозвольте, як же я можу згодитися на таку розмову, коли навіть не знаю, з ким маю діло?

— Ах, місіс... Ах, місіс... Я і мій колега, ми — лікарі...

Звичайно, на таку розмову неможливо було погодитися. Так місіс Ліліан і вирішила.

Але, подумавши одну мить, вона раптом змінила своє

рішення: кінець кінцем це були перші медики, які, либонь, зацікавилися працею лікаря Нен-Сагора.

— Я спитаю діда,— відповіла вона,— без його згоди я не можу нічого сказати.

— Звісно, звісно, місіс.

— Проте чекайте,— спинилася місіс Ліліан і знову підозріливо оглянула співрозмовців,— а ви... не журналісти?

— О ні, місіс, що ви!..

Місіс Ліліан знизала плечима й пішла до діда. Обидва незнайомі лишилися на палубі, старанно кланяючися їй.

9

Згоду в Нен-Сагора пощастило дістати. Старому лікареві було, зрештою, однаково. Були це вороги чи друзі — навряд чи вже можна було більше знеславити його лікарську репутацію. Та й чи про репутацію йшлося тепер. Лікар Нен-Сагор відрізав себе від світу, тепер йому залишилася його власна робота в Нурі, та й тільки. Її треба докінчити й остаточно оформити,— цього вистачить на ці останні кілька років життя.

Він дав згоду побачитися з незнайомими лікарями.

Обидва незнайомці надзвичайно зраділи, вони довго по черзі трусили руку місіс Ліліан.

— О місіс, ми так вдячні вам! — говорив той, що вільно володів англійською мовою. Його компаньйон мимрив щось під ніс і свою безсловесність компенсував міцними, майже непристойними, рукостисканнями: він був дужий, як бугай. Місіс Ліліан насилу визволила свою руку.

Прийняв незнайомців Нен-Сагор у своїй каюті. Вони ввійшли, одчайдушно потрясли Нен-Сагорові руку і за раз же, не чекаючи запрошення, посідали.

— Чим я можу служити вам? — поцікавився Нен-Сагор, коли гості трохи заспокоїлися й перестали закидати його висловами своєї пошани.

— О сер!..— говорити почав той, що володів англійською мовою. Це був ставний мужчина років понад тридцять, чорнявий, але вже з значною сивиною на скронях. В його мові бринів легкий горловий акцент жителя сходу. Другий говорив по-англійськи дуже погано, відзначався м'якою південною вимовою, був нижчий на зріст, шатен, років під тридцять п'ять і надзвичайно кремезний.

— О сер! Насамперед треба вам сказати, що ми з колегою медики. Так, так. Я — хірург, мій колега — ендокринолог. Це наші, так би мовити, медичні спеціальності. Але ми обидва працюємо зараз, бо найбільше цікавимося саме цим, над проблемою кліматичного лікування. Ми вивчаємо клімат не як засіб порятунку для туберкульозників першої стадії, не як нормований лікувальний порціон, а як величезне і могутнє джерело загального оздоровлення людського організму, як основу всякої профілактичної роботи.

— Так,— сказав Нен-Сагор. Гості починали його цікавити.

— Така настанова нашої роботи не є випадковою пристрастю нас двох, така настанова медичних шукань взагалі надзвичайно поширена серед медичних кіл нашої країни. Ми повинні сказати, що ваша попередня діяльність в загальних — на жаль, мушу признатися — в загальних рисах нам знайома. Ми читали з великим захопленням ваші статті з кліматології.

— Це старі мої статті, друковані, коли не помиляюся, в 1901 році?..

— Так, так. На жаль, мало що з пізніших робіт потрапило до нас. Ми навіть гадали досі, що ви вже припинили вашу наукову роботу. Коли це, з місяць тому, ми знайшли в англійських газетах замітку про те, що на чергових зборах Британського медичного товариства має стояти ваша доповідь про результати вашої багаторічної експериментальної роботи...

Нен-Сагор нахмурився. Але його співрозмовці не помітили цього. Експансивний житель сходу вів далі свою гарячу мову.

— Ми були тоді в Туреччині, потім переїхали до Єгипту. Ми подорожуємо тут з науковою метою, відряджені нашим урядом вивчати по країнах сходу постановку кліматичного лікування, зокрема кліматичне лікування туберкульозу. І от уже в Єгипті,— це було днів кілька тому,— ми прочитали звіт про ваш виступ на зборах медичного товариства...

Нен-Сагор знову ще гірше нахмурився, але жваві співрозмовці знову не помітили цього.

— Ах, недотепа! — зареготав гарячий житель сходу, і його колега вторив йому так голосно, що місіс Ліліан

мимоволі боязко поглянула на відкритий ілюмінатор. Пізніше вона встала і зовсім його загвинтила.

— Ах, старі ханжі! Їх, бачите, так обурила ваша симпатія, або, як мені здається, просто об'єктивна сентенція на адресу політичного ворога, що вони про ваш науковий виступ простісінько собі забули.

— Атож! Це ви надзвичайно вірно сказали, звичайна об'єктивна сентенція — зрадів Нен-Сагор. Він пожвавівшав і вже охоче підтакував молодим колегам.

Тільки місіс Ліліан не покидав похмурий настрій. Навпаки, тепер він іще збільшився: місіс Ліліан недаром майже десять літ відвідувала соціалістичні зібрання, — тепер вона певна була, що перед нею сидять дійшли провокатори.

— Чудії! — не вгавав тим часом житель сходу. — Просто кажучи — варвари! Що їм наука? А ще сміють вихвалитися. Та вони наукою, немов панциром, прикривають лише своє невігластво, реакційність і, даруйте мені, класову тенденцію...

Місіс Ліліан остаточно впевнилася в своїх підозрах. Тепер вона добирала способу вийти з цього становища й дати відсіч намірам на провокацію.

— Ах, який жаль, що ми не були присутні на тому засіданні! Ах, який жаль, що нам так і невідомі ваші висновки, ваші позиції! Ви дозволите бути одвертими? Ах, сер, ми оце прийшли до вас тільки для того, щоб ублагати вас поділитися з нами вашою науковою теорією. О сер, благаємо вас! Тільки основні тези, тільки найсхематичніший огляд результатів ваших експериментів... Я признаюся вам: всупереч маршрутові нашого відрядження, ми сіли на цей пароплав і пливемо до цього непотрібного нам Бомбея виключно для того, щоб здобути змогу побалакати з вами. Ми сподіваємося, що блискучі результати розмови з вами цілком компенсують нам і той час, який ми потратимо, зробивши такий величезний гак у нашій подорожі...

Місіс Ліліан нарешті вирішила й наважилася. Вона встала й підійшла до розмовників. Її суворий вигляд спинив гарячу мову людини сходу.

— Шановні громадяни, — холодно мовила вона, — будьте ласкаві назвати себе.

Нен-Сагор розгублено подивився на неї. Житель сходу зникновів і розгубився.

— Будьте ласкаві назвати себе або негайно ж... залиште нас...

— Лі,— пробурмотів старий лікар,— але ж...

— Я чекаю,— не зважила на діда місіс Ліліан.

— Бачите...— житель сходу все більше ніяковів,— бачите...— Потім він безпорадно поглянув на свого колегу, що хоча й розумів, про що йде мова, але теж нічого не міг сказати. Тоді він відважився.— Наші прізвища? Але це вам нічого не скаже... Моє прізвище Думбадзе, а мого товариша звать Коломієць...

— Ви можете це потвердити... якимись документами?.. А також можете показати документи, що свідчать про мету вашого до нас приходу?..

— Ах, Лі,— змолвився Нен-Сагор, абсолютно не розуміючи, в чому ж нарешті справа.

— Лишій, діду. Дозвольте тут розібратися мені самій.

— Документи? Але документи...

— Так, документи! В крайньому разі, коли ви не вважаєте за можливе показати їх мені, то ми це можемо зробити в присутності помічника капітана.

— Ні! Але ж наші документи... наші документи, я не знаю, для чого вони вам? — Розгублений житель сходу ніяк не знав, що йому робити. Він, цілком очевидно, не сподівався на такий зворот справи.— Наші документи нічого вам не скажуть...

— Як ви кажете? — посміхнулася місіс Ліліан.— Ваші документи нічого не скажуть? — Розгубленість підозрілої особи її тільки заспокоїла.— Може, ви все ж таки покажете ці ваші документи? — І вона, не чекаючи далі, натисла кнопку електричного дзвоника.

— Що ви робите, місіс, це зовсім зайве! Ми й так могли б порозумітися,— аж кинувся названий Думбадзе. Його товариш розчаровано й жалкуючи повів своїми гігантськими плечима.

До каюти постукав коридорний.

— Будь ласка, негайно ж покличете сюди помічника капітана,— наказала місіс Ліліан,— але негайно ж. Справа надто важлива.

Коридорний миттю оглянув розхвильовані обличчя присутніх і моментально зник. Було чути, як він побіг нагору.

— Ах, місіс,— зажурено зітхнув Думбадзе,— ах, місіс! Для чого ви це робите? В крайньому разі, ми ж могли піти собі. Ми ніяк не хотіли вас образити.

— Ви й не образили мене,— гостро відповіла місіс Ліліан.— Цього ще бракувало! Але нам з дідом досить провокацій.

— Провокацій, місіс?..

У двері знову постукали. Помічник капітана питався дозволу увійти. За ним стовбичив коридорний і ще двоє матросів. Помічник капітана був завбачливий, а коридорний стільки ж метикуватий.

— Чим можу служити, місіс?

— Пробачте, офіцере, що я відірвала вас від виконання ваших обов'язків, але ми повинні були попросити вашого захисту. Ці двоє громадян хитро дістали дозвіл завітати до нас і... намагаються зшантажувати чи спровокувати, я вже не знаю. Мені здається, не було б зайвим подивитися їхні документи.

Думбадзе і Коломієць ніяково розкинули руки.

— Дуже перепрошую, хоча ваші документи і відомі мені, бо зареєстровані в час посадки,— звернувся помічник капітана до них,— але, щоб заспокоїти схвильовану місіс, сподіваюся, ви не одмовите вдоволювати її бажання?

Коломієць і Думбадзе знизали плечима і полізли до своїх кишень.

— Прошу,— простяг Коломієць свої документи.

— Прошу,— луною відгукнувся й Думбадзе.

Помічник капітана розгорнув їхні паспорти.

— Містер Коломієць, журналіст,— прочитав він і повернув паспорт Коломієцеві,— Містер Думбадзе, теж журналіст... Ви задоволені, місіс?

Ні, місіс Ліліан не була задоволена: адже саме журналістів вона й стереглася найбільше...

До Баб-ель-Мандебської протоки, навіть далі, до самого Бомбея, пасажирам першого та другого класу з «Мажестика» вистачало матеріалу для дотепів, гострих слівцець і взагалі для веселощів — «ах, які ж пройдисвіти з цих газетярів!» Кожен намагався згадати чи вигадати та розповісти за щирю правду якийсь аналогічний випадок,

що малював би проникливість, метикуватість, дійшлисть та нахабство газетного кореспондента.

«Ах, хитруни, ах, шахраї, ах, штукарі!»

Коломієць і Думбадзе здобули на пароплаві максимальну популярність. Безперечно, старий лікар Нен-Сагор з його божевільними ідеями не міг би досягти подібної.

Леді посміхалися, поглядаючи на них. Їх мододі кавалери підморгували репортерам і частували сигарами. Поважні джентльмени не відмовляли собі поплескати котрогось із цих спритних журналістів по плечу і процідити крізь зуби своє староанглійське: «Хо-хо!» Навдивовижу, проте, в салонному побуті вони виявили себе таки добрими тюхтіями і більше соромилися з своєї популярності та виявів симпатії, ніж користалися з неї. Це приписано їхній професійній потайності та односторонності, а також невихованості й плебейському походженню.

Словом, Думбадзе і Коломієць непогано влаштувалися на «Мажестику» і почували себе зовсім не погано, тим паче що й з лікарем Нен-Сагором та місіс Ліліан їм пощастило примиритися.

За такого примирителя перед усіма вважав себе помічник капітана. Виконавши свої офіційні обов'язки і побачивши, що жодного протизаконня тут не чиниться, а просто сер Сагор та місіс Ліліан зробилися жертвою надмірної заповзятливості симпатяг-журналістів, доброзичливий офіцер повернув викритим журналістам їхні паспорти й махнув своїм матросам. Ті моментально зникли.

— Ви задоволені, місіс? — весело поцікавився він, наперед смакуючи, як розповідатиме він з відповідними прикрасами цей інцидент своїм друзям на юті.

— О так! — відповіла місіс Ліліан, трохи розчарована з своєї проникливості, але zarazом і задоволена з того, що тепер ніяка небезпека їй з дідом не загрожує.— О так! Я дуже вдячна вам, офіцере, за вашу допомогу.

Потім, перечекавши, поки офіцер хвацьки відкозиряв і зник за дверима, вона звернулася до збентежених екс-медиків:

— Даруйте мені, панове, що я так повелася з вами, але ви самі в тому винні. Ви нам пробачте, але ніяких відомостей ми не збираємося вам давати.

Думбадзе і Коломієць стояли зовсім зняквовілі й збентежені.

Ще більше збентежений був сам старий лікар Нен-Сагор. Він почував незручність перед цими людьми, яким зразу був повірив так легко.

— Отже...— Місіс Ліліан нахилила голову і чекала, коли невдахи-репортери підуть собі з богом.

Але ні той, ні другий не рушали з місця. Думбадзе щось швидко говорив своєю незрозумілою мовою своєму колезі, а Коломієць, нахилившись, наспіх слухав його і розгублено поглядав на місіс Ліліан. Нарешті Думбадзе скінчив, і Коломієць звернувся до нетерплячої місіс Ліліан.

— Місіс,— сказав він,— місіс, я дуже вас прошу, ще одне слово. Нам так прикро, нам такий гидкий увесь цей інцидент, ми просимо, тисячу разів просимо дарувати нам, але... місіс, даю вам слово, що трапилося колосальне непорозуміння. Присягаюся чим хочете, що ми з колегою цілком щиро цікавимося справою, в якій ми сюди прийшли.

Місіс Ліліан докучливо повела плечима.

— Місіс,— Думбадзе почервонів і розгублено поглянув на свого товариша, але фізіономія того була таки досить непевна,— пробачте, місіс, ми просто не знаємо, як це сказати...— Він знову розгубився і зиркнув на Коломійця. Той відчайдушно махнув рукою, наче згоджувався на щось. Тоді Думбадзе наважився і тріпонував своєю чуприною.— Але, місіс, щоб ви знали, ми такі справжні медики, а не журналісти. Журналістика — це, так би мовити, наша друга і, так би мовити, тимчасова професія. Тому ми й не сказали про неї. Тим паче, що ви не дуже прихильні до неї...

Місіс Ліліан згорда й насмішкувато поглянула на нього: новий вибрик,— ах, які ж уперті й докучливі ці журналісти!

Думбадзе відчайдушно рубав з плеча.

— Слово честі, місіс. Я справді — лікар Думбадзе, мій колега — лікар Коломієць. Слово честі! Ми, справді, готуємо кореспонденції до наших медичних журналів у зв'язку з подорожжю, і тому в паспортах зазначено саме цей фах. Але мета нашої подорожі — наукова, медична. Повірте нам, місіс! Ми — чесні радянські лікарі. Наша батьківщина — СРСР. — Він раптом почервонів. — Ми, справді, не хотіли показувати вам наших паспортів, тобто рекомендуватися вам, тому... тому...— Він зам'явся і раптом, одважившись, випалив:— Бо побоювались, що ви

злякаєтесь і не захочете з нами говорити, а ми... Ми повертаємось з державного наукового відрядження з Туреччини й Єгипту. Прочувши про ваш проїзд, ми за всяку ціну вирішили з вами побачитися.

Думбадзе й не треба було так довго й докладно розбалакувати: місіс Ліліан уже повірила йому. Ще раніш повірив йому сам Нен-Сагор.

Це вперше після відвідування Лондона печальні зморшки розгладилися на його обличчі і відступили місце веселому рум'янцеві.

— Ну, знаєте! Це справді блискуче! Йй-богу, ви молодці!

Місіс Ліліан була дуже задоволена з таких веселощів старого лікаря. За одне це багато можна було пробачити нахабним медикам. Вона теж посміхалася, але загалом силкувалася стримати й приховати свої веселощі. Зрештою, справа зовсім не була така весела.

— Але, мої панове,— нарешті заговорила вона, коли старий лікар, а з ним і непрохані медики трохи заспокоїлися й пересміялися,— але, мої панове, ви не подумали про те, що справді компрометуєте нас. Ви не подумали про те, що своєю появою тут, своїм знайомством з нами ви... кидаєте на нас тінь... Ви ставите нас... під удар!

Думбадзе й Коломієць зникли.

— Як же ви не подумали про це,— провадила далі місіс Ліліан,— що буде, коли стане відомо, що ви — люди з радянськими паспортами — прийшли до нас і інтимно говорите з нами? Ви подумали про це, панове? Адже для нас не секрет, що вся причина скандалу в медичному товаристві якраз у прихильній заяві лікаря Нен-Сагора про вашу батьківщину? Нен-Сагорові закидають мало не зв'язок з комуністичними агентами... І раптом — біля нас знаходиться двоє... радянських громадян. Погодьтеся, що це тільки підтвердить зовсім несправедливі прогнози нашої преси і... і не думаю, щоб лікареві Нен-Сагорові,— до якого, як мені здається, ви обидва ставитеся з щирою пошаною і якому, певна річ, ніяк не бажаєте нічого злого,— від цього було краще.

— Шановна місіс,— твердо відповів Думбадзе, дослухавши до кінця її схвильовану мову й шанобливо уклонившись,— шановна місіс, ви, безперечно, маєте рацію. Ваші побоювання мають усі підстави, і я дуже радий, що трапилася ця... перевірка з помічником капітана. О місіс,

цілий пароплав знатиме тепер, що ми — нахабні кореспонденти. Це приспить усяку підозру. На журналістів завжди дивляться прощачливо.

— Ви маєте рацію,— повинна була згодитись місіс Ліліан. Вона помалу заспокоювалася. Думбадзе й Коломієць були їй симпатичні. Їй відрадний був запал, з яким діяли ці двоє молодих медиків заради свого наукового інтересу.

— До того ж,— додав Думбадзе,— помічник капітана дуже приємний хлопчина, і ми попросимо його, щоб він багато не плескав про те, що ми з Радянської країни.

— Чого ви так певні за нього?

— Бо відразу він поставився до нас дуже неприхильно, гадаючи, що раз ми — росіяни, то обов'язково білогвардійці. І, навпаки, став дуже привітний, довідавшись, що ми — радянські громадяни.

Нен-Сагор теж пожвавішав: молоді завзяті медики імпонували йому. Їй-право, він навіть узяв би їх до себе на роботу в Нурійській лабораторії.

— А що таке білогвардієць? — раптом поцікавився він.

— О діду,— засміялася місіс Ліліан,— ви починаєте цікавитися дечим поза медициною.

11

У вівторок надвечір з лівого борту, просто з піни прибою, постав Бомбей.

Це сталося так. Промені сонця на заході золотили гребені хвиль і ударяли в лівий борт пароплава. Бурштиново-помаранчева габа, здавалося, звисала не далі як за гону від пароплава й просто спадала в зелений степ океану. Але враз жовтогарячий кругляк сонця зірвався з габи, ковзнув униз і тихо пішов за горизонт. Його довгі вузькі промені підплигнули з хвиль — бурштинова габа знялася над океаном, і промені простяглися вже довгими верстами по небу, грайливо фарбуючи перисті хмари. Тоді просто перед пароплавом, з-під вечірньої заграви, і постав рожевий від сонячних відблисків Бомбей. Він був не далі десяти кілометрів.

З сер О вітали другу столицю східного домініону з своєї горішньої палуби. Їх серця,— коли тільки вони в них були,— схвильовано калатали. «Малоанглія» була перед ними. «Англія панує над морями»,— співали їхні душі.

Альберт Сю ганяв від трьох своїх начальників до помічника капітана, від помічника капітана до багажної комори, від багажної комори знову до 3 сер О. Він клопотався за вчасне вивантаження. За дорученням сера Овена він завітав і до Нен-Сагора — поцікавитися, яким шляхом належить їхати до Нурі і куди треба перепроваджувати багаж: до готелю, до вокзалу чи автостанції? Під час розмови з Нен-Сагором він дивився виключно на місис Ліліан, і та знову повинна була здивовано відвернутися.

Нен-Сагор стояв на нижній палубі з Думбадзе й Коломійцем. Вони теж милувалися з краси суходолу. Старому Нен-Сагорові горіли очі й палало обличчя: він любив свою батьківщину, старий лікар.

Відгадуючи його думки, Коломієць дружньо запитав:

— Ви любите свою вітчизну, патроне?

— О так! — гаряче відгукнувся старий. — Я її люблю дуже! Я не можу й півроку вижити на тому проклятому острові. Коли я живу тут і відданий своїй роботі, я її майже не помічаю, я просто не відчуваю її, але варт мені залишити її на короткий час, як сум, звичайний собі сум, огортає ціле моє ество, я не можу тоді знайти собі місця і просто тікаю назад.

— Так. Ваша країна, мабуть, прекрасна. Про неї стільки писано такого ліричного й такого таємничого!

— От-от! — старий лікар цілком широко образився. — Ви, європейці, хто б ви не були, шукаєте по інших країнах самої екзотики. Для вас наша Індія — тільки лірична й таємнича! Я певний, що ви знаєте про неї тільки з бетристички та трохи з підручника географії. А що знаєте ви про життя трьохсот мільйонів її населення?

Коломієць посміхнувся.

— Ви маєте рацію, патроне, це, на жаль, так. Але до мене не будьте надто суворі, моя країна — Україна — теж не так давно була тільки предметом екзотичного слинявства для європейців.

— Що таке Україна? — поцікавився старий лікар.

Коломієць коротко удовольнив цікавість старого лікаря. потім знову повернув до першої своєї думки.

— Але я з своєю країною все ж таки маю велику перевагу проти вас із вашою.

— А саме?

— Моя країна вже розпочала своє майбутнє життя, а ваша, патроне, ще животіє в своєму минулому.

— Я не розумію вас,— признався Нен-Сагор.

— Колега говорить про волю своєї країни, яку здобула вона собі внаслідок революції,— встряла в розмову місіс Ліліан.

— А! — збагнув Нен-Сагор.

— Ви праві, товаришко, ми творимо тепер своє власне життя, а ви ще дозволяєте визискувати вас зажерам із острова.

— Індія палає в повстаннях,— нагадала йому Ліліан.

— О так!

— І незабаром справлятиме свято своєї перемоги,— додав Думбадзе.— Скажіть, патроне,— звернувся він до Нен-Сагора,— а як у Північній Індії, повстанський рух теж розгортається?

Нен-Сагор безпорадно розвів руками.

— Ах, знаєте, я так мало розуміюся на політиці. Я всім серцем бажаю моему народові волі, добробуту й щастя, але сам я не можу, не вмю взяти участі в обороні його інтересів. Ви пробачте мені, але цей шлях огню і меча, цей шлях крові, на який став мій народ, здобуваючи собі волю й добробут,—цей шлях мені не до серця. Це надто жорстокий шлях.

— Жорстокий! — усміхнулися Думбадзе й Коломієць, і місіс Ліліан підтримала їх.— А імперіалізм?

— Імперіалізм, імперіалізм! — Нен-Сагор роздратовано відмахнувся.— Я заявляю вам, що з мене поганий політик. Мені лишилося жити зовсім небагато часу, і за цей час я ще повинен устигнути закінчити мої наукові роботи. Я зараз прагну одного — завершити мою теорію, показати світові нову дорогу до життя! — Він запалився і розхвилювався.— Оздоровлення! От чого треба людству, оздоровте людство, і, можливо, не треба буде ніяких революцій, щоб поліпшити його добробут. Дайте людині нову гігієну, нову медицину, н о в у л ю д и н у, і цій людині не будуть відомі ганебні властивості сучасної, викривленої, кретинізованої людини... Ви робіть, що знаєте. Мені дайте робити моє діло, воно не буде гірше од вашого.

Суперечка загрожувала розпалитися, але в цей час гонг ударив до табльдоту, останнього табльдоту на океані.

Всі заворушилися. Місіс Ліліан, Думбадзе й Коломієць одразу відчували голод.

— Ходімо,— запропонував Коломієць руку місіс Ліліан.

— І я з вами,— заявив раптом Нен-Сагор.

— Ви вийдете, діду, до табльдоту? — здивувалася місіс Ліліан.

— Так. Чому мені не вийти до табльдоту?

Місіс Ліліан не відповіла нічого, вона лише задоволено оглянула постать свого діда.

Поява Нен-Сагора в їдальні зробила чималеньку сенсацію. Пасажири вже звикли бачити його струнку й худу постать лише в вечірні години в самотньому закутку нижньої палуби. Про чударя-індуса, заплямованого в широкому світі й викинутого, як за остракізмом, за його борт, вже ходили між пасажирів рясні анекдоти. З старого чударя глузували, але серпанок таємничості робив з нього для всіх цікаву особу. З півдесятка різних фантастичних побрехеньок гуляли по пароплаву, рекламовані як справжні щирі «теорії» старого ескулапа.

Особливо вражені були самі члени ревізійної комісії — сер Овен Прайс, терапевт, сер Освальд Кеммері, хірург, і сер Олівер Вебенс, невропатолог. Вони майже забули про присутність на цьому пароплаві їхнього колишнього колеги, а нині — майже підсудного. Щиро кажучи, в приємній подорожі вони майже забули й про саму мету цієї подорожі. Вони вже ладні були вважати її за розважальну прогулянку.

Поява Нен-Сагора в загальному залі нагадала їм про їхні відповідальні перед королівством обов'язки.

З сер О підтяглися й надали фізіономіям соліднішого виразу. Вони навіть відсунулися від своїх дам, що в такій ситуації могли лише скомпрометувати їх,— це були співачки якоїсь мандрівної італійської капели.

Чемно й стримано відповіли вони на Нен-Сагорове привітання.

— О сер! — сказав сер Овен Прайс, аби щось сказати.— Ви вже одужали?

— Ви маєте добрий вигляд, сер,— сказав сер Освальд Кеммері.

— Та ви поправилися, сер,— сказав і сер Олівер Вебенс.

Між іншим, це була таки правда. Нен-Сагор виглядав зовсім добре. Зростання відстані від острова пішло Нен-Сагорові на користь. Він просто-таки помолодшав. Його високий стрункий стан випростався, плечі вже не були

похилі, голова підвелася, зникла понурість, зморшки розгладилися, і на обличчі зацвів навіть здоровий рум'янець.

Одне слово, ніхто б і не сказав, що старому лікареві вісімдесят четвертий рік! Сеньйора Джульетта,— перша співачка мандрівного італійського хору, постійна (на пароплаві) дама сера Овена Прайса, терапевта, яка колись на світанку, нишком повертаючись з Прайсової каюти, випадково бачила, як лікар Нен-Сагор у затінку палубних перекриттів робив свою вранішню гімнастику в самих трусах,— голову б дала комусь зрубати, що це ще зовсім молодий і цікавий джентльмен. Вона не дала б йому тоді більше тридцяти, а тепер — у фракку — більше сорока років.

Нен-Сагор увічливо й чемно відповів на всі ці привітання й зайняв місце між Думбадзе та Коломійцем.

Це викликало ще одну сенсацію. Про те, що дійшли журналісти помирилися із старим лікарем, знав уже весь пароплав, але ніхто й гадати не міг, що примирення було настільки глибоке. Тим паче — ця трійка розмовляла таки зовсім по-приятельському.

— Ну й пройдисвіти! — захоплено дивувалося ціле товариство.

Після обіду, коли мужчини перейшли до салону покурити й випити чорної кави, Нен-Сагор змушений був підійти до своїх колег-контролерів. Він представив своїх супутників.

— Панове,— звернувся він до трьох набундючених ескулапів і синів Феміди разом,— я дозволяю собі познайомити вас із цими двома джентльменами, бо далі нам доведеться подорожувати разом і, можливо, довший час разом жити й працювати у мене в Нурі. Вони також ідуть до мене в Нурі, щоб ближче обізнатися з моїми роботами.

Справді, півгодини перед тим це було вирішено.

Думбадзе і Коломієць вирішили не повертатись зразу з Бомбея назад, а ще поїхати на кілька днів до Нен-Сагора в Нурі.

12

Висадка відбулася наполовину щасливо, наполовину нещасливо.

Цілком щасливою була перша половина цієї докучливої процедури: сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері, сер Олівер Вебенс, Альберт Сю, а за ними Нен-Сагор,

місіс Ліліан та Думбадзе з Коломійцем зійшли на берег і всі разом пройшли до пасажирського павільйону. Там, сівши довкола круглого столу перед сімома склянками зеленого чаю, товариство подорожніх улаштувало коротеньку нараду про способи дальшого подорожування. Вирішено було, переночувавши в готелі, вранішнім експресом рушати просто до Пешавара, а з Пешавара урядовим автотранспортом — до Мардана. В Мардані мав чекати нурійський автотранспорт, згідно з радіограмою ще з паролава.

Поки тривала ця коротенька нарада — а тривала вона не більше п'ятнадцяти хвилин,— спритні матроси з «Мажестика» вже встигли вивантажити й багаж подорожніх на розлогі дебаркадери пасажирської пристані. Нен-Сагорові скрині, шість чемоданів трьох серів та спільний чемоданчик Думбадзе й Коломійця вже вистроїлися в ряд під сірими тентами багажного павільйону. Валізка Альберта Сю вінчала скромно цю гору майна.

Після цього й почалася частина нещаслива. Коли Альберт Сю побіг до транспортної контори, щоб розпорядитися відправити багаж на залізничну станцію і перевезти його до Пешавара й Мардана, а все інше товариство в цей час рушило до під'їзду, щоб сісти в авто й поїхати на ночівлю до готелю, саме в цей час до сера Овена Прайса (його дебела й солідна постать зразу виказувала в ньому найстаршого в цій невеличкій експедиції) підійшов помічник начальника пристані.

Помічник начальника пристані — високий, сухорлявий і апатичний індієць — приклав руку до козирка свого форменого кепі й відобразив на своїй фізіономії зовсім недвозначну й цілком кислу міну.

— Сер,— сказав він,— мені дуже прикро, сер, але я повинен подати вам зовсім невтішне сповіщення. Я можу прийняти ваш багаж, але я не можу поручитися за його справу і вчасну приставку: наші носії страйкують уже другий день, і багаж неможливо перевантажити у вагони залізниці.

— Чорт забирай! — прогрімів сер Овен Прайс.— Що ви говорите? Ці чортові інди, тільки ступила наша нога на цю землю, вже роблять нам перешкоди! Але ж ми знаходимося на території Британської імперії!

Апатичний індієць у форменому кепі негайно змінив вираз своєї фізіономії з кислого на холодний.

— Але дозвольте мені, сер, нагадати вам, що ви говорите зараз теж з індом...

— Гм! — Сер Овен Прайс був би зніжковів, коли б це було припустиме для британського джентльмена серед індів. А поскільки це було неприпустиме, то він, лише на мить зам'явшись, перевів розмову на інше: — Коли, ви гадаєте, має скінчитися цей... як його... страйк?

— Мені це невідомо, сер.

— Ви повинні найняти нам якихось інших людей, що й перевантажать наш багаж на залізницю: ви розумієте, що ми їдемо у важливій справі і ніякої затримки не повинно бути?

— Я розумію, сер, але я не можу зробити того, чого ви бажаєте.

— Чому? — Сер Овен Прайс знову хотів був скипіти, але вчасно стримався. — Чому?

— Тому, сер, що страйкарі виставили свої пікети й люто калічать кожного штрейкбрехера...

— Тисяча чортів!.. Як вам це подобається? — звернувся сер Овен до своїх двох колег.

Сер Освальд Кеммері й сер Олівер Вебенс промовчали: їм це не подобалося.

— Я подзвоню до губернатора, я сам зараз поїду до нього, і він дасть мені солдатів, — заявив сер Овен Прайс. — Ми повинні без затримки виїхати завтра ж о восьмій годині ранку до Пешавара.

Сухий дравид уже без всякого виразу схилив свою голову на знак згоди.

— Це буде дуже добре, коли губернатор дасть вам солдатів, якщо в нього є вільні. Скільки я знаю, серед солдатів нема зараз безробітних: вони всі тепер під гвинтівкою... Я, сер, не хочу вас розчаровувати, — тільки я боюся, що ви не виїдете завтра о восьмій годині на Пешавар.

— Не виїдемо? Чому?

— Залізниця зараз теж страйкує, і невідомо, коли можна сподіватися на розв'язання конфлікту. Хвиля громадської непокори, як вам повинно бути відомо, сер, захопила мало не всю Індію...

Опасиста фізіономія сера Овена Прайса тяжко закам'яніла. Тільки очі його — маленькі сірі очі породистого сакса — звелися вгору, туди, де мало бути небо і де зараз розстилався широкий сірий тент.

— Господи! — змолилася побожна душа сера Овена Прайса.— Господи, і ти не покараєш тяжко цих лиходіїв і мерзотників! О господи, ти починаєш забувати про свою кохану Британію!

Побожна душа сера Овена Прайса не дозволила йому закінчити цю молитву вголос лютою лайкою: він вилаявся на цей раз пошепки. Він посилав тяжкі прокльони на голови всіх носильників і залізничників всесвіту, він бажав лютих нещастя усім індам, він зичив гіркої долі, безталання й мору всім створінням інших рас, націй і класів.

Але він мовчав. Він тільки люто й гнівно зиркнув раз просто в вічі Нен-Сагорові. Всім було зрозуміло, що саме хотів би він йому сказати в цю хвилину. Всі це зрозуміли і теж промовчали.

— Добре,— сказав сер Овен Прайс, трохи заспокоївшись,— добре! Нехай наш багаж тим часом полежить тут, будьте певні, я дістану солдатів у англійського губернатора! Будьте певні, я дістану від нього й змогу тим чи іншим способом негайно ж і без затримки добутися туди, куди нам треба! Потурбуйтеся за цілість нашого багажу, щоб ці негідники, мерзотники, падлюки і нахаби,— сер Овен Прайс думав про страйкарів усіх професій,— його не розграбували. А ми, панове,— звернувся він до свого товариства,— їдьмо до готелю. Там я залишу вас і поїду до губернатора. Їдьмо!

Всі, так само мовчки, скорилися цій пропозиції і рушили до під'їзду, до таксомоторів.

На під'їзді стояла тиха постать горбаня Сю. Сотні дві інших прибулих в чорній меланхолії застигли тут і там в аналогічних позах байдужої покори чи безсилої люти.

Альберт Сю, побачивши своїх патронів, мляво пішов їм назустріч.

— Сер,— звернувся він до сера Овена Прайса,— що робити, сер? Таксомотори страйкують. Ніяк неможливо добутися до готелю...

Бомбей — головне місто однойменної в ті часи британської провінції в Індії — знаходиться під 18°55' північної широти та 72°54' східної довготи при західному березі Ост-Індії, на південно-східній частині острова Бомбей, відділеного лише вузькою протокою від острова

Салсері. На півдні глибока затока розділяє місто на дві частини на двох півостровах: на заході — Малабар-Гіл, на сході — Олд-Воменс Ейланд. Третя частина міста лежить на півночі, це — Кестл.

В Малабар-Гіл є священне селище індійців — Балкешавар — і кладовище древніх іранських зайд огнепоклонників-парсів, тепер заможної верстви торговців та урядовців. Ближче — резиденція губернатора та квартали багатих вілл індійських раджив та англійських магнатів.

В Олд-Воменс Ейланд — за маяком і обсерваторією — постають величезні кам'яниці бавовняних фабрик, військових (англійських, певна річ) заводів та похмурі нескінченні ряди велетенських товарних складів. Тут, у цих складах, зосереджено добру частину тих п'ятдесяти чотирьох процентів імпорту, що їх має Англія в загальному завіз до Індії іноземних товарів і що їх так саботує індійське суспільство, волюючи розвинути свою власну промисловість. Тут же, довкола цих складів, у корпусах бавовняних фабрик та в артилерійських арсеналах військового міністерства, зосереджено й добру частину індійського пролетаріату, організованого в профспілки, неорганізованого в профспілки, активного в лавах компартії або запамороченого релігійними сектами.

Там, далі на північ, за розкішним і розпутним Кестлом, за розкішними палацами метрополії — цитаделями англійського імперіалізму, за нужденністю осель Блек-Туанського тубільного передмістя, відгородженого від готелів англійського Кестлу широкою еспланадою — там, у доках Мазагонської околиці, зосереджено й другу добру частину індійського пролетаріату — найнебезпечнішу, найстрашнішу і неминучу загрозу індо-британському капіталізму. Там щовечора в закапелках казарм можна почути несміливі й тихі, але рясніші й рясніші співи інтернаціонального гімна пролетарської боротьби, там щоночі можна спостерігати самотні обережні постаті, що нишком розходяться з потаємних притулків революційних організацій, там щодня можна бачити незчисленні мундири англійської поліції, бо тубільній поліції там не дуже довіряють, — там можна бачити все те, що свідчить про присутність великих загонів пролетарів і що віщує маловтішене майбутнє їх хазяям...

1 176 000 жителів нараховував у ті роки Бомбей, і з них до 80 000 працює саме тут — у доках, заводах

і фабриках Бомбея. Англія робить усе, щоб затамувати й зменшити цей буйний процес пролетаризації селянської Індії і, озброєна підпертою штиком і золотом твердою політикою імпорту, досягає чималих результатів, але... з року в рік міцніє й свідомішає незначний порівняно пролетарський загін Індії і вже підносить свій владний голос перед своїми й англійськими хазяями.

Десять годин день у день працює у доках і фабриках інд-пролетар, і тоді повним життям живуть англійські чи англо-індійські заможні квартали, інституції й палаци, але от вийшов інд-пролетар на вулицю теж, і спорожніли вулиці, нашорошилися інституції, засамотніли огні одонів, і спохмурніли палаци: робітник страйкує! Робітник нагадує про себе! Цього нагадування не любить буржуазне місто.

Скільки було незручностей! З сер О не змогли сісти на м'які подушки таксомоторів, щоб приставити свої ніжні тіла до ванної кімнати фешенебельного готелю. Вони, зраджуючи споконвічні традиції своїх предків-завойовників, повинні пішки мандрувати через колоніальне місто! Правда, горбань Сю несе всі три їхні несесери, вони не обтяжують своїх рук, але ногам їхнім уперше за життя доводиться робити такий далекий рейс: адже британський джентльмен споконвіку робить свої рейси лише на спеціально пристосованих для того спорудах — на фрегатах, на пароплавах, в залізничних вагонах, у авто.

З сер О йшли люті, гнівні: вони захекалися. До найближчого готелю в пристойній для них частині міста лежала путь з добрих п'яти кілометрів. Нен-Сагор, місіс Ліліан, Думбадзе з Коломіємцем три кроки позаду йшли за ними. На них піша мандрівка не вплинула так депресивно. Думбадзе й Коломієць, навпаки, дуже раді були ближче придивитися до нового, незнамого міста далекої, вперше баченої країни. Вони залюбки спинялися на перехрестях і роздивлялися навкруги, вони охоче прислухалися до розмов перехожих і намагалися коли-не-коли й собі встряти в якусь розмову. Вони захоплено слухали Нен-Сагора, що, зійшовши на рідну землю, став молодий і говіркий, як вуличний фланер. Нен-Сагор розповідав їм про життя цього міста й про життя цілого свого народу, він спинявся перед кожною рекламною тумбою й переказував найсвіжіші новини. Він уголос прочитав відозву

громадського комітету непокори, наказ губернатора про стан облоги на час страйку, оголошення страйкового комітету...

Нарешті на другій годині мандрівки, зовсім підтоптавшись, експедиція спинилася перед під'їздом готелю «Британія». З сер О задоволено вітали цю втішну їх серцям назву. Сер Овен Прайс перший ступив у просторий вестибюль готелю.

Назустріч подорожнім негайно ж вийшов сам господар готелю. Він привітав гостей дуже ввічливо, але начебто розчаровано й розгублено. Він сам повів подорожніх по покоях і сам же сповістив, що, крім цих помешкань, на його превеликий жаль, анічогісінько не може віддати в розпорядження вельмишановних мілордів, бо от уже три дні, як вся прислуга готелю нахабно страйкує.

Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері і сер Олівер Вебенс не відповіли на це й півслова. Вони самі зайшли в буфет, щоб узяти по пляшці зельтерської для вмивання з дороги. Побризкавшись газованою водичкою, сер Овен Прайс негайно ж надів циліндра й рушив пішки в Малабар-Гіл. Він пішов до губернатора.

Думбадзе з Коломійцем у цей час розташувалися в своїх спільних номерах. Вони посідали один проти одного в глибокі пружні крісла й довго захоплено реготали. Реготали вони з багатьох поважних причин: їх веселила вся ця зовсім несподівана подорож на другий кінець суходолу, їх смішили фізіономії англійських ескулапів, їх бадьорила ця знайома атмосфера страйкуючого, настороженого міста.

— Справді, я почуваю себе, як у Петрограді в сімнадцятому році! — реготав Коломієць. — Ми тоді здорово ганяли на ваговозах!..

— Ні, це більше подібно до Петербурга в дев'ятому році, — розважав Думбадзе, — щось таке, знаєте, спільне в цій атмосфері діяльної бездіяльності і бездіяльної діяльності!

Місіс Ліліан у цей час сиділа в салоні й нашвидку переглядала місцеві газети. Вона не шукала там, певна річ, якихось відомостей про їхній приїзд — розбурканій країні було не до того, — але вона шукала відомостей про саму країну. Вона читала повідомлення уряду про хід страйкових подій, вона шукала інформацій про діяльність місцевих революційних організацій. Таких інформацій

вона не знайшла: їх треба було шукати в іншому місці, в іншій пресі, що не могла потрапити до салону готелю «Британія».

За її стіною її дід Нен-Сагор, вмиваючись теплою зельтерською, голосно наспівував важкі слова старої свододолюбної народної пісні.

За стіною ж покоїв Нен-Сагора було зовсім тихо. Там сиділи зараз двоє з трьох суддів: сер Освальд Кеммері і сер Олівер Вебенс курили свої сигари. Вони мовчали при тому, і видно було, що ця мовчанка триватиме щонайменше до закінчення страйку. Сер Освальд і сер Олівер не були говіркі. Вони покійно чекали, коли повернеться їхній колега від його світлості губернатора провінції Бомбей.

Вони зрідка позирали у вікно, але сера Прайса не було видно: на вулиці стояв присмерк, а на її розі — озброєний загін англійських солдатів. Солдати не були в парадній уніформі.

14

Що «скрізь добре приятеля мати» — про це знають усі, про це навіть в усіх світових мовах є відповідні приказки. Отже, сер Овен Прайс почував себе у губернатора добре, бо сам губернатор, виявилось, був добрим приятелем сера Овена Прайса. Мало того, губернатор Бомбея, сер Грегор Пумвік, був не тільки приятелем сера Овена Прайса, він ще був його шкільним товаришем: вони разом закінчили Кембріджський університет в 1891 році (в товаристві дам обидва вони — і сер Овен, і сер Грегор — мали звичай скромно заявляти, що Кембрідж вони закінчили в 1901 році). Закінчити разом університет у славному Кембріджі було так само священно, як колишнім дикунам з острова Фіджі помінятися на ніч найукоханішими жінками, — такі товариші ставали побратимами на ціле життя. Отже, не дивно, що сер Грегор тільки почув, що у вестибюлі його палацу з'явилася особа з острова з прізвищем Овен Прайс, зрадив, зрадив свою величність і навіть сам вийшов на горішню площадку вестибюля.

— Овен! — гукнув він своїм старечим голосом так, що затремтіли шибки. — Негідний хлопчисько! Який чорт приніс тебе сюди, в це прокляте чистилище божого світу?

— Промовч, Грі, я повинен насамперед нам'яти тобі вуха! — відгукнувся знизу сер Овен Прайс і з легкістю своїх шістдесяти років побіг по сходах вгору.

Приятелі впали один одному в обійми.

— Старий чорт! — сяяв сер Грегор, вибиваючи дружніми штурханами дорожній порох з пальта сера Овена.

— Лисий дідько! — мало не плакав з радощів сер Овен, забувши в цю щасливу мить навіть про свої злощастя і нахабних страйкарів.

— Як живеш, маленятко?

— Як тобі порипується, песиголовцю?

Радість зустрічі навіяла їм передсорочкалітні спогади, і, насамперед, вони згадали свій кембріджський діалект. Крім того, й самі звичаї та традиції цієї школи зобов'язували її вихованців, де б і коли вони потім не зустрілися в своєму житті, вживати цього обов'язкового вульгарного студентського діалекту.

— Ти з острова, старий тюхтію?

— До тебе, стара шапо!

— Стріляти чорних куріпок на старості літ?

— До старості людина вдосконалюється, йолопе!

Словом, у двох-трьох словах сер Овен Прайс розповів своєму старому приятелеві справу, яка закинула його в далекий домініон, і про всі труднощі, що виникли на його путі. Вони розмістилися в неробочому кабінеті сера Грегора і посмокували якесь питво, старе на роки, дороге на гроші, красиве на колір і відворотне на смак.

Сер Грегор був дуже здивований з розповіді сера Прайса...

— То ти кажеш, що в мене страйк і англійському джентльменові навіть невільно проїхати, куди він воліє? Ти дивуєш мене, канашко!

Сер Грегор три дні дуже інтенсивно готувався до осіннього матчу з регбі¹ й не мав часу на політичні справи.

— Стривай, я пригадую! Полковник Ройс разів з десять все домагався зробити мені якусь, за його словами, дуже важливу доповідь, але ж я не міг перервати тренажу. Він усе вимагав якихось наказів, і я сказав йому, щоб він написав собі скільки хоче на бланках з моїм підписом. Можливо, це й був наказ про стан облоги. Так,

¹ Англійська гра в м'яч.

значить, ці сучі діти знову застрайкували? Ну, нічого, ти не турбуйся, друзяко! Полковник Ройс жартувати не любить,— він, мабуть, уже повисив з півста.

— Але ж мені негайно треба їхати, а твої залізничі стоять!

— Пусте! Ти погостюєш у мене місяць-другий. Зараз саме сезон бананів.

— Я не можу: Королівське товариство чекає мого висновку. До того ж, можливо, цей індуський знахар є й протидержавний злочинець! Його треба негайно вивести на чисту воду!

— Ми пошлемо до нього загін полковника Ройса.

Проте серові Овенів пощастило вговорити свого старого приятеля. Він дав обіцянку, що, вертаючись назад, спиниться погостювати в сера Грегора й буде присутній на осінньому матчі. За це сер Грегор мав завтра ж приставити сера Овена Прайса з його компанією до Нурі, щоб справа не затяглася.

Сер Грегор подзвонив полковникові Ройсові.

— Полковнику? Як справи з страйком? Чи виконали ви мій наказ?.. Авжеж, той, що я звелів вам написати... Дуже добре! Ви будете генералом, полковнику, за це я вам ручуся... Нема за що... Завтра, полковнику, о восьмій ранку треба подати восьмимісцеве аеро... Це неможливо — аеро повинно бути!.. Ви слухаєте мене, полковнику? Я дуже радий! Ол райт!..— Ви прогуляєтеся військовим літаком,— поінформував він сера Овена.— Це дуже весела прогулянка. Ви можете минути Пешавар і сісти просто на військовому аеродромі в Мардані... До Пешавара... гм, гм... я взагалі не раджу вам заглядати, це кляте місто: прокляті інди там особливо нахабні, ти можеш іти вулицею, й хтось тобі плює в лице. Йй-право! Там систематично вирізують наших солдатів. І взагалі, там поганий клімат.

Сер Овен висловив подяку за пораду й заявив, що Пешавар взагалі його ніколи й не цікавив.

Таким чином, справу було розв'язано. Дорогі приятелі погомоніли ще часинку, згадали свої шкільні витівки, бігцем перебігли останні сорок років їхнього життя й на прощання так потрусили один одному руки, що мало не потрошили суглобів. Сер Грегор дав серові Прайсові ще й про всякий випадок дружнього листа до губернатора Пенджабу.

Губернаторів «ролс-ройс» за дві хвилини приставив сера Овена по спорожнілих вулицях до готелю «Британія».

Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері й сер Олівер Вебенс лягли спати спокійно, цілком заспокоєні й за свою долю, і за долю Британської імперії.

Не менш спокійно заснув цієї ночі й старий лікар Нен-Сагор. Повітря рідної країни перетворило його, вдмухнувши в його члени радість і енергію, але воно ж і зморило його: він спав, як молодий.

Спали міцним сном контрабандистів і Думбадзе з Коломійцем: за цілість їхньої контрабанди вони не дуже турбувались, бо цією контрабандою були вони самі.

Не спала довго лише місіс Ліліан. Вона виходила з готелю, як стемніло, і довгий час самотньо бродила по тихих вулицях настороженого міста. Вона заговорювала до людей і спинялася біля кожної купки випадкових перехожих. Військовий пікет розганяв ці купки, і тоді разом із іншими поспішала місіс Ліліан ухилитися від солдатських стусанів.

Не спав ще й горбань Сю. Він уместився біля письмового столу й друкував, друкував безперестанку довгі нескінченні сторінки — очевидно, кореспонденцію своїх патронів. Коли він почув, що місіс Ліліан повернулася з своєї прогулянки, він замкнув свою машинку і взявся до пера. На клаптику паперу з готельного блокнота він написав кілька рядків — навмисне зміненним і покаліченим письмом — і не підписав своїм прізвищем.

Хвилин з двадцять він ще ходив туди й назад по своїй кімнаті, не наважуючися зробити з цією запискою те, що йому було треба з нею зробити. Він перечитав її кілька разів, і руки йому при тому злегка тремтіли.

Нарешті старий горбань Сю наважився. Він відчинив двері й вийшов до коридора. На порозі він зняв черевики й пішов у самих шкарпетках по холодних мозаїчних плитах.

Як гімназист п'ятого класу на своєму першому любовному побаченні, горбань Сю перелякано скрадався коридором. Кожні три кроки він спинявся, глибоко зітхав і прислухався. Аркушик з готельного блокнота він тримав, міцно притиснувши до грудей.

Перед дверима місіс Ліліан Альберт Сю спинився. Тут, за поворотом коридора, були сутінки, і серце Альберта Сю колотилося спокійніше: сутінки заспокоювали його.

Озираючись ще раз, як недійшлий злочинець, він нахилився до землі й тихо просунув свою записку під двері у вузьку щілину. Потім Альберт Сю зірвався і, як меткий хлопець, майнув коридором до себе. Він гучно грюкнув дверима й нарешті спокійно передихнув.

Готель спав. Спали 3 сер О, посапуючи й тихо мріючи про могутність Британської імперії. Спав Нен-Сагор, щасливий опинитися знову на батьківщині. Спали Думбадзе з Коломійцем, трохи непокоячись у сні недозволенним своїм вчинком. Спала вже й місіс Ліліан, утомившись після своєї прогулянки розбурканим містом.

Не спав тільки Альберт Сю. Він знову сів до своєї машинки й стукав, стукав на ній — очевидно, марудну кореспонденцію своїх трьох патронів.

Завтра військовий аероплан має перенести його — старого клерка Королівського медичного товариства — разом з усіма через всю Індію, навскоси через усю країну розбурканого народу. Лани і згір'я простилатимуться під його ногами, міста й селища поставатимуть з-за обр'їв. 319 046 580 чоловік населення п'ятнадцяти англійських провінцій та п'ятисот шістдесяти двох тубільних держав, можливо, зведуть голови догори й проведитимуть поглядом його аероплан.

Альберт Сю зітхнув і заснув.

...А літак лине й лине на північ — через Бомбей, Хандеш, Гунджбрат, через Раджпутан, через Тар, через цілий Пенджаб, минає бурхливу революційну столицю північного Пенджабу — на червону дошку революції вписаний Пешавар, — минає, бо боїться, і все лине туди, до військового аеродрому в цьому обивательсько-незначному містечку Мардан, але такому важливому для англійського мілітаризму тут, на самісінькому кордоні привабливого англійському окові Афганістану, всього за якихось сто кілометрів від куди важливіших територій — від південних кордонів радянських земель...

Літак минає простори розбурканої революцією країни, лине в тихий оазис індійського знахаря, що обіцяє світові оновлений світ, він бачить уже широкий плац Марданського аеродрому — широкий озброєний плац, майбутню базу повітряно-військових операцій англійського мілітаризму в його вимріяному імперіалістичному наскокові на Країну Рад.

Пильнуй, Індіє! Радянський Союз, будь наготові!

Нарешті авто рушило. З сер О замотали свої шарфи. Марданський аеродром лишився позаду. Позаду лишилися й військові казарми, позаду лишилися й нужденні халупки кашмірських вівчарів. Автобус з Нурі не був прудкий, але двадцять кілометрів на годину не були й для нього рекордом.

— Чи далеко нам їхати машиною? — поцікавився сер Овен Прайс.

— О ні, сер, тільки тридцять кілометрів,— відповів Яма.

Індієць Яма зустрів подорожніх разом із цією машиною, призначеною перевозити від урядової автостанції Мардан до Нурі хворих до Нен-Сагорового санаторію. Поява Ями біля авто дещо злякала першої хвилини сера Прайса і його товаришів. Яма, всупереч пересічному індійському типові, був рідкісний велетень, мало не два метри на зріст. Його смугляста, майже чорна шкіра якнайбільше пасувала до таких могутніх форм. Високий, стрункий і молодий, він стояв біля авто, як символ могутності країни, як емблема її потенціальних здатностей.

Тепер у машині, зайнявши місце за шофером, він заслоняв подорожнім цілий світ своєю широкою спиною. Це знову було як символ: індійська спина застувала очі англійським мілордам.

— Мій найперший асистент,— представив Яму Нен-Сагор.

— Тридцять кілометрів? — злякалися всі трое ескулапів.— І ви кажете, що недалеко!

— Я так гадав,— посміхнувся темношкірий велетень,— ми тут звикли не зважати на таку відстань, як десяток кілометрів.

— Майте на увазі,— додав Нен-Сагор,— що ми маємо їхати зовсім дикою країною: від Мардана до Нурі немає й одного заселеного пункту, тільки дикі чагарники, скелі та табуни диких сарн.

Сер Освальд Кеммері сполохано заметушився:

— Але тут безпечно? Ми не потрапимо на цих... на бандитів?

Яма весело посміхнувся:

— О сер, що ж їм тут робити? Ці, як ви кажете, бандити є там, де є з ким воювати. А тут англійців не густо,

отже, й... бандитів тут нема. Ці тридцять кілометрів абсолютна пустеля, а далі вже починаються нурійські заселення.

— В Нурі багато живе людей? — поцікавився Думбадзе.

— Постійних жителів до півтисячі та ще хворих з триста чоловік.

Авто в'їхало в чагарники. Рівнина кінчалася. Чимраз частіше траплялися піщані пагорби та уламки каміння. На півночі силуети гір наблизилися й змінили колір — з синьо-білих вони стали сірі й жовтуваті. Дорога пішла поволі вгору. Більші чи менші дюни то там, то тут перетинали путь і примушували дорогу звертати й в'юнитися. Дюни стояли голі й похмурі, тільки південні схили їх поросли рідко колючками і реп'яхами.

З сер О боязко поглядали на сторони. Їм уже уявлялося, що з-за кожної чергової дюни має вискочити повстанський загін.

— Нам треба перевалити через це гірське пасмо, — сказав Яма до Коломійця. — Ви бачите отой масив, такий подібний контурами до шолома англійського солдата?

— Отой, що здіймається над усі? Отой найвищий?

— Так. Він стоїть позад усього пасма, ми дістанемось до нього ущелиною. В його короні, в гірській полонині, і залягає Нурі.

— В середині гори?

— Приблизно. Це старий кратер, погаслий ще не за нашої ери.

Що ближче до гір, то дужчав вітер, здіймаючи великі хмари пороху з дороги. Але дюни стояли непорушні й не курили піском.

— Ці дюни вже мертві, — пояснив Яма, — треба великого урагану, щоб зрушити їх з місця. Реп'яхи вже скріпили їхні основи. Дощі й вітри зцементували їх.

Але тепер на зміну дюнам все більше траплялося каміння й порепані, розвалені скелі. Чагарники — й ті рідшали.

Пейзаж був похмурий, дикий і холодний. Спека не зогрівала його. Подорожні, нові в цих краях, сумно уявляли собі мету своєї подорожі: це мала бути маловтішна країна — гола під сонцем і вітром долина, задушливий аул, спечене сонцем дике міжгір'я.

Вони не наважувалися вголос висловлювати свої міркування й готувалися до найгіршого. Нен-Сагор і місіс Ліліан мовчали. Нен-Сагор із задоволенням поглядав навкруги, його око раділо із знайомих краєвидів, з рідних пейзажів.

На десятому кілометрі, відзначеному невеличкою придорожньою казармою, з якої назустріч весело вибігло двоє дітей і два пси, машина, не спиняючись, повернула праворуч і зразу пішла прикрим узвозом угору. Діти махали навздогін якимсь дрантям. Пси не гавкали й привітно крутили хвостами.

— Це наш дорожній пост,— пояснив знову Яма.— Через кожні десять кілометрів стоять наші дорожні пости. В них про всяк випадок є запаси газоліну й найперше приладдя для ремонту. В кожній казармі живе один сторож і двоє робітників, що повинні доглядати за справністю шляху.

Пейзаж тим часом змінився. Він став ще похмуріший і дикіший. Дорога йшла вгору вузькою ущелиною серед голих скель. По обидва боки здіймалися стрімкі кряжі з суцільного граніту, з їх верховин коли-не-коли з голосним клекотом злітала чорна тінь гірського орла. Сонце майже не сягало сюди, і в тіснині стояла важка задуха, якої не міг перемогти й швидкий рух. Ніде й близько не було слідів води.

— Не хотів би я тут жити,— щиро признався Коломієць.— Ці сухі скелі навівають на мене смуток і відчай.

Місіс Ліліан усміхнулася:

— О сер, що скажете ви, коли приїдете до Нури!

— Можу собі уявити,— пробурмотів Коломієць.— На щастя, я їду туди ненадовго.

На двадцятому кілометрі, перед другою придорожньою казармою, ущелина раптом поширилася, вибігла на гірське плато, несподівано густо поросле високою травою. В різних його кінцях невеличкими табунцями паслися якісь тварини.

— Невже корови? — здивувався Думбадзе.

— О, що ви, це дикі сарни.

І справді — тільки гуркіт мотора, відбитий гірськими схилами, упав на рівнину плато, табунці сарн полохливо схопилися й моментально зникли. Можна було бачити, як деякі з них дивовижно гасали з одної гострої й неприступної скелі на іншу. Вони переплигували широкі провалля,

сковзали по простовисних схилах і чіплялися до ледве помітних вибоїн.

Друга казарма стояла на краю цієї гірської луки, серед трав і навіть під самотнім деревцем. І знову кілька дітей і собак вискочили з неї назустріч. І цю казарму машина проминула не спиняючись.

Зразу за казармою починався узвіз. Часті й прикрі повороти заколисували гірше, ніж хвилі океану. Сер Овен Прайс дістав валер'янові капсулі, сер Олівер Вебенс — лимон. Думбадзе, звичний до подібних піруетів на шляхах рідного Кавказу, весело посміхався, — місцевість взагалі імпонувала йому. Зате Коломієць заздро позирав на лимон сера Олівера.

— Ти не дивись на шлях, — порадив йому Думбадзе, — дивись довкола на далекі гори, на небо.

Справді, так було легше. Але незабаром прикрий узвіз скінчився. Машина не поїхала далі в долину, а звернула ліворуч і над глибоким урвищем тихо поповзла знов угору. Опукла й зверху плеската гора, така схожа на військовий шолом, виникла раптом зовсім близько з-за повороту. Видно було, як шлях збігав по ній на самісінький вершок ламаною лінією. Машина вже зїхала на цей шлях. На середині узвозу, коли пасажери озирнулися, вони могли бачити позаду всю перейдену путь — ущелину в тонкому пасмі гір, плескату пустелю з дюнами й скелями, ген далі — темну пляму Мардана. Здавалося, все це було зовсім близько, не далі двох-трьох кілометрів позаду. Але це була гірська омана — позаду залягло вже багато кілометрів. Машина, торохтячи й крекчучи, долала шлях майже під тридцятьма градусами схилу. Холодний вітер рвав капелюхи з голів.

— Три кілометри над морем, — прокричав Яма Коломійцеві.

Це вже був вершок гори. Ще два-три повороти — і мотор легко зітхнув і замовк на рівному.

Дивний пейзаж постав перед очима подорожніх.

Верховина гори великим — кілометрів з десять в діаметрі — кільцем з гострих скель і кам'янистих урвищ обступала глибоку й розлогу западину. Здавалося, страшна катастрофа, величезний землетрус потряс масивною горою, і вона глибоко запалася від вершка вглиб. Довколишні по пругу кратера скелі й урвища стирчали, як уламки колишніх схилів, як самотні мовчазні свідки цієї

катастрофи. Загальний вигляд був величавий і урочистий. Він був страшний і похмурий.

Але варто було ковзнути оком униз, у кратер, щоб погляд ураз повеселішав і зрадів. Ні дикого хаосу з розтрощених скель, ні лавин каменю, ні покрученого в страшному сейсмічному танці ґрунту,— всього того, чого чекало побачити там у западині око,— воно не бачило. Розкішний і чарівний пейзаж слався перед здивованими очима. В глибині кратера, в розлогій улоговині, запалій не глибше, як на півкілометра від пруга кратера, лежала плідна й благодатна округла долина. Ясно-зелені поля й луки межували в ній з темними тінстими перелісками. Яскраві кольори буйних і рясних квітів цілими масивами плямилися тут і там на березі невеличкого озерця в центрі долини. Жовтава зелень виноградників укривала внутрішні схили западини й різко контрастувала з багатьма іншими відтінками зелені — на полях, луках, в лісах і садах. Це багатство відтінків зеленого кольору чарувало, дивувало й захоплювало. Білі плями будівель, розкиданих по цілій долині,— де окремими цяточками, де густими сузір'ями,— чарівно різноманітний пейзаж і оживляли його присутністю людини. Два найбільші білі висілки,— один зовсім близько, тут, угорі під дорогою, і другий, більший, далі, по той бік озера,— наче стояли на сторожі з півдня й півночі долини.

— Нурі! — гукнув Яма, підводячись й обертаючись до всіх.

Машина перевалила через пруг кратера і зовсім тихо почала спускатись у долину. Яма ще раз підвівся. Він показав рукою по черзі на висілки.

— Це Спектрарій,— вказав він на перший.— А то — Геліополь!

Сонце пекло. Але не було ні спеки, ні задухи. Колосальний басейн гірського повітря, постійно вентиляваного високими вітрами,— що, проте, не могли проникнути в саму долину,— стояв над цією розкішною країною. Густа зелень рослинності допомагала цій гігантській вентиляції, озонувала повітря й постійно освіжала його. Але підтропічної отруйної вогкості тут не могло бути під цим гарячим яскравим сонцем на гірській верховині.

Досвідчені й прекрасні кліматологи Думбадзе і Коломієць одразу оцінили всі вигоди, всю цілющість місцевого клімату.

— Яка чудова санаторіальна зона! — захоплено вигукнули вони.

Нен-Сагор радісно усміхнувся.

Місіс Ліліан сміялася весело й голосно, як мала дитина, побачивши весняне сонце після холоду й вогкості довгої зими.

За першим же поворотом назустріч почали траплятися й люди.

Це не були, очевидно, тубільці, — надто вже різноманітні, просто як на добір, були вони своєю конституцією, комплекцією та й усіма расовими ознаками. Дамбудзе відразу сортував їх на персів, афганців, європейців, китайців, негрів.

— Це не місцеве населення? — звернувся він до Нен-Сагора за поясненням.

— Це хворі. Ми під'їздимо до Спектрарія. Спектрарій — так звемо ми наш санаторій.

Але найбільше цікавила й інтригувала нових подорожніх не так ця різноманітність контингенту хворих, — це було цілком нормально, зважаючи на саме положення Нурі між трьох країн: Індії, Афганістану й недалекого Китаю — а їх чудна одежа.

Одежа хворих була дуже яскрава й різноколірна. Один був увесь у зеленому, другий ішов поруч нього в червоному, третій був у синьому чи блакитному, ще інший ходив у білому, той у жовтому, той у чорному, той у жовтогарячому чи фіолетовому.

Але й пошиття та вигляд одежі були не менш кумедні та оригінальні. Вони також були надзвичайно різноманітні.

Більшість хворих були вдягнуті в широкі хітони майже до п'ят, з довгими до зап'ясть рукавами. Легенький очкур підперізував тіло на стані. Але поруч походжали особи, цілком зодягнуті в щось подібне до вузького еластичного театрального трико. Інші носили тільки короткі трусики на стегнах. Але поруч із ними йшли люди з зовсім оголеними стегнами, зате руки й ноги були в довгих панчохах та рукавицях, а торс — у короткій тісній фуфайці. Дехто ходив і зовсім голий. На голові майже у всіх були невеличкі солом'яні брилі, придатні лише для того, щоб захистити очі від палючих променів сонця. Всі до одного були босі.

Цікаво було те, що не відчувалося якось різниці в туалетах чоловіків і жінок: якийсь інший принцип визначав

для кожного індивіда той чи інший стрій одежі; раз у раз траплялись оголені жінки в самих трусах чи й без них поруч із чоловіками в довгих, схожих на спідниці хітонах.

Новоприбулі подорожні запитливо обернулися до Нен-Сагора і його асистента. Сер Овен Прайс висловив загальну думку:

— Скажіть, сер, у вас тут і божевільні?

— Ні. У мене є серед інших і психічно хворі, але спеціальної палати для божевільних тут немає. Це гуляє якраз палата внутрішніх хвороб і палата хірургічна.

— Але...— здвигнув плечима сер Олівер Вебенс,— що ж це за кумедні вбрання? Чи це, може, якась тубільна одежа?

Нен-Сагор і собі знизав плечима.

— Я матиму приємність про все це доповісти вам під час вашої ревізії. Навряд чи буде доцільно, коли я уривками пояснюватиму вам кожний дивний для вас факт.

— Дивіться, дивіться! — гукнув у цей час сер Освальд Кеммері.

Всі поглянули в напрямі, куди він показував. Звідти тихою ходою наближався літній уже чоловік, справді, в досить-таки оригінальній одежі. Він був наче тільки привезений з циркової арени. На ногах у нього були чорні панчохи, такі ж чорні й довгі рукавиці були й на руках. Зате торс його облягала коротка, наполовину жовта, наполовину синя, фуфайка, на стегнах були білі труси з густою червоною плямою на його товстому жирному череві.

За цим першим з'явилося ще кілька прибраних і одягнених, як циркачі. Число хворих взагалі дедалі зростало. Вони з'являлися з-за кущів, вибігали з алей, вставали з землі, де допіру відпочивали. Всі зривали свої брилі з голови, махали ними й захоплено вітали Нен-Сагора.

— Приїхав, приїхав! — гукали вони.— Слава! Слава!

Молодші бігли навздогін за машиною, не перестаючи радісно гукати й вимахувати капелюхами.

— Чорт забирай, — пробурмотів Думбадзе, — одначе наш патрон має тут завидну популярність.

У цей час машина виїхала на невеличку галявину, порослу густою травою з силою яскравих різноколірних і запашних квітів. Десятків зо три дітей бавилися серед неї під сонцем. Вони бігали наввипередки, плигали через мотузку, грали в м'яча, борюкалися. Майже всі були цілком

голі. Тільки деякі були вдягнуті — теж у різноманітні й різноколірні оригінальні циркові одяжі.

— Дитячий майданчик? — запитав Коломієць.

— Ні, дитячий відділ палати внутрішніх хвороб, — відповів Яма.

З-за гушавини кущів і дерев показалися перші будівлі.

— Корпуси Спектрарія, — сказав Яма. — Тобто наш саторій.

Всі повернулися до них.

І тут було з чого дивуватися.

Авто перетинало велику площу з густими, але низенькими зеленими насадженнями. Вся площа густо поросла високою соковитою травою, засіяною плямами різноманітних квітів. Вузькі стежечки для пішоходів розбігалися по ній в усі боки. Низькі підстрижені дерева росли скрізь вдовж алей і стежок, але жодне з дерев не підносилося вище метра від землі. Перехожі були примітні над верхів'ями цих дерев від пояса. Велика, гектарів на вісім, площа рясніла зеленими насадженнями, але ніде не мала тіні. Тінь мали лише ноги людей, що проходили стежками.

Між галявок і клумб були систематично розставлені кілька будівель. Вони були різні на розмір, але форма їхня й архітектурні принципи були для всіх однакові. Це були більші чи менші, але суворо точні шестикутні призми. Наче якийсь примхливий і чудний геометр прикрасив свій сад улюбленою геометричною фігурою. Самий обрис площі й розташування на ній шестикутних призматичних будівель також були витримані в формі шестикутника.

Але марно силкувався б новоприбулий подорожній спити свій зір на якомусь непрозорому предметі, на якійсь рівній, для ока непроникній площині: таких не було. Все довкола було прозоре, безколірне: скло, слюда. Тільки велетенські кістяки будівель, — капітальні, але легкі й прості конструкції із сталі й алюмінію, — велетенськими мереживами бовваніли в шести кутах площі. Скло заповнювало вільні квадрати вікон-стін, вікон-стель і вікон-підлог. Цілі будівлі стояли, як гігантські ліхтарі, виготовлені суворим і педантичним геометром: тільки рівна й пряма лінія панувала тут...

Дивувала й сама чудна та незбагненна «прозорість» усіх прозорих частин будівель. Сонячний промінь, кольори й тіні вільно проходили скрізь, пронизували цю прозорість. Якись, пофарбовані в свій, притаманний їм колір, тіні постійно во-

рушилися там, усередині гігантських ліхтарів-домів: то рухалися люди всередині будівель, то ворушили віттям дерева позад будівель, то пропливала небом молочно-біла хмара. Але марно хотів би хтось розглядіти крізь цю прозорість обрис постатей чи збагнути їхні вчинки й рухи. Кольори, світло й тіні постійно міняли свою форму, постійно розпливалися в контурах і плямилися за чудним склом. Це скло не було матове, — бо матовість знищила б розмаїтість, — воно було якесь чудне, безколірно-прозоре, наче гофроване.

Детально подорожні не встигли розглянути чудні будівлі Спектрарія: машина вже проминула шестикутну площу.

Але безпосередньо за нею, за густою алеєю високих і густих дерев, знову виникла друга площа, теж засаджена зеленим, і шестикутна, тільки менша. Сім, а не шість алюмінієво-скляних будівель стояли на ній. Проте будівлі ці були значно менші. Коли на першій площі стояли триповерхові призми, то тут призми були й площею менші і нижчі: вони всі були на один, правда, високий поверх. Але не були вони й безколірно-прозорі. Навпаки, вони всі були яскравоколірні. Центральна, найбільша призма була прозоро-зелена. Інші, теж прозорі, розташовані по радіусу довкола неї, були червона, помаранчева, жовта, блакитна, синя й фіолетова.

Машина проминула й цю площу. З-за густої і високої зеленої алеї постала самотня висока біла будівля із каменю й полотна. Тут здивоване око могло цілком спочити: будівля була цілком непрозора — в чотирьох поверхах дому не було жодного вікна, тільки рівні білі стіни. Два нижні поверхи були із кам'яних стін, два горішні — із стін полотна. Одним одні широкі двері вели на стежку від цього похмурого, дарма що білого й високого дому.

— Здорово! — тільки й міг промовити зачарований Коломієць.

— Ваш санаторій, чи як ви його там звете — Спектрарій, таки чималенький, — милостиво промовив і сер Овен Прайс.

— Ми хіба не спинимось тут? — розчаровано схопився Думбадзе, помітивши, що машина, не спиняючись, проминула Спектрарій.

— Ми будемо оглядати все послідовно, — сказав Нен-Сагор, — тепер же вам треба спочити з дороги.

— Хіба ми спинимось не тут?

— Тут тільки хворі. Всім іншим хід сюди абсолютно заборонений,— пояснив Яма.— Медичний персонал приходить сюди тільки на чергування.

— Куди ж ми їдемо зараз?

— В Геліополь. Там живуть усі місцеві мешканці. Там же й дім патрона.

Коломієць і Думбадзе нетерпляче завовтузилися на своїх місцях.

З сер О, що сиділи поруч на задній канапі автобуса, перезирнулися. Ні один з них нічого не зміг прочитати з фізіономією своїх двох колег.

Тільки Овен Прайс багатозначно покрутив головою й розчаровано буркнув стиха:

— Він повинен бути з біса заможний, як раджа, цей індуський ескулап! Який же в чорта з нього комуніст?

16

Нарешті за густим старим переліском, що, наче стіна, постав зразу ж за Спектрарієм, заясніли силуети перших будівель. Це був Геліополь.

Автобус виїхав з лісу на широку торовану дорогу. Це була вже вулиця. Скальований, нещодавно залитий рідким гудроном шлях стелився по середині рівної розлогої вулиці. Бордюри вузьких бульварів з свіжим газоном і акуратно підстриженими трояндовими кущами бігли обабіч вздовж шляху. Позад бульварів тяглися широкі стрічки м'яких піщаних тротуарів. Рівна лінія струнких залізних стовпів із кулями матових електричних ліхтарів розділяла шлях надвоє, на дві смуги для організованого вуличного руху. Проте в цей час ніякого руху на вулиці не було: автобус приїжджих був самотній.

Подорожні теж траплялися рідко. Містечко дрімало в ранішньому спокої. За низькими штахетами, в миловидних садках, на невеличких галявинах, на високих фундаментах рівно стояли майже однакові, різні лише розмірами, невеличкі будівлі. Всі вони були двоповерхові, з плескатим дахом-терасою. Конструкцією і архітектурою ці будівлі нагадували санаторіальні корпуси. Вони теж були шестикутні, в конструкціях домінували пряма, рівна лінія й кола. Але скла тут було значно менше. Ні стін, ні стель, як суцільних площин із прозорих матеріалів, тут не було. Стіни й стелі були з каменю чи дерева, пофарбовані в жовтаво-білий чи

блакитно-білий колір. Але величезні, від самої підлоги й до стелі, широкі клітчасті рами вікон робили з цих домів мініатюрні й стримані копії санаторіальних будівель. Скло на вікнах було, як звичайно, прозоре, тільки в деяких вікнах другого поверху воно було матове чи блакитноматове.

Перехожі траплялися рідко, але все ж таки що ближче до центру вони траплялися частіше. Їх зовнішній вигляд міг дещо стурбувати незвикле око: всі перехожі, чоловіки й жінки, були голі.

З сер О нишком перезирнулися й здвинули плечима. Дивуватися вони вже перестали. Сер Овен Прайс сам собі подумав: «Яка це все ж таки ще дикунська країна». Сер Освальд Кеммері подумав навпаки, що ця країна надто вже цивілізована й розпуста в ній цвіте, як маків цвіт. Сер Олівер Вебенс не встиг подумати нічого, — він не міг ніяк одірвати очей від дівчини, що допіру пройшла тротуаром: вона була з дуже привабливих. Треба, крім того, сказати, що тіло всіх стрічних тубільців було темне й смугляве, майже чорне.

Думбадзе стиха торкнув Яму.

— Скажіть, — сказав він, силкуючись не виявляти особливої цікавості, — скажіть, місцеві мешканці завжди ходять тільки голі?

— Ні, — просто відповів Яма, — у нас ходять голі тільки до одинадцятої години ранку і від п'ятої по обіді до захід сонця. В інші години вони вдягаються. Вдома ж у хаті ми завжди ходимо тільки голі.

— Думбадзе був цілком задоволений.

В цей час у кінці прямої вулиці виник силует високої і великої будівлі. Циліндровою чотириповерховою білою баштою височіла вона й панувала над околицями.

— Соль-готель, — сказав Яма, — ми приїхали.

— Як ви сказали?

— Соль-готель. Це наша управа й готель для приїжджих. У першому поверсі міститься наша урядова громадська установа, в другому — зали, де відбуваються всякі громадські зібрання, в третьому й четвертому — помешкання для приїжджих, готель.

— Хіба у вас буває так багато приїжджих, що тут потрібний такий великий готель?

— Він не такий великий. В ньому помешкань тільки на двадцять чоловік.

— Невже? — Думбадзе здивовано поглянув на величеньку будівлю, де, за його розрахунками, цілком вільно міг би розташуватися цілий полк військових.

— А приїжджих,— докінчував Яма,— у нас буває чимало. Урядові особи, іноді туристи, іноді гості когось із громадян та постійно — пацієнти, що закінчили лікування в Спектрарії і затрималися на деякий час тут.

Тим часом автобус уже спинився під Соль-готелем, і шофер повідчиняв дверцята.

— З приїздом,— вітав він.— Милості просимо.

Всі, крім Нен-Сагора та місіс Ліліан, вийшли на тротуар.

— А ви, сер? — поцікавився сер Овен Прайс.

— Я маю тут свою окрему хату,— відповів Нен-Сагор.— Місіс Ліліан теж спиняється в іншому місці. Прошу,— звернувся він до всіх,— заходьте, розташовуйтеся, відпочивайте. Вам подадуть зараз сніданок. Обідати я приїду до вас.

Автобус рушив і зник за рогом.

Приїжджі повинні були самі побрати свої валізки, бо назустріч їм ніхто не вийшов, і рушили за Ямою. Його велетенська постать, тільки він став на ноги, знову примусила всіх інших незручно скулитися. Велетень-лікар хутко пішов нагору широкими кам'яними сходами.

— Мехто! — гукав він.— Мехто!

Згори зашаруділо, загув мотор, і до площадки вестибюля тихо спустився скляний ліфт. Його дверцята відчинилися, й звідтіля вийшла молода дівчина. Подорожні мимоволі поточилися від неї трохи назад.

Молоденька, ще з ледве помітними опуклостями грудей дівчина була на зріст мало чим нижча від велетня Ями. Вона привітно й весело посміхнулася до нього. Яма щось коротко сказав їй незрозумілою для подорожніх мовою.

Мехта зробила невеличкий запрошувальний жест до приїжджих. Вона пропонувала двом — ліфт був невеличкий — зайти до кабіни.

Сер Овен Прайс переміг свій страх перед дитиною-кокосом і, взявши сера Кеммері під руку, ввійшов до кабіни. Їхні стурбовані обличчя ще майнули за склом кабіни під стелею: вони все ще крадькома позирали на незвичайного ліфтера.

В другій парі поїхав сер Вебенс і Думбадзе. Коломієць з Ямою піднялись останні. Альбертові Сю через його мізерну комплекцію було дозволено ввійти разом із ними.

Ліфт приставив їх нагору, на самісінський верх, просто на дах-терасу. Сонце заливало округлу площадку тераси, обведену високою — до підборіддя серові Прайсові і до грудей дівчинці біля ліфта — сіткою. Альбертові Сю сітка була вище голови.

Коломієць став біля ліфта й роздивився. Альберт Сю, як мала дитина, тримався за його руку.

— Що, сер Коломієць, — пищав він, — вам тут буде до біса робити! Це ж усе матеріал для газетних інформацій.

Коломієць не відповів і підійшов до решти приїжджих. Вони всі згрудилися біля сітки і, спершись на поручні, роздивлялися навкруги.

Красивий і цікавий краєвид простелявся довкола. Ціле містечко було в них під ногами. Рівні радіуси широких вулиць, цілком схожих на ту, якою вони допіру приїхали, розбігалися в різні кінці від п'ятикутної площі, на якій стояв Соль-готель. Море зелені заливало розлогі квартали, розсічені замкненими лініями поперечних провулків, що оперізували шість чи сім разів містечко й розходилися децентрисованими п'ятикутниками від центральної площі. Примхливий геометр і тут не зрадив себе: всі лінії, кути та площини були точно виміряні й суворо планіметричні. Кожний квартал у цьому плані лежав то великою рівнобічною трапецією, то більшою площиною, що далі залягала вона від центральної площі. За останнім колом трапецій починалися луки й переліски. На них зараз можна було бачити невеликі отари овець і череди корів. Один з боків останнього п'ятикутника поперечної вулиці проходив над берегом озерця, як надбережжя. Кілька човнів білили на причалах біля неї. Ще кілька човнів тут і там видніли на самій дзеркальній поверхні води. На набережній у цю хвилину спинилася машина: то підїхав лікар Нен-Сагор, — там був його дім. По той бік озерця, біля того місця, де вузенький зигзаг струмка впадав у непорушну поверхню озера, бовваніло кілька будівель з високими фабричними димарями. Сивий дим курів зараз з усіх димарів.

Коломієць підійшов ближче. Думбадзе зачаровано прикипів очима до краєвиду без горизонтів. Краєвид не мав горизонтів, бо звідусюди — із сходу, півночі, заходу й півдня — обмежений був шпильастим обрієм кратера.

— Га? — зустрів Коломійця Думбадзе. — Як вам це подобається? Нічого собі країнка? Мені здається, що мене привезено в якийсь розкішний цілющий санаторій.

З сер О в цей час похмуро переглядалися. Сер Овен Прайс щось мовив і торкнув сера Освальда Кеммері. Сер Освальд Кеммері теж щось мовив і торкнув сера Олівера Вебенса. Потім усі троє багатозначно перезирнулися.

— Так... — сказав сер Овен Прайс.

— О... — сказав сер Освальд Кеммері.

— Я з вами згодний, — сказав і сер Олівер Вебенс.

Після того всі троє саркастично посміхнулися.

— А що я вам казав? — триумфально мовив сер Овен.

— Ви мали рацію, — зітхнув сер Освальд.

— Я з вами згодний, — погодився й сер Олівер.

— Альберте! — гукнув сер Овен. — Занотуйте це. — І він урочисто підніс пальця догори.

— Так, Альберте, це треба занотувати, — підтримав сер Освальд.

— Занотуйте, Альберте, — зрадив сер Олівер.

— Що ви там побачили, мілорди? — поцікавився Думбадзе.

— О! — багатозначно сказав сер Овен.

— Н-так! — урочисто сказав сер Освальд.

— О так! — триумфально сказав і сер Олівер.

— А саме?

Сер Овен Прайс, терапевт, став навшпиньки й захитався на носках своїх лакерок.

— Нотуйте, Альберте, — проказав він, — я вам диктуватиму: по-перше, містечко Геліополь розроблено за точним планом. Досить стати на високому місці, наприклад, на терасі Соль-готелю, щоб побачити, — так і нотуйте, Альберте, — щоб побачити, що ціле містечко розплановано, як п'ятикутну зірку. Кожна вулиця становить один з її променів... П'ятикутна ж зірка, як відомо всім, є емблема комунізму і символ комуністичної зарази...

Сер Овен Прайс, терапевт, переможно оглянув усіх присутніх. Сер Освальд і сер Олівер зробили те ж саме. Коломієць і Думбадзе поглянули ще раз на містечко під ногами.

Справді, загальна форма його виглядала, як п'ятикутна зірка...

— Ну й ідіоти, — промимрив Коломієць.

Думбадзе, здається, промимрив те саме.

Кожному з гостей в Соль-готелі було відведено окреме й непогане приміщення. Розкошів міських буржуазних готелів тут не було, але були всі вигоди для спокійного життя й відпочинку. Кожне приміщення складалося з двох кімнат площею 16—17 метрів кожна. Одна з цих кімнат мала призначення для роботи, друга — виключно для снання. Крім того, в кожному приміщенні була, певна річ, ванна й туалетна. Вмєбльовані покої були зовсім просто, виключно речами місцевого кустарного виробу — з дерева й соломи. В першій кімнаті стояв робочий стіл, шафа, канапа, півдесятка стільців. В другій — ліжка, шафа, столик та кілька табуретів. На підлозі лежали солом'яні мати. В кожній кімнаті було по одному, на цілу стіну, широкому вікно. В першій кімнаті це було вікно з звичайного прозорого скла, в спальні скло було блакитно-матове. Електричні лампи скрізь були блакитні; в першій кімнаті на робочому столі стояла лампа простої конструкції, але на чотири лампочки, що запалювались окремо: блакитна, жовта, синя й прозора. Праворуч од вхідних дверей на стіні в кожному приміщенні висів аркуш паперу, вправлений у скляну раму. Це був розпис внутрішнього розпорядку, писаний двома мовами — хінді та англійською. З цього розпису гості довідалися, що вони мають їсти п'ять разів на день: о шостій — кофе, о восьмій — сніданок, об одинадцятій — другий, о третій — обід, о восьмій — вечеря. Далі висловлювалося побажання, щоб усі постояльці лягали спати не пізніше десятої. Сніданки до покоїв не подавалися, і всі повинні були ходити їсти в загальну їдальню на третьому поверсі.

В цій їдальні за другим сніданком новоприбулі застали чоловік з десять інших мешканців. Половина з них були хворі, що, закінчивши лікування в Спектрарії, доживали тут перед від'їздом. Решта були індійці, — це були або гості, що приїхали на деякий час до тубільців, або купці, що приїхали до Геліополя в своїх комерційних справах. На стіні, біля буфету, висів прейскурант, з якого гості довідалися, скільки за що вони мають платити в готелі. Прислужувало в їдальні двоє дівчат, дуже подібних до Мехти, що працювала біля ліфта. Це були високі й стрункі, смугляві, майже чорні, дівчата, голі й босі. На зріст вони були мало чим нижчі од Ями, хоч їм на вигляд було не більше як по тринадцять-чотирнадцять років.

На обід до готелю з'явився Нен-Сагор. Товариство не зразу його впізнало. Міцний дідусь зовсім змінив свій зовнішній вигляд. Він скинув свій європейський костюм і був одягнутий, як і всі тубільці від одинадцятої до п'ятої,— в широкий хітон жовтого кольору, підперезаний у талії очкуром. В цій одежі старий лікар виглядав, дійсно, ще зовсім молодим: він тримався рівно, рухи його були вільні, легкі й упевнені.

Не соромлячися того, що всі новоприбулі й більшість інших постояльців сиділи в європейській одежі або в звичайній одежі північних індів, Нен-Сагор, ввійшовши, зразу ж скинув свій хітон і повісив його на вішалку біля входу. Він лишився в самих коротких трусиках на стегнах, теж блідо-жовтого кольору. З сер О були надзвичайно шокіровані. Вони не сказали нічого, але їхній пісний і набундючений вигляд свідчив про те, що такої невихованості вони старому лікареві не подарують. Можливо, навіть запишуть її другим пунктом у свій ревізійний акт, щойно початий Альбертом Сю на горішній терасі готелю.

Першими ж словами Нен-Сагора була пропозиція до всіх новоприбулих одягтися згідно із звичаями Геліополя. Жовті хітони, виявляється, висіли в шафі кожного приміщення.

— Таке переодягання не обов'язкове для наших гостей,— пояснив зразу ж Нен-Сагор,— але мій обов'язок — зробити всім вам таку пропозицію.

З сер О ніяк не сподівалися почути таку ганебну пропозицію. Вони навіть з несподіванки розгубилися. Треба було добрих дві хвилини, щоб сер Овен Прайс, здобувши сяку-таку рівновагу, спотикаючися в висловах, заявив про його та його колег бажання лишитися в убраннях цивілізованого світу.

Коломійцеві й Думбадзе дуже кортіло скинути штани й накинути на плечі ці короткі до колін підрясники, але, роздумавши, вони визнали за краще тим часом не компрометувати себе перед мілордами з острова. Проте вони заздро помилувалися з стрункого й кремезного ще торсу вісімдесятилітнього молодика.

Покінчивши із справами одежі, Нен-Сагор зразу ж завів ділову розмову. Він поцікавився, коли шановна комісія бажає розпочати ревізію.

— Гм,— сказав сер Овен Прайс, і колеги підтримали його,— ми не можемо дуже баритися тут у вас у вашому...

гм, гм, кратері. На нас чекають справи на острові. Ми б во- ліли... гм, гм, покінчити з усім цим якнайскоріше. Розрахо- вуйте так, щоб за якийсь тиждень ми були уже вільні. Отже, мені здається, що непогано було б почати справи сьогодні ж.

— Гаразд,— погодився Нен-Сагор.— У такому разі ви дозволите мені розпочати справи ще під час обіду... Ви бу- дете їсти, а я тим часом зроблю коротке вступне слово. По обіді ми розробимо план ревізійних робіт і постараємося реалізувати його найближчими ж днями.

Думбадзе й Коломієць забули про свою їжу й пожад- ливо наготовилися слухати. Сер Овен Прайс поглянув на Альберта Сю. Горбань відсунув тарілку й схопився за свій блокнот. Нен-Сагор розправив м'язи, аж кістки хрумкнули, і почав:

— Отже, дорогі мої панове, як вам відомо ще з моєї доповіді на з'їзді медичного товариства, я мав сміливість продекламувати гасло н о в о ї м е д и ц и н и.

— Так,— сказав сер Овен Прайс,— це нам відомо.

— Відомо,— підтвердив і сер Освальд Кеммері.

— Аякже,— відгукнувся сер Олівер Вебенс,— дуже добре відомо!

— Вам також добре відомо й те, що в основі мого ме- тоду нової медицини лежить той найперший принцип, що завдання медицини не лише в тому, щоб в и л і к у в а т и н е д у ж у л ю д и н у, а — це головне — створити для кож- ної людини такі умови побуту й поведження, щоб лю- дьський організм не був схильний до будь- яких захворювань і недуг. В людському організ- мі треба виховати імунітет до всіх хвороб. В цьому — основа проблеми виховання нової людини. Нового поко- ління що не хворіє, що не з д а т н е хворіти! Звідси, певна річ, зрозуміла р о л ь п р о ф і л а к т и к и. Профілактика в моїй системі в и х о в а н н я л ю д с ь к о г о о р г а н і з м у обер- тається в найперше, у основну, в далі в о д и н о к у галузь медицини. Як невеличка підгалузь, лишається лише х і - р у р г і я — як медицина нещасного випадку, для поламаних рук і ніг, для всяких травм зовнішнього, від людини не залежного походження — та галузі, пов'язані з хірургічним втручанням.

— Невже? — надто голосно і вражено скрикнув Коло- мієць. Всі здивовано обернулися до нього. Особливо зди- вовані були З сер О. Коломієць розгубився й почервонів.

— Що — невже? — зацікавлено перепитав Нен-Сагор.

— Пробачте, це я проти волі. Даруйте, що я вам перебив. Мене... вразило це ваше формулювання.

Сер Овен Прайс поблажливо посміхнувся до Коломійця:

— Сер не медик, і йому чудно почути таке?

— Гм... власне, так.

Сер Овен Прайс посміхнувся ще поблажливіше:

— Смію вас запевнити, сер, що цим ви зовсім не виявляєте вашого невігластва. Смію вас запевнити, сер, що на зборах Королівського медичного товариства медичні світила Англії зустріли цю заяву так само вражено.

Коломієць тим часом отямився і невдоволено нахмурився: його мимовільний вигук, певна річ, зовсім не означав того, в чому він повинен був признатися. Він дуже радо подав би підтоптаному королівському ескулапові свої найрішучіші спростовання, але прикрий стан інкогніто цього не дозволяв.

Сер Овен Прайс тим часом обернувся до Нен-Сагора:

— Ми слухаємо вас, сер. Дійсно, ви говорили про це у вашій доповіді. Але ж давайте ближче до діла, до самої системи вашого лікування і вашого... гм, гм... виховання.

— Я до цього й веду. Ревізуючи мої роботи, вам доведеться окремо спинитися на г а л у з і в и х о в а н н я і на г а л у з і л і к у в а н н я. Справу медичного виховання я, певна річ, здійснюю над людьми від першого ж дня їхньої появи на світ, справу ж лікування я здійснюю на першому-ліпшому хворому, що прийде сюди до мене й зажадає лікування. Це містечко Геліополь фактично і є моя велика лабораторія, мій профілакторій, де я цілою системою профілактичних заходів, про яку пізніше й буде мова, здійснюю виховання людського організму, здійснюю вигартовування в людському організмі широкого, комплексного імунітету, де я з своїми помічниками працюю коло справи створення нової, абсолютно здорової і нездатної хворіти людини... Мій госпіталь — Спектрарій — це, навпаки, тільки госпіталь, де за моїм методом лікування, про яке теж буде мова далі, я лікую старих людей, тобто людей із старим організмом, що здатний хворіти, що не має протихворобного імунітету. До Спектрарія приходять тільки хворі люди і виходять звідти здорові, якщо, звісно, хвороба не зламала організму ще до того, як хворий потрапив до мене.

— Так,— сказав сер Овен Прайс,— цікаво.

— Цікаво,— підтримав сер Освальд Кеммері.

— Я з вами згодний, це цікаво,— відгукнувся й сер Олівер Вебенс.

Коломієць і Думбадзе мовчали. Альберт Сю шпарко стенографував усе до свого блокнота. Бідному секретареві не дали навіть попоїсти. Нен-Сагор оглянув усіх, потім заговорив далі:

— Отже, я пропоную справу ревізії розділити надвоє: окремо — ревізія Геліополя, тобто справи виховання людського організму, і окремо — ревізія Спектрарія, тобто справи лікування старого людського організму. Ви згодні?

— Це слушно,— відказав сер Овен Прайс.

— Слушно,— підтримав сер Освальд Кеммері.

— Я з вами згодний,— відгукнувся й сер Олівер Вебенс.

— Крім того, доречно буде розпочати ревізію з оглядин Спектрарія, а тоді перейти до Геліополя. Це дасть чітку систему вашій роботі. Спочатку ми ознайомимося з моїм методом лікування, а тоді перейдемо до системи виховання. Ви приймаєте такий порядок?

— О так! — сказав сер Овен Прайс.— Це справді буде найзручніше.

— Справді, це буде найзручніше,— підтвердив сер Освальд Кеммері.

— І я з вами згодний,— відгукнувся сер Олівер Вебенс.

Обід скінчено. Всі встали.

— Ходімо пішки,— запропонував Нен-Сагор.— Це буде добрий моціон.

18

Рак, саркома, лепра, паралічі серця, мозку й нервових систем — це страшні й майже невиліковані досі хвороби сучасності, це необорна кара людства! Ви бачили мільйони трупів і нош, що везуть підтятих цими могутніми хворобами дітей, молодих та старих на кладовища — в землю цвинтарів, в огонь крематоріїв. Ви бачили в статистичних виданнях довгі шеренги поважних цифр, що байдуже відзначають величезний процент людськості, передчасно переможеної цими безглуздими, бридкими недугами. Ви бачили, як поспішно, розгублено й похмуро йде лікар з дому, від ліжка хворого, де він щойно змушений був діагностувати рак, діагностувати саркому, діагностувати параліч... Він часто відступає переможений, надто часто покірно допускає свого

ворога, кленучи себе, свою професію, кленучи свою безпорадність і нездатність своєї науки.

Туберкульоз, сифіліс, малярія! Чим гірші ці бактеріогени від недокрів'я чи гіпо- й гіперсекрецій та інших аномалій виснажених або від спадковокволих організмів? Нічим. Це — прокляті соціальні хвороби. Скільки людей загинуло й гине, не вилікувані вчасно! Медицина хвалиться й пишається тим, що вона вже потроху перемагає бацilli, всякі стрептококи, спірохети, гонококи та віруси. Але ви також бачили і наслідки цих часто невдало залікованих уже хвороб — ви бачили і анеміків, і табетиків, і божевільних, і паралітиків. Ви бачите дітей-рахітиків, породжених від туберкульозників, сифілітиків чи недокрівників.

Тифи, чума, холера, грип, віспа, скарлатина, дифтерит, сап! Ви чули, як хвалиться медицина, що вона вміє боротися з епідеміями, що вона способом завчасних щеплень вміє уникнути страшних і тяжких пошестей? Так, ви знаєте це. І щоразу запитуєте себе — а чи не можна зробити так, щоб пошестей тих і зовсім не було?

Нежить, катарі, запалення, бронхіти, мігрені, хвороби серця, шлунка, нервових путей! Як звикли ми до цих явищ в нашому побуті, як звикли ми нехтувати ними — дурницями, не хворобами, а «нездужанням»! А чи знаєте ви, на скільки скорочує людське життя один бронхіт, на скільки довше жили б ви, якби минулого року не хворіли на коліт, і як радісно прожили б ви до кінця днів своїх, коли б не трапилося вам дістати цих проклятих перебоїв серця? Чи підраховали ви, скільки часу й творчої праці, таких потрібних людству, викрадають у людства ці прокляті дрібні хвороби? Кожний з людей досяг би втричі більше за своє життя, а зібрані до купи марно загублені години хвороб і нездужань склали б таку величезну силу енергії-праці, що нею можна було б за день зруйнувати старий світ і за рік збудувати інший, новий, незрівнянно кращий.

Хвороба! Чому не знищить її медицина? Це ж вона покликана боронити людський організм, боронити ціле людство!

Чому медицина тільки «лікує» хвороби, коли ми вимагаємо від неї зовсім знищити їх? Щоб цих хвороб зовсім і не було? Чому?

А тому, що з часів Гіппократа — першого сміливого систематизатора засад послідовної медицини — наука лікування людини немазаним, волами запряженим возом плен-

тається в хвості історії. І людство, скалічене соціальними устроями, побудованими на експлуатації людини людиною, здобуло за цей час дві з половиною тисячі нових, раніше незнаних хвороб. Тому, що медицина тільки лікує. Тому, що медицина обрала за свій об'єкт тільки хвору, а не, як слід було б, здорову людину. Тому, що медик прибуває до хворого, як пожежник на пожежу гасити вогонь лиха, і, як пожежник, мало цікавиться тим, чи будують дома так, щоб пожежа була взагалі неможлива.

Що вміє сучасна медицина?

Вона вміє одрізати хвору ногу.

Але медицина не завжди вміє зробити, щоб нога не захворіла.

Геть медицину!

Хай живе медицина!

Соціальні хвороби може знищити соціальна революція, а не тільки медичний препарат. Бо соціальна революція тільки одна здатна знищити ту сферу, в якій розвиваються й множаться умови для пошестей та інфекцій. І соціальна революція тільки одна може дати медицині і найширші перспективи для лікування, і новий метод соціальної профілактики, що унеможливить виникнення й поширення соціальних хвороб.

Так геть медицину, відірвану від умов життя!

І хай живе медицина в спілкуванні з соціальною революцією!

19

Майданчик, на якому були розташовані будівлі Спектрарія, був зовсім безлюдний. Будівлі стояли самотні, поліскуючи проти сонця своїми химерними скляними гранями. З-за кущів алеї назустріч експедиції з'явилася грандіозна постать асистента Ями. Він привітав усіх і пішов попереду. Думбадзе поцікавився в нього, чому це так порожньо на майданчику.

— Зараз опівдні,— відповів Яма,— саме почалися лікувальні процедури.

В кінці алеї, недалеко від великого корпусу в каменю й полотна, в зелені кущів показалася невеличка будівля, якої раніш подорожні не помітили: вона була зовсім захована в гушавині. Це був невеличкий одноповерховий домок з великими матового скла вікнами й плескатою покрівлею.

Ввійшовши до нього, гості побачили, що й плеската покрівля була з такого ж матового скла.

— Це наша приймальня й сортувальня,— пояснив Нен-Сагор.— Сюди прибувають хворі, тут провадиться медичний огляд, і звідси їх направляють в той чи інший корпус, залежно від діагнозу.

В цей час покої приймальні були порожні: прийом закінчився. Обладнано покої приймальні було дуже досконально,— скрізь стояли різні лікарські пристрої, попід стінами височіли великі шафи з різними інструментами. Чергова фельдшерка — літня жінка, висока й кремезна, сиділа в останній кімнаті й писала щось у велику книгу. Вона гаряче привітала Нен-Сагора й віддала чемний уклін усім іншим. З сер О похмуро скосили очі на її голизну.

— Сьогодні прийнято двох,— поінформувала вона.— Вони прийшли з долини: старий чередник з-під Мардана та жінка здалеку, з Хагана. В старого чабана плеврит, я відіслала його в палату для катариків, в жінки тяжке запалення після хвороби, її я поклала до ліжка в палаті жіночих недуг.

— Добре, Надо,— сказав Нен-Сагор,— я буду в механічному корпусі. Ми почнемо з механічного, там зараз саме повне навантаження процедур. Це буде для вас цікаво.

Всі мовчки погодилися. Експедиція попростувала до великого кам'яного будинку.

За вхідними дверима був невеличкий вестибюль. У ньому стояло багато нош і колясок на пневматичному ході. Скляна кабіна ліфта чекала біля площадки.

— Нагору! — сказав Нен-Сагор, і Яма натиснув четверту кнопку: велика кабіна підняла нагору всіх разом. Яма відчинив дверцята, і гості увійшли в півтемну кімнату, до якої світло проходило лише крізь її стіни з густо-матового скла. Якісь кольористі тіні ворушилися безперестанку там, по той бік матово-прозорих стін, відкидаючи сюди різноманітні химерні відблиски. Абсолютна тиша панувала довкола.

Яма відчинив шафу в стіні і, повернувшись, простяг гостям цілу купу якихось блискучих речей.

— Прошу всіх одягти окуляри,— запропонував він,— але добре запиняйте сітку, щоб і найменший промінь світла не просочився під скло до очей: сила сонячного світла тут збільшена загалом рівно всемеро.

Сер Освальд Кеммері злякано заточився:

— Але ж ми згоримо всі?

Нен-Сагор і Яма посміхнулися, вони всміхалися самими губами — очей уже не видно було під потворними масками з темними лінзами.

— О, не турбуйтеся,— промовив Яма,—збільшено лише силу світлових променів, їх промениста теплота по збільшенню не сягає й сорока градусів Цельсія; що ж до інфрачервоних теплових променів, то вони цілком ізольовані: вони собі гріють мотор і крутять трибки цього ліфта... Всі готові? Тоді ходімо.

Він ще раз уважно оглянув, чи всі добре запнули захисні маски, й широко відчинив двері.

Дивне, зовсім незвичайне і несподіване видовище постало перед темними лінзами окулярів гостей.

Першої хвилини їм здалося, що сліпучі промені різноколірних кінематографічних юпітерів ударили їм звідусіль у лице. Широкі хвилі барвистих променів залили все перед ними і першої хвилини засліпили навіть крізь темні лінзи окулярів. Всі мимоволі позаплющували очі.

Коли за якийсь час вони наважилися розплющити очі, інше враження постало в їх свідомості. Здавалося, вони потрапили в саму периферію великої погідної райдуги. Ціла просторінь великого і розлогого залу тераси світилася, іскрилася, грала веселими, напрочуд яскравими, надивовижу сильними, незбагнено чистими і ясними плямами всіх кольорів спектра. Яскраві червоні плями звивалися поруч тихих блакитних, густі зелені наче лежали важкими брилами поруч із грайливими й докучливими жовтогарячими, ласкаві й похмурі фіолетові забивали спеку ясно-жовтих, темні й спокійні сині висіли в повітрі, як серпанок передрання на морі.

Але такий вир кольорів тільки на перший погляд здався рухливим і живим. Кольористі плями-стьожки наче застигли великим віялом в просторіні покою, в суворій симетрії сонячного спектра: вони широко розливалися тут, біля входу до залу, і тікали вістрями довгих конусів кудись туди, до другого кінця приміщення: червоний конус, помаранчевий, жовтий, зелений, блакитний, синій і фіолетовий.

— Ідіть сюди,— почувся голос Нен-Сагора,— пройдіть у цей кінець, тут проміння не сліпитиме вам зір, бо ви стоятимете позад основи світлового віяла.

Всі навмання, на голос, рушили в другий кінець залу. Справді, за десять-двадцять кроків люди вийшли з яскра-

вої кольористої пелени й стали в світловому затишку, куди падали лиш слабкі відблиски променів. Всі були дуже збентежені.

Тепер, із спокійного затишку, стало видно цілу внутрішність зали.

Це було велике приміщення, зовсім ізольоване від світла зовні. Зал був прямокутний, з площиною підлоги від 400 до 500 квадратних метрів. До стелі було не менше 7—8 метрів. Всі стіни й стеля були блискучо-білі, чи то з кахля, чи то емальовані: їх рівна шліфувана поверхня чудово відбивала всі світляні промені. Така ж була й підлога. Це було царство світла, ні, царство кольорів. Царство кольорів і спокою: жодного звуку зовні не просякало сюди. Тільки чотири величезні вентилятори тихо шелестіли в чотирьох кутках.

В середині бічної стіни, на рівному віддаленні від її країв, стояв якийсь пристрій. Він був зовсім простої конструкції, на білому мармуровому п'єдесталі, на блискучій нікельованій дошці стояв нескладний механізм: два вертикальні триби, один горизонтальний, прямокутно до них. Вертикальні триби крутилися пасом, що йшов з-під підлоги крізь п'єдестал. Вони крутили горизонтальний триб. Рух механізму був зовсім повільний, його ледве можна було вловити оком. На горизонтальному трибі, на нікельованих сугавах і кулькових підшипниках, разом з трибом тихо й спокійно оберталася висока, чистого кришталевого скла трикутна призма. Вона була метрів з два заввишки. Її третя грань була в фокусі сонячного проміння, що спадало крізь відтулину згори. Триби годинникового механізму постійно обертали призму за світлом сонця. Всю світлову силу сонячного проміння приймали в себе три грані кришталевої тригранчастої призми і, розбивши його, — могутній сонячний промінь, — на його складові світлові, спектральні промені, жбурляли віялом спектра до протилежної емалевої стінки залу.

Під цією стінкою у вирі веселки стояла споруда, схожа на амфітеатр. Це було велике чвертьколо, поділене радіусними бар'єрами на окремі стійла-кабіни. Бар'єри були на зріст людини, трохи вищі, з непрозорими дзеркальними поверхнями. Така ж дзеркальна була й внутрішня стіна чвертькола. Все світло, що потрапляло до kabіни, яскраво віддзеркалювалося від її стінок, не просочуючись до сусідньої. Таких kabін було сім. Рівними смугами, радіус-

ним промінням від призми лягали в них різноколірні промені спектра: в одну лягав червоний, в другу — помаранчевий, в третю — жовтий, в четверту — зелений, в п'яту — блакитний, в шосту — синій і в сьому — фіолетовий. Механізм спектродайної призми й механізми, що обертали ціле чвертькола з його кабінами, були точно припасовані й точно розраховані до спектрального конуса: в кожную кабіну лягав лише один промінь спектра, мішаний блиск переходів одного кольору в другий лягав на горішній пруг міжкабінного бар'єра.

Крім цих семи кабін, відповідних до спектральних променів, по краях чвертькола було ще по одній кабіні. Але ці дві кабіни були герметично закриті. Білий алебастр покривав усі їхні стінки. Від залу їхні горла були закриті густим матово-чорним склом. Від цих чорних горл довгі й густі чорні сітки, як неводи рибалок, тяглися до самісінької призми, охоплюючи, таким чином, цілий конус спектра: в промені, що линули там, таким чином, не могла потрапити, проходячи по залу, ні одна людина. Зразу було зрозуміло, що там, між тих сіток, за непроточними чорними площинами, линуть невидимі — восьмий і дев'ятий — кольори спектра: інфрачервоний і ультрафіолетовий.

Тепер, роздивившись по залу і оговтавшись серед усіх його пристроїв, гості могли побачити й життя, яке було там, всередині семи кольористих кабін. В кожній кабіні вони побачили людину, що сиділа, лежала або ходила в яскравих і ясних променях приділеного їй кольору. Вони були зовсім голі, ці пацієнти, тільки на очах мали маски з темними лінзами. Вони недовго перебували в своїх кабінах, — за дві, три, найбільше п'ять хвилин з'являлася швидко постать санітара чи сестри, завинута в довгу чорну лискучу одержу, і виводила пацієнта з кабіни, з чвертькола, а далі й залу — через двері в задній стіні. До вільної кабіни проводили натомість іншого пацієнта. Деко́рих з одної кабіни безпосередньо переводили до другої, деко́рих водили по трьох, чотирьох, а то й по всіх семи кабінах. Ці пацієнти не були зовсім голі: попере́мінно їм запинали лискучими чорними запиналами то одну, то другу частину тіла. Позад чвертькола стояла темна огорожа — звідтіля з'являвся і туди зникав медичний персонал.

Як заворожені, стояли гості в затінку залу і з неослабним інтересом роздивлялися на це чудне прекрасне видовище.

Від споглядання веселих, могутніх і яскравих променів спектра якась дивна, непереможна радість зростала їм у грудях, тихий спокій задоволеності ширився там і ріс разом із дужим припливом енергії та ентузіазму. Вони ладні були б повік лишитися тут і споглядати цю радість райдуги, це щастя кольорів... Навіть похмурі й споконвіку скептичні сакси — З сер О — повеселішали й випростили свої сутулі плечі.

Але тихий голос Нен-Сагора відірвав їх від цього стану щасливої прострації й повернув до дійсності.

— Ми повинні йти, панове,— говорив він,— не можна довго лишатися тут і споглядати велику таємницю сонячного променя: це шкідливо для організму. Ходімо на повітря, я дам вам пояснення.

Наче пробуджуючись від чарівного юнацького сну, виходили гості з палацу спектра...

20

Вийшовши з залу, всі зійшли поверхом нижче. Широкий темний коридор, освітлений кількома електричними лампами, простягався вздовж усього корпусу. Одна з його стін була кам'яна, пофарбована, з багатьма дверима до окремих кімнат. Друга стіна була з полотна. Яма спинився в кутку і дав рух якомусь механізму. Зарипіли залізні кривошипи, і ціла ця стіна, як штора, звилася догори. Тепер коридор перестав уже бути коридором,— це була довга тераса. Сонячне світло залило її.

Мимоволі всі голови обернулися в бік сонця, і всі очі примружилися на його яскраве проміння: м'яко-жовтавою пеленою спадали на землю гарячі промені могутнього світла — сім кольористих променів сонячного спектра діяли всі разом і, змішуючись, утворювали цей звичайний, «білий» сонячний блиск.

Нен-Сагор одчинив двері останньої кімнати.

— Прошу, панове,— сказав він,— тут вам буде спокійно, і я зможу зробити вам короткі найперші пояснення. Тоді ввечері, оглянувши всі відділи моєї амбулаторії, ми зробимо й загальні підсумки.

Він відсторонився і дав пройти всім.

Це був великий лікарський кабінет, обладнаний за останнім словом лікарської техніки. Сотні інструментів,

пристроїв були розташовані в кутках та попід стінами кабінету або стояли й лежали у великих скляних шафах.

— Це кабінет мого найстаршого асистента, Ями,— сказав Нен-Сагор.

Яма вклонився.

— Сідайте, панове.

Всі розташувалися у великих кріслах, оббитих клейонкою. Яма подав воду й цукерки.

— Це найкраща пожива для людини з піднесеним настроєм, замість тютюну. Вода й цукор.

Думбадзе, проте, запитав дозволу закурити. Це йому дозволено. З сер О приєдналися до нього й закурили свої жахливі сигари.

Нен-Сагор сів до письмового столу й розгорнув великий аркуш білого паперу, що лежав тут же на столі. Це була якась діаграма.

— Так от, панове,— почав він,— два слова про сонячне світло, лише про світло, як таке. Пізніше мені доведеться докладніше говорити про саме сонце, як енергетичну основу, але зараз я дам пояснення тільки по суті тих медичних процедур, які ви щойно спостерігали в спектральному залі. Всі ці лікувальні процедури побудовано виключно на сонячному промінні, на його величезних і чарівних властивостях.

Серед присутніх перебіг легкий рух. Всі присунулися ближче. Навіть сер Олівер Вебенс виразив на своєму обличчі деяке зацікавлення. Думбадзе й Коломієць повиймали блокноти. Нен-Сагор помітно хвилювався.

— Що знає сучасна медицина про сонячне світло? — тихо сказав він. І хоча з цим запитанням він звертався, власне, тільки до самого себе, сер Овен Прайс визнав за потрібне негайно ж відгукнутися:

— Вона має цілу галузь сонцелікування—геліотерапію.

— Так,— погодився Нен-Сагор,— вона її має. Сучасна медицина має цілу галузь сонцелікування — геліотерапію. А що має геліотерапія?

З сер О всі разом, не розуміючи, здвигнули плечима. Проте Нен-Сагор не дав жодному з них заговорити.

— Треба констатувати, що сучасна офіційна геліотерапія абсолютно не вміє використати тих обширних знань про сонячне світло, якими володіють інші науки про сонце. Справді, які методи лікування сонячним промінням і сонячним теплом відомі сучасній геліотерапії? Їх

навдивовижу мало. Я не буду несправедливий, коли скажу, що всі методи сучасної геліотерапії сходять... сходять до...

— До приморського чи гірського пляжу? — раптом допоміг йому Думбадзе. Три здивовані, обурені й гнівні погляди З сер О були йому за нагороду. Нен-Сагор радісно підхопив цю фразу:

— Саме так! До приморського або гірського пляжу! Тисячі хворих, що слабують на найрізноманітніші хвороби і відповідно до того потребують і різних методів лікування, простісінько кладуться на пляжі й вилежуються під палючим сонячним промінням, що лікує одного, а вбиває двох.

— Дозвольте! — не витримав сер Овен Прайс. — А дозування? Геліотерапевт суворо дозує сонячне світло для різних хвороб.

— Дозує! Тільки — дозує: більшого він і не вміє робити. Розгорніть перший-ліпший підручник сучасної геліотерапії, і що ви знайдете там? Ви знайдете там заповіді сонцелікування, що перша з них говорить: «При невмілому поводженні з сонцем, при недозованому й надмірному використанні сонячних променів ціла справа сонцелікування не тільки тратить свій сенс, а більше — може обернути цілющу сонячну променисту енергію на страшну руйніщюку силу...» Це надзвичайно правильно, але як кінчає цю тезу сучасна геліотерапія? Вона кінчає її так: «Отже, повне використання цілющої сонячної енергії приступне тільки цілком здоровому організмові...» Тобто сонце може лікувати... здорових! Надзвичайно дотепно! Виходячи з цієї безмежно дотепної формули, сучасний геліотерапевт буде цілу свою систему дозування. Він дозволяє здоровому повно користатися із сонячної цілющості, кволому — менше, а зовсім хворого він зовсім ізолює від сонячного проміння: він не дозволяє йому користатись сонячним світлом. Який же сенс цього дозування і цілої сучасної геліотерапії? Це нужденно!

Сер Овен Прайс змінив свій вираз обличчя. Воно висловлювало його думку: «Говоріть, балакайте, ми вже чули про це у вашій доповіді на зборах Королівського медичного товариства. Сперечатися з вами ми не будемо, бо інакше б ми й не приїхали сюди. Але дозвольте це ще раз занотувати і тим ствердити всі наші прогнози...» Він навіть, відповідно до цієї думки, поглянув на Альберта Сю, і старий архіваріус, меткий і здогадливий, цілком точно занотував цю дарма що не висловлену вголос думку.

Всі помовчали деякий час, поки Коломієць не порушив мовчанки чисто об'єктивним, на його думку, зауваженням:

— Це правда. Але й за такого нужденного використання цілющих властивостей сонця ми всі знаємо, який надзвичайний ефект має від нього здоров'я людини...

— Якщо цей ефект, ставши на користь одному хворому органі, не викличе захворювання іншого, може, й здорового перед тим органа,— відказав Нен-Сагор.— А ви можете уявити собі, який буде цей ефект, якщо використання цілющих властивостей сонця поставити в повному обсязі, а головне, в суто науковій інтерпретації? Щоб ізолювати хворий організм від шкідливих для нього властивостей сонячного променя, не ізолюючи в той же час його від сонця зовсім, тобто — від корисних для цього хворого організму властивостей сонячного проміння?

— Індивідуальний підхід до кожного хворого! — захоплено вигукнув Думбадзе.— Це надзвичайно вірно! Старі геліотерапевти — запеклі механісти! Вони традиційні носологи і свої перші кроки на шляху опанування поступової носунтології¹ роблять надзвичайно несміливо. Наша медицина...— але тут він запнувся.

Нога Коломієця вже давно й боляче тисла йому мозоль під столом. Здивовані фізіономії трьох поважних ескулапів непевно і з явною підозрою оберталися до нього.

Рятуючи своє інкогніто, Думбадзе ще більше розгубився і закінчив уже зовсім недоречно:

— Я, проте, профан у цьому і, гм, висловляю тільки свою некомпетентну думку...

— Не тільки це,— підхопив зразу Нен-Сагор,— справа не лише в змаганні між реакційною носологією та поступовою носунтологією. Головне в тому, що сучасний геліотерапевт зовсім не знає тих ліків, які прописує своїм пацієнтам. Він зовсім не розуміє джерела тієї цілющої енергії, якою береться лікувати: він не знає сонця!

— Хо! — тільки й зміг протиснути через свою здивовану й обурену горлянку сер Олівер Вебенс.

— Дозвольте! — аж підскачив сер Освальд Кеммері.

— Ну, знаєте...— розвів руками сер Овен Прайс.

¹ Носологія — наука про хвороби, носунтологія — наука про хворого, про хворий індивід. Відомий лікар Перрі так влучно характеризує різницю методів цих наук: «Не так важливо знати, яка хвороба в людини, як важливо знати, в якій людини ця хвороба».

— Не знає! — вперто й гнівно повторив Нен-Сагор.

Думбадзе й Коломієць на цей раз присилювали себе промовчати.

— Не знає! Він безпорадно опустив руки перед фактом, що одна хвороба боїться сонячного проміння, а інша, навпаки, ще буйніше розвивається. Бо йому ще не зовсім ясно те, що звичайний «білий» сонячний промінь, тобто сполучення дев'ятох складових спектральних променів,— це щось подібне до складної мікстури, змішаної з багатьох ліків. Така мікстура допомагає, певна річ, від якоїсь хвороби, але буде шкідлива для іншої, хоча кожний окремий з її складових хімікалій може лікувати ще й інші хвороби. Йому ще далеко не ясно, що хворий, який нездатний вживати змішаного «білого» сонячного світла і який, за порадою традиційного терапевта, ізолюється взагалі від сонця,— може користатися цілющими властивостями сонячного світла, якщо в цьому світлі ізолювати ті з променів спектра, що йому шкідливі, й опромінювати його тільки корисними й потрібними йому променями сонячного спектра!

Думбадзе знову зірвався і хотів був перепинити Нен-Сагора, але Коломієць вчасно його стримав. З сер О зовсім ніяк не реагували на Нен-Сагорову мову — вони ображено заїздили під маску скривдженої невинності,— і Нен-Сагор міг без перешкод викладати свої думки. Це він і робив, поки схвильований Думбадзе тричі вставав і сідав на своє місце і, нарешті, закінчив на тому, що почав нервово мацати себе по кишнях, наче саме там шукав способів захвати своє прокляте інкогніто.

— Адже сучасна фізика й хімія дають медицині величезний матеріал, цілу науку про сонце та його вплив на живу тканину, на живі клітини. Сонячний промінь, такий химерний і незрозумілий першому-ліпшому геліотерапевтові з приморського пляжу, такий небезпечний у руках профана, може обернутися на колосальне джерело людського здоров'я, коли покликати на поміч всі знання фізики й хімії. Що знає сучасна геліотерапія про сонячне світло, як таке, про цілющі властивості «білого», тобто змішаного сонячного променя? Вона...

Думбадзе нарешті перестав мацати себе по кишнях,— він знайшов, що шукав.

З внутрішньої кишені він вийняв бумажник, а з нього добув невеличкий клаптик газетного паперу — звичайну

собі газетну вирізку. З триумфальним виглядом він поклав її на стіл перед Нен-Сагором. Нен-Сагор не встиг глянути на неї, докінчуючи свою мову:

— Сучасна геліотерапія в загальних рисах знає таке: сонячне світло збуджує людський організм, сонячне світло підвищує кислотні процеси, сонячне світло викликає гіперемію периферійних жил, тобто гонить кров від глибоких жил і тим знижує кров'яний тиск. Сонячне світло підвищує температуру тіла, сонячне світло прискорює і тим поглиблює дихання, сонячне світло прискорює газовий обмін речовин, сонячне світло, діючи через центральну нервову систему, змінює нервово-м'язовий апарат. Це все. Як це багато! Але разом — як це загально, як це ненауково! — Тут Нен-Сагор на мить спинився і поглянув на газетну вирізку, запропоновану йому Думбадзе. На жаль, вона була писана російською мовою, і Нен-Сагор не міг збагнути її змісту. З жестом нерозуміння він повернув її Думбадзе. — Наша заслуга — «сонцепоклонників», як охрестив мене з моїми однодумцями сорок сьомий з'їзд Королівського медичного товариства, саме в тому, що ми, насамперед, фізико-хіміки, а тоді вже — медики. Наша геліотерапія тим і різниться від консервативної офіційної геліотерапії, що ми використовуємо абсолютно всі знання фізики й хімії та ще самі працюємо в галузі експериментальної фізико-хімії як дослідники — ніяк не більше, і жодного значення тут, певна річ, нема! Суть лише в тому, що ми — «сонцепоклонники», — використовуючи сонячний промінь для медичних процедур, не беремо його таким, яким він спадає на нашу землю, а, як і слід фізико-хімікам, розкладаємо на його складові світло- і теплочастини. Ми маємо справу не просто з сонцем, а з його спектром! Звідси і його лікувальне використання. А що знає сучасна геліотерапія про сонячний спектр, про цілющі властивості зокрема кожного променя сонячного спектра, кожного кольору сонячного проміння? Нічого! Чи майже нічого. Вона трохи хіба знає про те, що червоний колір збуджує, а синій заспокоює. Це надто мало. Вона ще трохи знає про те, що «засмаглість» — це діяння хімічних, ультрафіолетових променів. Це також мало. Цього досить для пустотливої дамочки, що хоче на березі моря засмагліти й стати гарною, бо це їй до лиця, але цього надто мало для медика, що хоче лікувати сонцем. Це занадто мало!

Нен-Сагор спинився передихнути, й Думбадзе скористався з цього, щоб знову передати йому газетну вирізку, тепер уже з перекладом на аркушику з блокнота. Нен-Сагор узяв цю записку і держав перед собою, поки говорив далі:

— Геліотерапія, сонцелікування,— зараз наймодніша медична новинка. Про неї можна почути скрізь. Про неї говорять, пишуть, кричать усі. Всі нею захоплюються. Всі їй вірять і хочуть лікувати нею свої недуги. З року в рік відкриваються нові й нові санаторії, курорти багатіють, на приморських пляжах ніде пройти, мільйони людей щороку їдуть на курорти, тікають до сонця й жертвують усім, щоб спробувативилікувати свої хвороби всемогутньою сонячною енергією. І скільки хворих розчаровано повертаються назад, скільки проклинають і себе, і лікарів, що порадили їм ужити цього методу,— здобувши під сонцем ще нові хвороби і ніяк не позбувшись старих. А скільки й зовсім гине там, на приморському пляжі,— понівечені, замордовані, убиті профанською геліотерапією, скільки людей повік покалічено «сонячними ваннами», «сонячними душами», «соляріями» та іншими невігласькими злочинними вигадками!..

Він схвильовано спинився і поглянув на папірець, який усе ще тримав перед очима. Він прочитав переклад поданої Думбадзе газетної вирізки:

«У Слуцьку, поблизу Ленінграда, закінчено будівництво «Палацу сонця» (активно-метричний інститут). «Палац сонця» буде вивчати кількість променистої енергії, що спадає на землю за різних умов».

— Кількість! А якість? — повернувся він до Думбадзе.— А якість!

— Це також стане в програмі робіт,— захвилювався Думбадзе.

— Це чудово! — зразу ж відгукнувся Нен-Сагор.— Я дуже радий, що нарешті дочекався того часу, коли не сам буду в світі. Ми домовимося з вами...— Але тут Нен-Сагор згадав про умови конспірації своїх двох гостей і нагло перервав мову, обернувшись знову до трьох мовчазних і скептичних ескулапів.— Наша заслуга в тому, що ми стали на той постулат, що кожний складовий кольористий промінь сонячного спектра, впливаючи на клітини людського організму, має свої особливі, свої особисті цілющі, лікувальні властивості. Ви розумієте, що коли т о ч н о знати ці

цілющі впливи кожного кольористого променя спектра на кожний з органів людського організму і на центральну нервову систему, то...

Тут Нен-Сагорові несподівано перешкодили. Двері кабінету раптом розчинилися, й до нього швидкою ходою ввійшла місіс Ліліан.

21

Місіс Ліліан була дуже стурбована.

Принаймні вона навіть забула привітатися до присутніх. Вона просто пройшла до діда й заговорила до нього дуже швидко, гаряче й схвильовано.

Ніхто з присутніх, крім асистента Ями, не міг зрозуміти її, бо говорила вона мовою хінді. Але, безперечно, вона прийшла з якимось дуже важливим повідомленням, бо, тільки почувши її перші слова, асистент Яма зірвався з місця й підійшов ближче.

З сер О сполохано насторожилися.

Альберт Сю, тільки тепер здобувши змогу випростувати над стенограмою втомлену руку, поглянув на місіс Ліліан більше з подякою, ніж з цікавістю.

— Але ж,— пробурмотів сер Овен Прайс, відкопиривши губу,— місіс Ліліан не може похвалитися своєю чемністю: вона так раптово вдерлася сюди, що навіть перелякала мене. Навіть якби сталася десь поблизу пожежа, то й тоді...

— Пожежа? — злякано сахнувся сер Олівер Вебенс.— Де пожежа?!

Він до нестями боявся вогню. Крім того, він трохи задрімав під кінець Нен-Сагорової промови, і розбудив його не так прихід місіс Ліліан, як шепіт його колеги з цим страшним словом — пожежа!

Нен-Сагор у цей час рвучко встав.

— Я прошу пробачити мені,— промовив він і хутко попростував до дверей. Місіс Ліліан пішла за ним. Яма теж нерішуче подався за ними.

— Це мені подобається! — розвів руками сер Овен Прайс — Нас лишити самих! Нехай навіть трапилося якесь нещастя, але не можна ж так, не попередивши...

— Дійсно,— сер Кеммері теж звів плечі з пихою сто-процентного джентльмена.— Але чи й можна шукати чемності в цій... дикій країні?

Сер Олівер Вебенс негайно ж погодився з своїми двома колегами.

— Як вам сподобалася критика сучасної геліотерапії? — звернувся сер Овен Прайс, терапевт, до Думбадзе. — І це він говорить нам, терапевтам, просто в лице... Альберте, ви все справно нотуєте?

— Так, сер, — схопився клерк, — я нотую все дуже справно.

Коломієць не стерпів і, залишивши Думбадзе в приймній компанії трьох набундючених ескулапів, тихо вийшов з кімнати. Цікавість тягла його навздогін за Нен-Сагором.

В коридорі не було нікого. Кабіна ліфта була внизу. Коломієць перехилився через поручні сходів і побачив Яму, що сходив униз. Швидкою ходою Коломієць пішов за ним. На третьому повороті він його наздогнав.

— Що там трапилося? — спитав він Яму. — Може, потрібна й наша допомога?

Яма нічого не відповів. Він тільки зробив короткий рух рукою, запрошуючи Коломієця йти за ним. Вони вийшли в палісадник.

Несподівана й дивна картина чекала там на них.

Десять кроків від будівлі, на широкій стежці, стояли Нен-Сагор з місіс Ліліан. Вони були не самі. З півста чудних постатей оточували їх. Це не були красиві тубільці з Геліополя, це не були різноколірні хворі з Спектрарія. Це був гурт людей звідтіля — з долини, з-за гір. Можливо, чабани, можливо, селяни й робітники з долинних селищ. Їхнє соціальне положення виказували їхні чорні загрубілі руки, їхні обвітрені, загартовані й вимучені працею обличчя, їхня одежа, нарешті, лахміття, важке взуття, засмальцьовані шаровари, подерті сорочки. Лише деякі мали піджаки чи баранячі кожушки.

Вони всі стояли зараз довкола Нен-Сагора з похмуро похиленими головами, з сумними й жорсткими лицями і мовчки слухали енергійну голосну мову старого лікаря. Нен-Сагор жестикулював — і вони тихо сліdkували за його рухами. Нен-Сагор щось з'ясовував їм, переконував їх — і вони реагували на його мову важким похитуванням голів — розпатланих, невиспаних, чимсь заклопотаних голів. Вони, очевидно, погоджувалися з тим, що говорив їм старий лікар, але вони не відступалися од свого і чогось уперто домагалися.

В цей час заговорила місіс Ліліан. Вона заговорила ще голосніше за свого діда, і мова її була пристрасна, гаряча, запальна. Місіс Ліліан щось обіцяла їм — вони задоволено гули їй у відповідь. Місіс Ліліан зверталася до діда — і вони всі підтримували її глухим рокотом притишеної мови.

— Що таке? Що сталося? — запитав Коломієць в Ями.— Що це за незвичайні тут люди?

Яма відповів:

— Під Пешаваром вибухло повстання. Три тисячі чабанів і землеробів відмовилися платити податок і прогнали від себе англійських агентів. Губернатор прислав на них англійське військо. Дві тисячі робітників військових закладів підтримали повстанців і застрайкували. Але повстанці й страйкарі не встояли проти зброї англійських жандармів. Страйк зірвано, повстанці розбиті, англійська катівня люто мстить: вона хапає і мордує людей. Населення підпешаварських селищ розбігається в гори. Ці люди, втративши свою повстанську зброю, не можуть повернутись до себе додому, вони втекли сюди й просять тепер нашого патрона дати їм притулок бодай на ніч, щоб відпочити й змогти йти далі в гори Афганістану.

Коломієць придивився до людей. Тепер він збагнув, чому чимсь знайомим і рідним повіяло на нього зразу від цих незнайомих, вперше бачених людей. Та це ж чи не ті самі люди, що він їх стільки бачив десять років тому в своїх рідних степах. Змініть їм трохи обличчя, відберіть цю південну смуглявість, цю одмінність тілесної конституції — і це стоять перед ним похмурі, рішучі червоногвардійці українських повстанських загонів...

Як гірко пожалкував Коломієць, що не знає він мови цих повстанців.

Але переговори повстанців з Нен-Сагором скінчилися. Гурт заворушився і наготовився рушати. Люди збирали своє нескладне манаття — вони підняли з трави свої поганенькі торбини, напнули кожушини, дехто взяв зброю; її було дуже обмаль, цієї старої, непридатної для бою зброї, — десяток дідівських мисливських рушниць, кілька пістолів, десятків зо два погнутих, заіржавілих шабель. Страшним дисонансом блиснули серед них п'ять-шість нових, міцних гвинтівок військового зразка. Один гордовито поклав на плечі чорної сталі кулемет.

Місіс Ліліан пішла вперед. Вона кивнула двом чабанам в погнутих шаблях, і вони непоквапливо стали обабіч

неї, поклавши свої шаблюки на плечі. Місіс Ліліан пішла попереду, як заарештована. Але обличчя її було спокійне, задоволене й заклопотане.

— Вони заарештували місіс?— стурбувався Коломієць, вдаючись за поясненнями до Ями й Нен-Сагора, що відокремився від гурту й простував тепер до них з Ямою.

— Ні,— відказав Яма,— патрон погодився дати їм придулок, але щоб не накликати на Геліополь кари англійського уряду, умовлено вдати, наче повстанці силою примусили нас прийняти їх на ночівлю.

Гурт з місіс Ліліан зник за гушавиною дерев. Деякий час ще тихо дзвеніла зброя.

Нен-Сагор підійшов до Коломієця.

— Ходімо, друже,— сказав він,— я докінчуватиму мою доповідь... Так,— проказав він тихо за якийсь час, коли прозорий ліфт підняв їх на рівень третього поверху.— Так, країна не в силі витримати далі. Що віщує нам наше найближче майбутнє?

— Воно віщує вам революцію,— відказав Коломієць. Нен-Сагор не відповів.

22

У кабінеті асистента Ями тим часом атмосфера дещо напружилася. Ввійшовши, Нен-Сагор, Коломієць і Яма побачили досить несподівану картину.

Горбань Сю розгублено плазував по підлозі, збираючи розкидані аркушки свого блокнота. З сер О сиділи в трьох кутках і всіма рисами своїх фізіономій висловлювали воднораз обурення, образу й здивування. Думбадзе був у четвертому кутку — весь червоний і розпатланий.

Яма підійшов до відчиненого вікна.

— Тут, справді, задуха,— сказав він,— але з вікна саме вітер. Ви дозволите мені зачинити вікно і відкрити натомисть вентилятор? А то папери знову розлетяться по підлозі. Цей вітер...

— Вітер тут ні до чого,— пробурмотів Думбадзе,— це я розкидав папери...

Яма й Нен-Сагор подивилися на нього здивовано. Потім так само подивилися вони й на поважних членів ревізійної комісії. З сер О поволі й нерішуче вилазили з своїх кутків, недобррозичливо поглядаючи на четвертий куток, де стояв Думбадзе, все ще патлаючи свою шевелюру.

Нарешті він залишив свою шевелюру й теж наблизився до столу.

— Ми трохи посперечалися,— похмуро поінформував він.— Поважні мілорди де в чому не погоджувалися з моїми думками, і я трохи розхвилювався. Ми говорили про профілактику і її соціальне значення.

Коломієць нишком сіпонував його за фалду й посадив на стілець.

— Друже мій, тебе не можна лишити самого. Ти можеш розкрити наше інкогніто.

Думбадзе відказав так само тихо, але з великою експресією:

— Але ж вони такі ідіоти! Я не міг витримати.

Справа в тім, що, коли всі вийшли з кабінету, сер Овен Прайс у досить саркастичній формі запитав у Думбадзе його думку про щойно викладені погляди Нен-Сагора. Думбадзе муркнув на це щось не зовсім ввічливе. Сер Овен Прайс образився і поспішив висловити своє більше як здивування з приводу недавної репліки Думбадзе про носологію та носунтологію, якою він, Думбадзе, тільки підтримував безглузду й самохвальну теорію старого ворожбита. Тоді Думбадзе скипів, образившись на «безглузду самохвальну» і «ворожбита», й наговорив кучу недвозначних епітетів на адресу повноважної комісії та її трьох членів. В ажитації він замахав руками й порозкидав папери.

Нен-Сагор установив нарешті спокій і відновив свою розповідь.

— Отже, шановні колеги, ми спинилися на найважливішому місці моєї доповіді. Давно, ще понад п'ятдесят років тому, передо мною та моїми однопдумцями цілком виразно постала теза: якщо точно знати цілющі властивості кожної барви спектра, якщо точно встановити, яким саме чином впливає той чи той кольористий промінь спектра на той чи той орган людського організму, тобто який ефект дає опромінювання різних органів різними ж променями спектра, то проблема використання сонячної променистості для лікувальних цілей стане на цілком науковий ґрунт, і справа сонцелікування буде цілком розв'язана.

— Чорт забирай! — пробурмотів невгамовний Думбадзе.— Така проблема не раз уже поставала перед оптиками й хіміками.

— І в результаті,— погордливо долучив сер Овен Прайс,— медицина й збагатилася відомостями про діяння

червоного й синього на нервову систему,— одного як збудника, другого як антизбудника.

— А,— додав і Коломієць,— найновіше в цьому — відкриття про домінантне значення ультрафіолетових променів для перетворення провітамінів на вітаміни?

— Це цілком слушно,— погодився Нен-Сагор.— Це величезні відкриття, якими може похвалитися вже навіть і непоступова геліотерапія, тільки, на жаль, це відкриття досі лишається здебільшого здобутком наукових дисертацій і зовсім майже не застосовується в практичному житті. Я, приміром, не знаю ще жодного в світі ресторану, де б овочеву їжу до куховарських процедур наперед опромінювали ультрафіолетовими променями... Я, проте, застосовую цей спосіб у моїх їдальнях уже років з двадцять.

— Двадцять років! — аж підскочив Думбадзе.— Але, даруйте, ці відкриття зроблено, коли не помиляюся, років три-чотири тому.

— Так,— спокійно відказав Нен-Сагор,— офіційна геліотерапія зробила це відкриття років п'ять тому, не більше, але ми тут, у їдальнях Спектрарія та Геліополя, застосовуємо вже цей спосіб років... років...

— З тисяча дев'ятсот дванадцятого року,— підказав Яма.

— Так, вісімнадцять років. У цілому комплексі наших експериментальних дослідницьких робіт над властивостями сонячного променя ми відкрили, певна річ, і це. Це відкриття мого друга асистента, лікаря Родльтона, англійця.

Всі, не виключаючи й сера Овена Прайса, замовкли, приголомшені цією заявою. Тільки Думбадзе перехилився до Нен-Сагора через стіл:

— І ви маєте вже перевірені результати цього експерименту?

— Щонайкращі! Але, даруйте, ми ухиляємося вбік. Дозвольте мені повернутися до теми... Таким чином, років з сорок тому я розпочав свої дослідження над ефективністю кожного зокрема променя з сонячного спектра. За допомогою моїх однодумців — їх уже, на жаль, нема серед живих,— сумовито додав Нен-Сагор,— а Ями та інших теперішніх моїх молодих колег тоді ще й на світі не було — нам пощастило поставити цю дослідницьку роботу в найширшому комплексі. Ці дослідження й досі не припинено: в нашій дослідній лабораторії тепер постійно працює чоловік

з десять лаборантів-дослідників і в систематизаторському та контрольному бюро при Спектрарії теж стільки ж. Це систематизаторське бюро, власне, і є основа цілої нашої експериментально-лабораторної роботи: там ми маємо змогу постійно на наших хворих перевіряти й виправляти всі прогнози та пропозиції. Поставили ми нашу дослідницьку роботу зразу ж дуже широко, по всіх відгалуженнях терапії. Окремо поставлено досліди над впливом кожного променя сонячного спектра на клітинно-розмножувальний процес у організмі, окремо — про вплив їх на кров і кровообіг, окремо — на м'язо-моторні функції, окремо — на кістки та кістяк з усіма процесами завапнення в організмі, окремо — на лімфатичну систему, окремо — на мозок з центральною і периферійними нервовими системами, окремо — на систему залоз внутрішньої секреції,— о, це найважливіша галузь людського організму, що дає найбільші, просто-таки чудодійні реакції на різні промені сонячного спектра! — і так далі. Одне слово, ми охопили цілий живий організм, добираючись дев'ятьма променями сонячного світла в найдальші його частини, на перший погляд наче й неприступні для опромінювання. Ці досліди ми відразу почали, певна річ, на простіших організмах, а згодом, через щурів, кролів та собак, дійшли й до людини. Водночас ми широко поставили наші бактеріологічні роботи, вивчаючи, як різні промені сонячного спектра впливають на різні бацити та мікроорганізми. Тобто який саме із спектральних променів вбиває яку з родин мікробів.

Мушу попередити, що починали ми цю роботу ще до того, як були відкриті рентгенові та герцові промені, і їхнє пізніше відкриття дало нам величезний стимул,— воно зразу посунуло нашу роботу далеко вперед. Тепер ми вже вільно оперуємо як довгим, так і коротким промінням, і в лікувальних процедурах дуже часто доводиться не обмежуватися тільки видимими променями спектра.

— Результати? — нетерпляче перебив його Думбадзе.

— Результати?.. О, вони надто складні, ці результати,— Нен-Сагор перекинувся через стіл і присунув до себе діаграму, яку був узяв, як тільки починав свою доповідь.— Ось ви бачите схематичну й далеко не повну діаграму. Її складено в дуже загальних рисах і надто схематично. Вона править лише за показник для моїх наймолодших аспірантів на перших кроках обізнання з нашою теорією. Але це є загальне зведення нашої діагностики і... хм, «фармакології»,

якщо мені дозволено так назвати загальну рецептуру нашого сонцелікування. Дивіться...

Нен-Сагор підвівся і повісив діаграму на стіну.

— Ви бачите тут чотири мережі літер, цифр і написів: червону, синю, чорну й жовту. Не шукайте за ними ніякої символіки: ці кольори вжито тут для зручності, як найяскравіші. Червоною виписано всі основні органи людського організму. Сині цифри, як бачите, оточують густо кожний з червоних написів, кожний орган. В доданому до цієї діаграми поясненні,— Нен-Сагор вийняв невеличку книжечку,— проти кожної з синіх цифр ви знайдете назву якоїсь хвороби: синім кольором тут списано кожен хворобу, на яку може захворіти орган. Всі його органічні, неорганічні та функціональні порушення. Таким чином, у цих двох кольорах ми маємо всі органи людського організму і всі їх хвороби... Переходимо до жовтого кольору. Як бачите, жовта абетка на діаграмі оточує кожен з синіх цифр, тобто кожен з хвороб кожного органа. В поясненні проти жовтих цифр-абеток ми бачимо точно виписані дані про експериментально перевірений вплив на таку хворобу цього органа кожного з променів сонячного спектра... Нарешті, чорні цифри оточують жовті літери. В поясненні — чорним кольором на кожен цифру виписано рецепт, тобто таке чи інше дозування того чи іншого променя сонячного спектра... Тобто це значить, що от таку, скажімо, хворобу от такого, скажімо, органа треба лікувати от такими дозами опромінення от таких променів сонячного спектра. Ось маєте приклад: нервовий параліч лікується постійною зміною опромінення нервових центрів то червоним, то синім променем. Шкіру в цей час постійно опромінюють в невеличких дозах ультрафіолетовим променем, серце ізолюється від усякого доступу сонячного світла і т. д. Одночасно ви бачите до кожного, чорним кольором виписаного дозування, дві примітки. Перша примітка засилає вас до діаграми номер два...

Нен-Сагор вийняв з шухляди другу діаграму і повісив її на першу. Це була схема, подібна до першої, але писана одним звичайним чорним кольором.

— Ця діаграма подає до кожного рецепта відомості про вплив цього дозування на сусідні органи, що повинні при опромінюванні також потрапити в сферу опромінення. Це — пересторога. Не дозволяється давати жодного припису на опромінювання, наперед не звірившись з цими

даними... Друга примітка засилає вас до діаграми номер три.

Нен-Сагор дістав діаграму номер три і почепив її по верх другої.

— Це загальний раціон до кожного лікування. Тут ви маєте відомості про потрібне на цей випадок харчування, одержу, загальне поводження і т. д. Тут також позначено колір шибок у вашій кімнаті... Вам усім впало в око, тільки ви приїхали сюди, що шибки у нас дуже розмаїті. Не важко зрозуміти тепер, що колір скла, тобто пропускання одних та ізолювання інших променів сонячного спектра, для кожного хворого у нас інший, відповідно до його недуги. Відповідно до цього й заклоуно наші палати. Загалом же ми найширше застосовуємо два кольори скла: блакитне й прозоре. Блакитне ми ставимо в спальнях та кімнатах для роботи, в інших — прозоре. Проте для прозорих вікон ми вже давно не беремо звичайного скла, а використовуємо гігієнічні типи скла, що не затримують ультрафіолетового проміння, тобто з вітагласу та корнінгласу. Так само й усі інші одержу зроблено з різних флеків, тобто полотна, насиченого різними рафіноподібними рідинами, що чутливо реагують на кожний колір сонячного спектра і, таким чином, затримуючи одні промені, вільно пропускають інші. Не дивно, що нашим пацієнтам, наче клоунам, доводиться ходити в убраннях не тільки кумедних своїм пошиттям, сконтактованим з місцем і формою хворого органа, а й надзвичайно барвистих.

Нен-Сагор на мить замовк. Потім оглянув усіх і схвилювано додав:

— Це, либонь, усе. Даруйте, що так коротко й схематично. Коли ви зажадаєте конкретніших пояснень, то я до ваших послуг.

З сер О мовчки презирнулися. З їхніх фізіономій можна було бачити, що таких пояснень вони не потребують. Сер Овен Прайс кивнув Альбертові Сю, даючи дозвіл скінчити записи. Взагалі, всі три повноважні ескулапи не виявляли ніякого хвилювання — вони не були ні зачаровані, ні розчаровані з доповіді Нен-Сагора. Вони були зовсім спокійні, такі ж спокійні, як і перед початком цієї доповіді, і значно спокійніші, ніж два тижні перед тим, на сорок сьомих річних зборах Королівського медичного товариства.

Вони були спокійні. Хвилювалися інші. Хвилювався Яма. Хвилювалися Думбадзе з Коломійцем.

Надто хвилювався темпераментний Думбадзе. Під час Нен-Сагорової мови він не раз зривався з місця, патлав свою шевелюру та позичав цигарок з портсигара сера Овена Прайса, не просячи навіть на те дозволу. З його уст не раз зривалися гарячі репліки: «Надзвичайно! Блиску-че! Геніально! Та невже?..» Але зараз, коли Нен-Сагор зовсім закінчив, він теж на якийсь час замовк. Видно було, що Нен-Сагорова доповідь справила на нього надто сильне враження і перехвилюваний Думбадзе неспроможний був ніяк на неї реагувати. Хвилин зо дві проминуло в загальній мовчанці. Нарешті Думбадзе опанував себе і зміг заговорити. Але його репліка на цей раз, навдивовижу, не виявляла ні захоплення, ні піднесення. Навпаки, він досить іронічно ще раз поглянув на аркуші діаграм на стіні і зовсім скептично промовив:

— Н-так... а схемка ваша досить-таки механістична... патроне...

З сер О враз аж підскочили і обернулися до нього. Вони ніяк не чекали почути від Думбадзе таке критичне зауваження.

Але Нен-Сагор реагував на це спокійніше, ніж можна було гадати.

— Так,— промовив він,— це ви цілком слушно. Цю роботу розпочато вже дуже давно, і в той час і я, і мої колеги були, звісно, звичайні собі носологи. Носунтологічного методу ми ще тоді не збагнули. Тепер нам довелося гостро засудити цілий носологічний метод. Сама практика наших експериментів довела нас це. Зараз ми перебудуємо цілу систему нашої роботи. Саме про це я доповідав на сорок сьомих зборах медичного товариства. Потрібний деякий час, щоб перебудувати нашу теорію. Але тепер це не страшно нам. Ми маємо цілу шкалу ефективності різних променів сонячного спектра, і на цій основі не важко буде побудувати нову систему лікування. Всі наші експериментальні заходи зараз скеровуються на вивчення не типізації, а навпаки — індивідуалізації симптомів. Кожний наш хворий, перед тим, як стати на лікування в Спектрарії, проходить щонайменше через двотижневий курс дослідів. Винятки, певна річ, допускаються лише для гострих захворювань.

З сер О тим часом повставали з своїх місць.

— Нам буде дозволено трохи перепочити? — якнайувічливіше запитав сер Овен Прайс.

— Так, панове, певна річ.

— Я гадаю,— правив далі сер Овен Прайс,— сьогодні ввечері ми не провадитимемо далі роботи. Потрібно обговорити все, щойно почуте. Я з моїми колегами повинен влаштувати маленьку нараду.

— Як ваша ласка, сер,— уклонився Нен-Сагор.— Тоді дальшу роботу ми відновимо завтра вранці.

— І я так гадаю, сер.

З сер О попростували до дверей. Нен-Сагор і Яма пішли за ними.

Коломієць на мить затримався і запитливо поглянув на Думбадзе.

— Ну? — сказав він.

Думбадзе сплеснув руками.

— Геніально! Ви розумієте, що віщують світові ці результати точного встановлення ефективності кожного променя сонячного спектра? Сучасна геліотерапія може полетіти шкереберть!

Пізніше, вже виходячи, Думбадзе додав, знизавши плечима:

— Не розумію тільки, чого так накинулися на нашого шановного патрона староанглійські ескулапи? В медицині він робить революцію, але ця революція не з тих, що їх так боїться й ненавидить старий світ. В цій науковій революції ще немає елементів революції соціальної.

23

Проте на ранок другого дня не пощастило продовжити роботу королівської ревізійної комісії. Деякі події перешкодили цьому.

Ці події виникли ще далеко до ранку — темної південної ночі, приблизно годині о другій.

Годині о другій, коли Геліополь спав і в ньому мирно відпочивали всі його гості, нагло порушений був загальний спокій сумирного гірського містечка.

О другій годині головною вулицею Геліополя раптом зацокали кінські підкови і заторохкотіло кілька моторів. Півсотні кавалеристів, півдесятка мотоциклістів та одне авто вдерлися в тишу ночі й сполошили мешканців своєю присутністю в таку годину. Авто й мотоцикли були поліцейські, півсотні кавалеристів були з кінного полку Пешаварської британської дивізії.

Авто з мотоциклами безпосередньо покотили на надбережжя, до оселі Нен-Сагора, кавалеристи пригарцювали до Соль-готелю і менше як за дві хвилини оточили, зійшовши з коней, Соль-готель з усіма його мешканцями.

Думбадзе з Коломійцем схопилися: їх збудила голосна військова команда під вікнами й бряжчання шпор та зброї. Вони кинулися до вікна.

У затінках околишніх будинків, у світлових плямах вартових електричних ліхтарів гостро вилискувала зброя і матово сивіли шоломи солдатів. Просто серед майдану верхи на коні сидів офіцер; це він своїм гучним голосом подавав команду солдатам. Солдати, покинувши коней, з гвинтівками за плечима без ладу сунули до головних дверей Соль-готелю.

— По нас! — зблід Коломієць. — Чорт забирай, але ж звідки вони дізналися?

Обмірковувати не було часу. До їхніх дверей неголосно, але твердо постукали.

Це був сержант. Він перепросив і зайшов без запрошення до покоїв. Він обійшов усі кімнати одна по одній і так само, перепросивши, вийшов. Очевидно, він не побачив того, що шукав.

Справді, Думбадзе з Коломійцем переполошилися передчасно.

Поліція і військо шукали пешаварських повстанців.

Але обережні повстанці, звісно, й не наважилися переночувати в готелі. Вони зайняли кілька будинків на північних околицях Геліюполя.

На південній же дорозі, біля перевалу через верховину кратера, вони передбачливо виставили свою варту.

Варта попередила повстанців, і за чверть години до наскоку війська повстанський гурт уже залишив свою ночівлю й хутко подався до північного перевалу — на Афганістан.

Якби начальник роти кавалерії віддав наказ негайно рушати навздогін північною дорогою та, зійшовши з прямого шляху, розсипав цепом своїх солдатів по кратеру, то не далі півтора кілометра, в хащах і серед уламків породи, він виявив би усіх до одного втікачів...

Такий наказ начальник і віддав. За п'ять хвилин з півсотні кавалеристів рушили рессю на північ, північним прямим шляхом.

Тим часом поліцейське авто теж підїхало до Соль-готелю і приставило туди разом з поліцейським комісаром і Нен-Сагора з місіс Ліліан.

В загальному залі Соль-готелю зібралися вже всі його переполошені мешканці.

Сер Овен Прайс у халаті, сер Освальд Кеммері в піжамі та сер Олівер Вебенс в шафроті сиділи вже в кріслах і схвильовано розмовляли.

Коли на дверях з'явилася висока постать Нен-Сагора, всі трое ображені джентльмени враз кинулися до нього. Через свою наївність вони певні були, що це їхній господар, цей старий ворожбит і дикун, винний був у наглому наскокові війська і в усіх зв'язаних із цим прикростях недопаної ночі.

— Сер! — обурено заволав сер Овен Прайс.

— О сер! — люто заgrimав сер Освальд Кеммері.

— Так, сер, — приєднався до них і сер Олівер Вебенс.

Вони ладні були наговорити безневинному господареві цілу купу неджентльменських слів, але тут, услід за Нен-Сагором, до покою ввійшла місіс Ліліан, і обурені джентльмени не наважилися виголосити ці слова. До того ж усі вони були без комірців, і це остаточно зв'язало їм язики перед дамою. Вони навіть ладні були зразу ж ретируватися з тисячею пробачень. Сер Олівер Вебенс і почав уже задкувати.

Але в цей час до кімнати увійшов і комісар поліції.

— Пробачте, джентльмени, — сказав він, — але ми одержали зовсім певні відомості, що тут, у цьому містечку, стала на ночівлю банда повстанців.

— Банда?

— Повстанців?

— Тут?

З сер О зразу перелякано заточилися.

— Чому ж ви не затримаєте їх?

— Що ж ви розбалакуєте?

— Де вона?

— За нашими відомостями, вона ще надвечір перейшла через гори й захопила Геліополь.

— Ще надвечір?

Сер Овен Прайс, почувши за собою могутню руку свого друга, губернатора, нарешті опанував себе і прибрав свого звичайного джентльменського вигляду. Він запнув халата й прикрив рукою своє голе горло.

— Пробачте, місіс,— схилювся він до місіс Ліліан, що з великою цікавістю слідувала за цією сценою. Потім він, уже зовсім спокійно, обернувся до комісара: — Ви помиляєтеся, сер. Ваші відомості зовсім не відповідають дійсності. Як вірний син Британської імперії, я повинен допомогти вам. Цілком очевидно, що поліція стала жертвою ворожої провокації. Цілком очевидно, що вас навмисне скеровано на фальшивий слід. Ми приїхали сюди ще минулого ранку, і повинен запевнити вас, сер, що за цей час ні одного повстанця і близько не видно було.

Сер Овен Прайс не брехав і вже, певна річ, не збирався прикривати повстанців. Сер Овен Прайс таки говорив правду. Він справді не бачив повстанців.

Сер Освальд Кеммері та сер Олівер Вебенс поспішили підтримати його.

Вони негайно ж категорично засвідчили, що за цілий цей день,— ні вранці, ні вдень, ні надвечір,— вони не бачили жодного повстанця.

Місіс Ліліан привітно всміхнулася до комісара.

Нен-Сагор похмуро повернув до нього своє невдоволене обличчя:

— Ви чуєте, сер? Якщо ви не хотіли йняти віри нам, індам з крові, то, я сподіваюся, вас задовольняють свідчення цих трьох джентльменів? Нехай, сер, тепер стане вам соромно!

Комісар поліції, справді, розгубився.

— Але ж відомості були цілком певні й офіціальні...

— Сер! — зірвався сер Овен Прайс.— Ви наважуєтеся, сер, висловити недовір'я до моїх слів? Ваше прізвище, сер? Відправляйтеся негайно до вашого губернатора і перекажіть йому, що сер Овен Прайс, терапевт, член президії Королівського медичного товариства і повноважний голова королівської ревізійної комісії, сказав вам, що ви — нахаба!

Комісар спохмурнів, але чемно схилювся:

— Гаразд, сер президент, я виконаю це, покінчивши тут з моїми службовими обов'язками.

Після того комісар попростував до дверей.

Коли він проходив повз Коломійця й Думбадзе, Думбадзе дружньо лягнув його по плечу.

— Не вдавайсь у журбу. Ці джентльмени страшенно великі начальники і, звісно, люблять нагримати. Але, як їхній особистий секретар, я обіцяю тобі, що сер президент

забуде за свою загрозу і не поскаржиться на тебе губернатора. А тепер паняй!

Приятеля треба скрізь мати. Надто добре мати його серед комісарів поліції.

24

Таким чином, чергове засідання повноважної ревізійної комісії та чергову доповідь Нен-Сагора довелося відкласти геть на пізніше: З сер О були надміру схвильовані нічними подіями, і безсонна ніч вимагала компенсації. За загальною згодою це засідання перенесено аж на післяобід.

Беручи до уваги всі вищеописані події, зроблено навіть певне порушення в загальному, ніколи не порушуваному, регламенті й розпорядку Соль-готелю: в спальних кімнатах повноважних членів комісії дозволено повісити густі штори і спустити їх аж до окремого розпорядження постояльців цих кімнат.

З сер О спокійно проспали аж до другої години по півдні.

Думбадзе і Коломієць, навпаки, встали дуже рано. Нічні події не вплинули на лад їхнього життя. Рівно о восьмій вони вже поснідали в залі Соль-готелю.

Щоб так чи інакше використати вільний час до післяобідньої пори, Думбадзе з Коломіємцем вирішили зробити невеличку прогулянку в околиці Геліополя: вони хотіли детальніше обізнатися з цією місцевістю та з її мешканцями.

Вони вийшли на майдан і рушили головною вулицею в напрямі до південної дороги, щоб, звернувши в бічну вулицю, вийти до озера, оселі Нен-Сагора та заозерних заводів.

Але навіть не змовляючись наперед, вони в цю вуличку не звернули, обминули її і, лишивши з правого боку озеро й заводські корпуси, пішли просто південним шляхом. Цей шлях приводив до перевалу через кратер, що з його верховини розстилався краєвид на північ Пенджабської рівнини, на місто Мардан та його околиці.

Ім кортіло зійти на ці верховини й глянути з них туди, звідки прийшов учора закривавлений гурт переможених повстанців і звідки, вслід за ним, прибасував нічний загін кавалерії з поліцейським комісаром.

Коломієць передбачливо захопив добрий бінокль: користаючи з безпробудного сну повноважних членів ревізій-

ної комісії, він взяв його з нічного столика сера Олівера Вебенса.

— Чортівська країна ця Індія! — розмірковував Думбадзе.— Понад триста мільйонів населення, сама не більша від європейської частини СРСР, а скільки порожнього, скільки незаселеного місця! Ви пригадуєте, як ми летіли через Пенджаб, під нами майже цілий час стелилася гола рівнина? Тільки по річних долинах і натрапляло око на невеличкі селища. Яка ж надзвичайна щільність заселеності повинна бути тут, в Індії? Майте ще на увазі, що мало не третину Індії вкривають ліси, джунглі та гірські пасма... Не хотів би я бути сином цієї країни.

— А проте ви таки ним і є.

— Як?

— Іранське походження європейських народів...

— Ага, ну-да! Ви про давню історію? Ні, я говорю про сучасну Індію. Очевидно,— засміявся Думбадзе,— треба незабаром чекати чергового в історії розселення індів.

— Навряд. Ми з вами, радянські люди, знаємо інший шлях для впорядкування й унормування перезаселеного світу.

— Ви праві. І для Індії цей шлях уже не такий довгий. Класово-пролетарський рух з кожним роком більше та міцніше, очолює боротьбу за національне визволення і заступає давню релігійно-кастову національну боротьбу. Дев'ять мільйонів організованого індійського пролетаріату роблять своє діло. Це ж другий рік у «найкращій перлині англійської корони» неспокійно. Перлина випаде — це факт. Від 1857 року, коли англійці придушили останнє грандіозне Сипайське повстання і тим ствердили своє панування на сході, не було в Індії такого масового визвольного руху, як зараз, в тридцятих роках. Але тоді повстання йшло тільки під гаслами релігійно-національного визволення — його організували індійські феодалі, бажаючи здобути собі з національною незалежністю й виключне право на визиск індусів. Сьогодні стан цілком одмінний: гасла національної боротьби бринять, як гасла визволення всього народу, поширюються й зміцнюються новими для індуса гаслами — гаслами боротьби проти англійських загарбників-імперіалістів, а разом проти власної буржуазії, дарма чи заспікованої з англійським капіталізмом, чи заклопотаної ідеєю власної капіталістичної державності...

Коломієць перебив речистого Думбадзе, невдоволено звівши брови:

— Для чого ви вживаєте цей фальшивий термін — «індуси, індуський»?

— Тобто як?

— Невже невідомо вам, що називати все населення Індії «індусами» так само безглуздо, як... як, скажімо, всіх жителів колишньої Російської імперії — православними? Слово «індус» зовсім не визначає народності. В Індії живе більше народів, як у вас на Кавказі. Навіть офіційна наука нараховує понад двісті різних мов на території Індії. «Індуси» — це лише частина, правда, більша частина індійців, що належить до «інду». Звідси — «індус». А на жителів Індії загалом давайте умовимося говорити інди, або індійці.

Думбадзе насунув шолом на лоба й замахав руками.

— Досить, досить! Ви вже й так зовсім мене засорили. Більше, присягаюся, я не вживатиму цього неправдивого і, коли хочете, великодержавного терміну. Але, — Думбадзе хитро примружився, — б'юся об заклад, що такі досконалі відомості ви придбали вже тут, у Індії. Мабуть, десь таки добре нарізалися на неприємність?

Коломієць пропустив це повз вуха і звернув увагу Думбадзе на інше:

— Дивіться, ми вже майже на верховині. Я навіть бачу степовий обрій.

— Це не степ, а якраз поле, — виправив Думбадзе, глянувши й собі.

— Так, правда. Я не сподівався тут побачити поля. У мене склалося враження, що тут, на цих схилах, самі пасовиська з нужденними перськими чи афганськими вівчарями.

— Щодо нужденності, то ще невідомо, хто кому дасть очко наперед — гірський чабан хліборобові чи хлібороб чабанові. Ви знаєте, який заробіток середнього індійського хлібороба?

— Незаможника, що не має власного клаптя землі?

— Ні, середнього, того, що має півгектара. Індійський незаможник в рахунок іти не може. Він навіть не дорівнює нашому колишньому батракові. Такі, як він, просто пухнуть з голоду й мільйонами вимирають з року в рік дарма де: біля чужої землі чи на промислах у городі. Я кажу про

середнього хлібороба, того, якого офіційна статистика зве дрібним заможним селянином.

— Хм, я чув. Індійські злидні ввійшли вже здавна в прислів'я.

— Чули? Я можу подати вам точні цифри. Тільки вчора вчитав їх у бібліотеці нашого готелю.

— Цікаво.

— Дуже. Ось яку маємо картину зараз, на тридцятому році двадцятого віку — після двох століть панування англійських окупантів. З 320 мільйонів індійського населення 218 живе з землі, що її загальна площа визначається не більше як 80 мільйонів га. Коли одкинути поміщицьку та великокуркульську землю, на якій сидить до восьми мільйонів поміщиків, коли одкинути міцнішого індійського середняка, що володіє приблизно сімома гектарами на родину, а таких є понад п'ять мільйонів родин, тобто до тридцяти мільйонів чоловік, то «дрібним заможникам», яких є сто сорок мільйонів ротів, лишається на рот менше як по півморга. Сорок же п'ять мільйонів лишається зовсім без землі і поповнює постійно армію безробітних та кандидатів на голодну смерть та епідемії. Ви розумієте тепер, чому в Індії так нечувано дешеві робочі руки й чому досі збереглися найпримітивніші способи обробітку землі? Цивілізованій Англії немає рації вдосконалювати індійське хліборобство — людина дешевша за худобу й машини. Для чого витрачати гроші на трактор і бензин, коли тисяча індійських жінок за безцінь обробить якраз стільки ж землі?

— А скільки ж виробляє на рік такий середній «заможник»?

— Він виробляє на цілу свою родину за рік рідко більше ста рупій, тобто — наших шістдесят карбованців. Заплативши податки, оренду, він має на їжу та одягу якихось двадцять п'ять карбованців на рік на цілу родину...

Товариші досягли тим часом уже й верховини кратера. По той бік, за вістрям сусідніх кряжів і гір, залягала майже рівна площина північнопенджабського степу. Його видно було далеко-далеко: на десятки кілометрів тікав низький обрій.

Коломієць приклав до очей бінокль Вебенса. В скельцях, куди б він не обертав їх, видно було лише червонувато-сіру голу землю, скупю де-не-де порослу пустельними лишаями. Плідні ґрунти були звідси далеко на південь і схід. Там повинні були бути дбайливо оброблені рисові

плантації, прославлені на цілий світ. На кожний гектар такої плантації там роззявляло роти десятків зо два індійських малят. Але вони так і повмирають змалечку, не одержавши й кілограма того рису, скупованого англійцями за безцінь.

Думбадзе, приклавши долоню до очей, шукав по степу найближчих селищ.

Туди, в бік Мардана, таких селищ не було. Там лежала пустеля. Селища повинні були бути ліворуч, на схід до згір'їв Свата, або просто в напрямі до Пешавара, під пасмами Пінд-Дадану.

Але це було надто далеко не тільки для очей Думбадзе, а й для лінз бінокля.

Рівнина лежала перед очима порожня й спокійна. Невідомо, звідки ж прийшли з неї закривавлені повстанські гурти. Невже ж з-під самого Пешавара?

Трохи розчаровані Думбадзе з Коломійцем поверталися назад з вершини кратера. Але несподівано серед уламків скель вони зустріли ще двох цікавих туристів. Ті йшли їм назустріч, стиха розмовляючи. Але хода їхня була поспішна й заклопотана.

Думбадзе з Коломійцем презирнулися й зарані поступилися з дороги. Вони не тільки поступилися, а й оступилися в затінок скель і чагарників: їм не хотілося виявити свою присутність перед цими двома екскурсантами.

Це були місіс Ліліан та горбань Альберт Сю. Жваво розмовляючи, вони простували до верховини кратера. Коли Альберт Сю задихався чи спотикався об каміння при дорозі, сильна рука місіс Ліліан його дбайливо підтримувала. Вони йшли й розмовляли, як давні приятелі.

25

По обіді мешканці Соль-готелю вирушили на загальну прогулянку: З сер О воліли пройтися після хвилювань ночі та ненормального сну вдень. До того ж вони ще зовсім не роздивилися на Геліополь, а детальне обізнання з цим містом входило в загальний план їхньої місії. Нен-Сагор і місіс Ліліан запропонували їм свої послуги господарів-гідів. Думбадзе з Коломійцем приєдналися за компанію. Таким чином, стало можливим і під час цієї прогулянки не тратити марно часу й продовжувати обслідувальну роботу ревізійної комісії.

Товариство вирушило одною з бічних вулиць на південний захід з тим, щоб, проминувши центральні квартали й озеро, вийти в замські луки.

Думбадзе зацікавився промисловістю Геліополя.

— Що це за заводи за озером? — запитав він місіс Ліліан. — Геліополь має свою промисловість? Що тут виробляють?

Місіс Ліліан охоче пояснила:

— Експортна промисловість Геліополя зовсім незначна, але її прибутків вистачає на покриття місцевих витрат. На заводах, головним чином, виробляються речі власного вжитку, яких ніде більше й придбати. Невеличка текстильна фабрика виробляє сонцепроточну матерію на одягу, скляна фабрика дає різні типи сонцелікарського спектрального скла, тут є уже й невеличкий експорт на європейські ринки. На експорт же працює й фабрика солом'яних виробів, — ми постачаємо солом'яні меблі в Пешавар з околицями та трохи до Афганістану, — та чимала сироварня, що вивозить високі сорти сиру до Бомбея і навіть до Англії. Ще трохи екпортується вовни, пшениці та винограду й інших фруктів.

— Ви пробачте мені за, може, недозволене й нескромне запитання, але я бачу, що все тут у вас в Геліополі пишається чистотою, охайністю і навіть заможністю. Десь, певне, сер Нен-Сагор має такі достатні маетки, коли має змогу утримувати таку дорогу інституцію, як Спектрарій з його експериментальними закладами? Мабуть, більша частина місцевого населення служить у вашого діда і, очевидно, непогано заробляє?

Місіс Ліліан здивовано здвигнула плечима:

— Ні, що ви? Хіба дід ще не поінформував вас про місцевий лад? Ні Геліополь, ні Спектрарій не є Нен-Сагорова власність. Він записаний власником цієї місцевості виключно для проформи, бо уряд не дозволив би тут існування комунальної громади. Але вже понад п'ятдесят років ціла ця місцевість належить спільно всім мешканцям. Адже дома, харчування й одяга наділяються кожному мешканцеві з спільних фондів, вироблених загальними ж силами. Кожний мешканець Геліополя, якщо він працездатний, повинен виконувати якусь роботу, до якої він найбільш придатний. Для непрацездатних стариків є спеціальна колонія на околицях містечка. Наприкінці ж року

всі прибутки від господарства, якщо вони є, бо трапляється, що їх і не буває, діляться поміж усіма порівно.

— Та що ви кажете? — Думбадзе був надміру вражений.— Значить, тут збереглися форми первісного комунізму?

— Ні. Не зовсім так. Первісний комунізм тут давненько вивівся: з першим приходом європейських конквістадорів. Після того тут була резиденція якогось місцевого раджі — Нурі. Це від нього лишилася назва цілої місцевості. Дідів батько придбав цю місцевість і оселився тут після славетного Сипайського повстання 1857 року. Він був причетний до цього повстання — грецька морська газета не брехала. Тікаючи з півдня до сикхів від кари англійського уряду, він зайшов у ці гори й оселився тут у гірському племені афганських чабанів. З ним прийшло ще кілька індійських родин. Все населення Геліополя й пішло від тих афганських та індійських вівчарів.

— Надзвичайно цікаво! А коли ж запроваджено тут форми комунальної громади?

— Це вже від діда. Дід прийшов разом з прадідом. Він був тоді молодий юнак. Коли він підріс, прадід послав його далеко до Бенареса вивчати медицину. В тубільній медичній школі в Бенаресі дід обізнався з тубільною медициною — староіндійською медициною Чараки, Сушрути та Багбхати. Ось звідки ці закиди дідові про чародійство та знахарство... Але, скінчивши цю школу, дід не повернувся до батька — він спалахнув цікавістю до європейських наук. Він лишився на півдні, в Калькутті, і вступив там санітаром у якийсь військово-морський госпіталь. Водночас він працював у старого англійського лікаря — сера Тоблтона. Цей лікар дуже зацікавився здібним юнаком і подбав про європейську освіту діда. З його допомогою дід опанував європейську медицину і, поїхавши до Лондона, склав іспит на лікаря і доктора медицини. Повернувшись зразу ж до Калькутті, дід ще якийсь час працював у лікаря Тоблтона — він не міг повернутися сюди до батька, в Нурі, бо його батько люто ненавидів англійців і прокляв діда за те, що він відмовився повернутись додому і здобув європейську освіту. Але незабаром дідова доля зовсім змінилася: майже одночасно вмерли лікар Тоблтон і дідів батько. Перший загинув від жовтої пропасниці, другий був забитий прикордонною сторожею, — він був контрабандист, — грецька газета і тут мала рацію. Дід повернувся сюди

впорядкувати батькове майно і тут і залишився, почавши відразу лікарську практику тут, у диких чабанських селищах, а пізніше, після другої подорожі до Англії, і свою науково-експериментальну роботу.

З великою цікавістю слухав Думбадзе розповідь місіс Ліліан.

— Значить, усе це, що бачимо ми довкола,— все це діло Нен-Сагорових рук? — захоплено скрикнув він.

— Не тільки його,— посміхнулася місіс Ліліан,— його та й усіх тутешніх мешканців: він здобув собі їхню гарячу прихильність своєю самовідданою лікарською практикою.

В цей час товариство вийшло за межі Геліополя. Довкола були розкішні луки з великими отарами овець, що паслися на них. Кілометрів за два далі, на внутрішніх південних схилах кратера, рясніли густі виноградники. Там зараз ішла інтенсивна робота: жовтаві одежі садівників майоріли серед буйної зелені. З-за озера прогук короткий і негучний гудок — то закінчувався робочий день.

Всі спинилися за останнім будинком, край луки, і милувалися з пейзажу. Місіс Ліліан і Думбадзе спинилися разом з усіма. Там сер Овен Прайс ораторствував перед Нен-Сагором, Коломійцем та своїми двома колегами. Він говорив про його власний маєток на півдні Шотландії.

Він хвалився трьома тисячами фунтів прибутку з його сорока гектарів.

— Якби не ці ледарські профспілки,— запально гукав він,— я б за два роки підвищив прибутковість мого маєтку до чотирьох тисяч! Ви можете собі уявити,— вони щоразу страйкують і зовсім покинули б роботу, коли б зменшити їм платню на якихось нещасних десять шилінгів на місяць! Але я добрав чудового способу, і чорт мене забери, коли за три-чотири роки я не дійду того ж самого. Я ніколи не зменшую платні на один шилінг, коли цього вимагають кон'юнктури,— я зменшую її зразу саме на десять. Бачили б ви, яка буря здіймається в цих профспілках: бойові статті, заклики до страйку, громадський бойкот, нарешті, і самий страйк. Це — ха-ха — тоді, як на біржі тисячі безробітних! Але не подумайте, що я набираю штрейкбрехерів. Для чого? Навпаки, я прилюдно заявляю, що ніколи нічого спільного з штрейкбрехерами не маю і мати не буду; я чесний господар. Я заявляю, що я волю договоритися тільки з моїми робітниками. І я починаю говорити з профспілкою. До вечора ж ми йдемо на спільні поступки:

я скидаю дев'ять шилінгів, я згоджуюсь знизити платню поки що тільки на один шилінг, на той самий шилінг, що був мені потрібний. Профспілковим представникам я показую мої розрахунки і нагадую про патріотизм і обов'язок кожного англійця всіма силами сприяти рідній торгівлі й промисловості. Вони радо погоджуються й починають кричати в своїх газетах про свою перемогу й про моє благородство. Робітники, правда, з ними не погоджуються і не хочуть поступатися своїм шилінгом. Але тепер це вже не моя турбота. Цим тепер турбуються самі профспілки. Вони переконують робітників, а коли серед них трапляються уперті, самі ж профспілки знімають таких з роботи й на їхнє місце ставлять інших, згодних працювати на шилінг дешевше.

— Надзвичайно! — пробурмотів Коломієць. — З вас, сер, геніальний господар.

— Ви мені лестите, — скромно почервонів сер Овен Прайс, — але що правда, то правда — з робітниками я вмю добре поводитися.

— Н-да, шкода тільки, що робітники ваші ще не навчилися як слід з вами поводитися.

— Що ви кажете, сер? .

— Я кажу... що, на жаль, робітники цього не вмють цінити.

— О так, це невдячне бидло!

Не мавши сил далі стримувати себе, Коломієць поспішив відійти набік. Він був дуже задоволений, що Думбадзе не розчув добре монолога сера Прайса, а то б знову, безперечно, трапився інцидент. Але сер Овен Прайс і сам уникав запального й невитриманого грузина.

Щоб перевести розмову на інше, Коломієць перейшов ближче до Нен-Сагора.

— Патроне, — сказав він, — от уже другий день ми у вас, ходимо по вашому маєтку і роздивляємося довкола. Нам не часто доводиться близько зустрічатися з місцевими мешканцями...

— Зараз саме розпал сільськогосподарських робіт, геліопольці у виноградниках та на луках, — пояснила місіс Ліліан.

— Авжеж. Але я не про те. Я хочу розпитати про одну річ, що впала мені в око. Не можна, знаєте, не звернути уваги на те, що всі тутешні мешканці якісь... якісь, я б сказав, однакові. Певна річ, ми маємо тут, цілком очевидно,

якесь одне плем'я, що дуже збереглося від чужих впливів: цьому, очевидно, дуже сприяє саме географічне положення вашої країни в цьому кратері. Але, знаєте, і за таких умов не може не дивувати така витриманість типу конституції. Адже ж в кожному, найобмеженішому навіть племені завжди можна спостерігати конституціональні відхилення від середнього типу. Тут же цього майже нема. Всі ваші геліопольці — наче діти одних батьків... Я не надто експансивний у своїх висновках, патроне?

Нен-Сагор уважно поглянув на Коломійця.

— О ні, друже! Ваша спостережливість робить вам честь.

— Значить, я маю рацію,— зрадів Коломієць.

— Безперечно... і вам будуть зрозумілі причини такого явища, коли мені дозволять провадити далі мою доповідь.

— Але ж ми слухаємо вас з великою цікавістю.

— Кажіть, патроне!

— Ми слухаємо вас, сер,— милостиво додав і сер Овен Прайс.

Товариство спинилося на пагорку, що з нього цілий Геліополь був видний широким профілем кучерявих садків та мініатюрних призматичних будиночків. Глибоким спокоем дихало з цього містечка, затишного й спокійного. Місіс Ліліан сіла долі й зробила запрошувальний жест до інших. Нен-Сагор, Думбадзе й Коломієць не дали себе просити вдруге. Тільки з сер О лишилися стояти, не дозволивши собі такої непристойності, як сидіти на голій землі.

Нен-Сагор повів рукою на Геліополь.

— Я говорив вам, панове, що це містечко Геліополь і є, власне, моя лабораторія, де ми здійснюємо наше виховання людського організму, наше виховання нової людини. Я повинен пояснити вам способи нашої роботи, і тоді ціла ця ідея виховання стане вам зрозуміла.

— Ми слухаємо вас, сер,— знову подав голос сер Овен Прайс, втомлено переступаючи з ноги на ногу.

— Ви б сіли, панове,— припросила місіс Ліліан.— Тут нічого боятися застуди. Грунт зовсім сухий.

— Дякуємо, місіс, але ми воліємо стояти.

Нен-Сагор миттю оглянув своїх ревізорів. Легка усмішка блукала йому на устах. Він заговорив далі:

— Я казав вам також, що нашій медицині ми даємо такий девіз: «Не лікувати людину тоді, як вона вже захво-

ріла, а так загартувати людський організм, щоб людина втрачала самий нахил, саму здатність хворіти...»

— Могутній імунітет, виключне значення профілактики, як основної галузі медицини?..

— Саме так. Ми вважаємо профілактику за основну і єдино важливу галузь медицини. І головне — саме сонячну профілактику насамперед. Сонячною профілактикою ми беремося переродити організм сучасної людини...

— Хе! — змінив позу сер Овен Прайс і нарешті не витримав: — Я вважаю, що тут стає вогко. Може, ми рушимо далі й слухатимемо сера Нен-Сагора, прогулюючись? Ви маєте вашого блокнота, Альберте?

— Так, сер, — відгукнувся горбань і непомітно перезирнувся з місіс Ліліан. — Я справно нотую все, що говорить сер Нен-Сагор.

Нен-Сагор, місіс Ліліан та Коломієць з Думбадзе неохоче звелися на ноги. Вечір був тихий і принагідний.

— Ми рушимо назад до міста, — незаперечним тоном заявив сер Овен. — Я все ж таки гадаю, що буде зручніше обмінюватися думками не під голим небом, а десь у придатнішому для того місці.

Всі мовчки погодилися. Товариство так само мовчки рушило назад.

Коли околичні вулиці лишилися позаду й товариство вийшло на головну вулицю, несподівана процесія перепинила шлях. Всі спинилися й повинні були пропустити її.

Це повертався з гір нічний загін королівської кінноти. Він був вистроєний у каре¹. На чолі, закинувши шолом на маківку, їхав начальник загону. Шереги солдатів крокували за ним. Всередині каре тихо посувалося чоловік з двадцять людей. Вони йшли понуро, й руки були їм зв'язані ззаду мотузками. Їхній одяг був брудний і пошматований, дехто був і зовсім майже голий.

Коломієць впізнав у них вчорашній гурт повстанців...

Ні Нен-Сагор, ні місіс Ліліан ніяк не реагували на цю несподівану процесію: вони дали їй пройти, мовчки провівши полонених очима.

Мовчали й усі інші. Тільки сер Овен Прайс та його колеги не на жарт переполошилися.

— Це повстанці! — зблід сер Олівер Вебенс.

¹ Лінійний стрій піхоти у формі чотирикутника.

— Але ж звідки вони? Значить, вони таки були тут поблизу!

— Яка небезпека загрожувала нам! — перелякано промимрив сер Овен Прайс.— Офіцере! — гукнув він до командира загону.— Ви не залишите нас? Тут троє громадян Британської імперії. Ми потребуємо вашого захисту!

Офіцер почув і віддав честь. Потім він мовчки вказав назад по вулиці, в напрямі до Соль-готелю, 3 сер О глянули туди й полегшено зітхнули. Перед Соль-готелем і на кожному перехресті полискував у надвечірньому смерку сивий металевий шолом і широкий короткий багнет.

26

Військові англійські сили в Індії в тридцятих роках склалися з двох армій: прикордонної, що берегла переходить через Гімалаї з боку Афганістану, та внутрішньої, що стояла постоем по різних місцях Індії, щоб підтримувати внутрішній лад та допомагати поліції насамперед. Прикордонна армія складалася переважно з індійців: 90% у ній — солдати з різних індійських племен і лише 10% — англійці. Але зовсім навпаки — з внутрішньою армією; там дуже незначний процент тубільців: англійське командування не безпідставно воліє держати всередині країни певніші і відданіші війська.

Але крім того, що є військо, яке підлягає індійським радзам, є ще резерви, є ще територіальні солдати, є ще й окрема «допоміжна» армія тільки з самих англійців.

І зверх усього цього є ще спеціальні військові ескадрильї...

На жаль, неможливо навести точно їхню кількість. Адже, певна річ, авіація нині буйно розвивається, і нема нічого дивного, що разом з тим розвивається собі й англійська авіація в Індії. Що ж до її числа, то про нього не цілком поінформований навіть британський міністр колоній — військовий міністр ніяк не збереться подати йому такі відомості. Для стороннього спостерігача відоме лише одне, що майже в кожному номері опозиційних індійських газет з'являється повідомлення про прибуття до Індії нового транспорту військових аеропланів. Проте в кожному ж номері офіціальних газет з'являється на це спростування в досить категоричній формі. Це спростування друкується вгорі на першій сторінці чорним шрифтом, а внизу, у

«підвалі», петитом друкуються нові й нові екзерсиси різних шановних генералів про значення військової авіації під час громадянської війни й повстань.

Проте це, власне, не таке вже й цікаве. Цікавіші відомості про самий внутрішній склад індо-британської армії щодо розподілу його по різних племенах народів Індії. Кожний індійський полк, де незначний процент англійців, має мішаний національно-релігійний склад: в ньому є батальйони сикхів, пенджабських мусульман, патанців, дограсців, джатців, бірманців... До них додають ще й батальйони гурків — найпевніших англійських солдатів, бо їх наймають поза кордонами Британської Індії — в незалежному королівстві Непал. До речі, в повстанні навесні 1930 року батальйони гурків повстали проти англійських загарбників одні з перших.

Всі ці відомості Думбадзе з Коломійцем одержали від місис Ліліан, поки йшли з головної вулиці Геліополя до Соль-готелю. Оглядаючи кожного вартового на перехресті, вони могли пересвідчитися в правдивості таких інформацій — з шістьох вартових, що їх вони минули, один був сикх, другий — патанець, третій — дограсець, четвертий — джатець, п'ятий — бірманець і шостий — гурк. Сер Овен Прайс, проходячи повз цих вартових, набирив військової виправки і велично відповідав на їхні вітання: на мовчазну витяжку струнко він прикладав долоню до свого коркового шолома й урочисто промовляв: «Хай живе король!»

І взагалі він повеселішав і пожвавішав, почувши присутність гвинтівки англійського зразка, нехай і в руках приборканого раба.

У Соль-готелі товариство розташувалося в залі для куріння. Мехта із своєю товаришкою принесли кофе.

Веселий і бадьорий сер Овен Прайс, проковтнувши першу чашку, дружньо заохотив Нен-Сагора:

— Ну, професоре, — це вперше після пам'ятного з'їзду Королівського товариства він звав Нен-Сагора професором, — ну, професоре, ми залюбки слухаємо вас.

Всі вместилися, як кому зручніше. Альберт Сю сів до столика. Сер Олівер Вебенс приткнувся в кутку в найглибше крісло, щоб нишком переспати кілька хвилин.

— Прекрасно, панове, — почав Нен-Сагор. — Значить, ми спинилися на визначенні виключного значення профілактики.

— Сонячної профілактики, сер,— нагадав сер Овен Прайс.

— Так, сонячної профілактики зокрема... ті експериментальні здобутки про ефективність кожного з променів сонячного спектра і тут лягли в основу нашої роботи щодо виховання нової, здорової людини. Власне, вони й спричинили появу такої ідеї, відразу в площині гіпотези, а далі — в перетворенні її на факт.

Вплив кожного променя сонячного спектра на кожний орган людського організму став за величезну зброю в наших руках. Уміючи ліквідувати якусь ваду людського організму за допомогою того чи іншого з сонячних променів чи комбінацією сонячних спектральних променів, ми здобули змогу не тільки лікувати окремі захворювання різних органів, не тільки виліковувати й оздоровлювати хвору людину, а й побудувати цілу реальну теорію про залежність біологічного життя від сонячного світла. І ця теорія насамперед поставила нас перед надзвичайно важливим висновком про те, що функціональна гармонійність живого організму залежить насамперед від правильності прийняття цим організмом безпосередньої сонячної енергії. Я кажу безпосередньої, тобто так званої променистої, бо всі інші формації перетвореної сонячної енергії, наприклад, їжа, певна річ, є вже самою передумовою існування живого організму. Отже, я кажу саме про сонячний промінь як такий.

— Змішаний, білий?

— Насамперед так: змішаний, білий. Цим ми не відкриваємо якихось нових Америк. Кожному медикові, а тепер уже й взагалі кожній культурній людині добре відомо, що чим більше ізолюється людина від сонця, тим і більше кволіє вона. Недостатність перебування на сонці стає причиною не тільки загальної кволості організму, а й спричиняє чимало тяжких недуг. Клерк, що не бачить сонця в своєму бюро, кволіший за хлібороба, дарма що хліборобська праця потребує більшої витрати сил. Робітники, що працюють у темних льохах, кволіші за робітників, зайнятих аналогічною роботою, що працюють, проте, в добре сонцем освітлених приміщеннях. І так далі, і таке інше. Так само й надто різниться вік для людей, ізолюваних від сонця, і вік для людей, що постійно опромінюють своє тіло цілющими променями великого світла. Це загальновідомі істини — порівняйте здоров'я людини тисячу років

тому і її здоров'я тепер. Порівняйте сучасного дикуна й сучасну цивілізовану людину. Коли нам щастить знайти такий екземпляр сучасного дикуна, який не зазнав ще на своїй шкурі радощів сучасної цивілізації, тобто експлуатації, то ми можемо бачити рідкий екземпляр здоров'я, краси й довговічності... Певна річ, що такого дикуна сьогодні вже важко знайти на білому світі. Умови завоювання диких країн цивілізованими, умови страшної і нелюдської експлуатації в цих країнах обернули колишнього дикуна, дарма що він гармонійно сприймає сонячну енергію, на кволу, виснажену й хвору істоту, значно коротковічнішу, ніж його, дарма що більше ізольований від сонця, хазяїн. Тут умови соціального порядку стали, певна річ, дужчі за внутрішні сили самого людського організму...

— Е, пробачте, сер,— перепинив його сер Овен Прайс,— мені здається, ми ухилиємося вбік. Давайте повернемося до... цього самого... оздоровлення та... цієї самої сонячної, саме сонячної, а не гм, гм... соціальної терапії.

— Гаразд, сер, це тільки до слова прийшлося. Словом, з такими ідеями ми розпочали нашу експериментальну роботу. Ми стали на тому, що віками людський організм спрацювався, знемічнів і скволів саме тому насамперед, що людство з покоління в покоління все далі й далі відходить від сонця, менше й менше бере від нього могутньої, цілющої енергії. Ми стали на тому, що для цілковитого оздоровлення людства потрібно вернути його до сонця, дати йому стільки сонячної енергії, скільки її потребує для нормальних гармонійних біопроцесів людський організм. Ми стали на тому, що через недостачу сонця порушено гармонійність біопроцесів у людському організмі, а в результаті такого порушення гармонійності з віку у вік, з покоління в покоління людський організм виснажився, з в и р о д н і в, і в ньому постали різні органічні вади, а весь він став дуже сприятливим середовищем для розвитку й поширення мільйонів різних мікробів.

Людське тіло — під сонячне проміння! — таке найперше гасло нашої сонячної терапії.

Але... але я прошу згадати зараз ті критичні думки, які я висловив учора, критикуючи методику сучасної офіційної геліотерапії. Наша теорія сонячної терапії критично ставиться до звичайного, білого, змішаного сонячного променя. Наша теорія сонячної терапії доводить, що

звичайний, білий, змішаний сонячний промінь корисний і цілющий лише для організму цілком здорового, — організму з непорушеною функціональною гармонійністю, тобто такого, що може, що вміє правильно прийняти на себе білий сонячний промінь. «Уміє правильно прийняти на себе» — це значить, що він, оцей організм, у своїй гармонійності такий відповідний гармонійності спектральної композиції в білому сонячному промені, що він сам розкладає біле, змішане сонячне проміння на його спектральні компоненти і сам розподіляє їх по органах і функціях організму — відповідно до гармонійної органічної потреби.

— Чорт забирай! — не стримався Думбадзе. — Тобто ви хочете сказати, що самий людський організм здатний виконувати функції... функції... ну, як би це сказати — тригранчастої призми, розкладаючи білий сонячний промінь на його спектр?..

Нен-Сагор злегка усміхнувся.

— Мені здається, я нічого нового цим не кажу. Але ви надто вульгаризуєте цю думку. Тригранчаста призма — це гідне сміху порівняння. Призма перепускає крізь себе біле сонячне проміння, розбиваючи його на спектральне проміння, а людський організм, — в цьому разі мовиться про цілком нормальний і здоровий, сонцем же вихований організм, — ковтає в себе ціле сонячне проміння, розподіляючи його доцільно по органах і функціях. Це загальновідома істина, і не ми її відкрили.

— Пробачте, — змішався Думбадзе, — аж тепер я зрозумів, про що ви говорите.

— Але, — встряв і Коломієць, — мовиться лише про здоровий організм і про ефективність сонячного проміння для здорового організму?

— Так. Але наша теорія нашої сонячної терапії починається саме там, де кінчається здоровий організм і починається організм хворий. Ми стали на тому, і, я гадаю, ви теж пристанете до такої думки, що нині, внаслідок відходу людини від сонця, майже неможливо знайти такий цілком здоровий, гармонійний організм. Віками віків людський організм скволів, і гармонійність його порушилася. Сучасний середній людський організм нездатний уже цілком приймати біле сонячне проміння з абсолютною для нього користю. І завдання сонячної профілактики якраз у тому, щоб повернути людському організмові цю здатність.

Отут і починається наша сонячна терапія. Отут і починається система нашого виховання людського організму.

Ви дозвольте мені, не зволюкаючи, викласти цю систему?

Всі мовчки кивнули головами й присунулися до Нен-Сагора. Тільки сер Вебенс не присунувся, давно вже заснувши в затишку свого крісла.

Сер Овен Прайс суворо поглянув на Альберта Сю. Альберт Сю ще нижче схилився до свого блокнота.

Нен-Сагор звівся. Потім він знову сів.

— Основа системи нашого сонячного виховання є сонячний спектр,— почав він.— Основа системи нашого сонячного виховання є раціональне використання сонячного спектра,— виправився він зразу ж.— Те, що ми дійшли точного розуміння ефективності всіх компонентів сонячного спектра, що ми точно встановили вплив кожного спектрального променя на кожний же орган і кожну функцію людського організму,— саме в цьому і полягає основа системи нашого виховання...— нарешті точно сформулював він свою думку.

Нен-Сагор помітно хвилювався... Але він переміг хвилювання й почав розповідь.

27

— Понад п'ятдесят років тому страшна епідемія грипу захопила північний Пенджаб. Європейське уявлення про тяжкі пошесті надто мізерне перед масштабами Азії. В Азії епідемія не забирає десятки чи сотні тисяч людей. В Азії пошесть за кілька днів вбиває мільйони. Тісне й нужденне життя азіатів, жахливе бідкування сотень мільйонів населення, бідкування, якого й уявити собі не може навіть злидений європеєць,— це бідкування утворює найсприятливіші умови для шаленого поширення важких непоборних епідемій. Рік у рік такі страшні епідемії потрясають Індію, скорочуючи її населення на десятки мільйонів.

Того року, понад п'ятдесят років тому, на зміну нещодавній чумі, на зміну нещодавньому тифові прийшов грип. Північний Пенджаб став за середовище цієї жахливої епідемії. І за два тижні долина Інду та Сватська височина спорожніли. Хто не вмер зразу, той тікав на південь або сюди, на північ, і вмирав тут, перенісши заразу на сотні людей інших племен.

Нурі також полонила пошесть. Її принесли сюди пенджабські втікачі. Афгано-дравидське селище, яке утворилося тут після повстання 1857 року і де жив та вмер і мій батько в руїнах палацу давнього раджі Нурі, придбаного за безцінь в афганських вівчарів,— це селище з сотнею мешканців за два тижні обернулося на живе кладовище. Півтора десятка старих дідів, яких помилювала жорстока до юних і поблажлива до старих епідемія,— це було все, що лишилося в чабанських хатинах селища. Я повернувся до Нурі за кілька днів до цієї страшної катастрофи. Всі хворі перейшли через мої руки, але я не міг нічого вдіяти навіть із своїми, привезеними з Англії, новими медикаментами — всі хворі вмирали... Пошесть була дужча за медицину...

Горе полонило нашу землю. Колись достатнє й щасливе наше селище Нурі за два тижні обернулося на кладовище й руїни. Отари овець розбрелися без догляду, плантації здичавіли, замість хат і майна стояло чорне згарище з купами попелу та вугілля — я попалив усе, змагаючися з заразою. Півтора десятка дідів та я — це були всі, що залишилися живі. Я замкнувся в домі мого батька, силкуючися увесь віддатися науковій роботі, щоб у ній знайти захист од примар і жаху. Старі півбожевільні діди тинялися по околицях, не дбаючи за себе й своє харчування, в тузі закликаючи й на себе страшну пошесть, благаючи й собі в неба смерті. Вони ховалися від мене, а я тікав від них... Так було довгий час.

Але от одного разу цей гурт божевільних дідів постукав до моїх дверей. Вони прийшли з гір і були дуже схвильовані. Вони принесли з собою два якихось згортки. Ці згортки вони поклали мені до ніг.

Розгорнувши лахміття цих згортків, я побачив у них двоє дітей. Це були немовлята. Худі, висохлі, аж чорні, півмертві немовлята. Діди знайшли їх, блукаючи в околицьніх хащах. На лісовій галявині, серед уламків скель і каміння, вони натрапили на табір втікачів із долини. Півтора десятка трупів валялися в цьому таборі і серед них ці двійко півживих немовлят.

Немовлята були ще живі, і страшна пошесть обминула їх. Старшому — хлопцеві — не було ще й року, молодше — дівча — не нараховувало більше місяця. Це були кривні брат і сестра.

Божевільні діди поклали мені до ніг цих немовлят і вимагали, щоб я зцілив їх, щоб я вернув їм життя і тим відродив життя цілого народу: темні діди гадали, що страшна епідемія полонила цілий світ і знищила все молоде покоління.

З усім запалом моєї молодості й моєї молоді професії я взявся до цього діла.

І от саме тоді у мене виникла ідея — відживити й виховати дітей на основі нових медичних гіпотез, що на їх побудову я витратив попередні роки, запозичивши саму ідею такого зцілення від мого патрона, лікаря Тоблтона. Він виплекав цю ідею на основі вивчення староіндійської медицини. Я вирішив лікувати й виховувати цих дітей сонцем, тільки сонцем! Я вирішив здійснити над ними мої експерименти, випробувані до того тільки на дрібній живій тварині.

Дідам, що принесли мені цих двоєко немовлят, я, звісно, нічого не сказав: вони однаково нічого не розуміли в медицині. Тепер ці діди вже жили зі мною. Знахідку двох дітей вони розцінювали як божий подарунок, і вона вернула їм розум і душевний спокій. Вони знову побудували собі хатини, вони зібрали гурт здичавілих кіз, щоб мати для дітей молоко, вони знову взялися до обробітку плантацій, щоб мати для дітей припаси. Життя Нурі відновилося. Мене — цілителя і першого вихователя спільних дітей — наше невеличке і оригінальне плем'я з півтора десятка дідів обрало на свого старшину. Цим старшиною я зостався і до сьогодні.

Отже, я взявся до відживлення й виховання наших дітей. Наукою про сонце, в такому обсязі й вигляді, яка вона зараз є, я тоді, звісно, ще не володів, — вона склалася значно пізніше, — але основні її тези, основні дані про ефективність спектральних променів були вже в моїх руках, випробувані на дрібних живих тваринах. Голодну виснаженість дітей ми хутко ліквідували: за кілька днів двійко наших немовлят були вже здорові й веселі. Отже, я міг взятися до вивчення й виховання цих двох молодих істот.

Я ретельно вивчив загальний стан цих двох організмів, виявив успадковані від батьків вади, здобув усі точні дані про сучасний стан і тенденції розвитку кожного з органів їхніх організмів: кров, нервову систему, завапнювальний процес тощо. Тоді, відкинувши для них зовсім і назавжди всяку можливість якихось інших ліків, крім

сонця, я взявся виховувати і гартувати сонцем ці два організми.

Використання цілющої сонячної енергії — будь то через загальне опромінення змішаним, білим променем, будь то через окремі частини сонячного спектра — я організував таким чином, щоб не тільки знищувати й переборювати в цих молодих організмах різні хворобливі явища й показники, а так — і це головне — щоб усіма способами опромінювання сприяти біопроесам молодих істот — зміцненню кісток, волокон м'язів, гармонійності кровообігу та оздоровленню хімічного складу крові, регулюванню й зміцненню нервової системи, розвитку мозкових речовин і т. д. Словом, вишукував спосіб обернути сонячну енергію на основний чинник гармонійності процесів у живому організмі. Певна річ, з дітьми я повадився дуже обережно, ніколи не застосовуючи до них якогось нового способу чи дозування, наперед добре і кількаразово не перевірявши його на моїх щурах, кролях і собаках.

Мушу сказати, що до кінця літа того страшного року населення Нурі ще збільшилося. З долини прийшли до нас кілька родин, що врятувалися від страшної пощесті, але не могли й не хотіли лишитися в спустошених, заражених селищах. З цими родинами було ще п'ятеро немовлят — четверо дівчат і один хлопець.

П'ять літ проминули для мене у величезній роботі. За ці п'ять літ із моїх немовлят повиростали вже добрі дітлахи. Вони були веселі, здорові й міцні. Правда, більшість з них перехворіла на різні хвороби, що спричинені були самим сонцем. Це були нові хвороби, європейській медицині невідомі й незрозумілі. Це була «червона хвороба» — так я її собі охрестив. Її викликав червоний промінь сонячного спектра. Він надто сильно впливає на ендокринні залози людського організму й надто моторизує цілий біологічний процес. Він дає блискучі, найблискучіші результати для зросту й зміцненню кістяка, але він надто подразнює нервову систему. Діти перехворіли на нервові запалення, на нервову гарячку — і на цьому досліді дозування червоного променя зазнало в мене величезного уточнення та індивідуалізації. Страждали діти й від ультрафіолету, надміру одержуючи його від білого променя, і це тоді ще штовхнуло мене на думку про потребу носити одягу — притому одягу кольорову, індивідуалізуючи колір одяжі відповідно до біостану людини. Словом, багато було

тернів на шляху сонячного виховання цього першого сонячного покоління — я не можу все це тут зараз переказувати. Дітям траплялося зазнавати на собі не лише цілющості сонячної енергії, а й її вбивчості. І це раз у раз дисциплінувало мене, примушувало ще і ще раз перевіряти мої матеріали й висновки, примушувало далі й далі шукати та йти вперед, перемагаючи труднощі й хиби.

На шостому році сталося перше нещастя... Загинув мій первак, моя укохана дитина, хлопець із першої двійки. Сонце вбило його. Йому, бідному, найбільше довелося зазнати на собі експериментальних випробувань, і це зламало його організм. Він умер. «Червона гарячка» з запаленням мозку з'їла його. Я ще не вмів тоді ізолювати зовсім видимого червоного променя від променів невидимих — теплових. Дитина вмерла. Це було велике горе для мене і велика втрата для всієї молоді медицини, геліопротекції.

За два роки сталося й друга смерть. Вмерла ще одна дівчинка. Вона взагалі була квола здоров'ям і багато хворіла. Сонце вбило і її.

Тоді я вдруге подумав, чи не лишити мені моєї роботи? Я боявся стати катом усіх дітей.

Але зневіру я переміг, я вирішив, коли треба, стати й катом. У мене лишилося п'ятеро — хлопець і четверо дівчат. Тим часом з'явилося ще кілька нових немовлят, породжених у Нурі від прийшлих людей. Я продовжував працювати.

З старшого хлопця, здорового, міцного і добре розумово розвиненого, я готував собі заступника. В сімнадцять літ він був уже освіченою людиною і, вихований мною, гарячий ентузіаст сонячного виховання. Він дбайливо експериментував над собою і допомагав мені виконувати мої роботи. Адже ні на день ми не припиняли наших заходів сонцевиховання, а, крім моїх п'ятерох перваків, у Нурі росло вже кілька десятків нових сонячних дітей.

Він — Гедро — одружився з найпершою з дівчат, і ми нетерпляче й трепетно почали чекати на першу дитину сонячних людей...

28

— Так почалося покоління сонячних людей.

Того ж року ми з Гедро заснували на місці старого Нурі Геліополь. На цьому місці, де стоїть зараз оцей Соль-готель, ми побудували наш перший профілакторій.

Першим пацієнтом і мешканцем сонячного профілакторію став новонароджений син Гедро — Яма...

— Яма?

— Так. Мій найперший у майбутньому асистент Яма, якого ви бачите зараз серед нас. Яма — перший з покоління...

Всі з особливим зацікавленням поглянули на асистента Яму. Це був здоровий хлопець, з високим чолом, гострими очима й могутньою будовою тіла.

Відповідаючи на всі погляди, що зійшлися на ньому, Яма усміхнувся і, вставши, віддав уклін.

— Бачите, який вигнався, — пожартував Нен-Сагор, — сонячне проміння здорово вигнало його кістяк. Гедро теж був не з маленьких на зріст, але Яма переріс батька вже на шістнадцятому році... Отже, — повернувся Нен-Сагор до розповіді, — Яма був перший для цілого Нурі, особливо для мене. Адже ви розумієте, що мала тепер наука в особі цього немовляти? Вона одержувала перший результат багаторічних експериментів. Адже до сонячного виховання цього немовляти ми могли підійти вже озброєними. Крім того, що наша наука виросла й зміцніла на попередніх експериментах, вона здобула ще й глибокі біологічні підвалини: Ямині батьки, організми, які породили його, були вивчені достоту на протязі всього їх попереднього життя, і Яма, тільки народившись на світ, мав уже детально розроблену свою біоісторію. Щоб виховати людину, наука повинна достоту знати біоісторію її батьків, це — основне правило всякої поступової біонауки, отже й медицини.

Яма народився здоровим і кремезним хлопцем. Його батьки, переборовши всі викликані першим сонцевихованням хвороби, були теж на той час здорові й міцні, але Ямине здоров'я було куди повніше проти їхнього. Це був уже майже досконалий людський організм. І з першого дня народження Яма-немовля почав приймати всі належні йому спектро-процедури.

Після Ями пішли й інші сонячні діти. Пара по парі одружувались мої перші вихованці й родили дітей, майже до одного здорових, міцних, з великим життєвим імунітетом.

Тоді ми поставили ще один експеримент. Ми вирішили одну дитину лишити без сонячного виховання і віддати її в інші кліматичні умови. Цим ми мали перевірити силу сонячного виховання. Ми вибрали одну з дівчат, — здоро-

ве, кремезне дівча,— і послали її до Англії разом з її матір'ю. Там їй дали ім'я Ліліан.

— Місіс Ліліан?

— Так, тепер вона — місіс Ліліан, а тоді маленька Ліліан стала вигнанкою нашого краю, і їй дозволялося тільки відвідувати нас. Ліліан — не поганий екземпляр здоров'я й краси, але порівняйте її до Ями. Біоісторія їхня однакова,— обоє вони від сонячних батьків, вони навіть кривні брат і сестра, але Яма з дня народження й до сьогодні не припиняв спектральних процедур, а Ліліан їх ніколи не мала. В нашій картотечі є докладна біоісторія кожного з них. Ви можете заглянути туди й знайдете там чимало цікавого. Коли порівняєте перший запис Ямин з першим записом новонародженої Ліліан, ви побачите, що записи майже тотожні: однаковий склад і тиснення крові, тотожні антропометричні виміри, дуже подібні дані про функціональну розвиненість кожного органа, зовсім схожі записи про стан перших рефлексів. Але прослідкуйте далі всі записи на протязі їхнього життя. Організм Ями незрівнянно швидше відбув усі процеси формації та дозрівання, і він став незрівнянно кремезнішим. А організм Ліліан дегенерував. Сонячне виховання її батьків дало велику наснагу її організмові, здорові батьки дали дитині здоровий і дужий організм, якому може заздрити перший-ліпший організм цивілізованої людини. Але ці здібності Ліліан не розвинула, її організм не пішов уперед, її діти — здорові, але їх не можна рівняти до Яминих дітей. Організм її дітей уже повернувся до середнього стану середніх дітей нашого віку. Їхні організми не здобули тієї гармонійності, яку здобули в сонячному вихованні організми Яминих дітей.

До сьогодні ми маємо вже три покоління сонячних вихованців. Незабаром буде четверте: Ямині і його однолітків доньки вже ходять вагітні. Ми з глибоким зворушенням і ентузіазмом чекаємо на первістків цього четвертого покоління. В четвертому поколінні ми дамо світові найдосконаліші зразки біологічної гармонійності людського організму.

Надміру зворушений, Нен-Сагор спинився.

Його пафосний монолог був зустрінутий загальною мовчанкою. Мовчав також і Яма, він був зовсім спокійний. Тільки місіс Ліліан по короткій паузі тихо промовила:

— Я ніколи не могла простити Нен-Сагорові того, що він ізолював мене від сонячного виховання і ізолює від

нього моїх дітей. От чому я ворогувала з ним і на науковому полі. От чому я стала відома в Лондоні як завзятий опонент Нен-Сагорових теорій. В своїх запереченнях я шукала тієї хиби в Нен-Сагорових позиціях, яка б зрівняла мене з цілим його сонячним поколінням. Але для себе, на жаль, я цієї хиби не знайшла. Я примушена була визнати всю правдивість і доречність цілої системи виховання.

Всі мовчали ще.

Нарешті Думбадзе заговорив перший:

— Ви дозволите мені, шановний патроне, одне запитання?

— Так,— вийшов із задуми Нен-Сагор.

— Спектральні процедури — це єдині процедури в системі вашого виховання чи є ще якісь інші? Я хочу тобто спитати, чи мають ваші сонячні вихованці ще якийсь раціон, чи, крім спектральних процедур, вони вільні поводитися, як їм заманеться?..

— Я розумію вас,— не дав йому договорити Нен-Сагор.— Пробачте, я забув про це сказати. Звісно, існує ще й загальний раціон та інші процедури. Ми використовуємо елементарні правила дієтики та бальнеології. Ми не вегетаріанці, але ми їмо м'яса мало, нормуючи його дози. Ми використовуємо воду на загальний масаж, в душах і так далі. Дієтика і бальнеологія відіграють у нашому вихованні чисто допоміжну роль.

— І все?

— Все.

— Чудово! — задумливо проказав Думбадзе.— Чудово!

Всі знову замовкли. Ні сер Овен Прайс, ні сер Освальд Кеммері, ні, тим паче, сер Олівер Вебенс не промовили й слова. Сер Овен Прайс присунув до себе стенограму Альберта Сю й уважно в неї поглянув, так начебто він розумівся на закарлючках стенописьма.

Тоді Думбадзе знову порушив мовчанку.

— Ви дозволите, патроне, висловити одне зауваження?

— О так!

— Скажіть, шановний патроне, вам ніколи не спадало на думку, що... що ви, виховуючи тут, у затишку буколичного Геліополя, за своєю геніальною системою нову сонячну людину, новий людський організм, вириваєте цей організм із соціальних умов? Ви абстрагуєте її. Чи певні ви, що ваше сонячне покоління буде таке ж здорове й кремезне, коли ростиме воно не в затишку Геліополя, а на

заводах чи в конторах середнього міста, нехай і з повним та сумлінним виконанням усіх сонячних процедур? Чи відкидаєте ви ту думку, що соціальні умови, умови життя, побуту та праці впливають величезною мірою на біологію? Чи вірите ви в можливість здійснити свою систему виховання на цілому світі,— взагалі, десь за межами вашого Геліополя? І чи гадаєте ви, що застосування вашої системи і за інших соціальних умов дасть аналогічні блискучі результати?

Запала глибока тиша.

Раптом сер Овен Прайс страшенно захвилювався. Він навіть зірвався з місця і поспішно гукнув до Альберта Сю:

— Альберте, ви повинні зовсім точно занотувати те, що зараз почувете!

Сер Олівер Вебенс враз прокинувся від цього вигуку й перелякано пробурмотів:

— Так, так, я з вами цілком згодний.

29

Нервування сера Овена Прайса не було випадкове: від відповіді Нен-Сагора залежало й вирішення королівської ревізійної комісії, якої повноважним головою він мав частку бути. Правда, вирішення це зроблено вже давно наперед, ще в Лондоні, і готова резолюція повноважної ревізійної комісії лежала собі в другому відділі Прайсового портфеля, але мусив же він, повноважний голова повноважної ж комісії, виправдати ті королівські кошти, що витрачені були на подорож трьох членів королівської комісії та її секретаря... Тому він нервувався, чекаючи на відповідь Нен-Сагора. Його нервування, як за командою, підтримали і його поважні колеги — сер Освальд Кеммері та сер Олівер Вебенс, що допіру прокинувся від затишного сну.

Нервувалися також і Думбадзе з Коломійцем. Вони нервувалися тому, що блискучі наукові винаходи лікаря Нен-Сагора захопили їх і очікувана відповідь повинна була остаточно встановити для них, кого мають вони перед собою — геніального фантаста чи наукового генія з глибоким і здоровим глуздом.

Місіс Ліліан та Яма нервувалися з інших причин. Вони нервувалися тому, що зараз цією відповіддю мало бути остаточно сформульовано роботу всього їхнього життя та життя двох поколінь їхніх предків.

Не нервувався тепер тільки сам Нен-Сагор. Нен-Сагор тепер був уже цілком спокійний — він знав, що залежить від його відповіді.

І тому, цілком свідомий значення й дальших результатів своєї відповіді, він тихо й спокійно відповів:

— Ні.

— Ні?

Це «ні» в різній інтерпретації вигукнуло аж п'ятеро голосів. Навіть сер Олівер Вебенс узяв участь в цьому загальному вигуку.

— Ні,— повторив знову Нен-Сагор.— Ні! Ми цілком певні, що застосування нашої системи за інших соціальних умов не дасть аналогічних результатів.

— Тобто,— зірвався Думбадзе,— ви хочете цим сказати...

— Я хочу цим сказати, що запровадження нашої системи біологічного виховання людського організму вимагає насамперед цілком певних соціальних передумов... Ви занотували це, містер Сю?

Альберт Сю сподівався на таке запитання, але він чекав почути його не від Нен-Сагора, а від свого патрона, сера Овена Прайса, і тому дещо розгубився. Він не знайшов, що промимрити у відповідь.

Та його відповідь нікому й не була потрібна. Сер Овен Прайс зовсім не розгубився. Сер Овен Прайс, навпаки, був цілком задоволений з такої відповіді Нен-Сагора: його резолюція з другого відділу портфеля орієнтувалася саме на таку відповідь.

Тому сер Овен Прайс, не поспішаючи, уїдливо посміхнувся:

— Чудово, сер! Ви цілком послідовні, сер! Три тижні тому ми мали нагоду вже чути аналогічну вашу доповідь, сер! І ви довели її саме до цього висновку, сер. Ми хотіли б, сер, почути тепер і далі. Ми хотіли б, сер, почути зараз од вас ті, безперечно, цікаві й дотепні мотивації, якими ви в'яжете в одно такі дві далекі науки, сер, як біологія та соціологія. Ми хотіли б почути, сер, якими мотиваціями ви підпорядковуєте таку точну науку, як медицина, такій неточній науці, як соціологія...

— Ви помилилися, очевидно, сер,— перепинив його Нен-Сагор,— ви, мабуть, хотіли сказати: таку неточну науку — медицину — такій точній — соціології?

— Хм...— Сер Овен Прайс з ненавистю поглянув на

Нен-Сагора, але зустрів погляд саркастичний.— Ха. Не будемо сперечатися, сер. Ми, сер, чекаємо на ваші мотивації...

— Вам не треба буде довго чекати. Мої мотивації, сер,— це саме життя, сер. Наша наукова теорія сонцелікування та сонцевиховання цілком виправдала себе, сер. Факти, що ми їх учора та сьогодні продемонстрували вам, повинні були вас переконати, сер, якщо ви умієте й хочете бути об'єктивним, сер...

— О! — звів брови сер Овен Прайс.

— О, о! — звели брови й сер Освальд та сер Олівер. Зауваження Нен-Сагора образило їх не менше, як і сера Овена Прайса.

— Але здійснення нашої системи біовиховання можливе лише при певних сприятливих побутово-соціальних умовах, сер. Це повинно бути вам, сер, зрозуміло, як зрозуміло це кожному профілактикові. А кожному профілактикові, сер, зрозуміла також і криза сучасної медицини, принаймні повинна бути зрозуміла. Європейська наука давно вже шукає причини кризи сучасної медицини. Одні знаходять ці причини в занепаді індуктивного методу біля ліжка хворого або в занепаді клініки. Другі — в боротьбі суб'єктивного з об'єктивним, індивідуального з типовим. І так далі, і таке інше. Але криза сучасної медицини не в цьому! Ця криза навіть і не в боротьбі механістичних концепцій з концепціями діалектичними, як це гадають інші представники європейської науки, бо боротьба ніколи не буває кризою: в цій боротьбі, навпаки, гартують медицину, виводячи наукову медицину на практичний шлях, а практичну — на науковий. Криза сучасної європейської медицини якраз в тому, що сама медицина неможлива і безглузда без профілактики, і профілактики саме соціальної. Соціальна профілактика...

— Дозвольте, сер,— нетерпляче перепинив Нен-Сагора сер Овен Прайс.— Ви, сер, ухиляєтеся від конкретної відповіді.

— Ні, сер. Я не ухиляюся від конкретної відповіді, а навпаки, я хочу цю відповідь подати саме в найконкретніших висловах... Ви, сер, прийняли нашу сонцетерапію; ви, як медик, збагнули сенс і рацію показаних вам механічних лікувальних процедур, ви зрозуміли можливість такого методу лікування. Ви, сер, безперечно, приймете й нашу теорію сонцевиховання, якщо вам буде доведена

можливість застосування цієї системи біовиховання при різних умовах побуту в цивілізованому світі, по його селах і містах. Бо якщо нашу систему неможливо застосувати широко, а тільки тут у нашому рідному Геліополі, то, звісно, про неї не варт і говорити,— вона не має ніякого практичного значення... Отже, сер, з вашого дозволу, я коротко перелічу вам ті умови, які конче потрібні для широкого застосування нашої системи сонцевиховання.

Альберт Сю схилився зовсім до своїх паперів під важким поглядом сера Овена Прайса.

Нен-Сагор спинився лише на мить і, передихнувши, почав:

— Насамперед для того, щоб цілий комплекс процедур сонячної профілактики дав свої гарантовані оздоровчі та біотворчі результати, потрібно додержувати повного раціону нормального й здорового життя. Крім згадуваних уже бальнеології та дієтики і взагалі нормального ладу індивідуального побуту, особливого значення набирає пильнування біопсихічної рівноваги в людському організмі, що й забезпечує той гармонійний розвиток організму. Цієї рівноваги та гармонійності треба досягати через широке застосування фізкультури для людей розумової праці та розумової культури для людей фізичної праці.

По-друге, повинні бути створені цілком здорові житлові умови — житлоплоща, гігієна житла, світло, вода...

По-третє, нормування праці відповідно до вимог і змог організму. Здорова система організації праці. Незалежність участі кожного людського організму в загальному трудовому процесі від результатів праці...

— Дозвольте, сер! — зухвало перепинив Нен-Сагора сер Овен Прайс.— Дозвольте, сер! Але ж ви викладаєте нам початки соціалістичної програми. Ми зовсім не охочі її слухати. Я прошу вас конкретно відповідати на поставлене вам запитання.

— Я й роблю це,— відповів Нен-Сагор.— В нашому Геліополі ми дійшли того, що створили для населення ті умови, які я щойно перелічив. Без них сонячна профілактика не дала б нам тих блискучих результатів, які ми зараз маємо. Тепер ми бажаємо віддати наші наукові досягнення цілому людству, цілому світові. І ми вимагаємо від людства і від світу, щоб скрізь були створені соціаль-

но-побутові умови, при яких — і тільки при яких — можливе оздоровлення людського роду. Ми вимагаємо цього, як діячі науки, і ви, сер, як діячі тієї ж науки, повинні вимагати цього разом із нами.

Сер Овен Прайс звівся на ноги, блідий і зелений. Він спересердя не міг вимовити ні слова.

Але несподівано для всіх у цей час заговорив сер Олівер Вебенс. Він прокинувся остаточно:

— Так, так, так,— закивав він своєю давно вже лисою головою,— я чудово пригадую. Саме тому ви дозволили собі цю ганебну заяву на наших шановних річних зборах. Ви, сер, дозволили собі висловити безглузду думку, що нині масове й широке здійснення вашої системи можливе тільки в одній країні світу. Ви, сер, дозволили собі божевільну думку, що взагалі правильна організація і плідний розвиток медицини можливий тільки в цій одній країні світу. Ви, сер, божевільно обстоювали божевільну ж думку, що саме тому...

— ...що тільки в цій країні створені й створюються далі суспільні умови, які сприяють розвиткові медицини й оздоровленню людства,— перебив його Нен-Сагор.— Так! І я це знову повторюю! Бо тільки в цій країні є для того соціальні передумови. Бо тільки в цій країні, завдяки таким соціальним передумовам, можливе здійснення соціальної профілактики. Бо саме система організації суспільного життя цієї країни...

В цей час сер Овен Прайс уже очунав і здобув свою мову.

— Але ж,— завершив він,— ця система соціалістична!

— Так,— відказав Нен-Сагор.— Назвімо це так. І мою наукову ідею я можу здійснити тільки при певних соціальних умовах. А такі соціальні умови звать, як і я довідався, соціалістичними...

Сер Овен Прайс раптом зірвався з місця і побіг до дверей. Сер Освальд Кеммері та Олівер Вебенс, вирішивши, що їхній патрон обурено залишає зал засідань, негайно ж рушили за ним. Але від того трапилося лише непорозуміння: по двох кроках вони наштоткнулися на широку спину сера Овена Прайса. Сер Овен Прайс підійшов тільки до телефону, що був біля дверей.

Сер Едвар Імлійс, губернатор Пенджабу, прокинувся сьогодні з хворою головою, в надзвичайно поганому настрої, і ноги йому замерзли. Він довгий час не міг навіть поворухнутися в своєму ліжку — так задубіли йому всі сугави, дарма що спав він на перині й під двома ковдрами з пір'я пташенят рожевого какаду.

Справа в тому, що тільки вчора ввечері нестримні демонстранти, що виступили на знак протесту проти агресивної політики уряду та жорстокої розправи з повстанцями, повибивали серові Едварові Імлісові всі шибки в його губернаторському палаці. Складі страйкували в Пешаварі вже другий тиждень, і через те нічний туман з гірських полонин без будь-якої перешкоди зайшов у сорок сім покоїв губернаторського палацу і скрутив ревматичні м'язи губернаторові, незважаючи абсолютно на недоторканність такої високої особи, як сер Едвар Імлійс.

Сер Едвар Імлійс чхнув підряд сімнадцять раз, і від того його настрої тільки погіршав: чхання не розважило губернатора, воно не дало йому найменшої полегкості. Сер Едвар Імлійс хвилин з п'ять тяжко роздумував про гірку долю колоніального губернатора, ніяк не наважуючись вилізти з-під своїх перин на світ божий. Він вирішив сьогодні ж надіслати безпосередньо на острів, поминаючи віце-короля, свою доповідну записку про поліпшення побуту колоніальних губернаторів і про їх винагороду під час страйків, демонстрацій, повстань і інших неприємностей колоніального життя. Водночас йому спало на думку подати проект утворення державної асоціації скляних промислів, об'єднаних під високою рукою самого губернатора. Вікна серові Едварові били за цей рік уже вчетверте, і доцільність такої асоціації в колоніальних країнах стверджувало саме життя.

Сер Едвар Імлійс нарешті наважився й подзвонив.

Двоє служок, давно вже чекавши на цей дзвінок, ту ж мить з'явилися з-за дверей з туалетом губернатора.

Але сер Едвар Імлійс відхилив простягнуті йому штани й наказав негайно ж до ліжка покликати його першого секретаря. Перший секретар, Нат Віртл, з'явився рівно через три хвилини. За цей час двоє служок уже обклали губернатора цілою батареєю пляшок з гарячою водою.

— До послуг, сер,— сповістив Нат Віртл про свій

прихід.— У приймальні чекає тридцять чотири чоловіки відвідувачів і троє делегатів від демонстрантів. Сьогоднішня демонстрація, сер, домагається...

— Стривайте, Віртл,— спинив його сер Едвар,— делегатів ви можете прогнати в три, навіть у чотири шії. Є справи далеко важливіші. Ви подзвоните зараз у об'єднання хазяїв і фабрикантів міста Пешавара, до містера Ідлудла, президента склярської контори. Ви перекажете йому, що з міркувань вищої політики я пропоную негайно ж задовольнити всі вимоги склярів.

— Слухаю, сер.

— І скажете йому, щоб заробітна плата склярам була підвищена на десять процентів проти їхніх вимог. Ви чуєте, Віртл?

— Так, сер.

— Ідіть же, негайно!.. Бр-бр-бр,— загарчав сер Едвар, скинувши дві ковдри з пір'я какаду й хапаючись за свої губернаторські штани. Батарея пляшок з гуркотом покотилася на підлогу.

За якихось півтори-дві години туалет сера Едвара був закінчений, він випив кофе і готовий був розпочати прийом. Склянка гарячого кофе зогріла його, і він, нарешті, перестав тремтіти та цокати зубами.

Потім він підійшов до телефону і викликав об'єднання хазяїв та фабрикантів міста Пешавара.

— Ідлудл? Йес! Дайте містера Ідлудла... Містер Ідлудл, ви одержали мій наказ?.. Чому ж ще й досі не поставлено шибки в мої вікна?.. Відмовляються?.. Чорт забирай! Ви надміру експлуатуйте ваших склярів, містер Ідлудл! Їхні вимоги цілком законні. Так, так, це вам кажу я, губернатор!.. Ви повинні негайно ж ліквідувати ваш конфлікт. Дайте їм двадцять процентів... Що? Солідарність із загальним страйковим рухом? Чорт забирай, яке їм діло до загального страйкового руху!

Сер Едвар з серцем жбурнув трубку й накинувся на ні в чому не повинного Ната Віртла.

— Потрудіться, сер, дати наказ, щоб негайно ж затопили в камінах. Реквізуйте також усі ковдри в колоніальних магазинах і позапинайте вікна. Чи ви хочете, щоб я тут замерз? Ви забуваєте, що зараз осінь! Прийому сьогодні не буде.

І сер Едвар посібно ретирувався до ватерклозета — єдиного теплого місця на цілий його палац, бо він був

без вікон і гірський вітер там не гуляв. Туди ж він наказав подати йому вранішню кореспонденцію.

Сер Едвар розташувався на стульчаку, обставленому з усіх боків відрами з окропом. Двоє служок міняли відра кожні п'ять хвилин.

З величезної купи вранішньої кореспонденції сер Едвар вибрав насамперед невеличкий пакетик, позначений печаткою його старого приятеля й колеги — губернатора Бомбея сера Грегора.

В своєму дружньому листі сер Грегор сповіщав, як проходить його тренаж до осіннього матчу з регбі. Цей тренаж проходив цілком задовільно, і сер Грегор був цілком певний за свою перемогу, тим паче що всі його партнери були молодші від нього чином і, певна річ, не зможуть перемогти свого начальника: ось уже п'ятнадцять літ, відтоді як він став губернатором, сер Грегор виграв на всіх матчах Бомбея. Далі сер Грегор скаржився на свої страйки, демонстрації та інші колоніальні неприємності. Сер Едвар пропустив цей докучливий абзац. У третьому абзаці він прочитав спогади сера Грегора про його юнацькі роки, які (спогади) виникли в зв'язку з приїздом його старого друга й товариша юнацьких років, сера Овена Прайса, терапевта. Сер Грегор повідомляв, що сер Овен відбув до Пенджабу, і рекомендував його серові Едварові, як виключно цікаву й шановну фігуру. Сер Грегор просив сера Едвара, якщо виникне якась потреба з боку сера Овена, всіма засобами посприяти тому. В четвертому абзаці сер Грегор запрошував сера Едвара на осінній матч. Сер Едвар вирішив їхати неодмінно і негайно ж звелів Нату Віртлові про це відписати серові Грегорові.

Після листа сера Грегора довелося ознайомитися з вранішнім рапортом начальника військової залоги. В цьому рапорті повідомлялося, що банду повстанців, яка втекла була за Мардан у гори, цілком ліквідовано. Після короткого бою за нурійським кряжем, у якому солдати його величності виявили себе героями, цілу банду в кількості шістдесяті чоловік полонено і під конвоем відправлено до Мардана. До Мардана, проте, з цілої банди доведено тільки одного чоловіка, — решта зникла невідомо де... Проте комендант залоги, полковник Дубл, запевняв сера Едвара в тому, що він може бути цілком спокійний за цих п'ятдесят дев'ять чоловік — вони вже ніколи не

турбуватимуть спокою не тільки північного Пенджабу, а й взагалі цілого світу... Як вірний християнин, сер Едвар, перечитавши ці рядки, побожно перехрестився.

Після того полковник Дубл сповіщав ще кілька дрібниць. Він писав про трус в околицях міста, про тисячу арештованих під час трусу, про смерть десяткох в'язнів у повстанській тюрмі від зовсім невідомих причин, бо на їхньому тілі так і не лишилося ніяких знаків насильства. Писав про приборкання південних сіл, похваляючи високу якість останньої партії запальних снарядів, надісланих з острова. Наприкінці полковник Дубл нагадував серові Едварові про справи культурно-побутові, а саме, про потребу якнайшвидшого відкриття кредитів на побудову в кожному з навколишніх сіл великих лікарень... для поранених солдатів та шкіл... для новобранців. Лікарні й школи проходили за бюджетом міністерства народної освіти, а також субсидювалися добровільним товариством «освіти й допомоги диким індам».

Після рапорту сер Едвар перейшов до радіограм, телеграм і телефонограм.

Найпершою серед телефонограм лежала телефонограма за підписом сера Овена Прайса, терапевта й президента повноважної ревізійної комісії Британського Королівського медичного товариства. Вгорі телефонограми була приписка, що сер Овен Прайс, терапевт і президент, дзвонив учора персонально, але не застав сера Едвара (сер Едвар у той час саме відсиджувався в цьому ж таки клозеті, чекаючи, коли демонстранти скінчать йому нівечити вікна).

Сер Едвар задоволено зарипів і поглянув на текст телефонограми.

В телефонограмі після перших десяти рядків, де коротко й поважно було викладено всі шанобливі, джентльменські та патріотичні почуття сера Овена до сера Едвара, було жахливе й важливе повідомлення.

Сер Овен Прайс, терапевт і президент, коротко поінформувавши про свою мету, обов'язки й повноваження, сповіщав про результати роботи комісії.

Ось останні рядки цього сповіщення:

«...зглянувся на наші Молитви. За Його Найвищою допомогою ми, успішно закінчили доручену нам Королівством справу. В нашій ревізії ми остаточно встановили, що поіменований Нен-Сагор, облудно здобувши собі

звання доктора медицини, насправді є тільки звичайний знахар, а його наукові «ідеї» — не менш звичайне шахрайство.

Крім того, за тією ж Найвищою Допомогою ми встановили, що він є безперечний прихильник північної варварської країни соціалізму й організатор цієї анти-Моральної, анти-Божої і розбійницької системи тут, у горах північної Індії.

Я доводжу це до Вашого відома, Сер і високий Пане Губернаторе, і прошу вжити відповідних репресивних заходів, на які дасть Вам Благословення Висока Рука Найвищої Допомоги.

З великою до Вас, Сер, повагою, завжди готовий до Патріотичних послуг і на загибель во ім'я Бога та Короля й Вітчизни

Овен Прайс, терапевт.

Р. S. Сер, троє Англіїців і Джентльменів чекають на Ваші рішучі дії в зловісному оточенні варварів і зрадників Бога, Короля і Вітчизни».

Сер Едвар зблід. Телефонограма випала з рук сера Едвара. Притомність мало не зрадила його, і він мало не провалився у відтулину стульчика.

— Га? — заgrimів сер Едвар. — Прихильники соціалізму в моїм губернаторстві? Трам-та-ра-рам-там-там! Не потерплю!

Його обличчя було таке страшне, що двоє служок аж присіли з переляку. Нат Віртл витягся й закліпав очима. Сер Едвар тим часом вхопився за телефон (в губернаторовім клозеті, певна річ, був телефон).

— Алло! — заволав він.— Алло! Алло! Алло! Сера Дубла, начальника військового гарнізону... Віртл,— одірвався він од трубки, поки йому кликали полковника Дубла,— Віртл, біжіть до канцелярії і пишть негайно декрет про секвестр¹ маєтку Нурі, що належав до сьогодні індові Нен-Сагорові... Алло! Полковник Дубл? В Пенджабі знайдено соціалізм! Якими військовими силами ви володієте в Мардані?.. Кінний батальйон? Десять піших батальйонів? Два гарматні дивізіони? Загін військових літаків на десять моторів?.. Прекрасно! Віддайте накази про похід. Полковнику Дубл, я персонально стаю на чолі армії!

Rule, Britannia, rule the waves,
Britons never will be slaves!²

¹ Державна опіка.

² Один з британських гімнів, що значить:
Керуй, Британіє, керуй морями!
Британці ніколи не будуть рабами!

Відомості про наближення королівської армії дійшли до Геліополя другого ж дня вранці.

Правда, військові диспозиції армії сера Імліяса, як і всякої іншої армії, були в найсуворішій тайні. Жодна душа в Мардані та його околицях не могла знати про військові комунікації, жодний солдат із самого війська не знав напрому, в якому вирушає його батальйон. Про це знали тільки сер Едвар та полковник Дубл.

І все ж таки чутки про вихід армії з Мардана й про посування її в напрямі до північних кордонів линули попереду армії з хуткістю, що значно перевищувала хуткість авангардного загону літаків. Так само цілком точно відомий був і самий маршрут та мета військових комунікацій.

Якщо зразу по виході армії з Мардана ще ширилися чутки про те, що військо йде на північно-західні кордони душити повстання свободолюбних афрідійських племен, то за півгодини вже цілком певно відомо було, що армія посувається на північ до гірського пасма й далі нурійських околиць не піде.

До Геліополя ці відомості прийшли разом із племенами з долини. Ще зранку на вулицях Геліополя з'явилися відразу малочисленні, а далі численніші й численніші гурти замарданських селяків, що гнали попереду худобу й на гарбах везли з собою свій злидений хатній скарб.

Худоба оглашала повітря ревом та беканням, чоловіки погукували на неї похриплими з відчаю фальцетами гірських пастухів, гарби рипіли, немовлята заходилися плачем на руках зазімлілих з перестрашу матерів. Ці людські й худоб'ячі гурти поспішно минали Геліополь і майже бігцем простували в північному напрямі. До півдня людський і худоб'ячий потік уже залив вулиці Геліополя безперервною валкою.

Рух королівської армії сполошив їх. Вони вже неодноразово на своїй власній шкурі відчули, що то є королівська армія і чого можна ждати від її маневрування. Вони покидали свої селища, свої нужденні оселі, залишили там лише німічних дідів і рушили хутчій до афганського кордону, куди не могла сягнути рука англійської цивілізації. Там, у гірських полонинах чи в долині Пянджу, вони гадали пересидіти час маневрування королівських військ.

З сер О, про всякий випадок, на вулицю в цей час не виходили. Вони цілком мудро міркували, що поява англійських джентльменів на шляху посування валки втікачів могла б спричинити деякі ускладнення міжнародного характеру. Бувши джентльменами доброзичливими й ліберальними, а головне, добрими християнами, З сер О аж ніяк не хотіли, щоб у замарданські села довелося надсилати карну експедицію після того, як замарданські втікачі пошматували б їх або пустили їм кров з усіх артерій. Тим-то, отже, вони й лишилися в своїх покоях і на вулицю не вийшли.

Зате на вулицю, назустріч гуртам утікачів, вийшло все населення Геліополя на чолі з самим Нен-Сагором, місіс Ліліан та асистентом Ямою. Геліопольське населення наповнювало втікачам баранячі міхи холодною і свіжою водою, несло їм харчі, обмивало забруднених дітей, давало вказівки про найкоротші й найзручніші стежки до постойв незалежних афганських і таджицьких горян. Геліопольці навчали їх, де, в яких постоях дістати втікачам баранячих шкур на випадок переправи через Пяндж.

Гудронований брук геліопольських шляхів був виточений на щербинь під копитами худоби, під ногами людей та гострими колесами гарб. Їдка чорна курява вкрила розкішні геліопольські сади та різнобарвні шибки геліопольських осель.

Гурти втікачів йшли майже до полудня. Нен-Сагор, місіс Ліліан та Яма непорушно простояли цей час під головними дверима Соль-готелю.

— Діду,— озвалася, нарешті, місіс Ліліан,— я протелефоную до гаража й накажу подати вам машину.

— Навіщо?

Місіс Ліліан знизала плечима:

— Цілком зрозуміло, що ці маневрування королівської армії не віщують нічого доброго й Геліополеві. Власне, я хотіла сказати — вам персонально. Вчорашня телефограма сера Овена Прайса...

— Я залишуся тут,— спинив її Нен-Сагор.

Місіс Ліліан ще раз знизала плечима.

Нен-Сагор звернувся до асистента Ями.

— Ямо,— сказав він,— ідіть скличте зараз усіх найстаріших нашого Геліополя. Ми повинні влаштувати нараду найстаріших. Ми повинні...— він помовчав деякий

час і потім хутко закінчив: — Ми повинні оголосити Геліополь, власне, Нурі, незалежною країною.

Яма й місіс Ліліан непорозуміло й боязко поглянули на старого лікаря... Але ніяких симптомів божевілля не позначалося на його сумному й похмурому обличчі.

— Але ж,— непевно почав Яма,— згідно з хартією 1863 року Нурі залишено незалежною країною афганоканжутьських гірських племен північного Пенджабу... під цивільним протекторатом Британо-Індійської імперії...

— Отже,— тихо відказав Нен-Сагор,— я про це й кажу. Ми повинні зібратися радою найстаріших і, коли станеться, що військо прямує саме до нас, вийти йому назустріч з нашою хартією й нагадати його командуванню, що над нами є лише цивільний протекторат, і тому ми не можемо прийняти до себе військових сил імперії. Це суперечить нашій хартії і є протизаконне. Згідно з хартією військові сили імперії не мають права спинятися тут постоєм і мають право тільки перейти нашою країною в тому випадку, коли цього вимагатимуть воєнні дії імперії.

Місіс Ліліан втретє знизала плечима. Вона, мабуть, хотіла сказати, що на Індійському півострові є понад двісті «незалежних» тубільних країн, держав та князівств, що мають точнісінько такі ж хартії від уряду Індо-Британії, але... але вона не сказала нічого.

Яма ж мовчки уклонився і рушив у місто.

Але не відійшов він десяти кроків, як несподівано, здригнувшись, спинився.

Здригнулись і всі інші.

З-за гір, з-за Нурійсько-Пенджабського князя, прокотилась довга й гучна гірська луна.

Небо було ясне й блакитне. Це не був грозний грім. Це був гарматний постріл.

За хвилину постріл ударив удруге. Ще за хвилину — втретє. З короткими перемижками на 30—40 секунд гарматні постріли потрясли одвіку тихе і незаймане повітря сумирного узгір'я й потворно множилися дзвінкими лунами міжгір'їв.

— Так,— сказала місіс Ліліан,— це добра канонада. Чотирнадцятого року на фронті...

— Гірські луни,— перебив її Яма,— зовсім не дають можливості зрозуміти напрям і віддалення канонади. Проте я гадаю, це з Марданського узгір'я.

— Там не лишилося нікого,— зауважила місіс Ліліан.— Не може ж бути, щоб стріляли по порожніх селищах та по старих дідах.

Нен-Сагор мовчав. Він слухав деякий час канонаду, потім повернувся до Ями й нагадав:

— Іди ж, Ямо, поклич старих.

Неохоче й не поспішаючи, Яма рушив.

Коли його постать зникла за рогом бічної вулиці, в цей час у другому кінці головної вулиці з'явилося кілька вершників. Вони вихором промчали вулицею і зразу спинили коней перед Соль-готелем, де стояв натовп геліопольців з Нен-Сагором і місіс Ліліан. Це було трое пастухів на неосідланих робочих конях. Піна й червона степова курява вкривали коней і їздців.

Не сходячи на землю, вони розпитали, куди пройшли їхні односельці. Вони були з товаром у горах і не знали про події останнього дня. Зате вони були в курсі подій останніх годин.

Королівське військо пройшло Марданською височиною і ввійшло в північно-сватське узгір'я. Воно йде на північ, на Нурі. Але про пересування війська стало відомо афрідійським кочівникам, що саме проходили горами на осінні пасовиська. Кочівники скористали з нагоди дошкулити ненависним англійцям і напали на ар'єргард війська, волюючи здобути собі військовий обоз. Військо змушене було повернути і вдарити на нападників. Афрідійці тікають, а англійці виставили артилерію й гатять їм навздогін.

З сер О, що безвихідно сиділи в готелі, мали, проте, повніші й докладніші відомості. Вони загнуждали телефон і, на смерть перелякані, засилали безперестанку своє «SOS» в усі пункти, куди сягав прямий провід геліопольського телефону — до Мардана, до Пешавара. Але у відповідь їм линули зовсім не втішні відомості.

Телефон сповістив їм, що в Мардані, тільки вирушив звідти королівський гарнізон, зразу ж вибухло повстання серед безробітних. Безробітних підтримали робітники військового аеродрому та комунальних підприємств. Вони роззброїли поліцію і захопили державний банк. На околицях улаштовують барикади, щоб не пустити знову до міста війська. Повстанці поводяться дуже зухвало й певно, маючи добрий зв'язок з повстанцями самого Пешавара.

З Пешавара відомості були не кращі. Виїзд губернатора до Мардана пешаварські страйкарі розцінили як утечу й остаточно ззухваліли. Вони перестали бити вікна у губернаторському домі і перейшли до справжніх військових дій. На вулицях ідуть справжні бої... Пів на дванадцятю телефон і зовсім перестав відповідати на виклики З сер О,— вони зрозуміли, що або дріт перетято, або телефонна станція опинилася в руках повсталих.

О дванадцятій з Мардана прийшло останнє повідомлення — військо губернатора Імліяса, одібравши три-можні звістки з Мардана, повернуло назад до Мардана. Тільки два піші батальйони пішли далі в гори, до Нурі.

З сер О повісили трубки й сумно узялися писати заповіді,— два піші батальйони — це, здавалося їм, надто мало, щоб урятувати їх і вирвати з рук дикого гірського племені...

«Дике гірське плем'я» тим часом майже цілком зібралось на головному плацу перед Соль-готелем. З сер О позапинали вікна ковдрами й боялися навіть визирнути туди. До них досягав тільки стриманий гомін сполошеного натовпу. Цей гомін видавався їм за лиховісні, зухвалі бойові вигуки одчайдушних дикунів, і, хто знає, може навіть канібалів... З сер О забули, звісно, що геліопольці майже вегетаріанці, і зовсім не знали про те, що на цілий Геліополь усієї зброї є чотири заржавілі мушкети, якими тут за звичаєм салютували в найбільше річне свято — в свято врожаю.

«Дике гірське плем'я» шумувало, отже, на головному плацу перед Соль-готелем. Півтори чи дві тисячі мешканців збіглися сюди, сполошені канонадою та непевними чутками. Конфлікт їхнього патрона і старшини Нен-Сагора з приїжджими англійцями вже також був широко відомий. Ніхто не сумнівався, що це саме вони, ці три капосні англійські начальники, накликали на Геліополь англійське військо і, правду сказати, не одне засмагле обличчя, незважаючи на миролюбство своєї сонячної конституції, з ненавистю й загрозою оберталося до запнутих коврою вікон Соль-готелю. З сер О, безперечно, мали деяку підставу писати свої заповіді.

Дозорці дикого племені приїхали з нурійського перевалу й сповістили, що королівське військо вже вийшло з ущелини й підходить до перевалу. Натовп похмуро прийняв це сповіщення і почав ладнатися до зустрічі.

Два десятки найстаріших, залишивши натовп біля готелю, на чолі з Нен-Сагором рушили головним шляхом назустріч військові. Вони мали, за дідівським середньовічним звичаєм, подати начальникові війська ключ від брами міста. Брама цієї, правда, не існувало з півстоліття, але півметровий, добре заіржавілий ключ, як старі регалії, спеціально для аналогічних випадків переховувався у швейцарській Соль-готелю поруч з іншими, звичайними ключами.

Попереду дідів йшло з півста наймолодших дівчат, що — теж за середньовічними звичаями — мало символізувати цілковиту лояльність, прихильність, а коли що, — то й покору місцевого населення. Дівчата, проте, як і всі інші жінки, хутенько позапиналися в довгі одежі — іти назустріч англійцям у звичайному геліопольському туалеті, тобто голими, було ризиковано.

За дівчатами й дідами поволі посувався і цілий геліопольський натовп...

Не дійшла ця мирна процесія й повороту з головного шляху до Спектрарія, як на верховині раптом блиснула зброя і амуніція військового загону губернатора Імлієса...

32

До Геліополя, отже, вступило два піші батальйони, взвод кіннотників і дві польові гармати. В небі до того ж ширяв розвідувальний літак. Крім того, їхав ще неодмінний автомобіль із знайомим уже геліопольським поліцейським агентом. За автомобілем турчало десятків зо два поліцейських мотоциклів.

Позаду військових колон, позаду гармат і позаду автомобіля їхала ще одна машина — блискучий новенький «ролс-ройс», що особливо вигравав поруч із старою калашею поліцейського «доджа». Це було авто пенджабського губернатора, сера Едвара Імлієса.

Військова валка спинилася. Полковник Дубл скочив з свого арабського жеребця і взяв з рук Нен-Сагора півметрового ключа від уявної брами Геліополя й передав його серові Едварові Імлієсові.

В цей же час ковдри на вікнах покоїв 3 сер О впали, вікна широко розчинилися, й звідтіля визирнули радісні обличчя трьох членів королівської ревізійної комісії.

Вони махали своїми допіру написаними, але вже непотрібними заповідями.

— God save Britannia! — гукали вони.

Сер Едвар, не сходячи з авто, неуважно вислухав традиційну привітальну промову старшинства і недбайливо відповів на привітальний хор наймолодших дівчат. Потому він звернувся до Нен-Сагора:

— Хазяїне,— сказав він, додержуючи місцевого звичаю в зворотах,— після того, як я відвідаю трьох англійських джентльменів, що перебувають тут, у вашому маєтку, я матиму розмову з вами. Попрошу вас чекати на мене тут і нікуди далеко не йти.

Нен-Сагор подарував серові Едварові його невічливий тон і поштиво схилився.

— До послуг панові губернаторові,— відказав він,— ви знайдете мене в приймальні нашого готелю, я чекаю там на вас, сер.

Сер Едвар з полковником Дублом та поліцейським комісаром зійшли нагору до сера Овена Прайса та його двох компаньйонів.

По дорозі їх перестріли Думбадзе з Коломійцем і скористали з цього, щоб тут же негайно назватися:

— Думбадзе і Коломієць, кореспонденти.

Сер Едвар не виказав ніяких почуттів і віддав чемний уклін. Поліцейського комісара, як старого знайомого, Думбадзе дружньо поляскав по плечу. Потім, коли губернатор, полковник та комісар зникли за дверима покоїв 3 сер О, Думбадзе потяг Коломійця хутенько вниз.

— Чорт забирай, я гадаю, що нам треба якнайшвидше ретируватися, поки наше інкогніто ще не скомпрометовано. Ах, чорт забирай! — зітхнув він од щирого серця.— Вперше я жалкую, що я радянський громадянин. Нам не тільки не можна взяти активної участі в усіх цих подіях, а навіть не вільно додивитися всю цю історію до кінця.

В покоях 3 сер О тим часом відбувалася зворушлива сцена. Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері та сер Олівер Вебенс по черзі трусили руку губернаторові, полковникові Дублові, навіть комісарові.

— Ви наші рятівники! — захлинався сер Овен Прайс.

— Ви наші визволителі! — заходився сер Освальд Кеммері.

— Рятівники, визволителі! — погоджувався гаряче сер Олівер Вебенс.

— Хіба загрозувала небезпека, панове? — сполошився губернатор.— Негідники дозволили собі якесь насильство над вами, англійськими джентльменами? О, вони знають за це тяжкої кари!

— Як вам сказати,— зам'явся сер Овен Прайс.— Насильство поки що було більше моральне. Але немає сумніву, що, коли б не з'явилося оце ваше військо, насильство моральне перетворилося б на насильство фізичне. Це жахливий народ, вони ходять голі, і в них, ви можете собі уявити, мало не соціалістичний лад! Їхній патрон, цей бузувір, знахар і варвар, сам учора признався, що... що... я не можу говорити цього — що соціалізм найдосконаліша форма суспільного ладу.

— Негідник!

— Він договорився до того в своєму злочинному фанатизмі, що поставив чисту науку в залежність від суспільного ладу.

— Нахаба!

— Він мав нахабство твердити, що тільки в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, в цій країні варварства, анархії, насильства й дикунства,— що тільки в ній медицина та й інші науки здобули собі справжні умови для розвитку і тільки там стоять на твердому ґрунті, спершися на широкі маси трудящого населення. Ви можете це собі уявити?

— Ні,—широсердо признався сер Едвар.

33

Нен-Сагор чекав сера Едвара сам у приймальнім залі Соль-готелю.

Нарешті двері з покоїв 3 сер О відчинилися, і губернатор, полковник та поліцейський комісар з'явилися перед Нен-Сагором.

— Сідайте,— запропонував сер Едвар, випереджуючи аналогічну пропозицію з боку Нен-Сагора і тим наче приймаючи на себе роль господаря.— Сідайте, я маю поставити вам кілька запитань.

Нен-Сагор сів. Полковник Дубл і комісар поліції теж посідали.

— Я слухаю вас, сер!

Сер Едвар кивнув своєму урядовцеві:

— Ви можете починати, Біл.

Біл, губернаторів урядовець для особливих доручень, кашлянув і, стоячи поруч із своїм начальником, почав виконувати свої особливі доручення:

— Хазяїне,— почав він,— до сера Едвара Імліяса, губернатора Пенджабу, дійшли відомості, що ви, містер Нен-Сагор, належите до таємної партії комуністів і, живучи тут, у північному Нурі, запроваджуєте в життя ідеї цієї забороненої законом і негодної богові партії. Чи стверджуєте ви це, містер?

— Сер,— відказав Нен-Сагор,— перекажіть губернаторові Пенджабу, шановному серові Едварові Імліясу, що я, проживши на світі понад вісімдесят років, ніколи ні до якої партії не належав і зараз також не належу ні до партії комуністів, ні до якоїсь іншої. Щодо самої партії комуністів, то, будучи ціле життя зайнятий виключно науковою роботою, я не знаю навіть, які саме програми висуває ця партія і чого вона домагається.

Хоча вся розмова провадилася по-англійському і сер Едвар прекрасно чув Нен-Сагорову відповідь, йому урядовець для особливих доручень негайно ж переказав цю відповідь своїми словами. Треба відзначити, що таке переказування не було тільки комедією. Це була лише поважна традиція, а англійські джентльмени, як відомо, дуже шанують свої традиції.

Справа в тім, що з давніх-давен, ще як тільки було завойовано Індію, при кожному високому англійському урядовцеві існував перекладач, що допомагав представникам уряду розмовляти з представниками народів завойованої країни.

За це століття англійська мова запанувала в Індії, і потреба в перекладачах сама собою відпала. Але цей процес опанування чужої мови цілим народом відбувся, проте, швидше, ніж відбуваються процеси англійського урядництва: міністерство колоній ще й досі не встигло скасувати посади перекладача при високих урядовцях.

Чесно відробляючи своє утримання, перекладачі й досі перекладають своїм начальникам з англійської на англійську (треба відзначити, що в Індії англійська мова є державна, і саме нею приписується звертатися до урядових осіб)¹. Тепер такий спосіб розмовляти через третю особу

¹ Це стосується тих часів, коли Індія була ще домініоном Британської імперії.

з тубільцями став у Британській Індії славною й шанованою традицією.

Тим часом Біл далі виконував свої обов'язки:

— Але ж, хазяїне, яким чином сталося так, що ви запроваджуєте тут, у Нурі, систему соціалістичного ладу й навіть заявляєте, що така система є єдина доцільна з вашого погляду?

— Про яку систему ви говорите, сер? — запитав Нен-Сагор.

— Сер Едвар говорить про те, що у вас у Нурі практикується обмежений восьмигодинний робочий день, рівний розподіл прибутків між вашими робітниками, забезпечення робітників житлом і т. ін.

— Це не є, сер, якась політична програма. Цього, сер, тобто такої організації побуту, вимагає науковий експеримент, який я тут запроваджую в життя. Я працюю над справою біологічного оздоровлення людського роду і дійшов — підкреслюю — до суто наукового висновку, що економічно-побутові умови, про які ви мали ласку згадати, є одна з головних умов і передумов оздоровлення людського організму. За інших умов оздоровлення людського роду не може бути здійснене, бо інакше та фізична міць, яку здобуде людський організм через мої медико-профілактичні заходи, буде знищена ненормальними соціально-побутовими умовами. Я не вважаю, сер, це за політичну програму, а зву це комплексом заходів соціальної профілактики, — тільки й усього.

Біл негайно переказав це губернаторові.

— О! — скрикнув сер Едвар.

— Ого! — підтримав його полковник Дубл.

— Ого-го! — відгукнувся й комісар.

— Отже, ви не відкидаєте поставлених вам обвинувачень?

— Якщо за обвинувачення ви вважаєте саме те, про що ми з вами, сер, допіру говорили, то, певна річ, я цього не відкидаю. Тільки даруйте мені, сер, я не розумію, чому ви говорите про обвинувачення там, де немає ніякого злочину?

Тут у цю невинну розмову встрияв полковник Дубл. Він попросив урядовця переказати Нен-Сагорові його слова:

— Ви заявляєте, що цей постулат є постулат науковий, з галузі медицини? Отже, ви вважаєте, що він не-

одмінна передумова медичних заходів? Тобто медицина повинна домагатися проведення в життя такої системи ладу, яка існує тут у вас, у Нурі?

— Безперечно, сер.

— А чому ж медицина обходиться без нього і, крім вас, ні один медик не заявляє про це?

— Тому, сер, що сучасна медицина реакційна, сер. Але ви, сер, помиляєтеся, коли говорите, що я один серед медиків здіймаю голос за потребу запровадити таку систему ладу для реальності інших медичних заходів. Є на світі країна, де, як я нещодавно довідався, думають так само. Там також соціальну профілактику вважають за передумову медицини. І можна передбачити буйний розквіт медицини в цій країні і бачити тільки там змогу для здійснення ідеї біооздоровлення людства, бо той лад, якого вимагає медицина, там запроваджується взагалі як система на основі, як довідався я нещодавно, навіть і не науково-медичних висновків, а політико-економічних і соціальних. Я, проте, профан в справі економіки, політики й соціальних питань.

— Що ж це за країна така? — поцікавився сер Едвар через свого урядовця.

— Це, сер, Союз Соціалістичних...

— А! — скрикнув сер Едвар.

— Ага! — відгукнувся полковник Дубл.

— Ага-га! — ревновав і поліцейський комісар.

— Досить! — резюмував сер Едвар. — Запитань більше нема!

— Одну хвилиночку, сер, — схилився до нього полковник Дубл, — дозвольте мені ще одне запитання.

— Будь ласка.

— Ви, як науковий діяч, зацікавлені і в поширенні ваших наукових принципів?

— Певна річ, сер. Я випробував свій науковий експеримент тут, у Нурі, довів його правильність, і тепер мій обов'язок діяча науки поділитися своїми науковими здобутками з цілим світом.

— Більше запитань не маю! — гукнув полковник Дубл.

Деякий час панувала мовчанка. Далі губернатор Пенджабу сер Едвар встав і цілком офіційним губернаторським тоном проказав:

— Отож повинен сповістити вас, що ім'ям імперії на ваш маєток Нурі накладається секвестр.

Нен-Сагор помовчав якийсь час, потім несміливо запитав:

— Що це означає, сер?

— Це значить, що, визнавши ваші вчинки за безглузді, божевільні і до того ж шкідливі для спокою й розквіту держави, держава бере ваш маєток Нурі і всю вашу діяльність під свій догляд і порядкування.

— Не виключаючи й наукової діяльності,— підкинув полковник Дубл.

— Певна річ, не виключаючи й наукової діяльності. Господарське опікунство над вашим маєтком забирає безпосередньо державна опікунська колегія при губернській управі, наукове опікунство тим часом до призначення постійного опікуна доручається голові королівської ревізійної комісії, серові Овеніві Прайсові, терапевтові. Якщо ви не погодитесь керуватися у вашій науковій діяльності вказівками вашого наукового опікуна, наукова діяльність буде вам абсолютно заборонена.

Сер Едвар, полковник Дубл та поліцейський комісар звелися, щоб рушати з кімнати. Нен-Сагор теж устав і, тихо похитуючись, стояв рівно, як солдат перед командиром.

— Але ж,— нарешті тихо мовив він,— ви не можете накласти секвестр на цю місцевість, бо вона не належить мені... От уже сорок років, як на підставі моєї приватної угоди з місцевим населенням я відмовився від своїх власницьких прав і передав її в цілковите володіння цілій громаді міста Геліополя. Місто Геліополь є загальна власність усіх його мешканців.

— А! — спинився сер Едвар.— Значить, діло зайшло навіть так далеко?..

— В такому разі я накладаю не цивільний, а військовий секвестр. На підставі того, що ця ваша угода, як ви говорите, не була зареєстрована у відповідних урядових інстанціях і є, отже, акт таємної, прихованої від держави, протизаконної чинності, країна Нурі анексується індо-британським урядом.

— Ви не маєте на це права! — скрикнув Нен-Сагор.— Згідно з хартією 1863 року Нурі є незалежна країна горян.

— Вона була такою до сьогодні,— відказав сер Едвар.— Але на підставі всього вищесказаного сьогодні ця хартія для Нурі анулюється. Військовий секвестр набирає чинності від сьогодні. Полковник Дубл!

— Я слухаю вас, сер!

— Потрудіться виконувати ваші обов'язки. Вам надається право призначити коменданта міста Геліополя.

34

Сер Овен Прайс, сер Освальд Кеммері і сер Олівер Вебенс складали свої чемодани. Вони були у веселому й радісному настрої: сер Едвар Імлійс пообіцяв їм військовий аероплан для повернення до Бомбея. Сер Овен Прайс уже намалював розважливі картинки, як він буде головою журі на осінньому матчі з регбі, де повинен дістати свою чергову першість сер Грегор.

— Альберте Сю! — гукав щохвилини сер Овен Прайс.— Альберте Сю! Де ви поділися, чорт би вас забрав!

Альберт Сю, завжди такий акуратний і ретельний, не з'являвся на поклик сера Овена Прайса й не відгукувався.

— Де подівся цей чортів клерк? — питав роздратовано сер Овен.— Мені треба впорядкувати висновки нашої комісії.

— Не хвилюйтеся марно, Овен,— заспокоював його сер Освальд Кеммері,— висновки можна буде упорядкувати і в Бомбеї, ба навіть на пароплаві.

— Але мені також треба надіслати радіограму про призначення наукового опікуна. Чи ви думаєте, я збираюся тут оселитися, в цьому проклятому Геліополі? Досить з мене! І де б він міг подітися? Чорт забирай, коли ми повернемося до Англії, я негайно ж звільню цього чортового горбаня.

Але Альберта Сю все не було, і серові Овеніві довелося самому піти до телефону й особисто переказати на пешаварську радіостанцію текст радіограми. В цій радіограмі, на сім тисяч триста двадцять слів, не рахуючи його підпису, він коротко рапортував віце-королеві Індо-Британії про роботу дорученої йому ревізійної комісії, про висновки цієї комісії, про ухвалу сера Едвара Імлійса, губернатора Пенджабу, і просив негайно призначити

наукового опікуна до Нен-Сагора. В кінці він додав свою персональну думку про те, що опікуна взагалі не варто призначати, а просто треба Нен-Сагорові заборонити його злочинну наукову діяльність.

Щоб переказати цю «коротеньку» телефонограму, довелося зайняти телефон на добрих півтори години, і сер Едвар дуже був невдоволений з цього приводу, бо телефон був потрібний йому самому. По-перше, він кожні п'ять хвилин довідувався, чи засклено вже йому вікна в губернаторському домі, по-друге, він одержав нові урядові повідомлення про хід подій у Пешаварі, по-третє, він переказував свої до Пешавара накази. Біл, його урядовець особливих доручень, невідхідно сидів біля телефону.

Вікна в губернаторському домі ще й досі не були засклені: кляткі склярі не воліли приставати ні на які умови склярських контор. Вони заявили, що їхній страйк політичний і ні на які економічні компроміси вони не підуть. Вуличні бої в Пешаварі також не припинялися. Навпаки, остаточно стало відомо, що повстання не є випадкове і що страйком керує комуністична партія.

— Комуністична партія! — розлютувався сер Едвар. — Хіба у мене в Пешаварі була комуністична партія? Я щось не пригадую такої... А! Так от звідки взявся цей проклятий Нен-Сагор! Тепер безперечно, що він комуніст. О, він розплатиться за мої побиті шибки! Я гадаю, що Нен-Сагора треба негайно арештувати й виставити заручником комуністичної партії.

До Пешавара полинули накази, до Бомбея — повідомлення.

В цей час Нен-Сагор вийшов з Соль-готелю до натовпу місцевих мешканців, геліопольців, і став перед народом. Геліопольці побачили свого старшину, і по їх лавах пройшов тихий гомін привітання й задоволення. Вони чекали від Нен-Сагора інформацій про несподівані прикрі події, про відхід війська, про розмову з губернатором. І натовп посунувся ближче.

Нен-Сагор сказав:

— Губернатор Пенджабу ім'ям британського уряду щойно оголосив анексію нашої країни за те, що ми робимо тут так, як вважаємо за краще робити, й не питаємося їхньої поради. Губернатора Пенджабу ми повинні вигнати. Ми повинні оголосити наш Геліополь, цілу країну Нурі, незалежною країною. Ми...

Тут Нен-Сагор скінчив, бо четверо солдатів полковника Дубла підійшли ззаду і затулили Нен-Сагорові рота. Потім вони метко напнули на нього одну з ковдр, зірвану з вікон у покоях 3 сер О, і вмить спеленали його не гірше дійшлої повитухи. Тоді вони піднесли цей живий сувій над головами й так пронесли його через натовп. Дійшовши до поліцейського доджа, вони жбурнули туди цей сувій, який ще так недавно був старим лікарем Нен-Сагором. Машина зразу рушила, і десятеро поліцеймотоциклістів, зімкнувшись колом навкруги, рушили разом із ним. Вмить вони завернули за ріг головної вулиці, а ще через п'ять хвилин на верховині Марданського перевалу закурілося сивим димом моторів...

Гірський вітер зовсім хутко розвіяв цей дим.

Три тисячі очей дивилися туди, поки цей дим зовсім не розтанув. Коли він розтанув, ці три тисячі очей звернулися до полковника Дубла, що стояв на східцях Соль-готелю, позаду двох батальйонів піхоти, набраних з двадцяти національностей південної Індії. Англійські сержанти стояли на чолі кожного взводу.

— З плеча! — скомандував полковник Дубл, і тисяча солдатів, як один, зірвали гвинтівки з пліч і приставили їх до ноги.

Перед полковником Дублом стояв півторатисячний натовп гірських красунів. Високі кремезні хлопці стояли поруч струнких дівчат. Могутні діди стояли поруч здорових дітей. Це були три сонячні покоління старого лікаря Нен-Сагора.

Полковник Дубл усміхнувся, подумавши, що четвертого покоління вже не буде.

Але полковник Дубл перестав усміхатися, коли подивився ближче в очі натовпові. В цих очах він прочитав відповідь натовпу на цю його думку. Очі натовпу недвозначно відповідали йому, що й полковник Дубл є останнім представником свого покоління.

— В штики! — оскаженіло загорлав полковник Дубл. Тисяча солдатів, як один, забряжчали амуніцією, перекинувши гвинтівки на руку.

Натовп був беззбройний — в сонячному Геліополі всієї зброї було чотири старовинні мушкети, якими вітали свято врожаю. Тому натовп повернувся спинами до штиків і тихо розійшовся в п'ять радіусних вулиць Геліополя.

Полковник Дубл ще раз за своє життя всміхнувся звичайною усмішкою переможця. Він скомандував «до ноги» і велично поглянув на своїх солдатів.

Солдати стояли похмурі. Вони не смакували радощів перемоги.

35

Думбадзе з Коломійцем пакували свій чемодан. Вони робили це неохоче, але досить-таки швидко. Вони зійшлися на тому, що це таки треба зробити.

— Власне,— сказав Думбадзе,— може бути два варіанти нашого майбутнього: або З сер О запропонують нам вирушити разом на літаку сера Імліса, або сер Імліс зарештує нас і запропонує летіти разом із З сер О на цьому ж літаку. І в тому, і в тому разі чемодан треба пакувати.

— Є ще й третє «або»,— зауважив Коломієць,— про нас просто можуть забути.

— Сумніваюся,— скептично відкинув таку гіпотезу Думбадзе,— або нам і далі вірять, і тоді нема підстав про нас забувати, або нам уже не вірять, і тоді знову ж таки нема підстав про нас забувати.

— Я волів би, проте,— розмислив Коломієць,— наперед трохи порадитися з місіс Ліліан. Це, власне, єдина особа, що могла б висловити тут об'єктивний присуд.

— Я з вами цілком згодний. Давайте спробуємо це зробити, поки нам ще не пропонують летіти або поки нас не арештовують.

Думбадзе з Коломійцем протелефонували на квартиру місіс Ліліан. Відповіді звідтіля не було. Вони протелефонували до Спектрарія, на квартиру Ями. Звідтіля відповіді також не було.

— Дивно,— розчаровано сказав Коломієць.

— Дивного,— відказав Думбадзе,— нічого нема. Що не кажіть, а останні події неабиякі. Або місіс Ліліан, до краю знервована, бродить десь по місту, або, добре зваживши всі обставини, вчасно потурбувалася не мозолити очей членам ревізійної комісії, а особливо — губернаторові. Так чи так, її нема, і я дуже шкодую, що ми не можемо навіть попрощатися з нею.

— Ідея! — раптом скрикнув Коломієць.

— Викладайте її сюди!

— Я гадаю, є одна особа, яка повинна знати, де нам шукати зараз місіс Ліліан.

— Ви говорите про...

— Ви не помиляєтеся, я говорю про Альберта Сю. Думбадзе хитро поглянув на свого товариша.

— А ви маєте рацію, друже. Скажу одверто...

— Не будемо, друже, шукати причин, але останні дні місіс Ліліан дуже часто можна було побачити в компанії цього горбатого клерка.

— І то — здебільшого наодинці. Ви праві, ми зараз повинні дізнатися в нього.

Думбадзе підійшов до дзвінка і подзвонив до швейцарської.

Через дві-три хвилини до кімнати з'явилася молода красуня Мехта.

— Добридень, Мехто,— привітав її Думбадзе, використовуючи всі, здобуті за ці дні, слова з мови хінді, бо Мехта погано розуміла англійський діалект,— добридень, Мехто, ми хочемо просити вас піти до містера Сю,— знаєте, цього маленького горбатого урядовця англійських джентльменів, чорт би їх побрав,— і покликати його до нас. Скажіть йому, будь ласка, що ми дуже хочемо його бачити.

— Урядовця Сю нема,— відказала Мехта.— Урядовець Сю пішов у гори.

— В гори? Чорт забирай, саме час для прогулянки!

— Урядовець Сю не пішов гуляти,— сказала Мехта,— урядовець Сю пішов у гори зовсім.

— Що?

Товариші спантеличено перезирнулися.

— Ви кажете, він пішов зовсім?

— Так.

— Ф'ю! Нічого не розумію,— признався Думбадзе.—

Що це з ним?

Мехта вдала, що це не до неї, і стояла мовчки. Деякий час помовчали й Думбадзе з Коломійцем. Коли Мехта, почекавши ще трошки, повернулася до дверей, Думбадзе схопився до неї.

— Стривайте, Мехто! Може, ви тоді знаєте, де нам зараз знайти місіс Ліліан? Місіс Ліліан, розумієте?

— Лі?

— Ну так, Лі.

Замість відповіді Мехта встромила руку за свою пов'язку і добула відтіля конверт.

— Ось,— простягла вона його Думбадзе,— це лист Лі до вас обох. Вона сказала мені віддати цього листа вам, якщо ви спитаєте про неї. Коли б ви про неї не спитали, то вона веліла мені листа спалити.

Здивовані, зраділі й схвильовані Думбадзе з Коломійцем вхопили листа. Вони розірвали конверт і розгорнули папір. Так, це був лист від місіс Ліліан. Ось що писала вона:

«Дорогі товариші!

Цей лист, можливо, і не здивує вас, бо після подій останніх годин ви, мабуть, уже звикли не дивуватися ні з чого. Коли ви читатимете цього листа, мене вже давно не буде в Геліополі. Рівно через десять хвилин після того, як поліцейське авто повезло через Марданський перевал безталанного Нен-Сагора, нашого батька, інше авто — наше авто — через північний перевал повезло мене з товаришами в гори. Дорогою через кряж ми вийдемо в долину й повернемо на південь. Не знаю, чи доведеться коли ще зустрітися нам. Можливо, і доведеться, але — за інших обставин. Щодо мене, то я раджу вам негайно покинути Геліополь і якнайшвидше зникнути з наших місць. Нен-Сагора вам уже не побачити. Боюся, дуже боюся, що й мені його не побачити більше, недарма існує у нас в Індії прислів'я: «Що взяв англієць, нехай і тимчасово, того ніколи не бачити індові». Коли ви читатимете цього листа, я з товаришами плакатиму над пам'яттю Нен-Сагора, як над пам'яттю мертвого... Тікайте з Геліополя, щоб не потрапити й вам англійцям до рук, не наважуйтеся спростувати старе індійське прислів'я, цитоване вище. Вам нічого вже робити в Геліополі — нічого більше з наукової галузі, що цікавить вас, ніхто вам не скаже. Це міг би зробити тільки Яма, мій брат, але він іде разом зо мною, він також залишає наш рідний Геліополь.

Нен-Сагор був великий учений, великий науковий діяч. Але, на жаль, він був тільки науковий діяч, тільки вчений. Це неправильно. Неправильно й те, що тільки наукових діячів хотів він зробити із нас. Неправильно й те, що впорядження і поліпшення людського життя він бачив тільки в біологічному оновленні людського організму, в оновленні людини. Саме життя довело йому, що він помилився, що цього надто мало. Та... він зрозумів це надто пізно для себе. Він надто пізно зрозумів (та й чи цілком він зрозумів це?), що про оновлення людини можна говорити тільки після оновлення самої землі, — оновлення, тобто кардинальної зміни тих соціальних стосунків, що є на ній. Тоді, як стане нова соціальна система, про оновлення людини не доведеться й говорити, — воно прийде само, як логічний висновок з оновленої, нової соціальної системи. Наукова теорія Нен-Сагора — це найпростіша з наукових теорій нашого

часу. Але щоб могли здійснити її, треба повалити старий світ.

Такий висновок для себе я зробила ще тоді, як у Лондоні на зборах медичного товариства виступила з заявою на доповідь Нен-Сагора. За цю заяву мене негайно ж викинули з соціалістичної партії, до якої я перед тим належала. Це було дуже добре, бо я змогла зробити ще глибші висновки про те, з ким мені бути, щоб боротися за повалення старого світу і будівництво нового.

Отже, прийшов і для мене час. Я їду туди, в Пешавар, у Бомбей, у Калькутту, — не знаю навіть куди саме, але туди, де йде зараз боротьба, де індійські трудівники на чолі з індійським пролетаріатом борються з насильством англійських колонізаторів. Я їду боротися разом із ними. Тільки так чинити буде правильно. Навіть з погляду «суто наукових висновків» Нен-Сагорової теорії про соціальну профілактику.

✓ Наш Геліополь повстав, як вогнище боротьби за нову людину. Життя само показує, як треба провадити цю боротьбу. Це має бути політична боротьба, і її треба провадити тільки із зброєю в руках!

Зо мною йде і Яма. З нами йде ще кілька чоловік з молодого геліопольського покоління. Але незабаром воно піде все. З нами йде і Альберт Сю. Клерк Альберт Сю здавна член англійської соціалістичної партії. Зараз він зрозумів, що боротися треба тільки за комуністичну революцію.

До побачення, дорогі товариші.

Ліліан».

Думбадзе з Коломійцем читали листа Ліліан зразу вдвох і вголос. Вони читали, незважаючи на Мехту, що так і лишилася стояти позад них. Вона перша порушила мовчанку, що запанувала зразу після прочитання листа.

— Троє наших юнаків пішли за Лі й Ямою, — сказала вона. — Завтра піду я, підуть ще й інші наші люди... Але спалить цього листа, Лі наказала його неодмінно спалити.

Цілком машинально Думбадзе добув сірника і підпалив аркушик паперу. Він згорів. Мехта прослідкувала, поки весь папір не обернувся на купку попелу, і тоді тихо вийшла з кімнати.

— Так, — нарешті проказав Думбадзе, — так. Здорово! Га!

— Здорово!

Потому Думбадзе нахилився до чемодана й стягнув на ньому ремінець.

— В усьому цьому, — заговорив він по короткій паузі, — прикро лише одне. Що ми пакуємо оцей чемодан.

Коломієць, очевидно, погодився з цією заявою, але він мовчав. Він дістав невеличку карту північноіндійських кордонів і уважно розглядав її. Обличчя його не виявляло особливого задоволення.

— Не подобаються мені північні кордони Індії,— нарешті промовив він.— Чорт з'яг цю країну за непрохідні, найвищі в світі гори.

Думбадзе тим часом відхилився од важкого чемодана, щоб передихнути. На ці слова він не звернув уваги.

— І загалом це хибно в самій основі,— тоном, готовим до дискусій, заявив він.

— Ви — про кордони? — перепитав Коломієць.

— Які кордони? — не зрозумів Думбадзе.

— Ви про що, власне, говорите?

— Та про Нен-Сагорову ж теорію.

— А!

Думбадзе покинув зовсім чемодан і спинився перед Коломіємцем.

— Я не заперечую геніальної простоти наукових досягнень і проектів нещасного лікаря, навпаки,— я схиляюся перед ними. Але дивіться, що сталося з його науковими концепціями від зіставлення з самим життям. Він назвав свою теорію соціальною профілактикою, а саме соціальне життя одним махом спростувало всі його теорії. Воно заперечило їх! Бо вони в самій своїй основі — хибні!

— Хм! — відгукнувся Коломієць. — Кажіть ясніше.

— Ясніше?.. Будь ласка. Я приходжу до висновку, що ціла Нен-Сагорова наукова теорія... антисоціальна...

— Антисоціальна?! Ну, знаєте, це ви взяли через край! Адже її спрямування скероване на впорядкування біологічного життя саме через соціальні зміни.

— Дарма!

— Дарма?

— Так. Лист Ліліан! Яка прекрасна відповідь Нен-Сагорові!

— Я... не зовсім розумію вас.

— Зрозумійте... Я не буду докоряти старому й геніальному лікареві за його наукову замкненість та за його аполітичність. Тепер це вже можна йому подарувати. Поперше, тому що через свої наукові постулати він, нарешті,

таки дійшов висновків широко-соціального значення. Саме наука спростувала йому наукову замкненість — нехай це не видається вам за парадокс — і покликала його до узагальнень чисто соціальних. По-друге, тому що останньої хвилини він і сам збагнув неправдивість того шляху, який він волів проторувати манівцями, околицями, поза соціальним життям. Англійська зброя показала йому, що всякий шлях — нехай і «чистої науки» — лежить тільки навпростець через соціальне життя. Останні слова,— на жаль, дуже короткі,— які ми почули від нього, якраз засвідчили таку зміну його світогляду... Але я докоряю йому не за це. Я вважаю і всю його наукову теорію самою суттю за антисоціальну. Так, так! Хіба правильно в сучасних світових соціальних умовах починати перепорядкування людського життя з «переродження» людського організму? Звичайно ж ні! Адже ж і сама Нен-Сагорова теорія мусила була дійти висновку, що таке «переродження» можливе тільки при кардинальній зміні соціальних умов на такі, що можуть стати функціональним чинником у самому біологічному переродженні. Старий аполітичний лікар цілком широко додумався до соціалістичної організації життя, побуту й праці! Значить,— при наявності таких елементів соціалістичного упорядкування життя, до яких найпершою передумовою є здобуття політичної волі пригнобленими класами,— при таких умовах і ціла наукова теорія про біологічне оздоровлення людства стає реальною. Але чи є ця ідея реальна в умовах панування капіталістичної системи в світі? Ні.

— Нен-Сагор і дійшов саме такого висновку,— зауважив Коломієць.— З цього й почалося все.

— Вірно! Я й кажу, що цим не докоряю старикові. Але він не зробив ще другого остаточного висновку. Що таке часткове запровадження його системи біологічного переродження в умовах цілої капіталістичної системи, яке він здійснив у своєму Нурі,— антисоціальне! Ви не погоджуєтеся хіба, що таке «переродження» і, я б сказав, до того ж «уніфікація» людей надто в умовах мирного, нормального добробуту ставлять увесь цей людський колектив поза соціальним життям нашого сьогодні, знижують його класове чуття, загрожують навіть перевести його зовсім у інший клас, атрофують стимул до боротьби? Природжені геліопольці не можуть бути кадрами для боротьби за новий світ, за новий соціальний — соціалістичний—

устрій, який і є основою і передумовою до широкого здійснення наукових досягнень геніального лікаря! Геліопольці не пішли б боротися з британським імперіалізмом. Ви не згодні з цим?

Коломієць знизав плечима.

— Я згодний. Але тепер по приїзді губернатора можна бути певним, що геліопольці підуть боротися проти британського імперіалізму.

— Ви маєте рацію.

Думбадзе нахилився до чемодана й затяг останнього ремінця.

— Отже, найприкріше — це, безперечно, те, що ми пакуємо цей чемодан.

— І вивчаємо бедекер, — долучив Коломієць. — Власне кажучи, я собі добре уявляю, що мали б ми робити зараз. Але я не зовсім ясно уявляю те, що насправді нам доведеться робити.

— Певна річ, — охоче підтримав Думбадзе, з гнівом штовхнувши запакованого чемодана ногою. — Ми б мали зараз покинути цей чемодан і податися навздогін за Ліліан, Ямою та Альбертом Сю...

— В Пешавар...

— Бомбей, Калькутту...

— Словом, у глиб країни, я знаю — ви тримаєте в руках бедекер і можете перерахувати всі пункти нашого уявного подорожування. Закрийте бедекер: ми не поїдемо туди.

Коломієць слухняно закрити довідника й зітхнув.

— Ми б мали зараз організувати місцеве населення й захопити губернатора...

— Тим часом треба було б налагодити зв'язок з повстанським комітетом у Пешаварі.

— Не забудьте й про гірські племена афрідійців. Це вже є певний кадр для розгортання партизанських загонів..

— Найтяжче було б установити щільний контакт із пролетарськими організаціями центральної частини краю. Цей Пенджаб так далеко закинтий і зовсім майже ізольований від пролетарських районів Індії. Власні пролетарські кадри з Пешавара надто невеликі. Ми б мали...

Думбадзе зірвався з місця й з силою загатив кулаком об стіл.

— Чорт забирай! Проклятий кон'юнктив. Ви дивіться — ми не маємо права чинити так, як того вимагає наше класове чуття!

Він замовк і, трохи заспокоївшись, закінчив:

— Ви звернули увагу, як на протязі цілого роману ми з вами руки і ноги, якщо можна так висловитися, зв'язували розвиткові сюжету? Скільки разів повинні ми були активно виступити й тим вплинути на хід подій! Але ми не могли цього зробити, бо ми... радянські громадяни й кожне наше слово, кожний наш вчинок був би розцінений, як «пропаганда», як «рука Москви»! Чорт забирай! Трудне становище радянського персонажа в колоніальних романах! — Він знову замовк і потягнувся до пальта з капелюхом: — Беріть чемодан і, щоб не ускладняти міжнародного становища, щоб не викликати нової зливи брудних наклепів на Радянський Союз, давайте рушати геть.

ЗМІСТ

ГОСПОДАРСТВО ДОКТОРА ГАЛЬВАНЕСКУ	5
ЩО БУЛО ПОТІМ	107
ЩЕ ОДНА ПРЕКРАСНА КАТАСТРОФА	247

СМОЛІЧ ЮРИЙ КОРНЕЄВИЧ
ПРЕКРАСНЫЕ КАТАСТРОФЫ
Научно-фантастические романы

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор *Я. В. Гончарук*. Худож. редактор *К. І. Золотарьова*.
Художник *Г. В. Малаков*. Технічний редактор *Ю. Б. Дахно*.
Коректори *Н. М. Біличенко, Г. В. Плячинда*.

Здано на виробництво 15/VI 1965 р. Підписано до друку 19/X
1965 р. Формат 84×108¹/₃₂. 127/8 фіз.-друк. арк., 21,63 ум.-
друк. арк., 23,33 обл.-вид. арк. Тираж 100 000 (1—50 000).
Зам. 5-336. Ціна в оправі 85 коп.
Б. З.—7—1965—поз. 73.

Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Державного комітету Ради
Міністрів УРСР по пресі, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

